

Szeredi Pál

**A NEMZETÉPÍTŐ DEMOKRATIKUS ELLENÁLLÁS
DOKUMENTUMAI**

1968–1987

Barangoló Kiadó

X 266048

Szerédi Pál

**A nemzetépítő demokratikus
ellenállás dokumentumai**

1968 – 1987

Barangoló Kiadó

Pilisszentkereszt

2017

© SZEREDI PÁL, 2017

Lektorálta: SZEREDI PÉTER

A címdalon BEREZ JÁNOS, CSÓRI SÁNDOR, ILIA MIHÁLY, ILLYÉS GYULA, POZSGAY IMRE.

A könyv megjelenését támogatta a *Nemzeti Kulturális Alap*.A kötet a *Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum* szakmai támogatásával készült.

A könyv egészének és részleteinek sokszorosítása, reprodukálása kizárólag
a kiadó írásos hozzájárulásával lehetséges.

Nemzeti Kulturális Alap

Kiadó: Barangoló Kft.

Felelős kiadó: Szeredi Mária

Nyomás: G-Print nyomda

Felelős vezető: Wilpert Gábor

ISBN 978 615 5745 02 7

X 266078

ELŐSZÓ

2015 tavaszán jelent meg a *Nemzetépítő demokratikus ellenállás a Kádár-korban 1956-1987* című monográfiám, melyben a népi mozgalom történetét tekintettem át az 1956-os népfelkeléstől az első lakiteleki találkozóiig. A kötetben az eredeti adatok és források alapján mutattam be a nemzetépítő demokraták útját a rendszerkritikai megszólalásoktól a rendszerváltoztatás előkészítéséig. A megjelenést követően számos helyről kaptam azt a visszajelzést, hogy a hivatkozott források nem vagy csak nagyon körülményesen érhetők el, ismerhetők meg. Kétségtelen, hogy a nemzeti demokraták mindig a nyilvánosság fórumain szólaltak meg, írásaik vagy a megyei folyóiratokban, vagy kis példányszámú lapokban jelentek meg. Sajnos ezeknek a kiadványoknak ma már csak néhány példánya lelhető fel, és azok is nehezen hozzáférhető formában.

Kiadónk úgy határozott, hogy a leglényegesebb forráskiadványokat dokumentumkötetben jelenteti meg, hozzásegítve az érdeklődőket megismerésükhöz. Hangsúlyozzuk, hogy az eredeti tartalmakat közöljük, mivel az évtizedek során sok esetben csonkítottan jelent meg némelyikük és a szubjektív idézések, kiemelések sokszor torzították az egyes írások valódi hangsúlyait. Törekedtünk a teljességre, de sajnos még mindig vannak rejtőzködő dokumentumok a levéltárak, könyvtárak, személyes archívumok mélyén.

Eleget téve az igényeknek 2016-ban megjelent a nemzetépítő demokrata ellenállás Kádár-kori történetének első szakaszát dokumentáló kötet. Abban – terjedelmi okok miatt – az 1956 és 1967 közötti évek írásait közöltük. A lezáró korszakhatár nem pusztán az anyagok oldalszámának mennyisége miatt került meghatározásra. Az 1968-as dátum több szempontból is változást jelzett. Eltekintve az 1968-as új gazdaságirányítási rendszer bevezetésétől, a csehszlovákiai tavasz eseményeitől, és az

azt követő szégyenletes szlovákiai magyar bevonulástól, az 1968-as esztendő és az utána következő néhány év a nemzetépítő demokraták életében is jelentős elmozdulást hozott. Az addigi „mormogás” éveit az eszmélés és a tenni akarás korszaka követte.

Mostani dokumentumgyűjteményünkben az 1968 és 1987 közötti időszak legfontosabbnak ítélt forrásait mutatjuk be. Természetesen – mint minden írásmű – válogatásunk szubjektív. Kimeríthetetlen a tárháza az ebben a korszakban megjelent értékes, értelmes és jelentős írásoknak. Nem tudtuk a teljesség igényével nyomon követni az egyes kulturális és társadalmi vitákat, a megyei folyóiratokban lezajlott ankétokat, az egyes sorskérdésekben megfogalmazott javaslatokat és azok reakcióit. Mi megkíséreltünk egy ívet felrajzolni ebből a majd húsz évről.

Természetesen nem feledkeztünk meg a hazaiak mellett az emigrációban élő és hazájukért aggódó, felszabadulását minden erejükkel előmozdítani igyekvő nemzeti demokratákról sem. Sajnos róluk még kevesebb ismeretünk van, bár a 2013-ban elindított ujlatohatar.com web-felületen egyre több információt, forrást és közleményt tudunk az utókor elé tárni.

A dokumentumok között megtalálható néhány olyan írás, mely először kerül a nyilvánosság elé. A dokumentumok segítségével kirajzolódik a nemzeti demokraták tevékenységének íve, mely a szövetségesek keresésétől (Csoóri Sándor, Kovács Imre és Kiss Ferenc írása), a nemzeti sorskérdések középpontba állítását követően (Illyés Gyula és Bíró Zoltán tanulmányai), a saját szervezet megalakításáig, és a nemzeti demokraták önálló politikai szereplőként történő színrelépéséig vezetett (Bethlen Alapítvány bejegyzése és a 19-ek levele).

Köszönettel tartozom mindazoknak, akik lehetővé tették e dokumentumgyűjtemény megjelenését, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum munkatársainak szakmai tanácsaikért, s ismételten azoknak a barátainknak – sajnos többségük már nincs közöttünk –, akik házi archívumuk tartalmát, életük dokumentumait rám bízta az elmúlt 35 évben.

Pilisszentkereszt, 2017. augusztus 22.

Szeredi Pál

MEGKÉSETT LÁZADÁS EGY TANÁCS TALAN TÁRSADALOMBAN

1967-re elcsitultak a nagy indulatok. Mi sem jelképezi ezt legjobban, mint az, hogy az államvédelemnél lezárták az 1956-os Petőfi párti megfigyelt személyek dossziéját. Az új kutatott terület a fiatal írók kapcsolatrendszere, kávéházi beszélgetéseik tartalmának megismerése volt. A Hungária és a Belvárosi kávéház, a Tulipán és az Olimpia presszó, a Rózsadomb, a Góbé és az Opera étterem, az Ádám söröző törzsközsége napi szinten adott feladatot a belügyi szervek ügynökeinek, tisztjeinek. Új dossziék nyíltak, mint például a Subások névvel illetett, Ilia Mihály és a *Tiszatáj* tevékenységét nyomon követő, vagy a Csurka Istvánnal, Csoóri Sándorral foglalkozó feljegyzések.

Hihetetlennek tűnik ennyi év távolából, hogy milyen átfogó hálózatot alakított ki az államvédelmi szolgálat egy-egy általa veszélyesnek minősített személy körül. „Juhász Lajos”, azaz Kristó Nagy István ekkorra már oly mértékben dekonspirálódott, hogy az államvédelem megszakította vele a kapcsolatát. Ám újabb nagyreményű jelentést tevők léptek helyébe. Szabolcsi Gábor például, aki „Teleki”, vagy Szekeres László irodalomtörténész, aki „Sziklai Barna” néven adta jelentéseit. A megfigyelők ott voltak minden kávéházi asztalnál (Csoóri Sándor egyik írásában megírta, hogy a Rózsadomb étteremben a pincérnő figyelmeztette a kenyereskosárba rejtett lehallgató készülékre), lakások telefonkészülékeibe rejtett mikrofonokkal, levelek átvizsgálásával és persze a baráti társaságokban elrejtőzve. A nemzeti demokraták ezért is nem leplezték soha mondataikat, gondolataikat, írásaikat, hiszen tudni való lehetett, minden eljut a párt illetékeseihez.

A hatvanas évekre ugyanakkor az is jellemző volt, hogy a baráti körök sokszor átnyúltak egymásba, nem alakultak ki elkülönülő csoportok. A belvárosi kávéházban ugyanannál az asztalnál ült Csoóri Sándor, Konrád György, Jancsó Miklós és Mé-

szöly Miklós. Ez inspirálta, hogy Jancsó elkészíthette a *Szegénylegények* című filmjét, Kósa Ferenc pedig Csoóri Sándorral a *Tízezer nap* című alkotást. Ugyanaz a téma, két megközelítésben. Akkor még nem csatázni, az ütközetet megnyerni, hanem egymást meggyőzni igyekeztek a jelen lévők. A kávéházi társaságok nem voltak nevezhetők politikai csoportoknak, inkább olyan baráti társaságnak, ahol egymással beszélgetve próbálták saját maguk világlátását kialakítani, formálni. A hatvanas évek végén azonban megindult a nemzetiek és a polgáriak körének kikristályosodása. Az *Élet és Irodalom* című hetilap egyre keményebben elítélte mindazt, ami a hazafisággal, a határon túli magyarok sérelmeivel, a nemzeti sorskérdésekkel kapcsolatban felvetődött. A nemzeti demokraták szellemi vezetője Illyés Gyula volt, az új generáció (Csoóri, és az irodalomtörténészek, Kiss Ferenc, Czine Mihály, Bíró Zoltán) az ő írásai, útmutatásai, nem egyszer a politikusok, elsősorban Aczél Györggyel való jó kapcsolata által nyújtott védelem mellett alakították ki saját felfogásukat a világról. Az irodalmi nyilvánosság hű tükörképe volt a kulturális elit szellemi képének. A hetvenes évek elejére az *Élet és Irodalom*, a *Kritika*, az *Új Írás* leginkább a polgári nézetek, a kozmopolitizmus közlöje, míg a vidéki folyóiratok, az *Alföld*, a *Tiszatáj*, a *Jelenkor* a nemzetiek gondolatainak megjelenítője lett.

A csoportok elkülönülése leginkább a rendszerkritika célját és módszerét tekintve különbözött. A nemzeti demokraták a legteljesebb nyíltsággal, vitatkozva, kompromisszumok mentén hirdették meg nézeteiket, célként a sajátosan magyar demokratikus közösségi társadalom kialakítását megjelölve. A másik csoportosulás a polgári demokráciát tekintette eszményének és élesen szemben állt mindenféle nemzeti vagy szocialista típusú megoldással. Utóbbiak számára minden, ami nemzeti, egyben nacionalista is, míg a nemzeti demokraták következetesen elvetették a sémák másolását, átvételét, a hazafiság és a nemzeti összetartozás gondolatában vélték a magyar demokrácia kialakítását megtalálni. Előképe volt ez a későbbi kettészakadást kirobbantó ellentétnek. Az felidézett ügynöki jelentés megmutatja az ellentétet, de természetesen bizonytalan még a táborok személyi összetételében. Nagyobb veszélynek azonban a nemzetiek szerveződését tekintti, megjelölve a nemzeti gondolat emigrációban is erősen érvényesülő vonulatát és a hagyományok által kialakuló kontinuitás-növelő szerepét. A hatvanas évek megkésett lázadása Magyarországon is érlelődött.

ÍRÓK CSOPORTOSULÁSA¹

Ügynöki jelentés az irodalmi élet csoportjairól 1968-ból

1962 és 1965 között az irodalmi életben bizonyos látható csoportosulások alakultak ki, melyek részben hagyományos történelmi áramvonalakat követtek, részben nemzedéki csoportok voltak. Úgy látszott, mintha az irodalompolitika maga is törekedett arra, hogy ezek a csoportok kialakuljanak.

A helyzet azóta megváltozott. A csoportok szétszakadoztak, felbomlottak, mondhatni atomizálódtak. Így például szétszakadt a népiek csoportja, nem lehet közös törekvésekről beszélni Illyés, Darvas, Németh László, Veres Péter esetében². A népiesek szétszakadása különös élességgel mutatkozott meg a határon túli magyar irodalom kérdésében. Darvas és Dobozy törekvései élesen elváltak Illyés nacionalista jellegű álláspontjától.³ Ugyanígy felbomlott az a csoport, melyet akkor a Csoóri-

¹ „Sárdi” fedőnevű ügynök jelentése az irodalmi csoportosulásokról. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára [ÁBTL], M-35897/1. 44. o. „Sárdi”, később „Stimetz” fedőnéven, Sándor András (1923–1997) újságíró, fordító adott jelentéseket az államvédelemnek. A Szerzői Jogvédő Hivatalnál dolgozott, majd a hetvenes években az Egri Dohánygyárban gazdasági tanácsadó volt. A rendszerváltoztatás után a Magyarok Világszövetségénél is vállalt szerepet politikai tanácsadóként.

² Sándor András megállapítása téves feltételezésen alapul. A megnevezett népi írók között valóban voltak felfogásbeli viták, de a szolidaritás és a nemzeti érdekek mellett kiállás életük végéig összekötötte őket.

³ Illyés soha nem volt nacionalista, saját magát is hazafinak, patriotának tekintette. Dobozy Imre viszont az *Élet és Irodalom* főszerkesztőjeként, majd az Írószövetség főtítkárá és elnökeként soha nem volt a nemzeti demokraták barátja. A nemzeti demokraták egyik legfontosabb törekvése pontosan a határon túli magyar kisebbség jog és érdekvédelme volt.

Hernádi⁴ tengely jellemzett. Hernádi Jancsóval alkot egy „molekulát”, míg Csoóri és Tornai József most inkább Horgas Bélához, Gyurkóhoz, Mészölyhöz közeledik.⁵ Ebből értelemszerűen következik, hogy felbomlott a Hernádi-Mészöly páros is, mely még abban az időben, mint az „üldözött egzisztencialisták” csoportja állt fenn. Az anyagi érdekek mindkettőt két ellenkező irányba sodorták. Mészöly lojálisabb lett, Hernádi viszont, Jancsóval együtt megszerezve bizonyos nyugati körök támogatását, egyre észrevehetőbben folytatja burkolt támadását a szocializmus egésze ellen. (*Fényes szelek, Sirokkó*). Együtt maradt a „munkásírók” csoportja (Földeák, Barabás, Molnár Géza stb.), ez azonban művészi gyengesége miatt nem jelentős az irodalmi színpadon.

Ma inkább az a helyzet, hogy míg az egyik oldalon Illyés a vezető ideológus, aki mindenféle szervezeti kereteken kívül pusztán írásaival adja meg a vezérszólamot, a másik oldalon a Nemes-Faragó kettős⁶ igyekszik ideológiai vezető szerepre szert tenni. Mindkettő lényegében a polgári ideológia két hagyományos pólusát jelenti, azokat a pólusokat, amelyek között a harmincas években a „népies-urbánus” ellentét feszült. Ez ma inkább nacionalista-kozmopolita ellentétként jelentkezik. Az előbbinek bizonyos hajszalcsöveken (így például Tímár Máté) keresztül legalábbis szellemi érintkezése van az emigráció olyan csoportjával, melyek az egykori „népies” vonalat tartják fenn (Kovács Imre, Gombos Gyula, Molnár József, ide számíthatjuk Cs. Szabót is, bár ő nem népies, és az egész „Új látóhatár”-t), az utóbbi mögött viszont

⁴ A hatvanas évek derekán a Belvárosi Kávéházban gyűlt össze egy értelmiségi csoport, melynek tagjai voltak többek között: Hernádi Gyula, Csoóri Sándor, Jancsó Miklós, Konrád György, Mészöly Miklós, Levendel Júlia, Horgas Béla, Sík Csaba, Orosz János, Marsall László. A Sándor András által feltételezett „tengelykapcsolat” nem létezett, a hatvanas években Csoóri inkább Tornai Józseffel és Kósa Ferencsel alkotott egy kört.

⁵ A Horgas Béla és Levendel Júlia nevéhez köthető *Eszmélet* címmel megjelentetni tervezett lap mögé Csoóriék és a nemzeti demokraták egyöntetűen felsorakoztak.

⁶ Az *Élet és Irodalom* főszerkesztőjeként Nemes György és szerkesztőjeként Faragó Vilmos a nemzeti demokraták elleni támadások élvonalában álltak. Erről részletesen szól Kiss Ferenc *Az egység akadályai* című tanulmánya. (Lásd e kötet 4. dokumentuma)

az úgynevezett „lukácsisták” (Fehér Ferenc, Szigeti József, Hermann István, Heller Ágnes, Márkus György) állnak, mint filozófiai alap⁷. Nemzetközi kapcsolatai ezeknek a külföldi reformista, egzisztencialista, nemegyszer cionista körökkel vannak, az emigrációban pedig olyan csoportokkal, amelyen például Ignotusé.

Egyre inkább fenyeget az az ideológiai veszély, hogy a nacionalizmussal szemben [sic] a kozmopolita nihilizmus kerül, ami azonban csak látszólagos ellentét, mert mindkettő polgári ideológia. Mindamellet egymást természetesen erősítik is, megkönnyítve ezzel az imperialista ideológiai behatolást.

A „kultúrpolitika autonómiája” jelszava ma már bekerült a köztudatba és veszélyes tendenciák vannak mögötte. „A sajátos magyar kultúrpolitika” egy, a szovjettől való elkülönült kulturális-politikai-ideológiai utat kezd jelenteni. Ez a sajátos út pedig nem egyéb, mint a harmincas évekbeli polgári „népies-urbánus” hadszíntér, új kiadásban, az imperialista ideológiai fellazítás számára valóságos szőnyeg, amelyen besétálhat a társadalmi tudatba.⁸

1969. május 13.

„Sárdi”

* * *

⁷ A Lukács György filozófiáján felnevelődött fiatal értelmiségi csoport és az *Élet és Irodalom* kapcsolata lazább volt annál, mint ahogyan Sándor András feltételezte. Heller leginkább a Kortársban és a Világosságban publikált a szakfolyóiratok mellett.

⁸ Sándor András kommunista meggyőződésű értelmiségi volt. Ennek ellenére jelentéseiből kiolvasható egyfajta küldetésstudat, amely arra irányul, hogy enyhítse a nemzeti demokraták ellen irányuló kultúrpolitikai ellenérzést. Saját részletes önéletrajza megtalálható Czike László: *Sándor András a szabadgondolkodó* című kötetében. (http://rakoczihirlevel.freewb.hu/_userfiles/_rakoczihirlevel/profeta.pdf)

HOL VAN A MEGOLDÁS? ITTHON, KELETEN VAGY NYUGATON?

A kétfajta felfogás különbözősége érzékelhetően mutatkozott meg az 1968-as „prágai tavasz”, a „bársonyos forradalom” és a magyar katonai „segítségnyújtás” kérdésében. Az alábbiakban felidézett emlékezés Csoóri Sándor itthoni vesszőfutását írja le. A Csehszlovákiába történt 1968-as magyar bevonulás a közelmúlt történelmének egyik tragikus emlékét idézte fel. Horthy Miklós német birodalmi érdekek által támogatott felvidéki-erdélyi akciói éppúgy idegen nagyhatalom érdekét szolgálták, mint a szovjet birodalmi agresszió magyar támogatása harminc évvel később.

A csehszlovákiai reformfolyamat és felkelés, illetve annak erőszakos felszámolása két szempontból is fájdalmas volt a nemzeti demokraták számára. Egyrészt egy olyan változás felszámolását jelentette, amely reményekkel kecsegtetett nem csak Csehszlovákiában, hanem az egész kelet-közép-európai térségben a bolsevik rendpárti rendszer módosulása, „emberarcúvá” tételében. A nemzeti demokraták joggal bízhattak benne, hogy a prágai változások szele elérhet Budapestre is és megerősíti a gazdaságirányítási rendszer reformja mellől hiányzó társadalmi átalakítások tempóját, újraéledhetnek az 1956-os nemzeti tartalmú törekvések.

Másrészt viszont a magyar kisebbség elárulását is jelentette ez az okkupáció, hiszen a magyar kisebbség lakta területekre vonultak be a magyar hadsereg alakulatai, így az ottaniak nem anyanyelvi testvérként, hanem elnyomó agresszorként tekintettek rájuk. Érdeemes meghallgatni Kiss Ferenc intelmét, melyet naplójába jegyzett be 1968 nyarán. A hazafiság számára nem csak a kisebbségek kérdése, hanem a hatalomgyakorlás empátiájának fokmérője is volt. „... nem az az igazi internacionalista, aki bűnös népként kezeli a magyarságot, s egyenjogúságát az irgalomtól várja, hanem Dobosék, akik kijárták a kisebbségi létezés iskoláit, belsőleg is rátértek a szövetezésre, s ezt joguknak tudják. [...] Ők nem a cseh állam ellen, hanem annak javára, jóhi-

szeműségük hitele érdekében tartják számon a sérelmeket: nem azért, hogy sérelmi politikát űzzenek, hanem hogy a jogfosztottság állapotát orvosolva őszintén dolgozhassanak államuk javára.” – írta Kiss Ferenc. Dobos László a csehszlovákiai magyar kisebbség egyik reprezentánsa volt, és Kiss arra hívta fel a figyelmet, mely szerint a magyar hazafiság az ottani magyarok reformtörekvései melletti kiállást, annak támogatását követelik meg, nem pedig egy ideológia, vagy egy birodalom céljainak kiszolgálását.

Jól érzékelteti a nemzeti és a polgári felfogás közötti különbséget, ha felidézzük Heller Ágnes és filozófus barátai tiltakozásának egy mondatát, melyet a jugoszláviai Korcsula szigetén, egy baloldali értelmiségiek részére megrendezett konferencián fogalmaztak meg: „Mint a szocialista rendszer fejlődéséért felelős marxisták és kommunisták, úgy véljük, hogy a Varsói szerződés bizonyos tagállamainak beavatkozása komoly veszélyt jelent a szocializmus fejlődésére és a marxi elmélet megújódására, amely az utóbbi időkben kezdődött meg.”⁹ Míg a polgári oldal a marxi ideológiát féltette, addig a nemzeti demokraták a nemzeti közösség demokratikus átalakulásának megtörése ellen kívántak tiltakozni.

Csoóri Sándor emlékezéséből kiderül, hogy az itthoni ellenállás nem volt képes elérni azt a hőfokot, mely szervezett tiltakozássá formálta volna a hatalom nemzetellenes katonai akcióját. Csoóri nemzetellenesnek tekintette a beavatkozást, mivel visszavetette a hazai változások tempóját, azaz a társadalmi demokrácia kibővülését, illetve azért is, mert a magyar kisebbségi törekvéseket nemhogy támogatta, hanem részt vett azok megtörésében. Sértette ez a beavatkozás a magyar nemzeti közösség érdekét és egyben a csehszlovákiai magyar kisebbség törekvéseinek érvényesítését.

A megidézett történet fontos adaléka az öntudatában megerősödő, céljait egyre tisztábban megfogalmazni tudó második – Illyés Gyuláékot követő – nemzeti demokrata ellenállói csoport kialakulásának. Megoldást itthon, összefogással és tettekkel, nem nyilatkozatokkal és reformokkal lehet elérni. Új generáció lépett elő.

⁹ Emlékkönyv dr. Kiss Ferenc irodalomtörténész, író, kritikus, tanár 85. születésnapja alkalmából. Szerk: ifj. Kiss Ferenc és Bakos István. *Kairosz Kiadó*, Budapest, 2013. 22. o.

¹⁰ Heller Ágnesék nyilatkozata megjelent: *Magyar Szó* (Újvidék) 1968. augusztus 24.

CSOÓRI SÁNDOR

TŰZ VAN EMBEREK¹¹

Két vagon gumibotot küldtek a magyaroknak ajándékba

Negyven évvel ezelőtt ért véget a prágai tavasz. A történelem egyik forradalmas szép évada. A szovjetekkel, a lengyelekkel, a keletnémetekkel együtt mi, magyarok is részt vettünk az eltaposásában. Azt kérdi tőlem a *Heti Válasz* egyik szerkesztője, hogyan emlékszem én ezekre a napokra. Kuszán és szégyenkezve.

1968. augusztus 21-én reggel fél nyolckor a Gellért Szálló eszpresszójába siettem, mert ott volt az én „dolgozósobám”, a leghátsó részben, az ablak mellett. Ha lett volna tágas otthonom, íróasztallal és könyvespolcokkal berendezve, és nem csak egy albérletem a Toldi mozi fölött, sose választok egy eszpresszósarkot magamnak.

A Belvárosi Kávéház előtt ballagtam, amikor valaki megveregette a vállamat.

– Mit szólsz ahhoz, hogy bevonultunk?

A filmgyár egyik főnöke volt, elég rangos ember, de most nem a rangjára figyeltem, hanem a zavarodottságára.

– Nem is tudod?

– Mit kéne tudnom?

– Hogy bevonultunk Csehszlovákiába.

– Én nem vonultam be sehova, s úgy látom, te sem! – próbáltam távol tartani magamtól a fölfoghatatlan hírt. S akaratom ellenére egy gyerekkori rémület támadt föl bennem. Két ember fut az Új utcán és azt kiabálják torkuk szakadtából: – Tűz van, emberek! Lángiéknál égnek a kazlak!

¹¹ Csoóri Sándor: Tűz van emberek. *Heti Válasz* 2008. augusztus 14. A *Heti Válasz* 1968-as melléklettel jelentkezett, amelyben Csoóri Sándor személyes emlékeit osztotta meg az olvasókkal, hogyan élte át ő az 1968-as bevonulás eseményét.

El se köszöntem az ismerősömtől, és máris rohantam Tornai Jóskaékhoz a Veres Pálné utcába, hátha ők többet tudnak, mint a filmgyári ismerősöm. Azt tudtam meg, hogy egyedül csak a románok mertek kibújni a szovjetek hadparancsa alól.

Egyedül csak a románok mertek kibújni a szovjetek hadparancsa alól! Ők hősie-sen ülnek a fenekükön, és dörzsölik a tenyerüket.

Arra kértem Jóska-t, aki legközelebb állt hozzám, hogy szóljunk Gyurkó Lacinak, jöjjön el ő is a Gellért presszóba, és találunk ki valamit.

Azt sütöttük ki Jóska-val, hogy amíg nem érkezik meg Gyurkó Laci, addig én föl-hívom Darvas Józsefet, az Írószövetség elnökét, aki a szociográfiai írásaim alapján kedvelt engem, és mindenáron regényíró-t szeretett volna belőlem faragni.

A szálló telefonfülkéjéből hívtam föl, és arra kértem, hívjon össze húsz magyar író-t a nehézsúlyúak közül, és ez a húsz író tudassa a világgal, hogy van egy másik Magyarország is, amelyik nem vonult be Csehszlovákiába, mert a prágai tavaszt az 1956-os magyar események szelídebb és kicsiszoltabb folytatásának tekinti.

Darvas csak annyit mondott:

– Értelek, de ez bonyolultabb ügy, mint ahogy gondoljátok. Ma hétfő van, gyere be szerdán, majd megtárgyaljuk!

– Kedves József, az késő! A tüzet azonnal el kell oltani! A veszedelemnek nincs logikája! Darvas még egyszer megismételte:

– Gyere be szerdán!

Úgy viselkedett, mint aki tudja, hogy minden mondatát lehallgatják.

Megjött Gyurkó László is.

– Most mit csinálunk?

– Hívd föl Illyést! – mondta Laci, hátha okosabbak leszünk. Egyik ismerősömnek jó kapcsolata van az olasz kommunista pártlap, a l'Unita tudósítójával. Egy húszsoros tiltakozás bevezetésnek elég is lenne. A lap velünk értene egyet.

Hívom Illyést, először, másodszor, harmadszor. A nem-tudom-milyen bácsitól arról értesülök, hogy lent van Tihanyban, miként nyaranta mindig.

Most mi legyen? Csalódottak vagyunk mind a hárman. Tornai Jóska Veres Pétert javasolja. Minden bizonnyal az olasz kommunista párt lapja neki is védelmet jelentene. Fölhívom őt is, hogy sürgős ügyben szeretnénk vele beszélni.

– Jöhettek, itt vagyok a Gárdonyi Géza utcában.¹²

Kisietünk a Gellérttel szembeni taxiállomáshoz. Parázs a talpunk alatt, de taxi nem jön. Ránk van óriás betűkkel írva az idegesség. Egy kopott autó áll meg előttünk, s kiszól egy fiatalember:

– Nem segíthetek maguknak? Csak nincs valami baj?

– Baj az van, torkig. A Gárdonyi Géza utcába kellene eljutnunk.

– Szálljanak be, de ne ijedjenek meg, a hátsó ülésre csak a baloldali ajtón lehet beszállni, mert a jobboldalit reggel drótoztam meg.

Beszállunk. Elmondjuk a fiatalembernek, milyen ügyben rohangálunk. Ő azonban még nem tud semmiről.

Megérkezünk, előveszem a pénztárcámat, hogy a „taxiköltséget” kifizessem. A rokkant autó gazdája elpirul, s azt mondja:

– Tegyenek inkább én helyettem is valamit.

Meghökkenünk. Az ilyen mondatok hiányoznak a nyelvhasználatunkból. De mielőtt becsengettünk volna Péter bácsihoz, mindhármunkból fölszakadt a nevetés. Hát a mi csodáink ilyenek: egy összedrótozott autóval száguldunk a becsület és az igazság felé.

Bent Péter bácsi dolgozószobájában elmondjuk jövetelünk célját. Az erkölcsi tiltakozás erejét, az *I'Unitát*, s azt, hogy nemrég a csehszlovákiai *Irodalmi Újságban* példamutató vértanúnak nevezték Nagy Imrét, az 1956-os magyar forradalmat pedig Közép-Európa megváltásának.¹³ És beszélünk a *Kétezer szó* című kiáltványról,

¹² Veres Péter a Gárdonyi Géza utcában lakott.

¹³ Oswald Machatka: Také jedno výročí. *Literární listy*, 1968 (1. évf.) június 13. A lap Nagy Imre kivégzésének tizedik évfordulója alkalmából közölt emlékezést. A *Népszabadság* június 27-én *Azoknak, akik nem tanultak* címmel rövid, kritikus és elutasító hangú cikket közölt. (*Népszabadság*, 1968. június 27. 4. o.) Kádár 1968. július 5-én az MSZMP PB nevében tiltakozó levelet intézett a CSKP vezetőjéhez a Nagy Imréről publikált cikk, illetve a „*Kétezer szó*” című manifesztum ügyében, Dubček szóbeli válaszában ugyan „elítélte” a Nagy Imréről szóló írást, de elzárkózott a szerzővel szembeni kemény fellépés fogantatásától. (MOL M–KS 288. f. 47. cs. 743. ó. e. 114–115. o.) Oswald Machatka írása (Még egy évforduló) magyarul is megjelent: *Limes*, 2006. 4. szám. 79. o.

amely most újra időszerűvé vált.¹⁴ Erről a *Szabad Európa Rádió* előadásaiból elég sokat tudott a senkihez sem hasonlítható Nagyszerű Öreg.

Hosszú csönd után azt mondja Péter bácsi:

– Hogyan nyilatkozzam, és hogyan tiltakozzam húsz sorban, amikor külföldön senki se ismeri a nevemet?

– A nyilatkozat elterjedése után, öt perc múlva már százazrek ismernék Veres Péter nevét – szoltam közbe.

– Jó, jó, jó, de azt se felejtsetek el, hogy Magyarország fölé két égbolt borul. Az egyik a nagyvilágé, a másik a hazánké. S nekünk egyszerre kell mind a kettőre figyel-nünk. Álszent volnék, ha azt állítanám, hogy nem figyelnek rám néha-néha fontos ügyekben. Figyelnek. De ha én most átugrom a kerítést, elveszíthetek mindent, és kicsi jót se csinálhatok többé. Nem a félelem húz vissza, hanem az aggodalom. A régi kisantant népei akkor is gyűlölnének minket, ha kipucolnánk a csizmájukat vagy a bakancsukat. Ha egyszer is elismernék, hogy a hozzájuk került magyarokkal miket műveltek öt évtized alatt, nem kételkednék a közeledésükben, de így csak a csalódásunk szaporodna.

Péter bácsi kikísért bennünket az utcára, s annyit mondott csak:

– Köszönöm, fiúk, hogy megtiszteltek...

Életemben először láttam elfátyolosodni a szemét.

¹⁴ Ludvík Vaculík: Dva tisíce slov. *Literární listy*, 1968. június 27., 1. és 3. o. A teljes címén *Kétezer szó (amely munkásra, parasztra, hivatalnokra, tudósra, művészre egyaránt vonatkozik)* című manifesztumot a megjelenéskor 70-en, majd július 8-ig már több mint 34 ezren írták alá, köztük Jiří Menzel, Miloš Forman vagy Václav Havel. Vaculík a kialakult helyzetért a kommunistákat tette elsősorban felelőssé, különösen a legfőbb vezetőket. Elismerte ugyan, hogy a demokratizációs folyamatok a Csehszlovák Kommunista Pártból indultak ki, ugyanakkor hangsúlyozta azt is, hogy ezért nekik semmi köszönet nem járt, hiszen éppen ők idézték elő a bajokat. A cikk felhívás volt a gazdaság demokratizálására, a régi rendszer lebontására és egy új felépítésére. A CSKP komoly bírálatokat kapott a többi szocialista ország vezetésétől az ellenforradalminak minősített kiáltvány közlése miatt.

Úgy emlékszem, hogy Illyés Gyula augusztus 25-én fogadott minket: Kósa Feri japán feleségét, és Sára Sándorét, Szegedi Erikát, a színésznőt, Gyurkó Lászlót és engem.

A maga sziporkázó, szellemes észjárása szerint kezdte, mint mindig:

– Ha nem csalódom, önök most azért jöttek hozzám, hogy üzenjek hadat a Szovjetuniónak.

– Igen, azért! – válaszoltam. – Erika táskájában van az alaposan kidolgozott haditerv.

– Akkor térjünk a tárgyra!

Elmondtam fölsült próbálkozásunkat az Írószövetséggel, Darvassal, Veres Péterrel. Valójában nekünk kellett volna tiltakoznunk legelőször Csehszlovákia lerohanása miatt, mert a prágai tavasz 1956 folytatása volt, és a térségben ilyesmi még nem történt soha. Sok mindent tudunk Trianonról, a felvidéki magyarság helyzetéről, de katartikus helyzetben a megsértett nép, illetve népek meghálálhatják az erkölcsi segítséget. Összebeszélés nélkül ugyanarra készültünk, mint a Korcsula szigetén tanácskozó kis magyar filozófuscsoport: Heller Ágnes, Tordai Zádor, Márkus György, Vajda Mihály és még egy társuk.¹⁵ Jól tudom, hogy a nemzetközi tanácskozás és a nemzetközi lapok segítségével az efféle tiltakozást jóval könnyebb megszervezni, mint itthon, de ha nehezebb, akkor is meg kell csinálnunk.

– Megértelek benneteket, de én súlyosabb múltat cipelek, mint ti. Engem, amikor azért mentem Csehszlovákiába, hogy a kitűnő költővel, Nezvallal találkozzam, porig aláztak.¹⁶ Rám szóltak: ne beszéljek magyarul. És szeretném még azt is a tu-

¹⁵ A Praxis elnevezésű jugoszláviai marxista, humanista filozófiai iskola zágrábi köre minden évben Korcsulán szervezte meg nyári egyetemét. 1968. augusztus 21-én érkezett meg a táborba Heller Ágnes, Márkus György Tordai Zádor, Sós Vilmos és Tőkei Ferenc. Hellerék tiltakozó memorandumot fogalmaztak a bevonulás ellen, amit az AFP francia hírügynökség szenzációként tárlt a nyugati sajtóban.

¹⁶ Jókai Mór halálának 50. évfordulója alkalmából csehszlovák–magyar kulturális találkozót tartottak Komáromban. A 21 tagú magyar küldöttség tagja volt többek között Veres Péter, Illyés Gyula, Erdei Sándor, Szabó Pál, Urbán Ernő és Kerek Gábor is. Az említett incidens ekkor történt.

domásotokra hozni, hogy 1956 véres letiprása után két vagon gumibotot küldtek ajándékba a magyar karhatalmistáknak. Két vagon gumibotot.

– A szolidaritás ilyen helyzetekben lelki meglepetést is okozhat – veti közbe Gyurkó Laci.

– Nem vitatom – mondja Illyés. – De az én számlámat már megbocsáthatatlan kifakadások terhelik. 1966 novemberében a New York-i PEN-tanácskozások befejezése után az egyetem aulájában egy európai küldöttség két tagja hívott meg a nagykövetségükön tartandó fogadásra.¹⁷ Bármilyen kínos volt is, azt mondtam nekik: „Egy olyan ország ünnepségére, ahol a magyarokkal milliószámra úgy bánnak, mint-ha alacsonyabb rendű emberek volnának, magyar ember nem teheti be a lábát.”

A kínosan kimondott mondat, lappangva, de minden körülöttünk lévő országban elterjedt. Akkoriban ez szentségtörésnek számított.

*

Ekkortájt én már valami keveset tudtam az erdélyi, a felvidéki, a délvidéki magyar kisebbség helyzetéről. De ez a „valami” gyászosan kevés volt. 1967-ben egy olyan esély kínálkozott, amelybe regényesen belekapaszkodtam, és azt reméltem, ha sikerül végigcsinálnom, a kisebbségi ügyek napszámosa és szegénylegénye leszek.

Máris mondom az ideillő történetet.

Az 1967-es évben nemzetközi költőtalálkozót rendezett Magyarország Balatonfüreden. Nyugat-Európa, Közép-Európa és a szovjet világ jeles költői jöttek el erre a találkozóra. Ctibor Štitnický¹⁸ szlovák költőbarátom is eljött. Ő fordította le Madách nagy művét, *Az ember tragédiáját*, Radnóti néhány megrendítő versét, és a nemzedékem versei közül is lefordított elég sokat. Štitnický édesanyja magyar volt, s így a fia is tökéletesen tudott magyarul, ráadásul palócos tájszólással. Öröm volt hallgatni.

¹⁷ Illyés Gyula feleségével, valamint Weöres Sándorral és feleségével Károlyi Amyval vett részt 1966 júniusában, New Yorkban a Nemzetközi Írószövetség kongresszusán. Az említett affér ott történt a szlovák küldöttek által történt meghívás alkalmából. Illyés Gyula: Három levél. i. m.: Szellem és erőszak. *Magvető Kiadó*, Budapest, 1978. 21. o.

¹⁸ Ctibor Štitnický, korábbi nevén Dörner Tibor (1922–2002) szlovák költő, író, műfordító, rendező. 1966–1970 között a pozsonyi filmstúdió vezetője.

Ebédelni egy asztalhoz ültünk le, s arról érdeklődött, mi újság a mai magyar irodalomban, s arról is, hogy mostanában verset írok-e vagy prózát, mivel azt is olvasott tőlem.

– Ess hanyatt, barátom! – mondtam neki. – Nemrég egy forgatókönyvet írtam Kósa Ferenc rendező barátommal együtt, aki a *Tízezer nap* című filmünket rendezte.

– Te filmet? És miről?

– Dózsa Györgyről, az első nagy lázadóról.

– Szeretném elolvasni.

Másnap elvittem, Ctibor éjszaka el is olvasta a filmnovellát, és elragadtatással beszélt róla.

– Mit szólnátok ahhoz, ha magyar-szlovák koprodukcióban készítenénk el a filmet?

– Tréfálsz velem?

– Dehogy tréfálok. Isten az atyám, ahogy a palócok mondják.

– Mi közöd neked a filmekhez?

– Annyi, hogy a csehszlovákiai filmgyártás szlovák főigazgatója vagyok.

– A remek cseh filmek mellé remek szlovák filmeket is akartok csinálni?

– Előbb-utóbb!

– Ezt is értem, de akkor miért nem a csehekkel szövetkeztek?

– Azért, mert most jobban utáljuk a cseheket, mint titeket.

Jót nevettünk a kertelés nélküli vallomáson.

Elmondtam ezt Illyésnek is, abban reménykedve, hátha megérzi, hogy nekünk, a civil Magyarország szószólóinak minden drámai esemény örvényében ott kell lennünk, mert az örvények mélységét mi ismerjük a legjobban.

Illyéstől fölszabadultabban, de üres kézzel jöttünk haza Budapestre. A Luxor kávéház előtt összetalálkoztam Eörsi Pistával, s rögtön lerohantam, hogy az *Unitának* szánt húszsornyi tiltakozásunkat ő írassa alá Lukács Györggyel. Délután két óra felé járt az idő, s Pista azt mondta első hökkenetében, hogy Lukács György ilyenkor alszik.

– Most az egyszer fölébresztheted – veregettem meg Pista jobb karját.

– Igazad van, máskor meg a történelem szokott aludni. Jó, megyek és beszélek az Öreggel.

Eörsi azzal a hírrel jött vissza, hogy Lukács György írt már Kádárnak egy hétoldalas levelet, amelyben rossz lépésnek tartja Magyarország bevonulását Csehszlovákiába.

Eközben Gyurkó László pedig Aczél Györgyhez szaladt föl, hogy közölje vele: ha néhány magyarországi értelmiségi elítéli a bevonulást, hasznára válhat Magyarországnak.

Aczél rémülten fogadta Lacit, és még egy államtitkot is elárult neki. Nem olyan régen járt Dubček Magyarországon, akit levittek Kádárék a Balatonhoz, Siófokra. S az első délután, jó messzire a parttól, négyen ballagtak be a vízbe, Dubček, Kádár, Aczél s egy tolmács. Kádár megpróbálta megértetni Dubčekkel, hogy azokkal ott, Keleten nem lehet egyezkedni. Kádár nyersen beszélt a víz közepén, hisz nincsen olyan ügynök-lángelme, aki le tudná hallgatni őket. Ott szóba jött már a bevonulás is. Dubček nem válaszolt egy árva szót sem nekik, de egyszer csak kiúszott közülük, jelezve, hogy nem ért egyet velük. Ezzel vége lett a titkos megbeszélésnek.

A késői jólétesültség után egy milliméternyivel se jutottunk közelebb az elképzelésünkhöz.

*

Megtörtént, aminek meg kellett történnie.

*

Két héttel később, amikor már „óvatosan” színre lépett a diplomácia, és Dubček is hazatért a Szovjetunióból, nagyon szerettem volna szót váltani Štítickývel. Telefonon hívtam, de röviden és gorombán annyit mondott csak, hogy a megszálló ország képviselőivel nem vagyok hajlandó szóba állni.

És letette a kagylót.

Egyszerűen megsemmisültem. Osztoznom kellett az országot vezető politikusok bűneiben. Legalább a becsületünk csücskét tudtuk volna csak megmutatni a korcsulaiak kis társaságával együtt.

*

Csönd és önmészítés heteken át. A kudarc szégyenfoltjai az arcunkon.

De mégis történt valami.

Aczél György a Tudományos Akadémián politikai előadást tartott, amelynek a vezér-mondanivalója az volt, hogy a magyar értelmiség önmagához méltóan viselkedett a csehszlovákiai események idején. Idehaza csak a zavaros fejű fiatalok igyekeztek tüzeket gyújtogatni itt-ott, mint például Csoóri.

Másfél hét múlva telefonon kerestek Pozsonyból. Ctibor Štitnický volt a drót másik végén.

Minden bevezető nélkül azt kérdezte:

– Igaz az, amit Aczél György mondott rólad az Akadémián?

Zavartan hebegtem valamit.

– Mert ha igaz, már most megkötjük a szerződést.

Valóban meg is kötöttük. Később a románok is jelentkeztek, hogy ők is szeretnének részt venni a közös munkában. Nekünk egy kikötésünk volt csak. Az, hogy a filmet Erdélyben forgathassuk le, elvégre Dózsa György Székelyföld szülöttje.¹⁹

Ez az én emlékem a prágai tavaszról.

* * *

¹⁹ Kósa Ferenc *Ítélet* című, Dózsa Györgyről 1970-ben készített filmje magyar-román-csehszlovák koprodukcióban készült el. A forgatókönyvet Csoóri Sándor és Kósa Ferenc írta.

AZ ÚJ NEMZEDÉK SZÍNRELEPÉSE

Csoóri Sándor 1968-as próbálkozását, hogy írói egységfrontot hozzon létre egy téves politikai döntés elleni tiltakozásul, sokáig nem felejtette el a hatalom. Kiss Ferenc naplójából tudható, hogy még a hetvenes évek közepén is befolyásolta Aczél György viszonyulását Csoórihoz az 1968-as, addig példanélküli kezdeményezése.²⁰ Csoóri egyébként is sokszor került konfliktusba a politikai vezetéssel. Ahogyan Kis Pintér Imre megfogalmazta 1970-ben az *Alföld* hasábjain: „Csoóri Sándor a mai magyar irodalomban: magatartás.”²¹ A hatvanas években írt szociográfiái (*Tudósítás a toronyból*, *Kubai napló*, *A költő és a majompofa*) minden alkalommal kiemelt figyelmet kaptak a rendszerhű kritikusoktól.

„Költő vagyok, nem tudom és nem is akarom a mindenáron való túlélés logikája szerint elképzelni az életemet, se belegabalyodni, se beledöglenni nem akarok a megalkuvások kényszereibe. Hitem szerint a katonai és politikai logikával szemben léteznie kell valamiféle emberi logikának is, mert az ember sokkal több annál, mint a történelmi tények és társadalmi viszonyok összessége” – adta közzé Csoóri Sándor hatvanas évek elején mondott szavait Kósa Ferenc Csoóri temetésén.²² Héra Zoltán alábbiakban idézett kritikájában „nyughatatlan” költőnek nevezi Csoórit. Maga sem tudja, mit kezdjen esszéivel. Azok szépen megírtak, pontosan fogalmaznak a társadalmi sorskérdésekről, de ott rejtőzik bennük a kritika, az emberi sorsokat és tragédiákat elfedő ideológia tagadása, amire a *Népszabadság* kritikusa csak azt tudja megfogalmazni, hogy Csoóri „gyanakvó” természetű alkotó is egyben.

²⁰ Kiss Ferenc i. m.: 101. o.

²¹ Kis Pintér Imre: Bizonyosság vagy bizonytalanság? *Alföld*, 1970. szeptember, 60. o.

²² Kósa: Az igazmondást választotta menedékül. *Tudósítás* Csoóri Sándor temetéséről. *MTI*. 2016. szeptember 21.

„Magamat és a társadalmat azoktól érzem bántottnak, akik megalázkodással magasztosulnak, és megalkuvás árán dicsőülnek.”²³ – írta 1968-ban a *Napjaink* című folyóiratban Serfőző Simon, azon berzenkedve, hogy kik és milyen írásokkal jelentek meg az irodalmi folyóiratok hasábjain a hatvanas évek végén. A kontraszelekció elve erőteljesen érvényesült, különösen a budapesti lapokban, folyóiratokban. Hozzáteszem, az sem kecsegtetett túl nagy sikerrel, ha valamely kényesnek tűnő írás nyomdafestéket látott, láthatott. A kritika úthengere rövid úton helyre tette az ilyen írásokat, szerzőket.

A korszak négyes tengelye (*Népszabadság, Kritika, Új Írás, Élet és Irodalom*) az összhangzattan klasszikus szabályai szerint szedte ízekre egy-egy problematikus írás gondolatait, állította pellengérre szerzőjét. A Pándi Pál, E. Fehér Pál és Rényi Péter nevével fémjelzett értékítélet csírájában fojtotta el mind a műfaji, mind a közéleti kezdeményezéseket. Az ostor és a mézesmadzag, azaz a fenyítés és a hitegetés, a kényszer és a meggyőzés eszközeivel a rendszer saját gyengeségeit elfedni, nem pedig megoldani igyekezett.

A nemzeti demokraták új nemzedékének megszólalását tétován fogadta a kritika, mivel a politikai hatalomnak szüksége volt az irodalom, a tudomány támogatására és a fiatal generációban potenciális szövetségesét szerette volna felfedezni. A problémát az jelentette, hogy ez a csoport szakítani igyekezett az előző nemzedék látens szövetségkereső taktikájával, a nyílt vitát, a szabad megszólalás lehetőségét kereste. A támogat, tűr, tilt hármas egységében ügyesen lavíroztak, kihasználva a gazdaságirányítási rendszer reformjának hullámát, egyfajta irodalmi, kulturális pluralizmust próbáltak elérni.

A *Faltól falig* cím Csoórinál a bezártság és a tehetetlenség határait jelzik, ám ezeknek a határoknak a felismerése egyben azt is jelzi, hogy a falak lebonthatók. Nem véletlen hogy Héra Zoltán figyelmeztette Csoórit „falak mindig lesznek”. A kritika a hatvanas-hetvenes években mindig a központilag meghatározott értékrend eszközrendszere, hirdetője, a „falak” megjelölője volt, s az új nemzedék ennek megroppantására szerveződött.

²³ Serfőző Simon: Válasz. *Napjaink*, 1968. december, 3. o.

HÉRA ZOLTÁN

VÉDELEM ÉS TERJESZKEDÉS²⁴

*Jegyzetek Csoóri Sándor publicisztikai írásairól*²⁵

A nyughatatlan költő címére mindig is sokan pályáztak nálunk, azon egyszerű oknál fogva, hogy ez legtöbbször rangot jelentett, valamiképpen magának a költőnek a fogalmával volt egy. A kritika tudott ugyan az ördögűzés kevésbé harsány módjairól is, ám a közönség nagyobbik részének kellett a szertelen költő. És számoltak ezzel a lírikusok is. Nemegyszer súlyos engedményeket tettek a konvencionak.

Csoóri Sándortól sem idegenek a pózok, s éppen az ilyen jellegűek. De hát ő csakugyan nyughatatlan! A természete, az alkata szerint az.

Természet, alkat! Ezek a nagyon is materiális eredetű és indokoltságú fogalmak még mindig metafizikagyanúsak nálunk. Nyugtalan természet? Hát majd megnyugtadjuk! Volt idő, amikor ez volt a bölcsesség ebben a dologban. Közhelynek számított, hogy egy-egy korszak csak bizonyos alkatoknak kedvez, s aki nem alkalmazkodik ehhez az igazsághoz, az magára vessen. Csoóri költői és publicisztikai munkásságának jó részét akár úgyis tekinthetnénk, mint tiltakozást ez ellen a rideg s olykor ugyancsak kegyetlen szigor ellen. Egy típus szabadságharcát is láthatjuk benne, egy költői egyéniség küzdelmét, hogy megvédelmezze magát, s az lehessen, ami.

Pályájának egyik legérdekesebb szakasza kétségtelenül az, amelyben elkezdte ezt a küzdelmet rejtett hajlamainak – költői nyugtalanságának – írói érvényesítéséért. A személyi kultusz alapjai – az egyetlen típus és egyetlen tevékenységi forma kultuszának alapjai – abban az időben rendültek meg, s miként másoknak, Csoóri Sándornak

²⁴ Héra Zoltán: Védelem és terjeszkedés. *Népszabadság* 1969. augusztus 14. 7. o.

²⁵ A kritika Csoóri Sándor: *Faltól falig*. (Magvető kiadó, Budapest, 1969.) című kötetéről készült.

is lehetősége támadt arra, hogy legszemélyesebb képességeit felszabadítsa. A régi, szokványos módon, eszünkbe juttatva azt a régi igazságot, hogy az egyik kultusz után rögtön készülődik egy másik, más szóval: ha meghal a sárkány, sok jámbor gondolt arra, hogy nem lehetne-e most már ő a sárkány? Nem hinném, hogy így. A dicsőség akarása nem idegen Csoóritól, nem titkolta soha, hogy ambiciózus. A sárkánylihegést azonban nem hallom sem az esszéiben, sem a verseiben. Azon kevesek közé tartozik, akik egy különös sárkány kultusz idején – érdemes lesz majd egyszer elemezni ezt a kultuszt – a füstnél többre becsülték a fényt, a tűzijátéknál a szüntelen magasízzást.

A költészetet a prózával megtámogatni, lírában, prózában egyaránt vallani, ez nem az ő találmánya. A mód azonban, ahogyan ezt teszi, határozottan az övé.

Legalább úgy beleírta olvasóinak tudatába a maga személyes vonásait – szeszélyeit és ellenszenveit, düheit és hóbortjait, elégedetlenségét és reményeit, egyszóval költői-emberi önmagát – a prózájával, mint a verseivel. Tulajdonképpen naplót írt cikk és jegyzet ürügyén. Azzal a merészséggel állt ki a nyilvánosság elé, amellyel sokan még önmaguk elé sem mertek kiállni.

Túlzott, nyilvánvalóan túlzott. Túlásokkal ostromolt egy másik túlzást, ostromolta az önmagát feladó személyiség fölös kényelmét és fölös ingerültségét.

„Karmodtól tartanak a rosszak – a jók örülnek kellemeknek – ilyet – verseimről is – örömmel hallanék” – írta Brecht egy kínai teafagyökér-oroszlánra.²⁶ Csoóri jegyzeteiről is valami hasonlót lehetne elmondani. Egyszerre volt meg bennük, a kihívás és a kellem. A megszállottságot a logika és az artisztikum fegyelmezte. Úgy védte Csoóri a zaklatottságra való jogot, hogy stílusban – az egyik legkeményebb értelmi és érzelmi kontrollban – nem ismert tréfát. Egyszerre működtette magában az érzékeny, minden fájdalomra fogékony költőt és egyszerre a fölényesen eszes lényt, a minden költőben ott élő kritikust. A prózaírás számára az önnevelésnek volt az iskolája. Mint minden igazán heves és izgékony tehetség, ő is rászorult a folytonos ér-

²⁶ Bertolt Brecht: Egy kínai teafagyökér oroszlánra. Megjelent: Kálnoky László: Évgyűrűk. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1967. 222. o.

telmi ellenőrzésre, heves alkotói képzeletének ellensúlyozására ki kellett magában művelnie a gondolkodót.

Mostani kispróza kötete (a Magvető adta ki) folytatása mindannak, amit ebben a témában annak idején, idestova egy évtizede elkezdett. Megvan benne az előző publicisztikai kötetének – *A költő és a majompofa*²⁷ című könyvének – minden erénye. De mint minden méltó folytatás, elmozdulás is ez a kötet, új problémák felismerése és új igények kijelölése. Mindaz, amit kiművelt magában, mint költői és esztétikai tudatot, segít neki most is, továbbra is. Felismertet vele bizonyos igazságokat. Például azt, hogy zaklatott természetének védelmére és propagandájára talán már nem is érdemes annyi energiát fordítania, amit e célból tehetett, megtette, s ami már megvan, azt kár volna ismételni. (Így is van, ebben célhoz ért: elfogadják már, s annak fogadják el, ami.)

Gyanakvó természet is Csoóri, önmagára is folyton gyanakszik. Nem vezet-e rossz szerepjátszáshoz, kétes értékű hőködéshez az, amit eddig hasznosan tett, nem hígul-e fel, ha ugyanúgy teszi? Ez is megfordul a fejében, s bár ellene van annak, hogy a költő túlságosan is megértő legyen – minden összefüggést aggályosan megvilágítani, a problémák minden oldaláról egyforma hangsúllyal beszélni a társadalomtudósok dolga –, keresi a költői-publicisztikai gondolkodásnak, az értelmes cselekvésre való sürgetésnek objektívebb formáit is. Nem következetes még ebben a törekvésében, önnön alkatának sajátos védelme nemegyszer apológiájává válik annak a szűkebb értelmiségi körnek is, amelyet ismer, s amelynek tapasztalataiból kora értelmiségéről és önnön nemzedékéről való fejtegetéseiben merít. Ám az igény – tovább lépni, másfajta tapasztalatokra is szert tenni, a másképpen gondolkodók logikájába is betekinteni, a különben hasznos gyanakvások szokványos formáit meghaladni – ez az igény Csoórinál megvan, s jó néhány jegyzetében és tanulmányában jelentős új eredményekhez is vezet. Veres Péterről éppen ettől az igénytől hajtva írta meg a legutóbbi évtized egyik legmagvasabb esszéjét²⁸, s minden bizonnyal ez segített neki

²⁷ Csoóri Sándor: A költő és a majompofa. Magvető Kiadó, Budapest 1966.

²⁸ Csoóri Sándor: A megmaradás írója (Arcképvázlat Veres Péterről) *Valóság*, 1967. március. 30. o.

abban is, hogy sok, eddig észre nem vett vonást világítson meg imponáló és tartalmas határozottsággal Illyés Gyula költői-emberi karakterében.²⁹

Így majdnem mindig érdekesek és sikeresek Csoóri Sándor partizánvállalkozásai azokon a területeken, amelyeket a munkamegosztás túlzott tiszteletében élő lelkek szűken szakmai területeknek szoktak tekinteni. *Szántottam gyöpöt*³⁰ és *Egykor elindula a tizenkét kőműves*³¹ című tanulmányaiban a maga polémikus-publicisztikai, s főként költői, tehát megsejtő, önnön alkotó tapasztalatait is hasznosító módján olyan összefüggésekre világít rá, amelyek a sokszor túl tudományosan, túl hidegen kezelt tárgyat, a népköltészetet, szinte áthévítik, s a legizőbb szellemi aktualitás körébe helyezik.

Faltól falig – írta a kötet címlapjára a költő, s ez annyit is jelent, mint jajgató töprengés, zaklatott, körbe forduló séta. Azt hiszem, túl szerény ezzel a címmel. Falak mindig lesznek, az ismeretlennek, a kiszámíthatatlannak a falai mindig odaállnak azok elé, akik maguk is keresik a falat. De hát vannak áttörések is, bárdhasítások is. Az ő tevékenysége, magasrendűen költői és publicisztikai tevékenysége is ilyen szellemi sújtás. Nemcsak feszegetés, hanem nyitás is és áttörés is egy szükséges és reményteljes irányban. Gyarapítja a jót.

* * *

²⁹ Csoóri Sándor: Illyés Gyula. Megjelent: Csoóri Sándor: *Faltól falig*. Magvető Kiadó, Budapest, 1969. 168. o.

³⁰ Csoóri Sándor: *Szántottam gyöpöt*. *Valóság*, 1966. február. 37. o.

³¹ Csoóri Sándor: *Egykor elindula tizenkét kőműves* (Vallomás a népballadáról) *Valóság*, 1969. január, 42. o.

PÁRBESZÉD: AKIKKEL LEHET ÉS AKIKKEL NEM

A hatvanas évek végére a magyar emigráció körében is megnyugodtak a kedélyek, elültek a viszályok. Kovács Imre, aki a nyugati emigráció nemzeti demokrata szárnyának elismert vezetője volt, már a hatvanas évek elején is tett kísérletet arra, hogy párbeszédet kezdeményezzen a hazai politikai vezetéssel. Az emigránsok is azzal számoltak, hogy még évtizedekig kell száműzetésben élniük, itthon élő családtagjaikkal viszont szerettek volna találkozni. Kovács Imréék nem pusztán a rokoni kapcsolatok normalizálását, hanem a politikai párbeszéd lehetőségét is keresték.

A magyar elhárító szervek 1964 májusában azt jelentették a politikai vezetésnek, hogy egy „*Magyar Bölcséleti Vita Társaság elnevezésű fiktív szervezet nevében 1964 februárjában »Magyarország helyzete – A magyar kérdés megközelítésének, megoldásának új lehetősége«* címmel angol nyelven sokszorosított röpiratot adott ki”³² Kovács Imre Varga László és Kiss Sándor, a nemzeti demokrata emigráció három reprezentánsa. „*A mi feladatunk elsősorban azoknak az eszközöknek a keresése, amelyekkel a magyar nép meg nem szűnő szabadságtörekvéseit támogatja. Tudjuk, hogy nem lehet receptet írni, kézikönyvben lefektetni a módszereket, amelyek időről-időre változhatnak. De azt hisszük, hogy Nyugatnak – elsősorban az Egyesült Államoknak és Nyugat-Európának – határozott és céltudatos kelet-európai politikájára van szüksége. A »mindent vagy semmit«* álláspont sehová sem vezet.”³³ – írták Kovács Imréék 1964-ben. Akkoriban az itthoni politikai vezetés elutasította az emigráció javaslatát, ám a hatvanas évek végére már érezték annyira erősnek a konszolidáció eredményeit, hogy mind a hazai más elképzelést képviselőkkel, mind az

³² ÁBTL. Tájékoztató jelentés. Budapest, 1964. május 4. *Xavier dosszié* 3.2.4. K-1869. 341. o.

³³ Lásd: Szeredi Pál: A hazaszeretet hajszálerei. <http://tiszatajonline.hu/?p=26539>

emigráció szereplőivel valamilyen párbeszédet folytassanak. Ennek egyik példája volt az Anyanyelvi Konferencia megszervezése 1970 augusztusában, Debrecenben és Budapesten.

Kovács Imre alábbiakban idézett tanulmánya valójában ennek a párbeszédnek a határaitól szól. A hazai és a külföldön lefolytatandó eszmecsere szereplőinek köréről és a diskurzus tartalmának korlátairól. Érdeemes megjegyezni, hogy a hazai politikai vezetés már túllépett az emigráció totális elítélésén, a „mindenáron ügynöknek beszervezni” dogmáján. 1972-ben például született egy olyan háttéranyag a Művelődési Minisztérium Irodalmi osztályán, amely az *Új Látóhatár* köréhez tartozó emigránsokról készített politikai portrét, meghatározva, hogy „kikkel lehet” és „kikkel nem” párbeszédet folytatni. A szakértői vélemény teljes mértékben elutasítja a konzultáció lehetőségét Kovács Imrével, Gombos Gyulával, Szabó Zoltánnal és Háy Gyulával. Kovács Imréről a következőt írták: „*Vad kommunista- és szovjetellenesség jellemzi. S ennek érdekében már Horthy és a horthysták tetteit is »bocsánatos bűn«-ként hajlandó szeretni, afféle »történelmi szükségszerűség«-nek. Ami ma Magyarországon történik, s főleg amit a kommunisták ma ebben az országban csinálnak, az az ő elvakult sértődöttsége szemüvegén keresztül csak rossz lehet.*”³⁴ Határesetnek tekintik Cs. Szabó László és Czigány Lóránt személyét abból a szempontból, hogy velük esetleg érdemes lenne kapcsolatot kialakítani.

Éles a különbség Kovács Imre alábbiakban közölt tanulmánya és a hazai kultúrpolitikai szándéka között. Kovács nem az eltéréseket, hanem az összekötő szálakat kereste írásában, nem titkolva ellenérzéseit, de nem tagadva annak belátását sem, hogy a kapcsolatra igény és szükség van. A nemzeti sorskérdések köszönnek vissza felvetett megválaszolandó vitakérdéseiben. Bár a kinyújtott tenyér nem találta meg a parola másik felét, ám az kétségtelen, hogy a hetvenes években a nemzeti demokráciák nemzetközi kapcsolatai egyre szorosabbá váltak az emigráció nemzeti szárnyával.

³⁴ Akikkel lehet, és akikkel nem. *Orpheus irodalmi lap*, Budapest, 1999. téli (22.) szám 86-98. o.

KOVÁCS IMRE

PÁRBESZÉD KIKKEL ÉS MIRŐL?³⁵

(ártatlan magánvélemény)

Magam is sokat gondolkodom, miként lehetne összehozni a széttöredezett magyarság szellemi képviselőit.³⁶ Miként kerülhetnének megint körön belül írók, művészek, tudósok, lelkiismeretes, gondolkodó, aggódó és alkotó magyarok, akik túl a napi politika csörtetésein, taktikáin és intrikáin, történelmi távlatban foglalkoznak a magyarság helyzetével, jövőjével. Vagy talán már úgy elszakadtunk, annyira eltávolodtunk egymástól, hogy nem értenénk meg egymást, ha leülhetnénk beszélgetni?

Az utóbbi években többször találkoztam különböző ügyekben kint járt magyarokkal, egykori barátaimmal, volt ismerősökkel, s egyáltalán nem okozott nehézséget kapcsolatunk helyreállítása. Mindenkor természetes közvetlenséggel kezdtük a társalgást, könnyedén vagy komolyan beszélgettünk mindenről, mintha csak előző nap hagytuk volna abba. Egy esetben éreztem, hogy azért még sincs minden rendben. Kiváló költőnk, akihez évtizedes fegyverbarátság kötött mielőtt emigráltam, kissé ingerülten vágta az arcomba – amikor jó másfél évtized után találkoztunk –, hogy nem értjük egymást, nem ugyanazt a nyelvet beszéljük. Nem a magyarunkkal van

³⁵ Kovács Imre: Párbeszéd kikkel és miről? *Új Látóhatár*, 1969. 6. szám. 526-534. o.

³⁶ Az *Új Látóhatár* 1969. évi 4. számában jelent meg Borbándi Gyula: *Magánbeszéd a párbeszédéről* című írása, melyben felvetette: „Úgy tetszik, a párbeszéd korszaka köszöntött ránk és mielőtt megkezdődne a kiszélesítése, rendszerezése, intézményesítése (ami kívánatos), talán nem felesleges a lehetőségeiről, esélyeiről és nehézségeiről is szólni”. Kovács Imre cikke erre reagált, amint Csiki Ágnes Mária: *Párbeszéd – s ami belőle következik* (*Új Látóhatár*, 1969. 6. szám. 534. o.), illetve Thinsz Géza: *A párbeszéd művészete* (*Új Látóhatár*, 1969. 6. szám. 536. o.) című írása is.

baj, vágtam vissza, hanem a távlatunkkal. Ő belülről nézi a dolgokat, én kívülről (s merem állítani, módom van áttekinteni az egész látóhatárt). Aggodalmunk a magyarságért közös, de ő másként és másért aggódik, mint én.³⁷

Se otthon, se idekint nem változott a magyarságtudat, a nemzetszemlélet. Az otthoniak beilleszkedtek a „szocialista” rendbe (véleményük fenntartásával, amit helyzetük vagy lehetőségük motivál) és változatlanul aggódnak a kisebbségi magyarságért; számontartását, reményei ápolását hazafias feladatuknak tekintik. Egyetemi tanár ismerősöm, akivel együtt diákoskodtunk, némi fészkelődés után azt kérdezte tőlem a new-yorki cafeteria-ban, miért nem járunk el Washingtonban (emigráns politikusok), hogy nyomást gyakoroljanak Moszkvára: adassa vissza csatlósáival a trianoni békével nekik juttatott magyarlakta területeket. Ez nemcsak az ő kívánsága, diákjai is, amikor bizalmasabban elbeszélgetnek a kérdésekről, követelik, hogy tegyünk valamit a kisebbségi magyarokért. Válaszomtól megrökönyödött: ha rá lehetne bírni az Egyesült Államok elnökét, hogy gyakoroljon nyomást Moszkvára, akkor sokkal fontosabb lenne a kelet-európai országok függetlenségének biztosítása, mint bármiféle területi változás kieroszakolása szovjet fennhatóság alatt. Különben is nem mindegyik ország, melynek magyar kisebbségei vannak, engedelmeskedik Moszkvának, azt azonban el tudom képzelni, hogy szorongatottságában vagy elmezavarában (és Washington vélekedésétől függetlenül) a szovjet kormány, ha érdekei megkövetelik, átszabja Kelet-Európát, akárcsak Hitler.

A kinti magyarság szintén revíziós hangulatban leledzik: nagyarányú előkészületek folynak, határozati javaslatokat fogalmaznak a trianoni békeszerződés ötvenedik évfordulóján (1970) tervezett gyászünnepekre. A külföldi magyarok váltakozó

³⁷ Kovács Imre Darvas Józseffel (1912–1973) szólalkozott össze. Darvas 1959-től haláláig a Magyar Írószövetség elnöke volt. 1957-ben belépett az MSZMP-be. 1960-tól a Hazafias Népfront alelnöke lett, 1971-től az Elnöki Tanács tagja. Kovács Imre a hatvanas években találkozott többek között Illyés Gyulával, Sótér Istvánnal, Tamási Áronnal. Beszélgetéseik problémamentesek voltak, mindannyian tiszteletben tartották a másik meggyőződését. Darvas József viszont szenvedett attól, hogy a népiek köréből kitaszították, s a régi barátokkal történő találkozásakor reakciója általában agresszív volt.

élességgel és intenzitással kommunistaellenesek, de azért jobban fáj nekik az ország feldaraboltsága, a magyarság szétszakitottsága, mint legújabb hódoltsági állapota.

Ne értsen félre senki, nem azt mondom, hogy nincsenek odahaza vagy idekint józan, derék magyarok. Ellenkezőleg, nagyon is sokan vannak, akik reálisan mérlegelik a helyzetet, a lehetőségekhez szabják a teendőket; vélekedésük azonban extravaganciának vagy borúlátásnak, pesszimizmusnak, defetizmusnak, ha nem éppen hazaárulásnak számít. A harmincas években mi a magyar „sorskérdésekről” vitatkoztunk. Ilyen volt a földkérdés, az egyke (önző születésszabályozás) vagy „egyse” (a népszaporulat végzetes megtorpanása), aztán a „két pogány”-közti pozíciónk, a nemzet szétesettsége, az elmaradottságunk. Rendszerváltozástól vártuk a sorskérdések megoldását, mert az uralkodó osztályokat alkalmatlannak tartottuk a reformok kidolgozására, a reformprogram végrehajtására. Mik a mai „sorskérdések”? Miről lehetne vagy kellene ma beszélgetni, elmélkedni, vitatkozni? Amitől még harminc-negyven éve féltünk, hogy a terjeszkedő germánság és szlávság elnyeli a magyarságot, egyelőre nem következett be. A kommunisták sem tudták bolsevizálni vagy „proletarizálni”, inkább „polgárosodott”, ami hatékonyabb antikommunista szérum, mint a leghevesebb kifakadás vagy szitkozódás a kommunizmus ellen. Biológiai és fiziológiai sem tört meg a magyarság, szaporodása akadozik ugyan, de fizikailag jobb állapotban van, mint bármikor a történelme folyamán.

Ami nincs rendben, az a magyarság státusza, nemzeti kompozíciója. Hiába kürtölik világgá a kommunisták, hogy boldog a magyar, elégedett a nép, békésen fejlődik az ország, mert a látszatra nyugodt felszín alatt bonyolult, drámai változások erőteljesen formálják a társadalmat: egy új nemzet van kialakulóban. Még pontosabban, a magyarság népből megint összeállóban van nemzetté, s a legizgalmasabb kérdés: milyen lesz az új magyar nemzet?

A háború alatti és utáni évek alaposan felforgatták a társadalmat, a „nemzet” visszacsúszott a népbe. Három jelentős, bizonyos vonatkozásokban provokatív és mindenképpen kontraverzális³⁸ réteg eltűnt: (1) brutálisan megtizedelték a zsidóságot, (2) a keresztény középosztály kompromittáltabb vagy beijedtebb törzse elmenekült,

³⁸ kontraverzális=ellentmondásos

(3) az uralkodó apparátust a hatalomcsere megsemmisítette. A magyarság homogénabb lett, ugyanakkor a társadalom radikálisan átrétegződött. Az agrár-lakosság aránya ötven százalékról lemorzsolódott harminc százalékra; az iparba, bányákba ömlesztett vagy odamenekült falusi elemeket szó szoros értelemben elkapta a gépszíj, életük menetét a technika szabja meg, akárcsak a visszamaradottakét a mezőgazdaság általános mechanizálása, gyorsütemű gépesítése. A produktív foglalkozások (ipar, bányászat, mezőgazdaság) mellé felzárkózott egyenlő partnerként a szolgáltatás. A társadalom adminisztrálása, a termelés irányítása, a termékek feldolgozása, a javak, az áruk mozgatása és elosztása, a növekvő és szélesedő személyi szükségletek kielégítése és a mind általánosabb karbantartás a munkaerő egyharmadát igényli.

A magyarság átalakulóban van: rurális³⁹ nemzetből urbánus nemzetté. Akik a tradicionális nemzetszemléletben megrekedtek, ezt a folyamatot és kísérőjelenségeit nem látják, nem értik vagy nem akarják észrevenni. Vagy annyira irtóznak tőle, hogy kispolgári hazafiasságban, nemzeti romantikus klisékben keresnek menedéket. A modern nemzet funkciói, igényei, törekvései, céljai mások, mint volt az idilli, tradicionális nemzeté. A változás megértése nélkül nem lehet megérteni a változó nemzetet; talán ez egyik magyarázata annak, miért fér meg egymással a kommunista rendszer és a mai magyar irodalom: egyikük sincs teljesen tisztában az elmúlt negyedszázad változásainak igazi jelentőségével, forradalmi méreteivel és következményeivel.

A megbolydult magyar társadalomnak nem áll jól az ismételten átszabott kommunista zubbony, abban nem érzi jól magát.⁴⁰ Van valamiféle elképzelésünk, pragmatikus tervünk alternatív megoldásokra? Hangsúlyozom, hogy „pragmatikus”, mert csakis a földrajzi adottságok és a negyedszázad politikai, gazdasági és társadalmi változásainak figyelembevételével tervezhetünk.

Amikor évekkal ezelőtt egy jeles írónkat megkérdeztem, mi a magyar politikai gondolkodók koncepciója, van-e elképzelésük, programjuk, arra az esetre, ha Moszkva vagy a hazai kommunista rendszer minden erőfeszítése ellenére valamiféle

³⁹ rurális=falusi

⁴⁰ Kovács Imre az új gazdasági mechanizmusra, illetve az azzal párhuzamosan szükségesnek ítélt társadalmi változások elmaradására utalt.

változás mégis megindulna? Tudják-e, mit lehetne, mit kellene csinálni? Nem tudom –, válaszolta rég nem látott barátom. Senki sem tudja, de nem is kérdi.

Alternatív megoldásokról faggattam egy disszidált kommunista párttitkárt, aki a tavasszal ragadt New Yorkban. A Csepel Művek egy üzemében volt főmérnök, egyben a pártszervezet titkára. Opportunizmusból lépett a pártba, meggyőződéssel utálja a rendszert. Szerinte a magántulajdon visszaállítása az egyetlen megoldás, az új gazdasági mechanizmus nem működik, a „rég rendszer” (mármint a háború előtti) jobb volt, ez a törzsgárda, az öreg munkások véleménye is. Ismer-e valakit, kérdeztem, aki változás esetén az élre törne, a válságos órában a nemzet élére állna? Egy új Nagy Imre, Kossuth Lajos? Nincs senki, nem ismer senkit, felelte. Azt azonban határozottan kijelentette, hogy egy csepeli gyárigazgató (a nevét is megmondotta) jó képviselő lenne, mert abban sem volt kétsége, hogy a parlamentáris demokrácia jobb, mint az egypártrendszer. Más oldalról közelítettem meg: mit olvasott, kiket ismer az írók közül. Jókaival kezdte, akadozva jutottunk el a mai magyar irodalomhoz, nagy nehezen kibökte Veres Péter nevét, aki úgy látszik az „az író” az egyszerű magyar emberek képzetében, mint volt Jókai vagy Petőfi.

Alighanem az alternatív megoldás (megoldások?) kérdésének felvetése önmagában diszkvalifikálja a párbeszédet. Ugyanis én nem tudok elképzelni semmiféle párbeszédet (semmiféle szinten) a rendszer igazolására. A kommunizmust nem fogadta el végleges életformájának a magyar nép, én is mulandónak tartom. A kommunisták viszont azt hiszik, a rendszerük örökéletű, a szükséges javítgatásokat maguk elvégzik; hogy a felváltásról tárgyaljanak? Nem örültek meg. Igen ám, de akkor miről folytassunk párbeszédet, ha idekint rászánjuk magunkat, és kikkel, ha az otthoniak szóba állnának velünk?

Jó témának ígérkezik maga a kizárólagosság: mi miért nem fogadjuk el *de jure* a kommunizmust, ők miért tekintik *de facto* állapotnak? A hazafiság nem monopólium, Nagy Imre bebizonyította, vele 56-ban sokan, hogy kommunista is lehet jó magyar. Mi, Kádár, akinek neve a magyarországi kommunista rendszer védjegye? Jó kommunista? Jó magyar? Vagy csak egy szerencsés opportunist? Sokat gondolkodom (biztosan mások is), hogy hova tegyem, melyik kategóriába. A háború után futólag ismertem, de 45–47-es közszereplése (a kommunista pártvezetőség második

vonalaiban) nem nagyon impresszionált. Az akkori félszeg Kádár helyett most egy tapasztalt, magabiztos politikus áll előttünk, határozott államférfiúi vonásokkal. Jól tudom, emigrációban nem illik, főleg pedig nem ajánlatos egy kommunista vezetőt államférfiúnak nevezni, de gondoljuk csak át a szerepét az adott helyzetben, a kíméletlen, szigorú viszonyok között. Az oroszok leverték a forradalmat, sürgősen szükségük volt valakire, aki „behívta” őket, aki konszolidálni tudja a feldúlt országot, megbékíteni a legázolt nemzetet. Nagy Imrét nem fogadhatták el, nem rehabilitálhatták, de a köréből sem választhattak senkit, mert azzal saját maguk bélyegzik agressziókat beavatkozásukat. Rákosit (vagy valamelyik cimboráját) sem hívhatták vissza, mert 1953-ban éppen ők akolbólintották ki, hogy elébe vágjanak a forradalomnak: a Kremlben még nem felejtették el Kun Béla kudarcát. Középutas kommunistára volt szükség, akiben megbízhattak, aki követi utasításait. Kádár vállalkozott a szerepre (jó lenne, ha egyszer elmondaná, hogy miért) és bevált: a baloldali „dogmatizmus” és a jobboldali „revizionizmus” ellen egyaránt harcol. Ugyanakkor nem győzi hangoztatni, hogy a jó kommunista ismérve, „mi a viszonya a világ első szocialista államához”, a Szovjetunióhoz?

Kádáról nem lehet állítani, hogy Janus-arcú politikus. Viszonya Moszkvához egyértelmű, kiszolgálja a szovjet vezetőséget; Hruscsovtól, akivel nagyon jóban volt, vállrándítás nélkül váltott át Brezsnyevhez, akivel igen jóba lett. Viszonya a magyar néphez szintén egyértelmű: *„Aki nincs ellenünk, az velünk van”*. A szólam-csere a magyarországi kommunizmus kapitulációja. Rákosi szembeállította magával az egész országot (aki nincs velünk, ellenünk van), Kádár maga mellé szólította az egész nemzetet. Nem visel ideg-, hideg- vagy terror-háborút a magyarság ellen. „Szocialista legalitása” véget vetett sok igazságszolgáltatási önkénynek és szélesítette a tömegek részvételét az ügyek intézésében. Egyben nem enged: a rendszer jellegében és a hatalom szerkezetében. Ha mozdulni lehetne, és nem mozdulna, akkor tényleg hazaáruló lenne. De ha nem lehet mozdulni, mégis megkísérelné, csak a magyarság vesztét idézné fel. Az 56-os forradalom leverésekor még csóválhattuk a fejünket, a csehszlovák invázió óta tudjuk, hogy az oroszok nem tréfálnak (a nyugati hatalmak meg nem kockáztatnak), ha önös érdekeikről van szó.

Kádár kiszolgálja az oroszokat, mást nem tehet, oportunista politikája olyan sikeres, hogy Moszkva a többieknek is ajánlja. Viszont a teljes behódoltság ellen szól a gazdasági politikája. Magyarország elsőnek vezette be a szovjet tábor legbátrabb gazdasági reformját, ahogy hivatalosan nevezik, új irányítási rendszert. Lényege a központosítás feloldása és a vállalati kezdeményezés biztosítása, ami valamelyest kiküszöbölte a bürokratikus módszereket, egyféle piacmechanizmust teremtett. Többé nem az Országos Tervhivatal rendeli el, hogy a vállalatok, gyárak miből mennyit termeljenek, a termékeiket hova juttassák, miként értékesítsék. Maguk dönthetnek, egymással közvetlenül érintkezhetnek, ott vesznek és ott adnak el, ahol a legjobban járnak. A „szocialista piacmechanizmus” felszabadítja az árakat, a termelési költségeket pontosan kell megállapítani, reálisan számolni, ami kihat a bérekre és közvetve a munkapiacra is.

Még nem tudni, hogy a gazdasági reform eddigi sikere az új irányítási rendszernek köszönhető-e, vagy a menedzseri ügyeskedésnek, a külkereskedelmi bravúroknak és a kétségtelen technikai, technológiai felkészültségnek. A vállalatvezetők és a külkereskedelmi felelősök többsége professzionista, olyan szakember, aki a múltbeli tapasztalataiból meríti tudását és éppen azért vették vissza, vagy léptették elő, mert érti a mesterségét. Hasonlóképpen a siker serkentője a mérnökök, technikusok és szakmunkások ambíciója, az új műszaki elit képzettsége, mely kiváltságait, a jólétet hálásan és példásan megszolgálja.

A kádári politika a szovjet tábor gazdasági mechanizmusát is forradalmasítani akarja. Ragaszkodnak ahhoz, hogy államközi egyezmények keretében magyar (és csehszlovák, lengyel és keletnémet) vállalatok a másország-beli vállalatokkal közvetlenül érintkezhessenek és megállapodhassanak. Céljuk a KGST központosításának felbontása és a tagországok külkereskedelmének decentralizálása, egyben modernizálása. A magyar kommunisták a nehézkes és bonyolult cserekereskedelem helyett a monetáris elszámolást ajánlják, amihez konvertábilissá kellene tenni a szovjet tábor valutáit, elsősorban a rubelt. Nem kétséges, a rugalmasabb és praktikusabb módszerek bevezetésétől szabadkezet remélnek a külkereskedelemben, hogy nyugati kapcsolataikat szélesíthessék. A magyar külkereskedelem nagyjából egyenlő arányban oszlik meg a Szovjetunió, a „szocialista” országok és a szabad világ között. Moszkva arra

törekszik, hogy a maga egyharmadát negyven százalékra emelje, Magyarország érdeke viszont, hogy a szabad világgal érhesse el ezt az arányt. Legjobb partnerével, Nyugat-Németországgal szemben az oroszok óvatosságra intik, holott a külkereskedelmünk fokozása hozzásegítené a magyar népgazdaságot a kívánatos függetlenüléshez.

A kádári politika dilemmája leegyszerűsödik arra a kérdésre, hogy képesek-e a növekvő szabadságigényeket egyeztetni a kommunista rendszer jellegével és a szovjethűséggel? Sokáig nem lehet politikai kordában tartani azokat, akiknek szinte teljes szakmai szabadságot biztosítanak: a tudós, a mérnök, a szakértő, a vállalatvezetés, amint kilép intézetéből vagy irodájából, másodrendű polgárnak számít, akitől elvárják, hogy a megjátszott „választásoknál” igennel szavazzon egy olyan programra, amelynek kidolgozásában nem vehetett részt. Egyszer politikailag is lépni kell! Vagy ha meg akarják előzni, hogy akkora feszültség keletkezzék, ami szétvetheti a kereteket, felbonthatja tábor-kapcsolataikat, akkor gazdaságilag vissza kell lépni. A Kádár-rendszer erőpróbája még hátra van. Úgy látom, a fejlődés feltartóztatatlanságával számolnak, azt azonban kétlem, hogy a látszatra nyugodt felszín alatti áramlatokkal és az ellenőrzésük alól kicsúszható erők erjedésének jelentőségével tisztában lennének. Vagy pontosan tudják, hogy mit csinálnak, merre tartanak (sodródni) és meglepetés nem érheti őket? Végzettségben megint számíthatnak Moszkva segítségére, különben miért állomásoznék nyolcvanezer szovjet katona az országban?⁴¹

A címben felvetett kérdésnek azért kerítettem ekkora feneket, hogy érzékeltessém, nem olyan egyszerű párbeszédet kezdeni vagy folytatni, ha komolyan vesszük. Én nem félek semmiféle párbeszédetől, azt sem hiszem, hogy mindjárt összedülne a világ, ha elkezdenénk a hazaiakkal különféle kérdésekről rendszeresen beszélgetni vagy egyszerűen csak csevegni. Ha tetszik, ha nem, széles skálájú, tömeges párbeszéd

⁴¹ Az 1991. június 16-ai teljes kivonulásig, 15 hónap alatt mintegy 35 ezer vasúti kocsit szállította vissza a Szovjetunióba a Déli Hadseregcsoporthoz eszközeit, katonáit, mintegy 50 ezer katonát, s kb. ugyanennyi polgári alkalmazottat illetve családtagot. A szovjet csapatok több mint 27 ezer különféle járművel rendelkeztek, ebből 860 volt a harckocsik, 600 az önjáró tüzérlövegek, 1500 a gyalogsági páncélozott harcjárművek száma. Mint később kiderült atomtöltetet is tároltak Magyarországon területén. A szovjet erők 60 helyőrségben, katonavárosban helyezkedtek el, s hat repülőtérrel is rendelkeztek.

máris folyik. Az utóbbi években a hazalátogatók és az otthoniak, a kiutazók és az emigránsok között igen élénk eszmecserék, párbeszédok fejlődtek ki, nem is teljesen hatástalanul vagy eredménytelenül. A kintiek az otthoniakra, az otthoniak a kintiekre hatnak, aztán, hogy kinek van igaza, ki kit győzött meg, nem lényeges. A lényeg, hogy beszélgetünk, magyarok magyarokkal. Magasabb szintű beszélgetésekre a nemzetközi értekezleteken kínálkozik alkalom a résztvevő hazai és külföldi magyar tudósok, írók, intellektüelek és szakértők között, anélkül persze, hogy aktuális politikai kérdésekben nyíltan állást foglalnának és elköteleznék magukat. Az esetleg szóba került „kényes” kérdéseket a hazatérők, feltehetően, referálják, ami azért is kívánatos, mert teljesebbé teheti a hivatalos körök informáltságát a külföldi magyarság felfogásáról és hangulatáról.

A párbeszédet illetően a rendszer végzetes tévedésben van, legalábbis erre lehet következtetni a külföldi magyarság megnyerésére irányuló propagandából. A Szülőföldünk Rádió⁴² kiabálói úgy fogják fel a párbeszédet, amire minduntalan felszólítanak bennünket, hogy mindenben helyeseljünk, fogadjuk el mindazt, ami otthon történik. Dicsérjük eredményeiket, fogadjuk el a „szocializmust” véglegesnek, legyünk a mai Magyarország „nagykövetei” a világban. Esetleg hazalátogathatunk. Ahhoz azonban nem kell visszavándorolnunk, hogy a rendszer szolgálatára lehessünk: „meggyőződésünkkel” idekint többet tehetünk.

De ez nem a mi feladatunk, már úgy értem, a politikai emigrációé! A „politikai emigráció” fogalma nem szűkíthető le az emigráns politikusokra, ez egy nagy kategória, amelybe beletartozik mindenki, aki politikai okokból, személyi megfontolásból hagyta el az országot: az író, a művész, az alkotó ember, aki képtelen volt elviselni a megkötöttségeket, a korlátozottságot és a korlátokat, az „oxigén” hiányát, a tudós, a mérnök, a tanár, a diák, a szakember, a munkás, a paraszt, aki a szabadságot többre értékeli az „érdem” szerint adagolt anyagi előnyöknél és pozicionális kiváltságoknál. Aki nem azért vándorolt ki, hogy jobb körülmények között új életet kezdhesen, új egzisztenciát teremthessen magának, politikai emigránsnak tekinthető,

⁴² A Magyar Rádió Szülőföldünk című műsoráról van szó, melyet 1956 óta sugároztak rövidhullámon a külföldön élő magyarságnak. A szerkesztőség 2011-ben szűnt meg.

még akkor is, ha megtalálta szerencséjét a befogadó országban. Én a párbeszédet a politikai emigráció és illetékes (felhatalmazott) hazai körök között tudom csak elképzelni, ami nem zárja ki, hogy azonos foglalkozásúak ne vitathassák meg az őket érintő és érdeklő kérdéseket.

És itt visszakanyarodhatunk a „kizárólagossághoz”. Ha mereven élvezzük mindazt, ami a „szocializmus” címszó alatt végbement Magyarországon, akkor egyoldalúságban, elfogultságban mitsem különbözünk a kommunistáktól, akik sommásan elítélik a politikai emigrációt és nem fogadják el tárgyaló (beszélgető) partnernek a politikai emigránst. Egymásnak megbocsátanak (Rajkot és Nagy Imrét moszkvai utasításra végezték ki – mondják), egy kommunista a börtönből visszakerülhet a hatalomba (Kádár!), egy emigráns politikus úgy látszik soha. Az emigránsnak nem bocsátanak meg, vagy csak akkor, ha beáll a sorba.

Ha a merevségeken, az elfogultságokon, a kizárólagossági hóboton felül lehetne emelkedni, akkor elkezdhetnénk a párbeszédet ezekről a kérdésekről. Azt kellene először tisztázni, hogy mi a kommunizmus („szocializmus”), melynek változásait, „vedléseit” követhetjük, de kigyóhoz hasonlóan mindig ugyanazt a bőrért nyeri vissza? Lehet-e boldog, megelégedett a magyar a kommunizmusban, s ami még fontosabb, modern nemzetté fejlődhet-e benne? Ha mégsem a kommunizmus a legmegfelelőbb, a legtökéletesebb rendszer (és nagyon úgy fest, hogy nem az), akkor van-e kiút belőle, katasztrófa felidézése nélkül, egy megfelelőbb és tökéletesebb rendszerbe? Egy olyan társadalmi rendbe, mely jobban megvédené az embert az „ember általi” kizsákmányolástól, anélkül, hogy állampolgári jogai gyakorlásától, egyéni szabadságától megfosztaná.

Igyekszem annyira tárgyilagos lenni, különösen bizakodóbb hangulataimban, hogy Kádárról feltételezzem, mintha arra törekednék, hogy konzerválja a magyarságot, gazdaságilag megerősítse, rendbe hozza az országot arra az időre, amikor majd lépni lehet. Nagy Imre „kossuthi” politikája (előbb legyen szabad, aztán gazdag a nemzet) nem sikerült: Kádár felcserélte volna a „széchenyi” politikával (előbb gazdag, aztán szabad)? Vagy mindez csak képzelődés, nincs magyar politika, az ország sorsa beteljesedett, marad az idők végezetéig a szovjet táborban? A legérdekesebb és legizgalmasabb párbeszédet magával Kádárral lehetne folytatni, totális mandátuma van, ő

tudja, meddig szabad elmenni, mit lehet (és mit nem) csinálni. Nem hiszem azonban, hogy bárkivel is megosztaná titkait, ha vannak; amint Moszkva bizalma megrendül benne, bukott ember.

Dehát akkor mégis ki és mi marad a párbeszédre? Ki lehet-e jutni a magyar sors labirintusából?

Voltak félszeg kísérletek írói találkozókra. A magyar irodalom elkötelezett, büszkén hajtogatjuk, hogy a magyar író a nép képviselője. Annak tekinthető-e ma is? Ha igen, akkor a nép nevében szólhat, kell, hogy szóljon. Ha nem a néptől származik a mandátuma, akkor milyen felhatalmazással vagy elkötelezettséggel jelentkeznék egy találkozón? Eddig nem mertük felvetni, de most fel kell vetni a magyar irodalom státuszának kérdését, különben dezavualjuk saját mandátumunkat, amit emigrálásunk nyomott a markunkba.

Az *Új Írás* körkérdéseire⁴³ adott válaszokból az vehető ki, mintha a fiatal írók szőröstül-bőröstül elfogadták volna a „szocializmust” csupán a reformjára töreksze-

⁴³ Az *Új Írás* 1969-ben ankétot szervezett fiatal írók részére. A szerkesztőség a következő kérdést tette fel: „Lát-e olyan közös vonásokat a legutóbbi években indult írók törekvéseiben, amelyek alapján irodalmi »új hullám«-ról beszélhetünk?” – Ankét a fiatal írókról, *Új Írás* 1969/8, 63–99. o. A kérdésre többen is küldtek választ, Kovács Imre erre a látszólagos vitára utalt. Az *Új Írás* ankétjára beküldött írások és szerzőik: Béres Attila, 1969. 8. sz. 64–65. o., Dobai Péter, 1969. 8. sz. 65–66. o., Döbrentei Kornél, 1969. 8. sz. 66–67. o., Gutai Magda, 1969. 8. sz. 68. o., Haraszi Miklós, 1969. 8. sz. 68–69. o., Keresztes Ágnes, 1969. 8. sz. 70. o., Kertész Péter, 1969. 8. sz. 70–71. o., Kiss Benedek, 1969. 8. sz. 72–73. o., Konczek József, 1969. 8. sz. 73–74. o., Lugossy Gyula, 1969. 8. sz. 74–75. o., Marsall László, 1969. 8. sz. 76. o., Mezei Katalin, 1969. 8. sz. 76–77. o., Módos Péter, 1969. 8. sz. 77–78. o., Nádas Péter, 1969. 8. sz. 79–80. o., Náduvvari Anna, 1969. 8. sz. 81–82. o., Oláh János, 1969. 8. sz. 82–83. o., Papp János, 1969. 8. sz. 84–85. o., Pardi Anna, 1969. 8. sz. 85–86. o., Péntek Imre, 1969. 8. sz. 86–87. o., Simonffy András, 1969. 8. sz. 88–90. o., Szántó Erika, 1969. 8. sz. 90–91. o., Szentgalli Géza, 1969. 8. sz. 91–92. o., Szepesi Attila, 1969. 8. sz. 92–93. o., Takács Zsuzsa, 1969. 8. sz. 93–94. o., Utassy József, 1969. 8. sz. 95–96. o., Vámos Miklós, 1969. 8. sz. 96–97. o., Vathy Zsuzsa, 1969. 8. sz. 98–99. o., Verböczy Antal, 1969. 8. sz. 99. o.,

nek, ha van egyáltalán ilyen ambíciójuk. Az idősebbek, az én nemzedékem és az előtte járók, kiegyeztek, ismétlem *kiegyeztek* (és nem megegyeztek) a rendszerrel: nem bántják egymást. Munkáik megjelenhetnek, íróasztalfiókokban nincsenek kéziratok, legfeljebb dilettáns próbálkozások. Minden valamire való író, népi és urbánus, kiadhatja összegyűjtött munkáit, beleértve könyvtári polcokon porosodó, sárguló újság- és folyóirat oldalakról lemásolt cikkeit és tanulmányait. Elősegíteni munkáik megjelenését külföldön, amire kérnek bennünket a „magyar irodalom érdekében”, bizonyos mértékig a kommunista rendszer legalitását szolgálja. (Lám, ha ilyen munkák megjelenhetnek Magyarországon, akkor mégsem olyan rossz a helyzet.) A nyájas nyugati olvasó nem tudja, hogy miért jelenhetnek meg egyes munkák, s a megjelenésük nem okvetlenül a szabadság jele, az alkotás zavartalanságának bizonyítéka.

Nem azt akarom mondani, hogy ellene vagyok mai magyar munkák külföldi megjelenésének. Irodalmi képviselőm (S. J. Greenburger) tette a legtöbbet a mai magyar irodalom amerikai megismertetésére, az ideát megjelenő munkák jórészét ő helyezte el. Amikor segítségem kéri, főleg a válogatásban és a fordítás ellenőrzésében, a legnagyobb készséggel állok a rendelkezésére. Ez természetes, de mindig átjár valami különös érzés, rám ül egy lidércnyomás, hogy végső fokon az ilyen és hasonló erőfeszítések a magyar irodalom ügyét szolgálják-e vagy a kommunista rendszerét, mert a kettő tragikusan (és stratégiailag) összefügg. Egy mondat a zsarnokságról ...

Talán ennek a kérdésnek a tisztázása indíthatná el a párbeszédet.

* * *

FELIRAT KÖZÖS ÜGYEINKBEN

1972 decemberében megszületett egy hosszabb tanulmány, mely összefoglalta a hatvanas évek végének, hetvenes évek elejének irodalmi mozgását, a politika és az irodalom összecsapásának helyszíneit. A korszak egységtörekvéseinek kritikáját fogalmazta meg Kiss Ferenc a *Felirat – A nemzeti önértékelés zavarai* című több mint 140 oldalas tanulmányában. A tanulmányt Kiss Ferenc kifejezetten a párt kérésére, konkrétan Nagy Miklós kulturális osztályvezető inspirálására készítette el. Megírására egy pár hónappal korábbi indulatos felszólalása és annak következményei készítették.

Az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya 1972 nyarán javaslatot tett a pártvezetés számára, hogy Móricz Zsigmond halálának 30. évfordulóján rendezzenek tanácskozást a Debreceni Irodalmi Napok keretében az irodalmi irányzatok és a párt elvárásainak viszonyáról. A találkozón, 1972 novemberében, Király István tartott bevezető előadást. Király meggyőződése volt, hogy a nyugati kulturális hatások jelentik a fő veszélyt a magyar irodalomra, „nyugati turistákat” említett felszólalásában, mint akik a polgári felfogásukkal és viselkedésükkel „hígítják” a magyar társadalmat és kultúrát. Ezen a tanácskozáson szólalt fel Kiss Ferenc, aki az úgynevezett „hazai turistákat” állította szembe Király nézetével, azokat az írókat, értelmiségieket, akik nem érzik át a határon belül és kívül élő magyarság problémáit. Kiss megszólalása több fronton is ellentétet gerjesztett. Egyrészt kijelentette, hogy számára a létező és fennálló szocializmus annyit ér, amennyit a nemzetnek segíteni tud, amennyiben az emberséges életet biztosítja, vagyis nem célt, hanem csak eszközt egy demokratikus társadalom eléréséhez. Tézisével a nemzetiek „harmadik utas” demokrácia felfogását vitte be a vitába, azaz megkérdőjelezte a szocializmust, mint a legfejlettebb társadalmi formát.

Másodszorban azt sérelmezte, hogy a nemzeti kérdés súlyos gondjait feltárni akarók nem kapnak nyilvánosságot, „működik a cenzúra és az ideológiai kirekesztés”. Cenzúráról szólni ugyanolyan szentségtörésnek számított, mint a Szovjetunió politikájának bírálata, pedig mindenki tudta – csak éppen senki nem beszélt róla nyilván-

san –, hogy „... működött a nem legális cenzúra, de annál keményebb cenzúra a politikai hatalom részéről, és működött az ellenállás a szellemi élet részéről.”⁴⁴ – ahogyan azt Bíró Zoltán pár évtizeddel később megfogalmazta.

Kiss Ferenc harmadik bűnös gondolata az volt, hogy a határon túli magyarság állapotáról nincs hiteles kép, aki ezt hiányolja, aki az ezzel kapcsolatos gondokat felveti, azt nacionalistának, gyanús elemnek bélyegzik meg a vezető irodalmi lapok.

Kiss Ferenc úgymond „felborította az asztalt”. Kimondta, hogy a „király meztelen”, hogy az irodalmon, a kultúrán belüli feszültségeket nem lehet tovább rejtve tartani, döntenie kell a hatalomnak, elfogadja-e a nemzeti demokraták új generációjának közeledését és biztosítja számukra a lehetőséget a kultúrában és a közéletben, vagy továbbra is kirekeszti őket.

Az alábbiakban ismertetett tanulmányában Kiss Ferenc összefoglalta ennek a generációnak törekvéseit, kéréseit, kritikai megjegyzéseit, és mindezt részletesen alátámasztotta konkrét példákkal, idézetekkel. Kiss nem elsőbbséget, hanem lehetőséget, kért, pontosabban követelt a nemzeti demokrata érzelmű csoportnak. Tette ezt a polgári, avagy a kor akkori szóhasználatával, modernista, és az ortodox pártközpontú kulturális közegben. A nemzetiek szemében a modernisták a hivatalos ideológia, a marxizmus egyik változatát képviselték, tehát ugyanolyan nemzetellenesek vagy éppen zsandárok voltak, mint a hivatalos ideológusok. A másik oldal szerint ellenben a nemzetiek funkciója csak az volt, hogy nacionalista demagógiába burkolták bele a rendszer melletti agitációt, tehát ők is a proletárdiktatúra szekerét tolták, ugyanolyan antidemokraták voltak, mint a hivatalos ideológusok. Ezt cáfolta Kiss írása.

Kiss Ferenc tanulmányát alig pár hét alatt összeállította. Mielőtt leadta volna – első pillanattól kezdve nem a nyilvánosságnak szánta –, megmutatta barátainak. Az elolvasásra szánt példányt mindenkitől visszakérte. Olvasva az 1972 decemberében született gondolatsort, érthetővé válhat, a nemzeti demokraták törekvéseinek megjelenítésében miért volt Kiss Ferenc szerepe annyira fontos a hetvenes években. Ő a cselekvő korosztály, az ütköző generáció reprezentánsa. Találónan nevezte Kodolányi Gyula konstruktív konspirátornak és S. Király Béla instruktív inspirátornak.⁴⁵

⁴⁴ Bíró Zoltán előadása – Szeged, 2000. május 2., idézi Pintér M. Lajos: Ellenzékben – a „Nagy Népi Húral”-tól a Magyar Demokrata Fórumig. A Kádár-rendszer nemzeti ellenzéke, 1968–1987. *Antológia Kiadó*, 2007. 15. o.

⁴⁵ S. Király Béla: Emlékkönyv Kiss Ferenc küzdelmes életéről. *Magyar Szemle*, 2014. 7–8. sz. 171. o.

KISS FERENC

*Az egység akadályai*⁴⁶

E feljegyzések indítéka az a meggyőződés, hogy a nemzeti öntudat zavarai súlyosak, olyannyira, hogy a társadalom kezdeményező kedvét, munkaerőkölcsét, az ország, a közösség dolgaiban való felelősségvállalás készségét is rombolják. Az állam és a párt vezetői ismerik ezt a tendenciát, felszámolását szorgalmazzák is, de a kezdeményezések csak a legutóbbi időkben erősödtek meg, s a zavaró források továbbra is buzognak. A közösségi szellem regenerálódása, újjáteremtődése korántsem olyan dinamikus, mint amilyen megromlásának folyamata volt. Ezen azért is el kell gondolkodni, mert a konstruktív szellemű megnyilatkozások: a közöny, az eszményrombolás, az individualizmus ellen felszólalók s az önérzet, a hűség, az összefogás értelmét kereső, a múlt és a jelen értékeinek védelmét vállaló állásfoglalások száma és terjedelme jóval nagyobb, mint hatásuk foka. Mi több: a tüzetes tanulmányozás során egyetlen olyan írást sem találtam, melyben a pozitív szándék: a nemzeti önismeret, az internacionalizmus érdeke valamiként szóhoz ne jutna. Érvényes ez a későbbiekben a zavarkeltő-

⁴⁶ A tanulmány 1972 decemberében készült az MSZMP Tudományos, Köznevelési és Kulturális Osztályának vezetője, Nagy Miklós (1932–1974) felkérésére. Eredeti címe: *Felirat – A nemzeti önértékelés zavarai*. Eddig az eredeti kézirat nem került elő, annak egy szűkített változatát közölte a Kortárs folyóirat 1991-ben. Az itt közölt dokumentum a Kortárs által megjelentetett változat. A szövegközi alcímeket a Kortárs szerkesztői adták, az eredetiben nem szerepelt. A négy egymást követő lapszámban megjelent írást folytatólagosan, a lapszámoknak megfelelő elkülönítéssel közöljük. Kiss Ferenc: Az egység akadályai. Első megjelenése: *Kortárs*, 1991. 9. (15–24. o.), 10. (121–128. o.), 11. (45–58. o.), 12. (33–39. o.)

ként szóba kerülő cikkekre is, sok megnyilatkozás pedig nemcsak elemeiben, de szellemében is olyan, amelyet a józan önismeret, az egészséges önérzet és a becsületesen felfogott nemzeti érvényesülés érdeke megkíván. A demográfiai helyzetről szóló tanulmányok és cikkek egész sora; a harácsolás, a korrupció, a felelőtlen költekezés, a lélektelen ügyintézés megannyi éles bírálata; a deheroizálással való visszaélés példái, s a színház és a szórakoztatóipar körül zajló viták; a magaskultúra és a közműveltség áthidalását célzó kezdeményezések; a szomszéd államok magyarsága iránt megélt kült figyelem; a nyelvművelés fellendülése; a népzene kultusz új hulláma; a Dózsa-, a Petőfi-évfordulók eseményei – s mint az ezeket ösztönző fontos felszólalások: Illyés Gyula írásai a *Népszabadságban*⁴⁷, Óvári Miklós *Hazafiság és nemzetköziség* című előadása (*Népszabadság*, 1968. márc. 14.)⁴⁸; Aczél Györgynek anyanyelvünk tisztasága ügyében mondott beszéde (*Élet és Irodalom*, 1971. május 1.)⁴⁹; Darvas József⁵⁰; Köpeczi Béla⁵¹, Pándi Pál cikkei a *Népszabadságban*; a *Népszava*⁵², a *Kortárs*⁵³ több vitája együtt akár azt a benyomást is kelthetné, hogy a közgondolkodást alakító fő-

⁴⁷ Illyés Gyula: Világjárás. *Népszabadság*, 1968. augusztus 11. 9. o., Illyés Gyula: Hajszálgyökerek. *Népszabadság* 1967. december 24. 16. o., december 30. 10. o., Illyés Gyula: Vázlatok az emigránsról. *Népszabadság*, 1968. október 27. 8. o., Illyés Gyula: Küldetésben. *Népszabadság*, 1968. november 3. 8. o., Illyés Gyula: Látogatás Malraux-nál. *Népszabadság*, december 24. 15. o., Illyés Gyula: Szakvizsgán – nacionalizmusból. *Népszabadság vasárnapi melléklet*, 1970. május 24. 5. o.

⁴⁸ Óvári Miklós 1968. március 13-án tartott előadást az MSZMP Politikai Akadémiáján az Építők Rózsa Ferenc Művelődési Házában. Előadásából kivonatokat közölt a *Népszabadság* 1968. március 14. i száma 4. oldalán Hazafiság és nemzetköziség címmel. Külön kiadványban, teljes terjedelmében is megjelent: Óvári Miklós: Hazafiság és nemzetköziség. *Kossuth Könyvkiadó*, Budapest, 1968.

⁴⁹ Aczél György: Anyanyelvünk. *Élet és Irodalom*, 1971. május 1.

⁵⁰ Darvas József: „Kicsi ország?” *Népszabadság* 1967. január 29. 8. o.,

⁵¹ Például: Köpeczi Béla: Klapka György hagyatéka. *Népszabadság*, 1969. február 22. 7. o.,

⁵² Mint például vita a szocialista hazafiságról 1968-ban

⁵³ Ilyen volt például a népesedési kérdésekről szóló vita, mely az *Élet és Irodalom*, illetve a *Kortárs* hasábjain folyt.

rumokon az építő hajlamok túlsúlya határozott. E látszatot látványos példákkal is meg lehetne erősíteni. A *Kicsi ország* című ismeretes vitában⁵⁴ például az *Élet és Irodalom* szerkesztői még gyanakodva interpretálták a nemzeti büszkeség jeleit, később viszont már Faragó Vilmos is elismerte az ilyesféle érzések létjogát. (*Élet és Irodalom* 1971. márc. 6.) Nemes György pedig a Lukács György magyarságát bogyozó Petri-cikk⁵⁵ következményeinek ihletében *Tojáslepény* címmel hitet tesz a valóságos értéken alapuló nemzeti büszkeség értelméről és létjoga mellett (*Élet és Irodalom*, 1972. nov. 11.).

A helyzet azonban mindezek ellenére aggasztó, a kedvező fejlemények nem elég meggyőzőek, nem hatják át elég mélyen a közgondolkodást, sőt a fórumokat sem érintik elég termékenyen, néhol épp csak a felületet. Igen jellemző, hogy az *Élet és Irodalom* előbb említett vitájában a nemzet és gondolkodó termékeny kapcsolata iránt érzéketlen vitacikk (a Petrié) intelligencia, stílus és igény tekintetében olyan

⁵⁴ Az úgynevezett „Kicsi ország” vita Faragó Vilmos *Kicsi ország* című írásával kezdődött (*Élet és Irodalom*, 1967. január 7. 12. o.) a „haza”, „haladás”, „nacionalizmus” viszonyáról. Gimnazistákat kérdezett az *ÉS* publicistája, és 83%-uk azt válaszolta neki, hogy büszke a magyarságára. Faragó Vilmos mindebből az alábbi következtetést vonta le: „Ezernyi gesztus árulkodik a bennünk lappangó nacionalizmusról. [...] Büszkének lenni magyarságunkra, korántsem egyértelműen pozitív érzés. Magában hordozza az elkülönülést, a magyar specifikumok abszolutizálásának, a más nemzetek iránti ellenszenv veszélyeit.” Faragó szerint magyarnak lenni nem program, csak adottság, keret. A provokatív írásra először Darvas József válaszolt (*Népszabadság*, 1967. január 29. 8. o.). Mint írta: „Csakugyan kicsi ország vagyunk, kicsi nép; nem különbek és nem alábbvalóak a többinél. Ám az talán mégse hiba, ha önmagunk számára biztatást és öntudatot adó erőt keresünk ebben: kicsi nép létünkre mégiscsak megálltunk a történelem viharai közt s adtunk, tudunk adni egy s más értéket a világnak.” Az eszmecsere Mód Aladár cikkével folytatódott (*Népszabadság*, március 12. 9. o.), és Illyés Gyula *Hajszálgyökerek* című írásával (*Népszabadság*, 1967. december 24. és 30.) ért véget.

⁵⁵ Petri György: Lukács egyetemessége. *Élet és Irodalom*, 1972. október 28. 10. o. Az írásban Petri Lukács magyarságát életműve elméleti értékének szempontjából indifferensnek, elhanyagolhatónak tekintette.

magasan áll a vele szembehelyezkedő glosszák felett, hogy az a benyomásunk támad: maguk a glosszairók sem bíznak az általuk képviselték értelmében. És ez a szimptóma tendenciát jelöl. Bizonyítja, hogy a tudomány és közírás szemléletében végbe ment torzulások nem korrigálhatók könnyen, hogy sok minden történt, ami ma már magatartássá, kapcsolatrendszeré, fronttá merevedve áll ellent a jó irányú kibontakozásnak. Hogy ezek a gátló tényezők megszűnhessenek, fontosnak vélem áttekinteni a folyamatot, felidézni az ide vezető eseményeket.

Önismeretünk óvodája?

Hogy a folyamat honnan ered, nehéz volna pontosan megmondani, de erre talán szükség sincs itt. Elég, ha szembeötlő megnyilatkozásait áttekinthetem. Éppen ezért mellőzöm azt a vitát, mely a népi írókról 1958 júliusában megjelent állásfoglalás után kibontakozott. Igaz, hogy a vita vádaskodássá sekélyesedett, s így olyan ingerültségeknek is teret adott, melyek nemcsak a népi írók valóságos hibáival, hanem a népi-ség, a közösségi érzés minden változatával szemben hajlamosak porondra lépni, de a konszolidáció során s az irodalom mezőnyének teljessé válásával rombolás és építés egészséges dialektikájának megteremtésére még kínálkoztak lehetőségek. Ezeket nem retesztelte el a Molnár Erik kezdeményezte vita sem,⁵⁶ mert abban a frontok ereje még kikényszerítette a gondolatok ellenőrzését, s ha nem, a közgondolkodás ereibe e vita érvei amúgy sem szívódhattak fel gyorsan, hiszen Molnár Erik sem anyagában, sem érveiben, sem előadásában nem volt erősebb, mint ellenfelei.

Eközben azonban – hogy joggal-e vagy sem, erre még visszatérek – olyan látszat alakult ki, hogy a műltszemlélet és önszemlélet jellege nálunk lényegében romantikus, a múlt század nacionalizmusában gyökerezik, s azt ma sem haladta meg: a nemzeti értékeket és érdemeiket alaptalanul felnagyítja, glorifikálja, a vétkekkel nem néz szembe, őrizi a magyar szupremácia illúzióját, öntelten lenézi a szomszédnépeket,

⁵⁶ Történészvita a népi írókról. *Századok* 1958. 5–6 szám. 732–757. o. A Történettudományi Intézet dolgozói 1958. szeptember 12-én vitatták meg a népi írókról szóló állásfoglalást. A korreferátumot Molnár Erik tartotta, hozzászólt Pamlényi Ervin, Elekes Lajos, Mályusz Elemér, Andics Erzsébet, Hanák Péter, Lackó Miklós.

vagy átbillen az önszemlélet tragikus, önsajnáló végleteibe. S mint ilyen ártalmas, tehát érdem, hivatalosan támogatott program a vele való leszámolás. S mivel az ötvenes évek történelemlátása az akkori osztályharc logikája szerint a múltból elsősorban az elnyomott nép ügyeit képviselő alakokat és mozgalmakat nagyította ki, a hatvanas években kibontakozó revízió a dogmatizmus ellenszelét is vitorlájába foghatta.

Tagadhatatlan, hogy a nemzet önmagáról alkotott képe rá is szorult bizonyos korrekcióra, az elmélyítés, gazdagítás, pontosítás feladata pedig mindig is időszerű. Annak, hogy a kibontakozott folyamat mégis inkább rombolt, mint épített, több oka van. Az első az, hogy képviselői úgy léptek fel, mintha a magyar kultúrának a prédikátoroktól Zrínyin, Kölcseyn, Berzsenyin át Adyig, Bartókiig és tovább húzódó zord vonulata nem létezne, mintha önismeretünk óvodáját most nekik kellene megnyitniuk, mintha Jókai nemzetképének bírálata velük kezdődne. Még károsabb következményekkel járt, hogy fellépésükből hiányoztak az „*érted haragszom, nem ellened*”⁵⁷ meggyőző jegyei, s leleplező szigorukhoz csak a legritkább esetben társult az „*engemet esz a lúg, ha fejed mosom*”⁵⁸ érzése. Ennek bizonyára az az oka, hogy helyzetértékelésük sem hiteles: bírálatuk hangoltsága, éle, buzgalma olyan, mintha egy győztes, a maga sikereitől elvakult, államilag támogatott nacionalizmus ellen kellene harcolniuk. Nem vették figyelembe azt a tényt, hogy a magyarságot két, nacionalista eredetű háború elvesztése, e vereségek súlyos konzekvenciái ábrándították ki az ököljog, a szupremácia eszméiből, hogy gondolkodói, költői századunkban is a testvériség igényére nevelték, s intézményeink 1945 óta szintén erre törekszenek. Nem vették figyelembe azt a közismert tényt, hogy a határainkon túl élő több mint hárommillió magyar s a velük még szoros rokoni kapcsolatban álló hazai társadalom százazeire naponta érzékeli a nemzeti megkülönböztetés hátrányait, s ezek orvoslására reményük sincs más semmi, csak az internacionalizmus következetes érvényesítése. Nem vették figyelembe, hogy ez a helyzet nem új keletű, hogy a magyarság egyharmada az

⁵⁷ Utalás József Attila *Érted haragszom, nem ellened* című költeményére.

⁵⁸ Az idézet Arany János *Bolond Istók* című elbeszélő költeményének 2. énekéből van, pontosan így hangzik: „*Halálra mennék érted, ha kívánnál; engem esz a lúg, ha fejed mosom*”.

utolsó száz esztendő történetének felét (előtte az egész magyarság félgymarmati sorban élt) kisebbségben élte le. A zsúfoltabb, a nehezebb felét, a közelmúltnak számítható embertelenebb felét. Ezalatt végigélte a kisebbségi létezés minden gyötrelmét, kipróbálta a megoldás minden lehetőségét. A nemzeti vétségekért – ha az ilyesmi itt, a Duna-medencében egyáltalán mérhető – fölösen megfizetett, az együttélésre belülről megérett. S nemcsak kiemelkedő képviselőiben, hanem tömegeiben is. A hazai magyarság erről ugyanígy gondolkodik. Válaszfalakat bontó, ellentéteket áthidaló, a nagyvilág felé tágasabb kapukat nyitó intézkedést nem ismerik, mely ellen ebben az országban az utóbbi két évtizedben hangulatot lehetett volna kelteni. Ha volnának ilyen hangulatkeltő reakciós szándékok, indulatok, azok rég a társadalom alá szorultak, s még magánbeszélgetésben is szégyen velük előállni.

A hitványság mítosza

Ártott az önismeret revízióját szorgalmazó kezdeményezések hitelének, hogy a múlt objektív vizsgálatának, az összefüggések felderítésének tudósi szándékát olykor – a téma körülhatárolásával, a hangsúlyok elosztásával s önkényes ítéletekkel – a magyar bűnöket demonstráló kép érdekeinek rendelték alá. A publicisztika aztán még el is túlozta, fel is fokozta e tendenciát. Ez a sajátos kooperáció először s a legszembeszökőbben Nemeskürty István *Ez történt Mohács után* című könyve kapcsán öltött formát.⁵⁹ A szaktudomány azóta kimutatta – legtüzesebben Perjés Géza tanulmányai: *A nemzeti önismeret zavarai* (Látóhatár 1967. 6-8.), *Az országút szélére vetett ország* (Kortárs. 1971. 11-12.) –, hogy Nemeskürty az ország akkori lehetőségeinek, a török erejének megítélésében, a történelmi szituáció értelmezésében felületes és önkényes módon járt el. (Csatári Dániel, *Társadalmi Szemle*, 1967. 12.).⁶⁰ Az akkori

⁵⁹ Nemeskürty István *Ez történt Mohács után*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1968.

⁶⁰ A vitáról részletesen: Erős Vilmos: A Mohács-vita. *Magyar Szemle*, 2014. 5-6. szám. 55-76. o., Tringli István: Kosáry Domokos és a Mohács-vita. *Magyar Tudomány*, 2013. 12. szám 1437-1441. o., Zöldi László: Írók kontra tudósok. *Új Auróra*, 1989. 4. szám. 59-69. o., Barta Gábor: Vita és gyümölcsei. *Magyar Tudomány*, 1980. 8-9. szám. 635-639. o. Csatári Dániel: Nemzeti érzés, nemzeti büszkeség, szocialista hazafiság. *Társadalmi Szemle*, 1967. 12. szám. 45. o.

magyar nemesség valóságos gyarlóságait történelemeldöntő alapokká fantomizálta. A kétségbeejtő helyzet közepette észlelhető kényszerű vergődést frivol és hitvány komédiává. S e hamisítást abban a tudatban vitte véghez, hogy a török elleni harcok érdemét felnagyító magyar nacionalizmus dagályos hazugságaival szemben a vezető osztályok kivételes hitványságára ébressze az olvasót.

S az olvasó, aki a történelem osztályharcos szemléletében nőtt fel, nem is lepődne meg magától a leleplezéstől. Nemeskürty azonban az objektív és szubjektív tényezők dialektikájának mellőzésével valóságos érdemeken is átgázolt, és kényszerű gyengeségeket is szándékolttá mitizált. Akiben a történelmi tudat és a magyarságélmény éppen kialakulóban van, e könyv inkvizítori nyomása alatt legszívesebben elfelejtené az egész múltat. Akiben pedig erős a magyarságélmény, s nem járatlan a történelemben, abban szorongató gyanú és dacos keserűség támad. A gyorsan megszólaló kritika ebből semmit sem tükrözött, vagy mert nem támadtak benne kétségek, vagy ha igen, az akusztika miatt jónak látta azokat elhallgatni.

Deheroizáló inger

Így történhetett, hogy Nemeskürty könyvét osztatlan lelkesedés fogadta. S ebben a példában ez a legjellegzetesebb. Egy meglepő ötletért (Mohácsnál semmi sem veszett volna el, ha a magyar nemesség nem olyan hitvány, elbánhatott volna a törökkel), s a megszokottnál regényesebb, frissebb előadásért a lelkes kritikusok első olvasásra örömmel elhitték, hogy Mátyás után egy, Bethlen előtt két emberöltővel a magyar nemesség s vele az akkori magyarság képviselője politikában, kultúrában, erkölcsben egészében romlott volt. (E fogadtatásról részletesen ír Perjés Géza idézett tanulmánya.) Kritikusok, akik sohasem tanulmányozták a Nemeskürty által ábrázolt kort, aggálytalanul utalták ki számára az okosság, a marxistaság, a tárgyilagosság, a legendaoszlató tudományosság érdemeit.

Teljesen jogos volt tehát Perjés Géza aggodalma, aki a könyvromboló szenvedélyét bírálva a furcsa sikerben a nemzeti önérzet zavarát észlelte. Én kénytelen vagyok szigorúbban fogalmazni: ezt a fogadtatást már a történelmi emlékkincs hiányát vagy szegényességét érdemmé kompenzáló lendület, a deheroizáló inger s annak magas árfolyama dagasztotta ilyen aránytalanná. Igen jellemző, hogy amikor Jancsó Miklós

a maga szokatlan filmjeivel szemben esedékes ellenállást nyilatkozataival is puhítani igyekezett, azt ígérte, hogy „... a Jókai-féle történelemszépítéssel, az álromantikus valóságghamisító magyarságkonceptióval” vitatkozik majd. Számot fog vetni azzal, hogy „történelmünk korántsem olyan kellemes és hízelt, amint az a nagy mese-mondónak oly szívesen elhittük.”⁶¹ A Szegénylegényekről szólva nyilatkozta ezt (Filmvilág, 1966. jan. 1.). A kritika rá is kapcsolt e hullámsávra, s a filmet, mely az elnyomó hatalom félelmetes mechanizmusáról s a benne vergődő nép ellenállásáról szól, nyomban eszerint interpretálta. Így lett e film a „kíméletlen önvizsgálat” példája, leszámolás azzal a romantikus illúzióval, hogy „a múlt csupa hősi pátosz, forradalmi szenvedély, a szegény nép pedig a tántoríthatatlan hűség, tisztaság és erkölcsiség örök példaképe.”⁶² (Filmvilág, 1966. jan. 15.)

Amikor mégsem jár menlevél

Ez az értelmezés eredhetett tévedésből, a film érdekében érvényesített jóhiszemű szándékosságból is, de hogy a kritikák többsége ezt dicséri: a kíméletlen őszinteséget, a kiábrándító hatásokat – az már az akusztika műve. Amiről feltűnő módon tanúskodik Rényi Péter felszólalása. Többen is felfigyeltek arra, hogy Jancsó nyilatkozatai, a kritikák és a film nincsenek összhangban. Fekete Sándor például az olasz *Rinascitát* is idézte, amely szerint, „a sztálini hatalom elnyomó gépezetének működéséhez” is adalékot kínál a *Szegénylegények*. (Folyosói szümpozion. Bp. 1970. 57.)⁶³ Észlel hasonló tartalmakat Rényi Péter is, de azokról csak jelzésszerűen szól. A fő gondja annak bizonyítása, hogy e filmnek nem jár ki a deheroizálás menlevele, mert nem igaz, hogy a szegénynép tántoríthatatlan hűségének, tisztaságának cáfolata: „A film ezt nem cáfolja – írja Rényi –, hanem pontosan ezt állítja: történelem-szemlélete nem antiromantikus, hanem (ebben az értelemben) jellegzetesen romantikus, vizsgálódásának módszere nem kíméletlen leszámolás a régi illúziókkal, hanem éppen hogy azok reprodukálása – ha eredeti, modern formában is.”⁶⁴

⁶¹ Zsugán István: Beváltott ígért. Jancsó Miklós. *Filmvilág*, 1966. január 1. 8–13. o.

⁶² Bíró Yvette: Szegénylegények. *Filmvilág*, 1966. január 15. 1–5. o.

⁶³ Fekete Sándor: Folyosói szümpozion. *Magvető Kiadó*, Budapest, 1970.

⁶⁴ Rényi Péter: Vitában. *Szépirodalmi Kiadó*, Budapest, 1967.

Ennek igazolása végett Rényi szívós szorgalommal végigelemzi a filmet, tanulmányozza az alapul szolgáló történelmi anyagot. Kimutatja, hogy a befogott szegénylegények sokkal hitványabbak voltak, mint a filmbéliek. Rosszallja, hogy Jancsó a hősiesség és züllés váltakozásának realitásai helyett az osztályoktól független népi-nemzeti virtust glorifikálja. (Vitában. Bp. 1967. 428–437.)

Hogy vezető szempontja teljesen alkalmatlan a mű megértéséhez, nem szorul bizonyításra, hiszen köztudomású, hogy a mű hitele és a történelmi igazság között nem ilyen közvetlen a kapcsolat, hogy a modern regény, novella és film sokszor egy jellemminőséget, egy magatartást, egy észjárást általánosít s emel a totalitás szintjére. Hogy joggal-e, erről – a „hábetlerség”⁶⁵ ábrázolásának értelméről vitatkozva – elég sok érv előfordzott. S máskor is, mikor az emberi aljasságot, tehetetlenséget, kiszolgáltatottságot általánosító művekről beszéltünk. Furcsa tehát, hogy a művelt Rényi, mikor a „népi-nemzeti virtust” általánosításának nagyon is komor, szigorú, keserű és hiteles, tehát nem ámító példájával kerül szembe, mintha mitsem tudna e tükrözési mód lehetőségeiről, teljes intelligenciáját beveti a mű, a legjobb Jancsó-film pozíciójának gyengítésére. Hasonló módon járt el Csoóri és Kósa *Ítéletének* költői értékekben gazdag forgatókönyvével szemben is (A vita folytatása Bp. 1972. 259–294.). Az *Égi bárányról* szólva viszont, mely Jancsó pályájának mélypontját jelzi, s amely tobzódik a szörnyűségekben, s nemcsak az ábrázolt világot mutatja paranoiásnak, de annak szemlélete, az alkotók emberképe is beteges tüneteket mutat – e film iránt, Rényi, fenntartásai ellenére, sokkal nagyobb figyelmet és megbecsülést tanúsít, mint a *Szegénylegényekkel* szemben.

Kétértelmű szubjektívizmus

Az előbbi példák sok tanulsága közül ezúttal kettőt kell rögzítenünk. Az egyik, hogy az „igazi”, a néppel szemben is kíméletlen deheroizálás menlevél lehetett volna a

⁶⁵ Utalás Fejes Endre *Rozsdatemető* című, a Magvető Kiadó által 1962-ben megjelentetett „antiregénye” főhősére, Hábetler Jánosra. A „hábetlerség” Kiss Ferenc nézete szerint az igénytelen vegetálás példája, amit ő a kor akut „betegsége”, magatartásmintájának tartott. Lásd: Kiss Ferenc: Részletek legújabb kritikánk történetéből. *Kritika*, 1971. április. 6. o.

Szegénylegények számára is, és szerepe van a kétes értékű *Égi bárány* iránti megbecsülésben is. A másik tanulság az akusztikára vonatkozik. Azt a rejtélyt segít megmagyarázni, miképpen keveredhetett a „deheroizálás” és a „dezillúzió” a hivatalos vonal hírébe. Óvári Miklós az MSZMP Politikai Akadémiáján 1968. március 13-án tartott fontos előadásában a többi között ezt mondta: „*Nem helyeslem a »dezilluzionizmus« programját azért sem, mert egyfajta szubjektivizmus helyett másfajta szubjektivizmusnak ad helyet. A »dezilluzionizmus« címén újabb legendák születnek. A romantikától megfosztott történetírás nem azonos egy történelmi esemény – mint például a mohácsi csata – valóságos történelmi jelentőségének tagadásával, s egy hatásosnak vélt ötletért [Nyilván arról a Nemeskürty-ötletéről van itt szó, hogy az országot nem a török, hanem Mohács után a magyar nemesség tette tönkre – K. F.] nem szabad sem a tudományos objektivitást feláldozni, sem a kollektív érzéseket megsérteni. Szubjektivizmus ez még akkor is, ha egyes cikkek ezt az illúzió lerombolásának vagy akár a szocialista nemzeti tudat építésének nevezik.*”⁶⁶ (Népszabadság, 1968. márc. 14.)

Igaz, hogy Rényi idézett vitacikke s a *Szegénylegények* körüli események még emez állásfoglalás előttiek, de tévedés lenne azt hinni, hogy a meglódult „deheroizálás” és eszménydevalváció folyamatát e figyelmeztetés mélyen érintette volna. Mire Óvári Miklós állásfoglalása megjelent, addigra ugyanis már sok minden megtörtént. Kapcsolatok, érdekszövetségek létesültek, s hozzá a publicisztika vezető szerepeiben működő újságírók között, s ezek bázisa, pallérönérzete, támadókedve semmit sem gyengült. Csak az előadásuk lett óvatosabb.

Egyenlőtlen feltételekkel

Ahhoz, hogy ennek a máig uralkodó érdekszövetségnek a természetét, elkötelező indítékait megértsük, fel kell idéznem az Óvári-beszéd előtt lezajló közös fegyvertények közül a legfontosabbakat. Emlékeztetnem kell például arra, hogy Nemeskürty könyvének legbuzgóbb méltatója E. Fehér Pál volt. Ő deklarálta Nemeskürtyt a

⁶⁶ Óvári Miklós: Hazafiság és nemzetköziség. Előadás az MSZMP Politikai Akadémiáján. *Népszabadság*, 1968. március 14. 4. o.

nemzeti tudat építőjévé, káros illúziók üdvös rombolójává, s avatta a bűnfeltárás követendő példájává.⁶⁷ (Élet és Irodalom, 1966. okt. 15.)

Emlékeztetni kell itt arra is, hogy az a tanulmány, melyben Perjés Géza Nemeskürty könyvének gyarlóságait kimutatta, nemcsak e könyv kritikusainak agálytalan örömét tette szóvá, hanem a nacionalista fertőzet más szakértőit is tárgyszerűbb és hitelesebb eljárásra intette. (Akárcsak Csatári Dániel Társadalmi Szemlebeli tanulmánya.)⁶⁸ Így a *Kicsi ország?*-vita kezdeményezőjét, Faragó Vilmost is. Ez a figyelmeztetés azonban, bár őszinte jóhiszeműség és tiszta okosság hatotta át, merőben ellenséges reakcióra ingereire a főlnyüket mindenáron védeni igyekvő érdekszövetséget. Perjés meggyőző és elháríthatatlan tömegű érveire Faragó például úgy válaszolt, hogy ellentmondásokat koholt Perjés kifogásai között, s aztán, hogy ellenfele hitelét teljesen aláássa, rásütötte, hogy fájjalja a bomlásra nagyon megérett középkori magyar állam pusztulását, említetlenül hagyva azt a tényt, hogy a történetek nem egy ipari forradalom vagy más belső erő működésének, hanem a török hadjáratoknak a következményei, s hogy ezzel nemcsak a retrográd állam, hanem maga a magyar államiság s a nép egy része is megsemmisült.⁶⁹ (Ki zavarja a nemzeti önérzetet? Élet és Irodalom 1967. nov. 23.)

E ponton kell jeleznem, hogy Perjés Géza cikke a kevesek által olvasott, jellegtelen Látóhatárban jelent meg, a Faragóé pedig, mint minden cikke, a nagy publicitású s egyetlen irodalmi hetilapunkban. Így Faragó hitelrontó akcióját csak a legérdekesebbek ellenőrizhették. S ezek a viták a későbbiek során is ilyen egyenlőtlen feltételek között zajlanak. Ha például E. Fehér Pálnak valakivel nézeteltérése támad, a maga érveinek előadására valamilyen ürügy révén többször is sort keríthet, még hozzá a *Népszabadságban*. Vitafelei vagy meg sem kísérlik, hogy ugyanott válaszoljanak, vagy ha igen, mint Turczel Lajos, írását nem közlik. Ha Rényi Péterrel szemben

⁶⁷ E. Fehér Pál: Mohács – és a nemzeti tudat. (Nemeskürty István: Ez történt Mohács után c. műve kapcsán.) *Élet és Irodalom*. 1966. 42. szám 3. o.

⁶⁸ Csatári Dániel: Nemzeti érzés, nemzeti büszkeség, szocialista hazafiság. *Társadalmi Szemle*, 1967. 12. szám. 45. o.

⁶⁹ Előzmény: Perjés Géza: A nemzeti önérzet zavarai (Gondolatok a nacionalizmus vitához), *Látóhatár*, 1967. 7–8. szám. 683–704. o.

valaki fellebbezést jelent be, legyen az Tóth Dezső (az *Ítélet* ügyében)⁷⁰ vagy Fábry Zoltán (*Gulyás Mihály védelmében*)⁷¹, akkor az utolsó szó mindig csak a Rényié lehet, holott ő már az első és második menetben is általában nagyobb teret, s kedvezőbb terepet vesz igénybe, mint vitafelei.

Az egyenlőtlenség a nemzeti tudat instruktorainak előnyére, a népben-nemzetben való gondolkodás érdekei ellenére, rovására erősödött meg, s így támadhatott az a látás, hogy a „civilizatori” ambíciók a párt támogatását élvezik, s írhatta a fegyelmezett, ténytisztelő, marxista pozsonyi tudós, Turczel Lajos: „... nem tagadhatjuk el hogy az odaírt nemzet- és kultúrpolitika nemegyszer súlyos hiányérzeteket kelt bennünk; ugyanakkor, amikor a magyar lakossággal is bíró szomszédos szocialista országokban a nemzeti eszme egyre jelentősebb szerephez jut, a magyarországi társadalomtudományokban és művészetekben a nemzeti múlt értékeinek érthetetlenül túlhajtott revíziója, az ún. deheroizálás folyik. Mi, akik az egészséges nemzeti tudat megteremtését és fenn-tartását létfontosságúnak érezzük, az ilyen kultúrpolitikai gyakorlatban vitathatatlanul az absztrakt internacionalizmus megnyilvánulását látjuk.”⁷² (Hét 1968. dec. 8.)

⁷⁰ Tóth Dezső: Forradalom – erőszak – humanizmus. *Népszabadság*, 1968. szeptember 28. 9. o.

⁷¹ Fábry Zoltán: Kritikai jegyzet. *Kortárs*, 1969. szeptember, 1498. o. Gulyás Mihály *Tétova gondolatok a hazáról* című írását (Gulyás Mihály: Tétova gondolatok a hazáról. *Kortárs*, 1969. május, 771–777. o.) durván megtámadta Rényi Péter (Rényi Péter: Megjelent egy hibás írás. *Népszabadság* 1969. május 11. 9. o.). Fábry Zoltán Rényi rágalmozó írására reagált: „A kritika az íróval folytatott párbeszéd – az olvasó okulására. Pedagógia és nem botbüntetés vagy sarokba állítás”. Fábry haszontalannak és károsnak nevezte Rényi cikkét. Egy újabb adalék Kiss Ferenc állításaihoz: E. Fehér Pál, a *Népszabadság* kulturális rovatának akkori szerkesztője lakóhelyén kereste fel Fábryt cikke megjelenése után, és megfenyegette, ha nem vonja vissza azt, amit leírt, több írása nem jelenhet meg Magyarországon. (Balassa Zoltán, Magán Fábrycentenárius. A tanú megszólal. *Szabad Újság*, 1997. augusztus 27. 8. o.)

⁷² E. Fehér Pál *Haladás és nemzeti öntudat* címmel (*Népszabadság*, 1968. december 15. 9. o.) megjelent írásával megtámadta Turczel Lajost egy Ótátrafüreden tartott előadása miatt (Hét [Pozsony]) 1968. december 8.), ám Turczel. válaszát a *Népszabadság* nem volt hajlandó közölni.

A hamis vádak: nacionalizmus és faji előítélet

De akár mint volt is, tény, hogy a megbélyegzettek is okot adtak a vitára, s így a velük szemben érvényesített kíméletlenség is igazolhatta önmagát. Az elkésérítő az, hogy a kíméletlenség akkor is fesztelenül üzemel, amikor igazságfedezete, ürügye szinte semmi. S amit a vitafeltételek egyenlőtlenségéről írtam, és az, hogy a civilizatori ambíció a védettség, a hivatalosság hírébe keveredett, s annak hangsúlyaival érvel, ítélt, minősít – ezért vált különösen ártalmassá. Ez a fő oka annak is, hogy némely cikkek csekélyke leleményességgel is elérhetik céljukat, s ezek a könnyű győzelmek az ellenfeleket is demoralizálják. Minek a sok munkán alapuló gondos érvelés, ha ügyse lehet igazunk? Így válnak a viták termékenyítő eszmecserék helyett egyfelől pozícióvédelemmé, másfelől artikulálatlan kifakadásokká.

Az esetek közül, amelyek ide vezettek, a *Kicsi ország?*-vita a legtanulságosabb. Időben megelőzte a Rényi-Gulyás-Fábry-polémiát és más fejleményeket is, de mindazt, amit eddig elmondtunk az érdekszövetségekről, az ellenfél lejáratásának szisztémájáról, a monopolhelyzet ártalmasságáról, ez a vita az iskolapélda evidenciájával tárja elénk.

Ami a vitát kiváltó felmérést, Faragó Vilmos *Kicsi ország?* címmel közzétett cikkét illeti (*Élet és Irodalom*, 1967. jan. 7.), az több szempontból is kordokumentum: módszere, eredményei, tendenciája és hatása szempontjából egyaránt. Kérdőívek révén a nemzeti önszemlélet és internacionalizmus vizsgálata céljából Faragó öt gimnáziumi osztályt kérdezett meg. A kapott válaszokat kommentálva az eredményt aggasztónak találta: „A sportolóinkkal büszkélkedő, harmadik utas nosztalgiajú. színesbőrűektől undorodó válaszok logikusan jutnak el a nemzetközi szolidaritásérzet hiányának nyílt bevallásáig. Koravén eszménytelenség, sunyi pacifizmus, amely legszívesebben elbújna egy »kicsi ország« nemzetiszínűre festett kerítése mögé.”⁷³

Azt, hogy a Faragó által feltett kérdésekre sebtiben, új rákérdések, pontosságra kényszerítő eszmecserék nélkül az átlaggimnazista nem adhat ítéletre jogosító választ, maga Faragó is tudta. „Legszívesebben egyenként beszélgetnék most mind-

⁷³ Faragó Vilmos: *Kicsi ország*. *Élet és Irodalom*, 1967. január 7. 12. o.

egyikkel, órákon át, féltő szeretettel.” Így ír diagnózisa végén. De a diagnózis közben nagyon is határozott, kíméletlen és önkényes.

Önkényes, mert a színpék, amit kap, a gyarló módszer ellenére is – valójában – sokkal jobb, mint az értelmezés. Mert melyek is azok a válaszok, amelyekben „veszélyes” tüneteket észlel. Például abban, hogy a gyerekek büszkéek magyarságukra. Ez annak ellenére is terhelő bizonyíték Faragó szemében, hogy a gimnazista tudósaink és művészeink miatt büszke magyarságára. Pedig hát a tudósok és művészek teljesítményein alapuló önérzet erkölcsi normákat foglal magában. Ám aki történetesen nem tudja hamarjában megmondani, miért is büszke, arra is oktalanság gyanakodni, hiszen érett írástudók se tudnának könnyen válaszolni erre a kérdésre.

Itt kell megjegyezni, hogy a „büszke vagy-e vagy sem?” kérdése ettől kezdve szüntelenül foglalkoztatja a közírást, pedig büszkeség és szégyen csak elemei, alkalmi megnyilatkozásai a patriotizmus lényegesebb tartalmának: a felelősségre kötelező összetartozástudatnak. Amikor Lukács György az asszimiláció problémáiról beszél, döntő szemponttá ő is ezt avatja: ki miként kapcsolódott be, forrt össze az adott társadalom, közösség jó ügyeivel. (Új magyar kultúráért. Bp. 1948. 199-200.). Ady, Bartók, Móricz, Babits, József Attila, Illyés magyarságát sem elemzi vagy méri Rákosi Jenő óta senki aszerint, hogy büszkéek voltak-e magyarságukra. Lehetetlen, hogy Faragó Vilmos ne tudná mindezt, ő mégis a büszkeség érzésére kérdez rá, mert így könnyen kaphat olyan válaszokat, amelyekből nacionalista elfogultság olvasható ki. S ha nem kap eleget, mert nem kapott, akkor a háborútól való irtózásból, a békés munka tiszteletének dokumentumaiból olvas ki „harmadikutas” sunyi pacifizmust. Ebben az sem feszélyezi, hogy legtöbb ellenszenvet az USA-val szemben éreznek a megkérdezettek. Ő a háborút is vállaló szolidaritást kéri számon, mintha nem tudná, hogy a háborútól Vietnamban vagy a Közel-Keleten még a Szovjetunió is óriási önfejelemmel tartózkodik. Bizony bölcsőbbek a válaszolók, mint a kérdező. Abban is, hogy sokan nem érzik az országunkat fenyegető imperialista veszélyt közvetlennek. A szövetségi rendszer erejét, amelybe Magyarország is tartozik, a katonai egyensúly tényeit érzékenyebben kalkulálták be válaszaikba. (Mintha már a múlt év európai fejleményeit is előre sejtették volna.) S hogy a gyerekek tudatában vannak országunk

kicsinységének s politikai szerepe arányainak, aligha elegendő ok a sunyi pacifizmus kikövetkeztetésére.

És lelkiismeretlenség is, hiszen az *Élet és Irodalom*, de más fórumok is folyton arra akarják ráeszméltetni olvasóikat, hogy a magyar önhittség, a „*Ha a föld isten kalapja, hazánk a bokréta rajta*” hiedelme milyen alaptalan ostobaság, s a nemzeti karakter „szittya”⁷⁴ harciassága ellenében a „theokritoszi”⁷⁴ munkálkodás eszményének előretörése is szorgalmazott és pozitív fejlemény. Miért kell, hogyan lehet ezt most szégyenbéllyé változtatni? Mert nem elég aktív bennük a szolidaritás érzése, s ez a Szovjetunióról való vélekedésükben is kifejeződik? Ha e gondolatokat a történetiség szempontjának beiktatásával értékelné Faragó vagy bárki, mind a békés eszményekből, mind a helyzetérzék józanságából, de a Szovjetunióról szóló véleményekből is azt olvasná ki, hogy ezek a gimnazisták már innen vannak a nemzeti öntudatnak azon a válságán, amely az idősebb nemzedékeket felzaklatta, de a vesztes háborúk, a nemzeti katasztrófák és az eszmények kiüresedésének konzekvenciáit azért ők is érzik, tehát kételkedők, utálják a frázisokat, magyarságtudatuk szerény, semlegességre, sőt közönyre is hajlandók, de nyitottak is egy új, hiteles eszmény, a szocialista patriotizmus befogadására.

Faragó legfőbb bizonyítéka ellenük az, hogy más nemzetiségűt nem sokan („csak” 30 százalékuk), cigányt vagy nébert pedig különösen nem választanának élettársul. Ez a „jellempróbának” szánt kérdés s a negatív válaszokhoz fűzött kommentár (hogy e válaszok a nacionalista előítélet világos bizonyosságai); a „felmérés” legveszedelmesebb művelete. Arra, hogy a kérdés már önmagában is rossz, Darvas József is rámutatott, amikor megjegyezte, hogy idevágó élmény, valóságos alternatíva híján e kérdésre nem várható hiteles válasz. Súlyosabb hibája e kérdésnek, hogy – mint máshol a történelmi folyamat realitásaival –, ebben az esetben a párválasztás elemi törvényeivel sem számol. Azzal például, hogy a gyermek az anyja, testvérei és közvetlen környezetének emberi tulajdonságaiból alkotja meg a párválasztás szempontjából legesélyesebb modellt. S ez így természetes. És az is természetes, hogy ha a gimnazistát arra tanítja az iskola, rádió, szülő, hogy a jó házasságnak a testi-szellemi összhang a

⁷⁴ Theokritosz, ókori görög költő volt, az idilli létezés költői műfajának megteremtője.

legfontosabb feltétele, „a kölcsönös megértés” – s ez így is van –, akkor a megértés feltételei között a gimnazista a nyelv, a kultúra jelrendszereire, árnyalataira is gondol. Mennél mélyebb, teljesebb kapcsolatra vágyik, annál inkább. Hogy a Faragó által feltett kérdésre (választana-e színesbőrű élettársat?) őszinte igen lehessen a felelet, ahhoz az élmények és kapcsolatok hitelesítő gyakorlata szükséges. Nem valószínű, hogy Faragó gimnazistái ezt így végiggondolták volna, de válaszaik mögött azért működhetek ilyen indítékok.

Azt, hogy Faragó mindezzel nem számolt, más téma esetében elnézhető mulasztásnak lehetne tekinteni, ám a faji előítélet vádjá olyan, mintha gyermekeink mellé (akik a faji megkülönböztetéstől irtózó humanitás iskoláiban nőttek fel) sárga csillagot varrnának.

Ami megerősíti a bűnkeresők pozícióit

Érthető hát, ha Faragó diagnózisa felingerelte a közvéleményt. Azt, hogy milyen mértékben, csak az Eötvös Kollégiumban lezajlott vita, a róla tudósító szűkszavú dokumentumok sejtették. (Faragó Vilmos: *Ki zavarja a nemzeti önértéket?* Élet és Irodalom 1967. szeptember 23. *Az Eötvös Kollégium ifjúságának nyilatkozata*. Magyar Nemzet. 1967. okt. 28.) Különben az egymást követő felszólalások nagy türelemmel és tapintattal vitatták Faragó diagnózisának hitelét. Érvényes ez Darvas cikkére is, amely a *Népszabadság*ban elsőként emelt szót a Faragó írásában kulmináló hullám ellen, s amely cikk ezért próbája lett annak, hogy ki melyik felfogást támogatja.

Nos, a felszólalók, köztük Pach Zsigmond Pál (*Nemzeti önismeret – nemzeti öntudat*. *Népszabadság*. 1967. márc. 26.) és Dobozy Imre is (*Ember, nemzet, világ*, *Népszabadság*. 1967. febr. 5.), arról, hogy mi a fő veszély, arról, hogy mi a történelem, az irodalom feladata, sok meggyőző és hasznos gondolatot közöltek, itt-ott, mellékes pontokon helyeselve is Darvasnak. De Faragó módszerét alig érintették. Azzal pedig, hogy e kétfrontos harc s a történelem objektív vizsgálatának helyes igényét inkább Darvas ellenében képviselték, azt a benyomást keltették, hogy amit Faragó művel, mégiscsak kíváncsi, különben mi is indokolná a nacionalizmus elleni fellépést, hiszen virulenciáját csak Faragó „felismerése” és magánértékelések igazol-

hatják. A múltban elkövetett hibák és bűnök hiteles feltárásának jogos követelménye óhatatlanul összekeveredett itt a jelen jórészt konstruált veszedelmeivel, s ez csak megerősítette a bűnkeresők pozícióit. Igaz, hogy Mód Aladár cikkében ama gondolat is tiszta és nyomatékos formát öltött, hogy az egyetemes, az internacionalista célok csak egy-egy nemzet konkrét küzdelmeiben, az adott közeg realitásai szerint valósulhatnak meg, tehát az emberiségért nem egy elvont szférában, hanem valamely nemzet fiaként, jó ügyeinek szolgálatában lehet hatékonyan küzdeni (*Nemzeti érzés vagy nacionalizmus?* *Népszabadság*, 1967. márc.), az erőviszonyokon azonban ezek az érvek keveset változtattak, mivel e vitákban a felszólalók politikai helyzete nagyobb súllyal esik latba, mint érveik ereje.

Így történhetett, hogy válaszaiban Faragó igen magas lóról beszélve felmérését a „realista tudományos történelemszemlélet”, a „százhusz éve tartó marxi munka” részének deklarálta. A tartalmatlan, üres nemzeti büszkeséget, amelyet „felmérése” prezentált, ütközőponttá teszi, mintha Darvas azt védte volna, s hogy kozmopolitizmus és nacionalizmus ugyanannak a polgári éremnek két oldala, ezt a tételt saját eljárásának alapelveként tüntetve fel, módszerét és konzekvenciáit a tartalmas, szocialista hazafiság előmunkálatává minősíti. Vállalva minden részletét s vállalva a „nemzeti dezilluzionizmus” vádját is. (Válasz Darvas Józsefnek. *Élet és Irodalom*, 1967. febr. 4.)

Igaz, a hozzászólások zöme még ezután jelenik meg, például a Mód Aladáré is, de hogy a civilizátori fölényt nem mérsékeltek, hogy a vitafelek indítékaival és érveivel szemben Faragó a következetes értetlenség és elutasítás pozíciójából hadakozott később is, azt az Eötvös Kollégiumban lezajlott vita⁷⁵ már idézett dokumentuma s Faragó e vitát interpretáló cikke elég beszédesen bizonyítja, (Ki zavarja a nemzeti

⁷⁵ Az Eötvös Kollégiumban 1967 tavaszán zajlott le a személyes találkozó Faragó Vilmos és a diákok között. A Kollégium hívta meg Faragót, majd éjfélig tartott a vita. Faragó felháborodottan távozott, mivel a kollégium diákjai tájékozottabbak, logikusabban érvelők voltak, véleményét nem tudta megvédeni. Nem csoda, hiszen a kollégisták között ott ült a későbbi szociológus Bakos István, a történész Faragó Tamás, az etnográfus Kósa László, a művelődésszociológus Gereben Ferenc, az újságíró Marafkó László, a költő Kovács István.

önérzetet? Élet és Irodalom, 1967. szept. 2.)⁷⁶. Tehette, hisz módszerének ártalmas felületességeit már senki sem bírálta. Némely vádja még hasznos cikkek összefüggéseiben is szerephez jutott (Kékesdi Gyula: A korszerű, realista hazafiságról, Népszabadság, 1967. okt. 29.), s József Attila-díjban éppen e viták első hullámának lefutása után részesült.⁷⁷

Megdöbbentő látni

A pártállásfoglalásnak tekinthető, már idézett Óvári-előadás és más óvások sem érték el céljukat, a meddő, sokszor nyegle „antiságok” konjunktúrája tovább tartott. Úgyannyira, hogy még a magyar zeneművészet olyan makulátlan szépségű alkotását, mint Kodály *Háry János*a, melynek költőiségében a kisépi tudat, a józan önszemlélet humora, ha úgy tetszik, öniróniája s a szűkös lehetőségek ellenére is éltető hűség olyan megejtően forr össze – ezt a művet is oda lehetett dobni a „deheroizálás” önkényének. S jóllehet a film, melyről beszélek⁷⁸, elég félszegen, tapintattal vitte ezt véghez, és egyébként is ihletetlen, lapos adaptációnak bizonyult, nem más, mint a Népszabadság kritikusa. Molnár G. Péter kelt védelmére, s hozzá úgy, hogy a rendező, Szinetár menthetetlen kudarcait, például a *Déliab minden mennyiségben* színvonalbeli gyatraóságait is megvédte azon a címen, hogy a hiba a nézők és a kritikusok szemléletében van: „Nem az árvalányhajszaggató, pitykétlenítő és ezüsttükröskávéház-ellenes hajlandósága okozott közséreelmet inkább?” – kérdezi, de kérdése állítás. S ahelyett, hogy a Kodály-műben rejlő nagy lehetőségek (hogy mik

⁷⁶ Faragó dühös cikkben reflektált a Kollégiumban történetekre, az *Élet és Irodalom*ban. A Ménesi úti Kollégium falai között szerinte „kurucos, dzsentrí, kálvinista szellem ült tort”. Az Eötvös Kollégium által írt választ az *Élet és Irodalom* természetesen nem közölte. Később jelent meg a *Magyar Nemzet*ben.

⁷⁷ Faragó Vilmos a József Attila díjat 1969-ben, a Munka Érdemrend ezüst fokozatát 1967-ben, arany fokozatát majd 1982-ben kapta meg.

⁷⁸ Szinetár Miklós 1965-ben készítette el a *Háry János* filmváltozatát, főszerepben Szirtes Ádámmal, Medgyesi Máriával, Tordai Terivel, Kiss Manyival, Balázs Samuval, Márkus Lászlóval, Bodrogi Gyulával, Tompa Sándorral, Koncz Gáborral a szerepekben.

ezek, erről legutóbb a *Népszabadság*ban is szépen írt Bónis Ferenc, 1972. dec. 12.⁷⁹) elherdálását tenné szóvá, a daljáték főhőse ürügyén nyit frontot valakik ellen, akiknek se Garai János, se Kodály művéhez nincs közük, vagy ha igen, akkor csak megtisztelti őket a Háryval való rokonítás. Akármint legyen is, rosszízű, felelőtlen kihívás ez: „A nagyabonyi háryjánosság és a kávéházi-konrádság rokonok. Egy tőről fakad politikai tevékenységük és hatásuk is. A pánabonyiság eszméje (amely mindent a kocsmasarok szemszögéből ítél meg, aki nem abonyi, nem hord bajuszt és nem kedveli a bort: azt lenézi, s az összes bajuszos nagyabonyiakat egy táborba szeretné verbuválni: aki bajuszos, velünk tart kiáltással) és a kávéházi márványasztal mellől politikai koncepciót alakító nagyvárosi provincializmus a kívülrekedtek és megtaposottak, a lenézettek és a szellemi-anyagi kizsebeltek, az ideológiai szegénylegények mentsvára.” (Nagyabonyban csak két torony látszik. *Népszabadság*, 1968. aug. 29.)

Megdöbbentő látni, hogy az egykori kisemmizettek, szegénylegények történelmi-emberi örökségét, az Ady, Móricz, Kodály és mások által a jövőnek megmentett vagyont hogy lehet a mai kocsmatöltelékek ölébe dobni, az ellenük való hadakozás ürügyévé degradálni. Pedig hogy Molnár G. Péternek van füle a *Háry János*ban tesztöltő költészet nemesebb jelentése iránt is, azt e daljáték bábszínházi adaptációjáról írott mesteri bírálata világosan mutatja. (A hazugság igazsága. *Népszabadság*, 1972. ápr. 23.)

Lehet, hogy a két bírálat közötti nagy különbségben a bírált művek eltérő természete is részes, de ez csak megerősíti azt a konzekvenciánkat, hogy rendezők és kritikusok gyarlóságainak, önkényeskedéseinek 1968-70 táján a hajdani szegénylegények adták meg az árát. Mert az akusztika nem nekik kedvezett. Hogy Móricz *Rózsa Sándora* bántóan rossz tévéadaptáció áldozata lett⁸⁰, az e tendencia szükségszerű következménye. Sípos Tamás, aki írta, s Szinetár, aki rendezte, soha egy írásukkal, egy művükkel sem bizonyították, hogy a népelet, a szegénylegényvirtusban rejlő költészet korszerű újjáteremtésére képesek volnának. De azért rájuk bízott ez a

⁷⁹ Bónis Ferenc: Befejeződött a nemzetközi Kodály-konferencia. A helyes dátum: *Népszabadság*, 1972. december 19. 7. o.

⁸⁰ 1971-ben bemutatott 12 részes televíziós filmsorozat. Rendezője Szinetár Miklós, főszereplői Oszter Sándor és Cserhalmi György.

szép feladat, s a kritika úgy vette tudomásul a kudarcot, mint a mindennapi malőrök egyikét.

Ebben az összefüggésben kaphat figyelmeztető súlyt az a tény is, hogy Az egri csillagok vagy a legszebb Jókai-regények filmváltozatai mélyen lehetőségeik alatt maradtak. Pedig ezek gazdag anyagával: a mese-, a színbőség, az emberi skála lehetőségeivel egy rájuk is hangolt, de szuverén alkotó remekül gazdálkodhatna. S ha igaz, hogy ma már a fiatalok között se igen akad ilyen rendező, ez csak nyomatékossabban figyelmeztet az orientáció kérdésére. Annál inkább, mert – mint látni fogjuk – egy ideig a tudomány is a népi-nemzeti hagyomány iránti kriticismusban vélte feltalálni igazi lehetőségeit, s ez a fiatalok orientációjára ki is hatott.

II. rész

Az akusztika természetének jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Szóvá kellene itt tenni azt a gátlástalanságot, mely idegenforgalmi kellékké szeretné degradálni műemlékeinket: „*De mit érne Debrecen – medítál a nyugati lapoktól megihletett szerző –, ha csak nagytemploma, kollégiuma, egyeteme volna, és nem lenne Arany Bikája?*”⁸¹ (Népszabadság, 1968. márc. 8.). Ha olykor fel is szólal valaki és megkérdi, hogy miért muszáj történelmi környezetben teázni (Élet és Irodalom, 1969. márc. 9.), vagy sokallja a Nyugat-majmolást (a leányvásárokat, az üzletek, bárók elnevezésében észlelhető sznobságot), a kutya se törődik vele. Jogosan nevezte Csoóri cinikusnak a metró elnevezése körüli álnokságot: hogy még bőszen folyt a vita, értelmes ügyekre fordítható energiákat emésztve, s közben a név már el volt fogadva. (Élet és Irodalom, 1970. ápr. 14.). Szóvá kellene tenni, hogy ebben az akusztikában a plebejus forradalmiságával olykor hivalkodó Galambos is Kossuth rovására rehabilitálja Görgeyt, s gyengécske drámája rangos színpadhoz jut; hogy az olimpiáról elmélkedve Hámos György nem a győzelmet, hanem a részvételt véli fontosnak. (Élet és Irodalom, 1968. okt. 26.) Az, hogy mi hiányzik ebből a nagyvonalúságból, s ami hiányzik, annak mi köze van a nemzeti kohézió ügyéhez, jól kiolvasható abból a cikkből, amelyet ugyanerről a témáról ugyanazon a napon a Népszabadságban Veres

⁸¹ Havas Ervin: Vendéglátás hajdúsági módra. Népszabadság, 1968. március 8. 4. o.

Péter írt. (Virtus, „kivagyiság” vagy valami több? Népszabadság, 1968. okt. 26.) Szóvá lehetne még tenni, hogy ebben az akusztikában *Nemzet-voltunk mibenlétéről elmélkedve* a népi írókon nőtt kritikus is – akár Faragó – csak balsejtelem és dicsekvés végleteiben éri tetten a nemzeti érzést, holott a felelősség és a teremtettség példáiról máskor maga is elég meggyőzően tudott írni. (Bata Imre. Napjaink. 1970. szept.)

Eltorzult irodalom

Sikamlós terep ez, mert az ember, ha új jelenségeket bírál, könnyen keveredhet a konzervativizmus gyanújába. Ezért nem árt, ha itt is jelzem, hogy irodalmunk 1955 óta zajló történetét én is a regenerálódás, a korszerűsödés és gazdagodás időszakának tartom. Különösen prózánk lett sokkal modernebb: józanabb, filozofikusabb, szigorúbb, pontosabb és érdekesebb is, tehát művészebb, mint azelőtt volt. De más is történt. Abból, amit Jókai, Mikszáth és a Nyugat két nemzedékének nagyjai az emberről és a világról tudtak, sok mindent elfelejtett. Horizontja szűkösebb lett, levegője állottabb, világképe szürkébb, pszichológiája szimplább, mesélőkedve szegényesebb, és sorvadásnak indultak ama készségei, amelyek révén egy Kosztolányi vagy Gelléri Andor Endre – minden józanságuk, ha úgy tetszik, ironikusságuk ellenére is – a csodát, a létezés magasabb értelmét még érzékelték. S ugyanakkor többen az eleven valóságot, a fogható dolgok ígétetét is eladják szikár példázatok kopott garasaiért.

Tendencia ez, s bár nem kizárólagos, mert vannak, akik fölötte állnak, de így is erős, hitelét kitűnő művek is fedezik. Értékének részlegességét azonban ez sem teheti kétségessé. És az sem, hogy nagy oka kell legyen annak, ha több író ösztöne ilyen irányba fordult. Mert tény, hogy a legújabb magyar próza a zsugorodást, az emberi szerep degradálódását nemcsak ábrázolja, nemcsak szenved tőle, de sokszor tudomásul is veszi. Talán ezért szaporodtak úgy el benne a nem egészen normális emberek: a vagányok, csavargók, markecolók, részegek, félbolondok és bohémek. Ők mondhatnak és tehetnek akármit, dolgaikat nem kell a politika, az erkölcs, de még a pszichológia és a filozófia normáinak sem alávetni. Persze van ennek a tendenciának neme-sebb oka és értékesebb hozadéka is. Az ilyen figurák mindig a tilalmasság határain mozoghatnak. Oldottságuk, nyitottságuk vagy gátlástalanságuk révén ők még végle-

tes esélyek részesei lehetnek. Velük még történhet valami. Esendőségük és védtelenségük tüntetés a védettségben létezők imponáló látszataival szemben. Ők jobbak, mint amilyenek mutatják magukat. Kudarcaik, vereségeik és csődjeik felől szorongató arányokban ölthet formát a megváltó reményének megfoghatósága. Bennük még szemérmetlenül tobzódhatnak, vagy rejtetten is erősebbek lehetnek az ember elemi hajlamai: a hűség, a jóság, a szerelem, a barátság – az emberre utaltság sokféle érzése.

A mindjobban hitelét veszítő *hősi és regényes*, ha torzult formában is, de itt még létezni tud. Nem kérgesedett rá a séma, az alkalmazkodás. Fejes Endre alakjaiban például színéről (Élő Klára, az öreg Pierre⁸²) és fonákjáról is (a Hábetlerék) testet ölt ez a szándék, de működése Somogyi Tóthnál és Csorkánál is jól megfigyelhető. A nyeresége tehát nem vonható kétségbe – legkevésbé az említettek esetében –, de így is kérdés, hogy mennyiben képesek a kor szintjén élő ember érzékenységet és tudását kifejezni. Ahogy például a Hábetler lányok egyik ágyból a másikba bújnak, az markánsan példázhatja ugyan életük kiüresedését, elgépiesedését, de azzal, hogy mit éreznek, mit gondolnak, mit szenvednek, amíg ez a mechanizmus rájuk nő, azzal bizony adós marad a regény, s így a veszteség tényleges tartalmaival is. Pedig a *Rozsdamentő* a legjobb művek egyike, ahol a művészi szándék felől még igazolható is a figurák beszűkülése. Másoknál viszont (sajnos, Fejes utóbbi regényében is) szinte kapóra jön ez a szűkszavúság. A lehetőség, hogy nem kell a teljes emberség – józan-ság és képzelet, tudás és hit, indulat és értelem, sár és arany – együttes jelenlétével számolniuk.

El sem tudom képzelni például, hogy mit kezdene sok prózaíró, ha mondjuk Móricz *Erdélyének* szintjén kellene végiggondolnia a segédmunkásként ingázó volt középparasztok életét vagy a *Hideg napok* eseményeit.

Mindez úgy függ össze az eszményrombolás, a hagyomány lekezelésének tendenciájával, hogy az emberi csőd, a kiszolgáltatottság, a hatalom és erkölcs problémáit boncolgató úttörő művek, amilyen az *Elveszett paradicsom*⁸³, *Az ötödik pecsét*⁸⁴, a

⁸² Fejes Endre: A hazudós. *Magvető Kiadó*, Budapest, 1963.

⁸³ Sarkadi Imre: *Elveszett paradicsom. Szépirodalmi Kiadó*, Budapest, 1962.

⁸⁴ Sánta Ferenc: *Az ötödik pecsét. Szépirodalmi Kiadó*, Budapest, 1963.

*Kegyenc*⁸⁵, a *Tóték*⁸⁶, a *G. A. úr X-ben*⁸⁷, még ha visszajáról is, de tükrözni tudták az embert érő vereség és veszteség arányait, ennek tragikus voltát, s a kritika is ilyen igénnyel elemezte s bírálta értékeiket, gyengeségeiket, tehát író és kritikus még az emberi teljesség hagyományos elvének korszerű képviselőjére törekedett. Ez volt az indítéka a parabola körüli vitáknak is.

Lojálissá kényszerülő kritika

Am a remény elvén alapuló emberkép anakronisztikussá minősülése után a modernkedés egyszersmind az ember kilúgozásához vezetett. S korábbi elvi szigorát ekkor már a kritika is feladta. Művekkel, amelyekben erősen kiütöttek a paraboladömping májfoltjai, sokkal megértőbb volt, mint korábban az áttörést véghezvivő alkotásokkal. Nem áll ez minden kritikusra és minden műre sem, de a dicséret és fenntartások, méltánylások és elutasítások erővonalaiban valami előremutató törvényszerűséget felismerni egyre kevésbé lehet.

Elsősorban azért nem, mert a műfajhoz kezdettől a súlyos és kellemetlen igazságok kibeszélésének nimbusza tapadt. A teljes valóság gazdagságát figyelmen kívül hagyó stilizálás és mélyen átélt helyzet nagyon megszenvedett mondandót tárgyiasított. A megcsonkított, egyszerűsített világért az épség s a gazdagság sérelme láttán támadt nemes indulat kárpótolt. Az egyoldalúság sűrítést is jelentett, tendenciák, felismerések, emberi képletek, szándékok kinagyítását. Egy idő után azonban a mélyről szakadt mondandók helyett a rutin műfajává lett a historizáló parabola. S jobb változataiban is redukálódott. összetevőire bomlott ember és élet szervessége, gazdagsága. Jelentésintenciói több irányba mutattak, de nem összetett tartalmasságuk, hanem a szándékolt kétértelműség okán. S közben a kritikus az általa becsült írókat épp ilyen művei alkalmából vélte leginkább igazolhatónak. Így lett e műfaj, ennek sok változata a tehetség, a tekintély, a vélt vagy a valódi bátorság igazolásának, védelmének jogos és jogtalan ürügyévé, alkalmává. Alig volt mű, amelyben valami tilalmas igazságot, valamilyen modern megoldást fel ne lehetett volna fedezni. A

⁸⁵ Illyés Gyula: A kegyenc. *Kortárs*, 1963.

⁸⁶ Örkény István: *Tóték. Kortárs*, 1966. augusztus

⁸⁷ Déry Tibor: *G. A. úr X-ben. Szépirodalmi Kiadó*, Budapest 1964.

kritika zavarát teljessé tette, hogy a *Hús óra*⁸⁸ fedezetével megjelenő *Az áruló*⁸⁹val, a *Szegénylegények*⁹⁰ fedezetével megjelenő *Sirokkó*⁹¹val s a közönségsiker által is fémjelzett *Szerelmem, Elektra*⁹² szemben kellett állást foglalnia.

E zavar góciát igen tanulságosan példázza az a vita, amely Hernádi *Sirokkó*⁹³ című regénye körül Pándi Pál és Sükösd Mihály⁹⁴, valamint Heller Ágnes⁹⁵ között támadt. „Nekem nem lenne kifogásom a könyvvel szemben – írta Pándi –, ha felidézné bennem, bennünk a törvénytelenység időszakát és konfliktusait. Nekem az a kifogásom, hogy a regény első jelentésvilága, igaztalan-elvont képlete eltorzítja az életvalóságot, mind a fasiszmus időszakára, mind a szocializmus korszakában elkövetett törvénytelenségek időszakára, mind a mára vonatkoztatva. E torzítás olyan véleményre szuggerál, amelyben az ember tehetetlen mindenféle rosszal szemben, amelyben elhatalmasodnak a beteges, a szadisztikus, manipuláló rossz erők, s az ember legfeljebb rossz és rosszabb között választhat. Lehet azt mondani erre, hogy mindezzel »sokkolni«, jó cselekvésre sarkallni akar az író. Bizonyára ez volt a szándéka. De az eredmény a rossz fetisizálása.”⁹⁶

S ezzel Pándi a Hernádi-Jancsó-művekben kulmináló, de általánosabb érvényű probléma elevenjére tapintott, arra a magra, amelyből minden művészi hiba „kisarjad„: a nemzeti önismeret s a forradalmiság jobb lehetőségeit kereső, eszméltető program s az emberkép közötti hasadás, amelyre Fekete Sándor *Folyosói szümpozionja*⁹⁷ hívta fel a figyelmet; a monomániásan arisztokratikus forma gépies-

⁸⁸ Sánta Ferenc: *Hús óra*. Magvető Kiadó, Budapest 1964.

⁸⁹ Németh László. *Az Áruló. Szépirodalmi Kiadó*, Budapest, 1963.

⁹⁰ Jancsó Miklós: *Szegénylegények* című filmjét 1965-ben mutatták be.

⁹¹ Jancsó Miklós: *Sirokkó* című filmjét 1969-ben mutatták be.

⁹² Gyurkó László: *Szerelmem, Elektra* című drámája 1968-ban jelent meg, ebből forgatott filmet Jancsó Miklós, melyet 1974-ben mutattak be.

⁹³ Hernádi Gyula: *Sirokkó*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1969.

⁹⁴ Sükösd Mihály: Milyen szél és milyen regény? *Népszabadság*, 1969. május 24. 8.

⁹⁵ Heller Ágnes: Mire szolgál és mire nem szolgál a realizmus fogalma. *Népszabadság*, 1969. május 24. 9. o.

⁹⁶ Pándi Pál: A *Sirokkótól* a paraboláig. *Népszabadság*, 1969. május 25. 8. o.

⁹⁷ Fekete Sándor: *Folyosói szümpozion*. Magvető Kiadó, Budapest, 1970.

sége és az aktuális politizálás programjának ellentmondása, amelyre – különben bíráló él nélkül – B. Nagy mutatott rá *A Jancsó-dilemma* című cikkében⁹⁸. És a „sokkolással” való visszaélés: a szörnyű és a perverz már-már élvezetig túlhajtása, amelyről ugyancsak B. Nagy közölt villámlóan éles és találó gondolatokat, leszögezve, hogy „*Hedonistának és moralistának lenni egyszerre nem lehet sokáig*”. (Élet és Irodalom 1970. jan. 24.)

Csak hogy B. Nagy ezt nem a *Sirokkóról*, hanem egy fiatal rendező első filmjéről írta (Sándor Pál *Szeressétek Ódor Emiliát*⁹⁹), Jancsóról szólva viszont bírálatát, ahol csak lehet, igazolássá hangolja át. Tanulságos példaként annak, hogy a nemzetbírálólat védjeggyével ellátott mű – kivált, ha tehetség alkotta – milyen lojalításra kényszeríti a kritikát.

A mucsai múltnak bélyegzett hagyomány

Abban, hogy ez így történhetett, kritikánknak a magyar epikai hagyományról újabban alkotott véleménye nagy szerepet játszott. Ez a vélemény nem általános és nem is intézményesített, de képviselte elég erőteljes és gyakori. Kialakulása szorosan összefügg a mai magyar próza néhány kiemelkedő darabjának s egy korszerű tendenciának az igazolásával. Itt legyen elég ismét annak jelzése, hogy ezek a művek valóban értékes, új készségekhez juttatták a magyar prózát. Téma, korérzés, stílus tekintetében is eltérnek a közvetlen előzményektől. Az epikusi biztonságot vitatkozó oknyomozás váltotta fel; az egyensúlyt a bizonyosságkeresés nyugtalansága, sőt ingerültsége, a céltudatosságot a tragikus dilemmák; a szociológiai teljességigényt a személyiségproblémákra koncentráló figyelem; a primér élmény regényesítését a fikció uralma; a lineáris szerkezeteket a szeszélyes, hol filmszerű, hol versszerű kompozíciók: a valóságos arányokat a túlzás, a sarkítás, a groteszk felnagyítás; az ünnepélyességet az ironia; az életszerűséget a képletszerűség, a jelképeség. A látvány helyett a jelentés lett a fontosabb, az ember helyett a gondolat, s aktuális ügyek helyett vagy azokban a létezés végső kérdései. Tagadhatatlan, hogy a tendencia révén józanabb,

⁹⁸ Kiss Ferenc tévedett, *A Jancsó-dilemma* cikket Lakatos András írta. Lakatos András: *A Jancsó-dilemma*. *Élet és Irodalom* 1969. 13. szám. 9. o.

⁹⁹ Sándor Pál *Szeressétek Ódor Emiliát* című filmjét 1968-ban mutatták be.

izgalmasabb, filozofikusabb és pontosabb lett a magyar próza, mint az ötvenes években volt.

Eléggé radikálisan elszakadt tehát a szociografikus leírásokat eszményesítéssel keresztező sematizmus mintaműveitől. S mert ezekben a mintaművekben a szovjet irodalom példái mellett sok volt a Jókaira, Mikszáthra és Móriczra emlékeztető vonás, az új fejleményeket többen a magyar epikai hagyománytól való elszakadásként is elemezték, méltatták. Tanúi lehettünk ennek Béládi Sarkadi-tanulmányában is (Az epikai hagyományok és a mai „erkölcsregény”. *Kortárs* 1962. 4.)¹⁰⁰, bár a móríci mű alábecsülése tőle még távol áll. Faragó Vilmos viszont, amikor úgy véli, hogy egy író gyarlóságaiban a móríci hagyományt érte tetten, így nyugtatja meg magát és olvasóit: ez a hagyomány, „csak akkor veszíti el majd időszerűségét, ha végleg ki űztük magunkból a feudalizmus kísértő ördögét”. „Az olvasók egy része túljutott Jókain – fejtegeti – és elérkezett Móriczhoz. Molnár Annus históriája (Sásdi Sándor művéről van szó – K. F.) tetszeni fog nekik. Romantikus is, naturalista is; ötven évvel ezelőtt éppen ez kellett a magyar polgárnak. Most a népkönyvtári olvasónak kell; az ízlés-normák hosszú ideig aszinkronban lesznek még a társadalmi fejlődéssel.” (Perben – harag nélkül. Bp. 1969. 4.) A magyar hagyomány legkonzekvensőbb bírálója, Szabó György azonban már nemcsak Móriczot, de a két háború közötti magyar próza nagyobb felét is a Horthy-rezsim nyomorúságának érthető, menthető, de lényegében provinciális kényszerprodukciójává degradálja. A „szociográfizmus”, a „verizmus”, a „funkcionalizmus”, a „lamentáció”, az „anekdota”, a „pszichologizmussal elegy, pepeselő leírás”, a filozófiai igénytelenség, az érzelmesség példáit tartja prózákra jellemzőnek, s erre a mucsai múltra a *Szegénylegények* és a *Hideg napok* magaslátáról megvető szánakozással néz vissza. S Móricz népszerűségét például a többi között azzal véli megfejtetni, hogy „véletlenül többen is monográfiát írtak róla”. Holott az ötvenes években, amelyekről szó van, csak Nagy Péter könyve jelent meg Móriczról, s az annyi fenntartást, bírálatot tartalmazott, hogy Révai is sokallta. Ebben a példában nem az a legbántóbb, amit Szabó György állít, hanem az, hogy ellene írásban

¹⁰⁰ Béládi Miklós: Az epikai hagyományok és a mai „erkölcsregény”. *Kortárs*, 1962. 4. 591–599. o.

senki sem szólalt fel. Szóban igen, például az Írószövetség egyik vitáján többen, de ettől ment minden a maga útján. S ez is tipikus: akik deheroizálnak, lefokoznak, azok tudják, hogy az igazi fórumokon övük a szó, a „patrióták” meg a „hagyomány-tisztelők” csak hadd szónokoljanak.

Szabó György leszámolása prózánk múltbeli értékeivel a maga nemében egyedülálló – ebben talán csak Faragó Vilmos múlja őt felül –, de nem minden mozzanatában elszigetelt. Sükösd Mihály például (Kortárs, 1967. 9. 1488.) őszinte hagyomány-tisztelete ellenére is úgy véli, hogy a Déry előtti magyar prózában az információ s a „natúrális ábrázolás”¹⁰¹ volt a fontos, ami nem azonos ugyan a naturalizmussal, de elsikkad benne az összefüggésnek, a lényeges megragadásának az a képessége, amelynek gyakorlata és poetikája a Nyugat első nemzedékénél már tisztán és tudatosan megvalósult. S nemcsak önkéntelenül: az élmény, az ember, a látvány felől, annak eredendő mivolta szerint kibontakozva, hanem a gondolat felől is: úgy – mint Kosztolányi írta –, hogy egy megérzéshez, felismeréshez keresett figurákat s költött történetet az író. (Írók, festők, tudósok. I. 149.)¹⁰²

Ennél nagyobb hiba, hogy több kritikus a fordulatot példázó mai műveket is a hagyomány rovására, önkényesen értelmezi, s a fordulatot jelző jellegzetességekben sem eléggé bizonyos. E jellegzetességek között legtöbbször a „józan, szükséavú és éles – akár a kegyetlenségig éles nép”, a tárgyilagosság, a kívülálló fölény, a hűvös elemzés, az összefüggést fürkésző oknyomozás (Szabó György), a mondandó áttételes, merész absztrakciókban való kibontakozása (Sükösd), egyszóval, az objektivitás említettik, az objektivitás szemléletben és módszerben. Ungvári Tamás érdekes Déry-tanulmányának is ez a fő mondanivalója: a magyar próza lírai jellegű, s ebben Ungvári szerint Szomory, Móricz, Tamási, Gelléri, Németh László, Babits és Szabó Dezső egymás rokonai. Déry az egyetlen, akiben nincs „*semmi szeszélyes, semmi lírai, semmi gyónás. Született elbeszélő, hiába írt verset egykoron. Másról tud mesélni, nem magáról*”.¹⁰³ (Kortárs, 1966. 12.) A polaritás, mely ebből a képből élénk áll, elnagyoltságában is tanulságos lehetne, ha nem minősítené Déryt a magyar iroda-

¹⁰¹ Sükösd Mihály: Déry Tibor elbeszélései. *Kortárs*, 1967. 9. szám. 1487–1491. o.

¹⁰² Kosztolányi Dezső: Írók, festők, tudósok. I.–II. *Szépirodalmi Kiadó*, Budapest, 1958.

¹⁰³ Ungvári Tamás: Déry-problémák. *Kortárs*, 1966. 12. szám. 1896–1901. o.

lomtól idegennek, s ha újszerűségét nem a magyar próza rovására fedezné fel. Bátoríthatta ebben Lukács György is, aki Adyról, József Attiláról s Bartókról állítja, hogy nem tipikusan magyar jelenségek. Ebben a felsorolásban a tipikus azonosul az átlagosan jellemzővel, holott József Attila vagy Bartók egy-egy nagyszabású mozgalom – mint Pándi Pál bizonyította –, egy elsüllyedt vagy el nem süllyedt szellemi hegyvonulat ormát jelentették, nemzeti arányú tendenciák legsikeresebb, legteljesebb megvalósulását. Igaz, Déry náluk is, „idegenszerűbb” jelenség, de adaptálását – mint hétszáz éve minden értékes hozományt – a *Befejezetlen mondat*¹⁰⁴ óta – a megrekedések ellenére is – sikeresen végzi a magyar irodalmi tudat. „Idegenszerűsége”, „objektivitása” műveinek elutasításában soha okká nem jelentékenyült. Problematikája, fejlődésrendje, ritmusa el sem képzelhető a hazai társadalom valósága nélkül, s módszerének eredetiségét a magyar epika új fejleményévé avatni inkább az ügyeinkkel való összeforrottságában lehet.

A szakadék tehát Déry felől nem mutatható meg. Még kevésbé a fiatalabbak felől. A hűvös szigor, a kívülálló fölény, az objektív tárgyiasság ismérvei szerint Somogyi Tóth Sándor *Próféta voltál, szívem*¹⁰⁵ című regénye, a naplóformát imitáló *Gabi*,¹⁰⁶ Szabó Magda *Őze*¹⁰⁷, Konrád lírával határos *A látogatója*¹⁰⁸, sőt Déry *Ítélet nincs*¹⁰⁹ című műve sem férne el ebben a modernség-keretben. A szomszéd államok magyar irodalmának olyan fontos műveiről, mint Dobos László *Földönfutója*¹¹⁰, Domonkos István *A kitömött madárja*¹¹¹, Sütő András Anyám könnyű álmot ígér¹¹² című regénye s a világirodalom sok zilált, zaklatott, vallomásos, „bőbeszédű”, „részletező” remekműve, nem is beszélve. A szűkszavúság és a tömörség érvénye épp ilyen részleges tehát.

¹⁰⁴ Déry Tibor: *A befejezetlen mondat*. Hungária Kiadó, Budapest, 1947.

¹⁰⁵ Somogyi Tóth Sándor: *Próféta voltál, szívem*. Magvető Kiadó, Budapest, 1965.

¹⁰⁶ Somogyi Tóth Sándor: *Gabi*. Magvető Kiadó, Budapest, 1969.

¹⁰⁷ Szabó Magda: *Az őz*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1959.

¹⁰⁸ Konrád György: *A látogató*. Magvető Kiadó, Budapest, 1969.

¹⁰⁹ Déry Tibor: *Ítélet nincs*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1969.

¹¹⁰ Dobos László: *Földönfutók*, *Tatran Kiadó*, Pozsony, 1967.

¹¹¹ Domonkos István: *A kitömött madár*. Fórum Kiadó, Újvidék, 1967.

¹¹² Sütő András: *Anyám könnyű álmot ígér*. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1970.

Szegény régi gazdagság

Az volt a félrevezető a hagyomány szerepének mérlegelésében, hogy az éres nehézségeivel küzdő írók műveiből kiolvasható sematikus hagyományképhez mérték többen is az új fejleményeket. Béládi például a Sánta első köteteiben formát öltő Mórícztamási-reminiszcenciákhoz *Az ötödik pecsét* erejét. Ehhez képest nagyon is megbecsüli a *Téli virágzás*¹¹³ hagyományos vonásait. Sarkadinál a sematizmus rontó hatása nagyobb, s ez a hagyományra is nagyobb árnyékot vet. Így keveredhetett rossz hírbe az idill minden változata, holott ha lehetséges egy kiábrándult életérzést, egy átmeneti kétségbeesést, a tartalmatlanság, a kietlenség érzését általánosítva tárgyiasítani, annak logikája szerint alkotni egylényegű epikai világot, mint a *Rozsdatemetőben* vagy *A látogatóban*, akkor bizonyára a világban való otthonosság s talán a boldogság is igényt tarthat erre. Kosztolányiról szólva Sötér István érvelése ide is utal: „*Amit »kellemesnek«* érzünk lírájában, az egyszersmind a legnagyobb megnyugvás is, amellyel az élet kínálhat bennünket. Sőt ez a kellemesség az élet legértékesebb, legemberibb eleme is. A régi költészet nyíltabban, őszintébben és elfogulatlanabban mert szólni az ilyenfajta, »kellemességről«, mint a modern. A modern költők felajzották és belemerevítették magukat a tépettség, a meghasonlottság lelkiállapotába.”¹¹⁴ Hozzátehetjük: a kritika pedig mértékké avatta azt, ami a költő számára sokszor kényszerként adódik. Ennél fontosabb, hogy amit Béládi *Az ötödik pecsét* bírálatában a mai regény legfőbb nehézségeként említ – nevezetesen: „*hogyan fogható egységbe értelmi feszültség, általános érdek és az epika amaz eljárása, hogy az embert az élet és az egyéniség reális kiterjedésében, eleven bőségében ábrázolja*”¹¹⁵ –, az a művek s a kritika igényeként mind erőtlenebbül ölt formát. Az „*ehess, ihass, ölelhess, alhass/ a mindenséggel mérd magad!*” eszménye nemcsak a regény figurákból hiányzik, de az író is egyre rejtettebben és áttételesebben szerez neki érvényt. Talán ezért is, erősen tartja magát az a kritikai vélekedés, hogy prózánkban valami új, a magyar irodalom természetétől elütő virágzás kezdődött, amit bírálattal illetni a konzervatív nacionalizmus megnyilatkozása volna. Ez a fő oka, hogy a hagyomány

¹¹³ Sánta Ferenc: *Téli virágzás*. Magvető Kiadó, Budapest, 1956.

¹¹⁴ Sötér István: Kosztolányi Dezső. *Kritika*, 1965. 1. szám. 26–34. o.

¹¹⁵ Béládi Miklós: Sánta Ferenc: *Az ötödik pecsét*. *Kritika*, 1963. 4. szám. 57–60. o.

teljes gazdagságának ismerete lassan kikopik a mai mértékből. Néha el-elhangzik egy-egy elkeseredett felszólalás, elvétve olyan előítéletehatálytalanító gesztus is, mint Illés Endre tünődése az anekdota lehetőségeiről, s olyan tanulságos vita is adódik, mint Fehér Ferenc¹¹⁶ és Sőtér István¹¹⁷ között a *Világos utáni magyar irodalom természetéről, funkciójáról, értékéről* (Kritika, 1968. 11.; uo. 1969. 1.), de elszigetelt jelenségek ezek. Összefüggő tendenciát a hagyomány illúziós, romantikus-naturalista mivoltának bizonygatása képez, s nincs irányzat, mely módszeresen végezné a hagyomány mai érdekű rostálását, tudatosítását.

Hatékonyabb ellenerőt líránk képviselhetne, mert erősebb ága ma is Ady és József Attila igényével képviseli az emberséget. Úgy bont, hogy nyomban építkezik is. Azokat a konfliktusokat, amelyekben korunk alapvető ellentmondásai feszülnek, a fordulóponton, a döntés stádiumában láttatja. S bár minden mozdulatában jelen van az egésszel, a jóval és a rosszal, a gyönyörűvel és az iszonyúval való számvetés súlya – jól látja tehát az emberre leselkedő veszedelmeket, sőt azt is, hogy a rossz nemcsak kívülről támad –, de egy soha meg nem elégyt nép történelmi éhségének ihletében érzékeli és értelmezi a világot, s benne az ember helyét. Ha világnyi a romlás, ha sátáni a rosszság, hát titáni szenvedéllyel mérkőzik vele. Nem azért, mert a nemzeti virtus így kívánja, hanem mert az egészséges életösztön, a történelmi emlékezet és igazságérzet a kor uralkodó eszméjében, a szocializmusban szövetségesére talált. Erkölcsi hatalomra, amelyhez mindig fellebbezhet, ha a teljes emberség érdekeit sérelem éri, ha a való elfogja a napot a lehető elől.

Ezzel a lírával persze nehezen boldogulnak a dezillúzió, a deheroizálás, az irónia, a groteszk, a szkepszis, a lét abszurditásának ígéitől olyannyira megjózanodott szakértők, inkább jellegének módosulását, a „prófétikus”, „prométeuszi” szerep avulását lesik – és konstatálják is – elég sűrűn. Még a Petőfi Irodalmi Múzeum *Ifjú szívekben éltek*¹¹⁸ című interjúgyűjteményében is újjászületett például (1969-ben, sajtó alá

¹¹⁶ Fehér Ferenc: Irodalomtörténeti belügy vagy a nemzeti önnevelés kérdése? *Kritika*, 1968. 11. szám. 50. o.

¹¹⁷ Sőtér István: Nemzeti önnevelésért. *Kritika*, 1969. 1. szám. 43. o.

¹¹⁸ Ifjú szívekben éltek? (vallomások Adyról) Szerk: Vezér Erzsébet. *Petőfi Irodalmi Múzeum*, Budapest, 1972.

Vezér Erzsébet rendezte) Kosztolányi Ady elleni pamfletjének szinte minden állítása, s a költő teljességét értő és vállaló vallomás csak néhány akadt a huszonnégy között.

Ahogy rossz hírbe keverik a teljességigényt

Líránk közösségi modelljének lefokozását többen a „prófétikus” jelleg kigúnyolásával vélik elérhetni. Mikor Abody azt mondja, hogy fél a profétáktól, mert „az irodalmi proféták rendszerint többre kerülnek a társadalomnak, mint a hibák, melyeket ostoroznak”¹¹⁹ (Látogatóban, 1971. 450.), még nem lehet tudni kikre gondol. Faragó Vilmos e tekintetben is határozottabb. Amikor Móricz és Ady példájának érvényét a feudális maradványokhoz köti, lényegében a határokat feszegető s a teljességet ostromló írói modellt minősíti anakronisztikusnak. Azt, amelyik Illyés és Juhász Ferenc *Bartók-versében*, Nagy László *Zöld Angyalában*¹²⁰ vagy Adyról írott vallomásában¹²¹ ölt formát. Faragó csömörös idők praktikus és sivár józanságát kéri számon a költészetben, amelynek megadatott, hogy a lehetetlen és a végtelen felé építsen hidat, s hogy konzekvens lehessen: élet és igazság teljességéhez az igényt épen tartsa, megújítsa.

Ez az értelmük – mutatis mutandis – a „prófétikus”, a „váteszi” metaforáknak is. Faragó úgy beszél e metaforák által jelölt magatartás képviselőiről, mintha közszereplésre éhes, gőzös fejű kontárokkal volna dolga, akik nem tudják, hogy a gyakorlat szférájában milyen határolt a költő hatalma. Pedig az igazi költők nagyon jól tudják, s tudták a múltban is. S ha mégis – sokszor „*muszáj-Herkulesként*”¹²² – hirdették és hirdetik, hogy a mindenség letéteményesei, ha átkozódnak és jósolnak, ha önhittent állítják, hogy őket sejdíti „*a munkás teste két merev mozdulat között*”¹²³, akkor azért teszik, hogy az ember és a világ, az ember és az ember közötti szakadékot lélekben

¹¹⁹ Erki Edit: Látogatóban. Kortárs magyar írók vallomásai. *Gondolat Kiadó*, Budapest, 1971.

¹²⁰ Nagy László: Himnusz minden időben. *Szépirodalmi Kiadó*, Budapest, 1965.

¹²¹ Nagy László: *A föltámadás nyomorúsága*.

¹²² Ady Endre *A muszáj Herkules* című verse.

¹²³ József Attila *Ars Poetica* című verséből.

áthidalják, hogy az ismeretlen és közönyös világ lényegére a vele egylényegű énben ráérezzenek, s hogy az énbe sűrített ügyek felmutatásával azoknak emberi alakot adjanak: drámai centrumot, melyben összeforr s teljes értelem szerint lobban fel az, aminek előhívása, koncentrálása és tudatosítása az illető közösség létérdeke. Ennek belátása nélkül az ősi dicsőségénekektől a *Ki viszi át a Szerelmet*¹²⁴ csodájáig sok mindent önhitt badarságnak kellene minősíteni. Faragó kiforgatja ebből az értelemből a váteszség fogalmát. Míg Váciban érzi zavarónak a néptribuni pátoszt, azt hihetnénk, valami stílushibának ad pontatlan nevet (Perben – harag nélkül, Bp. 1969. 26.), mikor a „ridegparaszt” Veres Péter „messiási pózairól” beszél, már gyanítható, hogy megint az ellenszenv üzemel. Amikor Somogyi Tóth Sándor gazdag regénye elsősorban arra jó számára, hogy a prófétaság fogalmát a sárba rántsa (uo. 92.), a heveny indulatot már nem is értjük. S mit lehet szólni, mikor a *Dőlt vitorla* költőjéről így ír: „Az élmény annál tisztább, mert e kötetben alig zavarja a jellegzetes illyési vátesz-attitűd”¹²⁵?

Meg kellene kérdeznünk, mikor zavarta? A *Nem menekülhetsz*¹²⁶, a *Nem volt elég*¹²⁷, a *Bartók időszakában*? Bizony a *Dőlt vitorla* e tekintetben semmi, de semmi elváltozást nem mutat. Nem tud ilyen fejleményről az Illyés-irodalom sem. Ez a kötet éppoly zavaró lehetne tehát Faragó sajátos hallása számára, mint az előbbiek. S zavaró lehetne Juhász *Bartók*-verse vagy *Az éjszaka képei*¹²⁸, s váddal illethetné napjaink sok más remekművét is.

De nem illeti. Veres Péternél és Illyésnél is múlnak ítéli a bajt. Sőt nemrég (Élet és Irodalom, 1969. 36.) Somlyó Füst Milán-könyvét¹²⁹ zavartalan elismeréssel tudta méltatni, noha abban Füst Milán próféták sarjaként s „igazi prófétaként” lép elének Jóel próféta s az öreg Tolsztoj társaságában. Talán a *Népszabadság* és a *Magyar Rá-*

¹²⁴ Nagy László *Ki viszi át a szerelmet* című verse.

¹²⁵ Illyés Gyula *Dőlt vitorla* című versére utalás.

¹²⁶ Illyés Gyula *Nem menekülhetsz* című verse.

¹²⁷ Illyés Gyula *Nem volt elég* című verse.

¹²⁸ Juhász Gyula *Az éjszaka képei* című verse.

¹²⁹ Somlyó György: Füst Milán. Emlékezés és tanulmány *Szépirodalmi Kiadó*, Budapest, 1969.

dió óvásai bírták volna jobb belátásra? Ha így volna, egy szívós ingerültséggel kevesebb idegesítené közéletünket. Faragó viszont elvesztené azt az ingerforrást, azt a viszonyítási pontot, amelynek jóvoltából támadókedve mindig friss üzemanyaghoz jut. Nehéz elhinni, hogy lemondana erről, hiszen dicsérni is így tud szíve szerint: „Ézért mondtam, hogy nem messiás ő – írja Benjáminról –; haragvó indulatú, de tiszta fejű prédikátor inkább...” (306. o.)

Jól tudjuk, hogy Petőfi és főleg Ady nemzedéke nevezte sokszor prófétának, vátesznek, messiásnak a költőt, s mindenekelőtt magát Adyt. Voltak, akik meghamisították, gőzzel töltötték fel a fogalmat, ahogy ez legértékesebb fogalmainkkal történni szokott. De a jobbak őrizték az eredeti eszményt. A legjelentékenyebb magyar marxisták számára a prófétikus Ady életre szóló élményt jelentett, s Lukács György például ma is mértéknek vallja. A gáncstalan Tóth Árpád szinte fohászkodott hozzá. Nagy Lajos, akinek józanságát e pillanatban talán még nem kell bizonygatni, szintén azt vallotta, hogy „jó regényt írni – ehhez igazi írói talentum, hivatottság, prófétai szent lélek kell, nem pedig törtető ambíció és kitűnő rutin”. (Író, könyv, olvasó, I 194.) S még Radnóti is úgy tudta, hogy „Próféták s költők dühe oly rokon, étek a népnek / s innivaló”¹³⁰. 1957 táján, mikor íróink a napi politikába keveredtek, hivatalos helyről is bírálat érte a váteszszerepet. Vitatták illetékességi körének határait, de nem vonták kétségbe – s nem is vonhatták – e szerep lényegét: a közösségért való felelősség, a hűség, az örökös jogát, a homályosztatás és titokfejtés képességét, hiszen enélkül a magasabb igény nélkül mit érne a „közéleti költészet”? Faragó – s nyomában már az inas-ítészek is – ezt a kezdetektől napjainkig töretlenül létezni tudó s gyönyörű műveket szülő nagy ihletforrást keveri most hírbe azzal, hogy a „prófétaság” fogalmának jegyeit zavaros fejű, tudákos népboldogítókról, egy kritikus pontra jutott regényfigura eltorzult vonásairól olvassa le. Sőt még önkényesen ki is nagyítja, el is ferdíti e vonásokat, s aztán ezzel a prófétafogalommal operál költők jellemzése közben. Persze annál óvatosabban, mennél nagyobb a költő. Kosztolányi, aki elkezdte nálunk ezt a hitelrontást, őszintébb volt: egyenesen Adyra támadt, s

¹³⁰ Radnóti Miklós *Nyolcadik ecloga* című verse.

veresége csak nyilvánvalóbbá tette, hogy hétszáz év költészetének uralkodó eszmé-nyét nem lehet s nem is kell detronizálni.

Fiatalok fájdalmas kijátszása

Illyés, Benjámin, Nagy László, Juhász és társaik ellenében nincs tehát esélye a vo-nalmódosító tendenciának, de az utánpótlással, a legfiatalabbakkal szemben már nagyobbak voltak a lehetőségek. S a kiadók és szerkesztők éltek is ezzel. Az Illyés és Nagy László nyomán induló kilenc fiatal költő antológiáját, az *Elérhetetlen földet*¹³¹ éveken át tartó huzavona ellenére sem adták ki. Végül a KISZ segítségével jelenhe-tett meg, de akkorra a jóval később szervezett *Első ének*¹³² rég piacon volt. És ez azért fájdalmas, mert az *Első ének* harmincnegyzet költője közül a hermetikus Tandori a legtehetségesebb, a „közéleti” vonalat pedig Pass Lajos, Dobos Éva, Haraszti Mik-lós és Verbőczy Antal erőtlensége, zagyva versei képviselik, a többség pedig a divattá vedlett szorongás sablonjaival reprezentálja a korszerűséget. Az *Elérhetetlen föld* kilenc költője közül négy, Kiss Benedek, Kovács István, Rózsa Endre, Utassy József ma már vitathatatlan értéknek számít; az *Első ének* harmincnegyzet költője közül is talán négy-öt jutott tovább. De számuk s szellemük akkor már azt a benyomást kelt-hette, hogy lám, fordulat állt be a magyar lírában.

S mikor e látszat ellen egy fiatal kritikus, Varga Lajos Márton szót emelt, három lap is rátámadt, megvédték az *Első éneket*, megbélyegezték a „támadót”, megvádol-ták a népi-urbánus ellentét felszításával is. Az én cikkem, amit ebben az ügyben írtam, nem juthatott publicitáshoz. Viszont mikor az *Elérhetetlen föld* megjelent, *Keresem a költőt* című bírálatában (Kritika, 1970. 2.) Almási Miklós eleve úgy ke-zelte a kötet költőit, mint akik nem „a mi talajunkról” bírálják a társadalmat, s hogy ez mit jelent, pontosabban is megmondta: nem marxista alapról. „Elvont ellenzéki-ség, radikalizmus, messianizmus, modern változatú népiesség, »magyar sors« – voltaképpen olyan kerülő utak, melyek csak akkor válnak veszélyessé, ha nem tudunk egy irányító erőteret teremteni körük.”¹³³

¹³¹ Elérhetetlen föld. Kilenc költő versei. Írószövetség KISZ szervezete, Budapest, 1969.

¹³² Első ének. Fiatal költők versei. Kozmosz Kiadó, Budapest, 1968.

¹³³ Almási Miklós: Keresem a költőt. Kritika, 1970, 2. szám. 47. o.

Meg kellett volna kérdezni, ki hitelesítette a „mi” és az „ők” szétválasztásában Almásit irányító tényezővé. Azt is, hogy miért vet elvontságot e költők szemére, ha korábban – joggal – spontán líraiságukat emlegette. Mindezt azonban már senki sem kérdezte meg Almásitól, én sem, és nem akadt senki, aki a *Kilencek* védelmére kel-jen vele szemben, pedig tudtuk, hogy Illyés közülük választotta ki azt, akit a Herder-ösztöndíjra méltónak talált,¹³⁴ hogy kötetüket Nagy László, Kormos István ajánlotta a kiadók figyelmébe, de azt is tudtuk, hogy ez mit sem számít Almási és néhány lektor erejével szemben.

III. RÉSZ

Amit a *Kilencek* fogadtatásáról elmondtam, több tanulságot kínál. Ezek egyike ak-kor érzékelhető a maga igazi mivoltában, ha nemcsak az *Első ének* másfajta fogadta-tását idézzük emlékezetünkbe, de azt is, amely Nemeskürty *Ez történt Mohács után* című könyvét vagy a *Hideg napokat*¹³⁵ fogadta. Ami az utóbbi művet illeti, az szerin-tem is megérdemelte a megbecsülést, mert úgy ábrázolta múltunk egy vétkes pillana-tát, hogy a helyzet emberzüllesztő mechanizmusának ördögi működését művészi erővel tette érzékelhetővé. Kijárt neki a tisztelet azért is, mert úttörő munkának szá-mított, s egy folyamat kezdetét ígerte. Sajnos, példáját a szomszéd népek irodalmá-ban eddig a szlovák Zvara¹³⁶ s a román T. Popovici¹³⁷ kivételével senki sem követte.

Mintha a katonák nemzeti hajlamból gyilkolnának.

Vajon miért? Máshol nincs semmi operálni való? Vagy rosszabbul működne a lelkiismeret? Nem hiszem. Inkább azt gondolom, hogy azért, mert itt, a Duna völ-gyében századunkban annyi szörnyűség történt, hogy ezek közül egyet, egy adott vagy kapott sebet, az előzmények és a következmények beszámítása nélkül, jó lelki-ismerettel megírni nem lehet. A teljes összefüggésszövevény felfejtését pedig sok minden akadályozza. Cseres könyve és a belőle készült film is azért váltott ki megüt-

¹³⁴ Illyés Gyula Kovács Istvánt javasolta Herder-ösztöndíjra.

¹³⁵ Kovács András *Hideg napok* című filmjét – Cseres Tibor azonos című regényének adaptációja – 1966-ban mutatták be.

¹³⁶ Juraj Zvara, 1926-ban született szlovák történész.

¹³⁷ Titus Popovici (1930–1994) román író.

közést, mert nem tudta érzékeltetni, hogy miért vadultak úgy el azok a katonák. Az esemény nem oly távoli, mint a historizáló parabolákban, nagyon jól rá lehet ismerni. Emellett olyan érzékeny történelmi pont, ahol a Cseresénél zseniálisabb általánosítás sem feledtethetné a tényeket, a valóságos összefüggéseket. Nagyon természetes hát, hogy a regényen az egyszerű olvasók a dokumentumok hitelességét kérték számon, hiszen minden adata vére ment. Nos, Cseres ezek közül mellőzte a partizánharc valóságos tényeit (ami miatt a jugoszláv közvélemény is bizalmatlanul fogadta a *Hideg napokat*), és mellőzte a Trianon utáni Duna-medencei légkör mérgezettségének történelmi tényeit, valamint a 44-es visszaütés, a megtorlás szintén ismeretes, a „*hideg napokat*” jócskán felülmúló szörnyűségeit. Ezekről csak a vajdasági (!) Burány Nándor *Összeroppanás*¹³⁸ című regényéből és egy Cseres-interjúban publikált levélrészletekből értesülhetett az olvasó.¹³⁹ (Látogatóban. Bp. 1968. 242-243.) Pedig ezek a tények nem enyhítették volna Grassyék bűneit, inkább súlyosbították volna, hiszen a partizán jogosan lőtt, ha lőtt (erre ma is büszkék az egykori újvidéki partizánok, írnak róluk, ünneplik őket), és a megtorlásul 44-ben lemészárolt magyarok és csángók vére végül is szintén Grassyék fejére száll, tehát nem a leleplezés szigorát fájlalja az ember, hanem azt, hogy a *Hideg napok* eseményei szinte oktalanul zajlanak, mintha természetük, nemzeti hajlamaik okán gyilkolnának azok a katonák, s ezzel a történelmi igazság óhatatlanul fantomizálódik, a „nemzeti karakter” példatárává torzul. (A kritika hajlott is rá, hogy a mű így értelmezhető jegyeit nagyítsa ki.) Egy percig sem gondolom, hogy jogos lenne Cseresen riporter pontosságot kérni számon, de azt igen, hogy műve tudjon arról, ami történt, legalább a lényeges momentumokról. S e tudás jelzésére az ábrázolás retrospektív nézőpontja (ahonnan már a következmények is tudhatók, láthatók) és filmszerű szerkezete szinte kínálta az alkalmakat. Nem élt velük, s erre neki, az írónak jó mentségei is vannak. De mi magyarázza, hogy e kifogásokat senki sem írhatta meg) Úgyannyira, hogy – az elnémitott kritikát pótlandó – említett interjújában végül Cseres ismertette a hozzá érkezett olvasói levelek néhány elgondolkodtató részletét. Korántsem gúnyosan, nem a lejára-

¹³⁸ Burány Nándor: *Összeroppanás*. Fórum Kiadó, Újvidék, 1968.

¹³⁹ Erki Edit: Látogatóban. Kortárs magyar írók vallomásai. Gondolat Kiadó, Budapest, 1968.

tás szándékával. A kritikus azonban, amikor a film visszhangjában morgást, megütözést is észlelt, úgy csapott le erre, mint a nemzeti önismeretet akadályozó „*öntet-szelgő magyarságmítoszra*” általában szokás. Hogy milyen igazságtalanul, arra szintén Perjés Géza mutatott rá¹⁴⁰ (Látóhatár. 1967. 6-8.), de szava elveszett a nemzet-karakterológusok zsvájában. Így történhetett, hogy a *Hideg napok* körüli buzgalom a mű tényleges értékei ellenére Illyést is keserű megjegyzésekre ingerelte, s a nagyközönség kedvét is elvette az „önismerettől”. Kivált amikor a nemzeti önismeret új, az eddigieknél hitelesebb, magasabb rendű fejezetévé minősült az értékes, de korántsem irodalomtörténeti jelentőségű munka, s egyszersmind olyan mértékké, amely felől az e századi magyar epika sok értéke – mint Szabó György cikkében is – könnyedén lekicsinyelhető.

Kisajátított patriotizmus

A *Hideg napok* fogadtatásának felidézése a friss példa élességével érzékeltetheti azt a kontrasztot, ami a nemzetre terhelő s a nemzetet eszméltető, cselekvésre sürgető művek fogadtatása között szinte törvényszerűen megnyilvánul. Semmi kétség: az előbbi, bármily megszegyenítő, lesújtó vagy bénító legyen is, hasonlíthatatlanul nagyobb megértésben, megbecsülésben, sőt ünneplésben részesül, mint az, amelyik a mai bajok tudatosításával az életerő koncentrálására, a veszedelmek lebírására sürget. Erről még más összefüggésekben is szólnom kell. Előbb azonban rá kell mutatnom egy másik ártalmas jellegzetességre. Arra, hogy akik a bajt jelzik, összetevőit kutatják, orvoslását sürgetik, azok most is hátrányosabb helyzetben vannak, mint akik e munkát aggodalommal figyelik és felülbírálják. Minthogy az ismeretlen út, a teremtető kezdeményezés óhatatlanul tévedésekkel jár, a veszedelmek felismerésének, átérzésének izgalma erősebb hangsúlyokat, drámaibb effektusokat kölcsönöz a diagnózisnak, nem nehéz benne hibát találni. Főleg, ha nem a munka lényegére, hanem kikezddhető mozzanataira irányul a figyelem. Így kerülnek aztán ismét szembe egymással a nehéz terep esendő napszámosai és a patikamérleggel felszerelkezett, csalhatatlan meósok.

¹⁴⁰ Perjés Géza: Hozzászólás. *Látóhatár*, 1967, 6. 1234-1235. o.

Például a nemzeti kérdésben is. Az a vita, amely 1969-ben Gulyás Mihály *Tétova gondolatok a hazáról*¹⁴¹ című írása nyomán kialakult, különös figyelmet érdemel ebben az összefüggésben. Lehangelő példája volt mindannak a zavarnak és visszaélésnek, ami a nemzeti érzés, a patriotizmus körül tapasztalható. A vitát kiváltó Gulyás-cikk már maga is naivabb, tétovább, több részletében hibásabb volt, mint lennie kellett volna. Még fokozottabban áll ez Kovács Imre¹⁴² vagy Varga István¹⁴³ hozzászólására, de színvonal dolgában M. Sziklai László „teoretikusabb” felszólalása¹⁴⁴ is bizony gyengécske írás. Olvasásuk közben az embert riadalom fogja el: hát így állnánk, Illyés Gyula és Gulyás Mihály között nincs írástudó, aki a patriotizmus ügyét képviselhetné? S ha Illyés abbahagyja, már csak Kovács Imre s az olvasói levelek maradnak? S ugyanakkor a másik oldal szellemes és harcra kész erők rajait vetheti be bármely pillanatban. E raj, ha időnként visszavonulásra kényszerül is, mint például a Lukács György magyarsága körüli vitában, szellemi fölénye tudatában vonul vissza, s az első adandó alkalommal – ez történt a Gulyás-Fábry-Rényi-afférban is – fölös elégtételt vesz magának.

Miért alakulhatott ez így? Csakugyan eljárt volna az idő a patriotizmus fölött, s ezért elpártoltak volna tőle a tehetségek is? Erről szó sincs. Költészetünk nagyobbik fele – Illyés, Benjámin, Nagy László, Juhász Ferenc, Csoóri Sándor, Kormos István, Csanádi Imre, Ágh István. Buda Ferenc, Kovács István és még sokak – a nemzethez tartozás ihleteinek változatlan erejéről tanúskodik. Ha tehát e költőkkel rokon közírók, kritikusok vagy szépírók mégis vonakodnak ilyen vitákban részt venni, nem lehet más oka, csak az, hogy a publicisztika terein kilátástalan a helyzetük.

Azért, mert a heti- és napilapok szerkesztőségei a patriótafelelősség elhanyagolásában – kevés kivételtől eltekintve – maguk is hibásak, így minden szemrehányást magukra vesznek. Rényi Gulyás elleni támadásának¹⁴⁵ indítékai között ez egészen

¹⁴¹ Gulyás Mihály: *Tétova gondolatok a hazáról*. *Kortárs*, 1969. 5. szám. 771–778. o.

¹⁴² Kovács Imre: *Elvek, hazaszeretet, őszinteség*. *Kortárs*, 1969. 7. szám. 1166–1170. o.

¹⁴³ Varga István: *Levél egy kritikushoz*. *Kortárs* 1969. 7. szám. 1174–1175. o.

¹⁴⁴ M. Sziklai László: *Szocialista társadalom, szocialista hazafiság*. *Kortárs*, 1969. 7. szám. 1170–1174. o.

¹⁴⁵ Rényi Péter: *Megjelent egy hibás írás*. *Népszabadság* 1969. május 11. 9. o.

nyilvánvaló: „*Dühösen védelmezi – ki tudja miért – velünk szemben István királyt...*” – fakad ki egy helyütt, s ugyanígy szisszennek fel az *Élet és Irodalom* publicistái is, ha valaki a deheroizálást, a kozmopolitizmust kárhoztatja. E. Fehér Pál például még Balogh Edgártól is számon kéri¹⁴⁶, hogy kikre gondol, pedig egy életmű áll előtte, amelyből ez kiolvasható. (Balogh Edgár intelmei. *Népszabadság*, 1972. ápr. 16.) És ez az összehangolt érzékenység nem ismer tréfát, nem riad vissza a felszólalások tendenciáinak félreértéséről, kiragadott részletek önkényes beállításától sem, s fórum annyi áll rendelkezésére, amennyire éppen szüksége van. Amilyen terjedelemben például Rényi saját igazát bizonygatja, annyi betűragással, hangsúlyeltoló művelettel akárkit le lehetne törölni a pályáról. Érthető tehát, hogy aki más műfajban, normálisabb terepen is előadhatja mondandóit, távol marad e vitáktól. Pedig bizonyos, hogy például Csoóri, Somogyi Tóth, Sánta, Kamondy, Ágh István révén, akik az esszé nyelvét is kitűnően beszélik, magasabb szinten lehetett volna tartani a patriotizmusról zajló vitákat.

Rényi ingerültsége nem alaptalan, mert Gulyás otthonosságélményében, a szerzőségben, ahogy ezekből az elemi kapcsolatokból nála az internacionalista patriotizmus kifejlik, s ahogy ezt az érzéketlen, felelőtlen kozmopolitizmussal szembehelyezi, abban a néppel való kapcsolat valóban elég hivalkodóan ölt formát. Gulyásnál azonban ez is vonzó, érzékletes példákkal lep meg, s egy érzésszövevény természetét rajzolja ki. Rényi ebből semmit sem észlel, csak a „háztáji” kollektivitást, s így a népre apelláló illetékességet egy magasabb rendű illetékességgel igyekszik felülmúlni.

Ennek során emlékeztet a nép mitizálásának rossz emlékü példáira, és beszél még sok mindenről. Nagy meglepetésünkre nem egy ponton szinte ihletetten, úgyannyira, hogy mire terjedelmes írását befejezi, a patriotizmus szakértőjévé növi ki magát. S ebben az a meglepő, hogy tehetsége eme hajlamait kommunikációs lehetőségekben gazdag pályája során ekkor, tehát Gulyás ügyetlen kihívására mozgósította először. Az ember alig hisz a szemének, amikor látja, hogy a *Hajszálgyökerek* Illyésére hivatkozik, s ha vitatja, hát úgy, hogy tágitja a nemzet vállalásának határait. Természetes-

¹⁴⁶ E. Fehér Pál: Balogh Edgár intelmei. *Népszabadság Vasárnapi melléklet*, 1972. április 16. 5. o.

nek ismeri el a patriotizmus érzelmi hangoltságát, lírai szavakkal idézi Ady dacos hazafiságát, mely a „csillagokig” tört, s igen részletesen fejtegeti, hogy a szocialista államok integrációjának milyen feltételei, milyen akadályai vannak. Furcsa módon s alaptalanul vitafelelit is az internacionalista integráció akadályozói közé sorolja ugyan, de legalább beszél arról, hogy a nemzeti és a nemzetközi érdekek összehangolása, ennek nehézségei, meg a vita, amelyben részt vesz, bizony összefüggenek.

S mindez a Gulyásék patriotizmusának korrekciójaként öltött formát. Így jutott el oda, hogy ő idézi, saját meggyőződéseként, Veres Pétert: a „*hazában gondolkodni*” parancsát. Miért nem beszélt minderről akkor, amikor a nemzeti érzés újjáteremtéséért, létjogáért a munka megindult? S miért csak most jut eszébe porondra lépni, s most sem az igazi teremtés igényével, csak a glosszányi terjedelemben elintézhető tévedések korrektoraként?

A nemzet historikuma: osztályérdek

Ezen a ponton emlékeztetnem kell Nemeskürty *Ez történt Mohács után* című könyvére, s annak serény fogadtatására. Arra, hogy ez a könyv a Mohács utáni bűnök rajzában az akkori magyar nemességet úgy ábrázolta önzőbbnek, műveletlenebbnek, gonoszabbnak, felelőtlenebbnek a valóságosnál, hogy közben a népet megkímélte.

Vagyis Nemeskürty – a hagyományos marxista felfogással még összhangban – az urak felől mutatta országára érdemtelennek, vezetésre képtelennek a Mohács utáni magyarságot. Aztán jöttek tudósok, akik a népről is kiderítették, hogy a haza ügye nem érdekelte, csak a maga osztályérdekei, vagy ha mégis, eszméi a nemzeti hazafiság lesüllyedt frázisaiból álltak össze.

Ez a koncepció legigényesebben Szűcs Jenőnek *A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge* című füzetében¹⁴⁷ öltött formát (Bp. 1970.). Vitaíratnak készült ez a füzet, állásfoglalásnak ama kérdésekben, amelyek a nemzet s a múlt értékelése körül felvetődtek. Jelentőségét növeli, hogy a szerző meg is küzd azért a fölényért, amellyel előszámálja az ütközőpontokat, s ebben tudás, éles logika,

¹⁴⁷ Szűcs Jenő: *A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge. Akadémia Kiadó, Budapest, 1970.*

intelligens (néhol tudálékos) értekező stílus fedezi. Amellett bátor is, s tud élni az alkalommal. Ennek köszönheti, hogy több gondolat, ami a komoly történészek szemében rég evidencia volt, nála felismerésként ölthet formát. Például az, hogy a történelemtudomány nem buzdító és riasztó események gyűjteménye, nem „pozitív és negatív előjelű jelenségcsoportok tára, hanem a múlt teljes megismerésének tudománya. Ő mutat rá a legtisztábban arra, hogy a nemzeti öntudat zavarai nem a múlt értékeléséből, hanem a jelenből erednek. Ezek a jelenbeli gondok növelik meg a történelem súlyát. Ő az egyetlen történész, aki a magyar zavarokról úgy beszél, hogy látja annak rajtunk kívül eső, kelet-európai okait is, s nyíltan megírja, hogy a mai államkeretek között a nemzetiségi politika konzekvens megvalósítása az egyetlen lehetséges megoldás. És ezt nemcsak velünk, a hazai történetírással és közgondolkodással szemben hangsúlyozza, akik erre készek vagyunk, hanem a románokkal szemben is. Tapintattal, de határozottan, mert azt is vallja, hogy a „*seperjen mindenki a saját portája előtt!*” elv „*talán jogos a politikában, de semmi esetre sem a történelemtudományban. A marxista történetírás egyre inkább arra törekszik, hogy minél szélesebb régiókban európai méretekben »seperjen« (...)* Saját nacionalizmusunk elvi kritikája csak akkor kerül történeti összefüggéseibe, ha a tudományos kritika szabad kezet kap a nacionalizmus jelensége mint olyan vonatkozásában ...” A deheroizálás sokat emlegetett publicistáitól abban is elüt, hogy a múlt pedagógiai hasznosításához nemcsak negatívumokkal járul hozzá, hanem felhívja a figyelmet az építő, teremtő, tehát a harcoló mellett a munkás magyarság jelentőségére is, sőt. ha már példa kell, ezt véli termékenyítőbbnek.

Mindezek ellenére ez a könyv elszomorító példája annak, hogy a rossz akusztika a legkényesebb intelligenciát is eltérítheti az igazságtól, különösen, ha a nép eszményítésének divatjai, hamis gesztusai az ellenszenv reflexeit fejlesztették ki benne. Szűcs Jenő könyvében e reflexek működése lépten-nyomon fellelhető. Az a szemlélet, amely a század eleji baloldali értelmiséget a nemzeti szabadságmozgalmak ellen hangolta, Szűcs Jenő könyvében új életre kél. Molnár Erik nyomán ő is abból konstruál elvi alapot mind a függetlenségi harcok, mind a parasztfelkelések értékeléséhez, hogy a haladás kritériuma a termelőerők fejlődése. A felkelések jogosságát nem tagadja, de haladó jellegüket igen. A jogos és a haladó tehát úgy kerül szembe egymással, hogy

az olvasóknak, kivált ha a kapitalizmusnak a termelőerők mai fejlődésében is betöltött sikeres szerepére gondol, elmegy a kedve a haladástól. Ám ha azt mondjuk is, hogy rendben van, a tudományos kutatás nem lehet tekintettel sem a nemzeti, sem a szociális érzékenységre, tudomásul vesszük, hogy Werbőczy ideológiája haladóbb volt, mint a Dózsáé, s belenyugszunk abba, hogy a XVI-XVII. századi Erdély nem volt a nemzeti függetlenség vára, hogy a nemzetiségek függetlenségigénye a magyar állammal szemben 1848-ban éppolyan megoldásra érett történelmi parancs volt, mint a magyarságé Ausztriával szemben. Szűcs könyvében még akkor is sok minden marad, amit nem lehet megemésztetni.

Nem volt igazi hazafiság?

Az egyik az, hogy a mai nemzeti érzés történelmi igazolásának számba jöhető tényeiről sorra kimutatja, hogy nem volt igazi patriotizmus, nem volt „modern”. Nem volt az a Zrínyié, az erdélyi fejedelmeké, s még a 48-as forradalomé sem egészen, mert a rendi fogantatás bélyege rajta sötétlett. Tehát nem állt mögötte a nép egésze. Lehet, hogy ebben igaza is van. De ha így volna is, még hátra van a nehezebb kérdés: kik ellen, s mi szükség erre az igazságra. Akad-e a történelemtudományban komoly ember, aki ne tudná, hogy a nemzeti érdekek XVI-XVII-XVIII. századi képviselője más volt, mint a „modern patriotizmus”? Persze hogy más volt, de attól még lehettek előzményei a mainak. Rendi jellegük ellenére is összhangba kerülhettek olykor a nép érdekeivel.

De hát sajnos még azt sem hihetjük, hogy Szűcsöt a patriotizmus régi formáinak rendi jellege taszítja. Ebben ő Szabó Ervinnel is szigorúbb s fesztelenebb, mert meggyőződése, hogy a *nép* a rendi jellegű nemzetfogalom lecsúszott törmelékével élt, ha élt ilyesmivel egyáltalán, de sokkal valószínűbb, hogy fűtyült az egészre, tehát a mai patriotizmus a népben sem lelheti fel gyökereit. Először azt igyekeznek nagy szorgalommal kimutatni, hogy a nép hazafogalma csak a vidéket, a szűkebb otthont foglalta magában, s híjával volt az erkölcsi-politikai elkötelezettség tartalmainak. *A tudatos nemzeti ideológia!* Ez az, amiről napjainkig mindig kimutatható, hogy nem létezett, vagy zavaros volt, sőt nem is létezhetett, mert a népnek nem volt joga. Azt, hogy az ország védelmében ennek ellenére nagy népi tömegek is részt vettek, Szűcs

ezt sem a *tények*, az *események* alapján, hanem az ideológiák felől értelmezi. S azt állítja, hogy mind Nándorfehérvárnál, mind Dózsa seregében a parasztokat pusztán elemi érdekek vezették, s nem a hon védelme. Ha ez így lett volna, akkor is jogos lenne ezt az elemi természetű küzdelmet egy tudatos patriotizmus csírájának, előzményének tekinteni, hiszen – mint Szűcs kritikusan írják – a magatartás, a tény fontosabb, mint az ideológia, amellyel – sokszor késve és pontatlanul – megnevezik. De Szűcs Jenő csak a legpörébb osztályönzés és úrgyűlölet indítékait hallja ki Dózsa seregének morájából: „*javaitok elpusztítása, házaitok lerombolása, feleségeitek és gyermekeitek leöldöszése*”. Ez a parasztság számára a „haza”. A patriotizmusra valló dokumentumokról semmit sem tud! Azt, hogy a török kiűzetése táján már létezett valamiféle Habsburg-ellenes magyarságtudat a nép körében is, különleges fejleményként magyarázza, a kurucok nemzeti érzületét úgy szintén, s a Maria Terézia idején adódó hiátus elég számára, hogy a népi patriotizmus organikus jellegét, folyamatát kétségessé tegye. Ehhez persze az kell, hogy a reformáció gazdag irodalmának idevágó adalékait figyelmen kívül hagyja, s ugyanígy az erdélyi fejedelmek és a nép kapcsolatát. Ezzel a Nándorfehérvártól Dózsán át a kurucokig tartó folyamat felemás, egymáshoz nem illő mozaikdarabok részecskéire esik.

Mindebben nem egy szép és „dicső” freskó szétverése a leglehangolóbb, hanem az, hogy Hunyadi, sőt Dózsa kereszteseit is – mint a dogmatikus szemlélet kreációit – ki kellett iktatnunk mai patriotizmusunk előzményei, ősei közül. Nem voltak haladók, s az ország ügye sem érdekelte őket. Nincs róla írás. Márpedig a tudomány az tudomány, írás nélkül semmit sem hihet el.

Aztán kiderült, hogy mégis van írás. A parasztok patriotizmusáról is. Méghozzá Szűcs Jenő újabb Dózsa-tanulmánya¹⁴⁸ hivatkozik ezekre a dokumentumokra (Dózsa parasztháborújának ideológiája. Valóság. 1972. 11.). Kiderül, hogy „az ország ügye”, az „ország védelme” nagyon is hangsúlyos indítéka a felkelésnek, s az ideológia egészét szoros szálak kötik a ferencesek körében kialakult eretnekséghez, s formálódásában szerepe lehet a „székely modellnek” is. Szűcs biztos az utóbbiban, más történetek a mezővárosi polgárság szerepének tulajdonítanak nagyobb jelentőséget. De

¹⁴⁸ Szűcs Jenő: Dózsa parasztháborújának ideológiája. *Valóság*. 1972. 11. szám 12–39. o.

akármint van is, a Dózsa-felkelés, Szűcs Jenő tanulmánya révén is, most már „*egy általános európai jelenség és áramlat, a népi-radikális előreformáció*” történetébe illeszthető, annak egyik öntörvényű, összetettségében kivételes megvalósulása. S összetettségében az ország védelmének szándéka és öntudata is fontos elem. Ezt ugyan Szűcs nem hangsúlyozza eléggé, de most már haladó jellegét sem vonja kétségbe. E problémáról egyszerűen hallgat. Arról is, hogy miért csak a közvetlen konzekvenciák, tehát a megtorlás, a röghöz-kötés alapján minősítette korábban.

Az a különbség, amely Szűcs Jenő előbbi és utóbbi állásfoglalása között olyan szembeötlő, kivételes figyelmet érdemel. Okai között számolnunk kell a tudományos tisztességgel is: az adatok, a dokumentumok alaposabb ismerete, a teljesebb igazság feltárhatásának szellemi öröme nagyobbak bizonyult, mint a régi álláspont, a „presztízs” védelmének hajlama. Ez még akkor is igaz lehet, ha Szűcs kollégái esküvel bizonyítják, hogy a Budai Nagy Antal-féle anyagot Szűcs már 1962 óta ismerte. Ismerhette, de talán felületesen. Ám hogy most ennyi új gondolatra talált, s az ideológia megképződését egy mesterdetektív ragyogó műveleteivel vitte véghez, ebben már, azt hiszem, az akusztika megváltozása is részes.

A két állásfoglalás különbsége azonban bennünket a fogadtatás miatt is érdekelhet. Az utóbbiról, noha olvasmányának igen izgalmas, tudományos teljesítménynek is alaposabb, mint füzete volt, nem ír a napi sajtó. Igaz, ez nem is kínál eléggé fogható érveket a deheroizáló buzgalomnak. A nemzet historikuma azonban, túl azon, amit a népi patriotizmus szétoldásával tett, a nemzeti karakterről szóló számtalan tanulmányból is olyat tesz magáévá, amely – rossz időszak termése lévén – maga is lehangoló féligazságokat tartalmaz. Amikor pedig már a személyi kultuszt is ebből a nemzeti karakterből magyarázza, vagy előbb Mátyást, a művelt humanistát szembeállítja a műveletlen nemzettel, már bent is van a civilizátorok utcájában. Még színvonalban is hozzájuk esik. Nem zavarja például, hogy Mátyás ellenfelei között olyan „barbár” magyarok is voltak, mint Vitéz János vagy Janus Pannonius. Ő, aki a népi patriotizmus organikus voltának cáfolatában olyan fáradhatatlan, most nem áttal szoros összefüggést létesíteni a Mátyás elleni szervezkedések s azok között, amelyek – úgy-
mond – „*a XVII. században a királyok ellen folytak*”. Mintha a „királyok” – a Habs-

burgokról van szó! – meg Zrínyi, Wesselényi, Rákóczi konfliktusában a szereposztás és a tét ugyanaz volna.

A vitathatatlan marxistaság előnye

Törvényszerű hát, hogy a hitelükben kissé megtépázott önismeret-instruktorok mőhőn ragadták meg az öngazolás alkalmát. Akár Nemeskürty Mohács-könyve esetében, most sem várták meg a szakkritika véleményét. E. Fehér Pál az *Élet és Irodalomban*, (A szocialista patriotizmus. 1970. júl. 14.), módszeréhez híven, most is lemond a könyv tüzetes ismertetéséről, de még főbb gondolatainak felidézéséről is. Ehelyett terjedelmesen idézi a Thaly-féle balladák s a hun-magyar rokonság leleplezésének, cáfolatának egykori pőreit, s természetesen ismét *A száműzött Rákóczi*¹⁴⁹ miatti felháborodást, noha – úgy-
mond – kétségbe vonhatatlan adat tanúskodik róla, hogy a „*a bujdosó fejedelem jövedelméhez jelentős mértékben hozzájárult részesedése néhány török nyilvánosház üzemeltetésében*”.

Ezután rátér a lényegre, vagyis arra, hogy ma is vannak még olyan „szuperhazafiak”, akik hazafiatlansággal vádolják a tudományos igazság kimondóit, „*már-már az az érzésünk, hogy báró Wlassits Gyula szelleme támadt föl, aki – mint ismeretes – kevesebb tudományosságot, de több hazaszeretetet és istenfélelmet igényelt...*” Ezután még Szűcs Jenő könyvéből is idéz néhány passzust, de aztán ismét eloldja magát az ürügyül szolgáló munka problémacsomóitól, megismétli, minden gondolati hozzájárulás nélkül, a közismert tételeket, hogy aztán visszazökkenjen egyetlen mondanivalójához: ahogy annak idején Riedl és Király György szolgálták igazán a nemzet érdekeit és nem a Habsburg-ellenességgel álcázott demagógia, ma azok szolgálják, akiket deheroizálással szokás vádolni. Azok az igazság, a tudományosság s a marxizmus igazi képviselői. Például Szűcs Jenő. „*Ritka világossággal, hatalmas felkészültséggel és félreérthetetlenül marxista pozícióból teszi ezt.*”

Ezzel tehát Szűcs Jenő esetleges vitafelei eleve a szupermagyar demagógia múlt századi figuráivá minősítettettek, Szűcs pedig megkapta a marxistaság vitathatatlan

¹⁴⁹ Szekfü Gyula: *A száműzött Rákóczi. Magyar Művészeti Akadémia*, Budapest, 1913.

védjegyet. S megkapta ezt a *Népszabadságtól* is¹⁵⁰, noha azt a cikket történész írta (Benczédi László: A nemzeti tudat a történelmi elemzés fényében. 1970 okt. 8.), s nagyobb gonddal, mint E. Fehér a magáét. Nem az ő érdemük, hogy mégis akadtak történészek (Mód Aladár. Kortárs. 1971. 9.¹⁵¹; Valóság. 1972 11.; Bácskai Vera, Új Írás. 1972. 6.¹⁵²; Trócsányi Zsolt, Valóság. 1970.¹⁵³), akik – persze nem napilapban – lényeges pontokon bírálni merészték Szűcs tanulmányát, mi több, utóbb ő maga is, bár önkritika nélkül, de erősen korrigálta önmagát.

Úgy látszik, felújulóban van Szabó Ervinék történelemszemlélete. Meg kell mondan, hogy az ő szelleme jó szellem, a szabadságmozgalmak iránti kritizmusát a maga korának dzsentroid nacionalizmusa, ennek gögös uralma, ha nem is igazolja, de magyarázza. Ez a kritizmus funkciót töltött be, s a népi radikalizmus megítélésében sokkal érzékenyebb, megbecsülőbb volt, mint mai történészeink némelyike. Az osztályharcos hagyományt legalább őszintén tisztelte. Ám a vele rokonítható mai tendenciákból olykor ez is hiányzik, s csak a szabadságharcos hagyomány devalválása kap új nyomatékot. Amennyire jogos az a szándék, hogy a nemzetet ne mértékként, hanem anyagként tanulmányozhassa a történelemtudomány, s hogy az elfogult nemzeti történetírásokat egyetemes érvényű történelemtudomány váltsa fel, annyira kétséges, hogy ez a történelemtudomány a maga értékelő műveleteiben eltekinthet attól, hogy a független nemzeti lét évszázadokon át egyik alapfeltétele volt az anyagi és szellemi lehetőségek optimális megvalósításának.

Tudják ezt a történészek is, s ha valaki elfelejti, mint fogalomtisztázó műveletei közben Szűcs is némelykor, akkor figyelmeztetik tévedéseire. S ha ez zavartalanul történhetne, a Szűcs Jenő által reprezentált áramlat, mint egy a többi között, igen

¹⁵⁰ Benczédi László: A nemzeti tudat a történelmi elemzés fényében. *Népszabadság*, 1970. október 8. 7. o.

¹⁵¹ Mód Aladár: Történelemszemléletünk látószöge és a nemzeti problematika. *Kortárs*, 1971. 9. szám. 1347–1358. o., Mód Aladár: Népi patriotizmus és szocialista hazafiság. *Valóság* 1972. 11. szám 40. o.

¹⁵² Bácskai Vera: „Szellemét a tűz nem égette meg...” *Új Írás* 1972. 6. sz. 99–104. o.

¹⁵³ Helyesen: Trócsányi Zsolt: XVI–XVII. századi történelmünk vitás kérdéseiről (Szűcs Jenő cikkéhez) *Valóság*, 1969. április. 30. o.

termékeny szerepet tölthetne be. A deheroizálás szerepébe belegabalyodott publicisták azonban, visszaélve a számukra nyitott fórumok tekintélyével, épp a tévedéseknek, a Szabó Ervinék gyengeségeit prolongáló példáknak követelnek teljes védettséget. Ezt szeretnék a vitathatatlan marxistaság előnyeihez juttatni. Ilyen művekkel szemben még az elfogultságot is természetesnek érzik: „rokonszenves rögeszmesség” – írja az *Élet és Irodalom* kritikusa Horváth Zoltánról. A kritika címe is: *Vállalt elfogultság* (1968. júl. 20.).

Magyarország volt a hitlerizmus legjobb eszköze?

De az elfogultságot önmagában kár lenne szóvá tenni, lehet az termékeny is. Sokkal több kárt okoz, hogy azokról a történelmi tanulmányokról, könyvekről, amelyek teljes mivoltukban sem hibátlanok, tendenciózus idézgetéssel még torzabb képet adnak. Nemcsak a könyvekről, hanem a könyvek feltárta valóságról is. S azt, hogy ez némely esetben milyen ártalmas lehet, legjobban talán Tilkovszky Lóránt *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon* című könyvének¹⁵⁴ (Bp. 1967) kommentárjaiban érhetjük tetten. Tilkovszky könyve azzal, hogy az 1938–41 közötti szakaszra koncentrál, tehát a revíziónak ama szakaszára, mely már nem a magyar kisebbség sérelmeiről, hanem a Felvidék és Erdély visszacsatolásáról nevezetes, és magát a szakaszhatárokhoz elég mereven tartja is, már eleve vét a dialektika, az összefüggéseket kereső tudomány törvényei ellen. Egyszerűbben szólva: aki nem tudja, hogy mi történt a felvidéki és erdélyi magyarsággal 1918 és 1938 között, aztán 1944 után, az nem értheti, nem értékelheti hitelesen a magyar „országgyarapítás” számlájára írható vétségeket sem.

Tilkovszky könyve azonban az időszak mesterséges kiszakítása s más hibái ellenére is igen értékes munka, rendkívüli tüzetes krónikája annak, ami ezen idő alatt a politikában, gazdaságban, kultúrában, közigazgatásban történt. A magyar állam s a magyar nacionalizmus vétségeivel szemben általában szigorúbb, mint a szomszédokéival, s ez igen sok részletben is igazságtalanságot szül. De egy ifjú, aki csak tan-

¹⁵⁴ Tilkovszky Lóránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941)* Akadémia Kiadó, Budapest, 1967.

könyveinkből vagy publicisztikáinkból ismeri e korszak történetét, e könyvben még így is rengeteg „enyhítő” adalékba fog ütközni. Megtudja, hogy a magyar kormány elköteleződése a németeknek sok tartózkodással, kölcsönös bizalmatlansággal, olykor magyar ellenszegüléssel szabdalt drámai folyamat volt. A csatlós lelkes szervilizmusa helyett a területrevízió rögeszmévé erősödött kényszere diktálta a közeledés lépéseit. Kiderül, hogy ebben a magyar államot a szlovákok és románok megelőzték, s így presszionálták is. A zsidók üldözésében, a belső fasizmus kibontakozásában szintén megelőzték bennünket. *„A szlovákiai lapok – írja Tilkovszky –, rendkívül durva és gyalázkodó hangnemben támadták a magyarországi állapotokat, ahol egy »zsidó-mágnás« reakciós uralom konokul ellenáll a haladást, a jövőt jelentő, mindent lebíró náci irányzatnak».* S amikor a visszacsatolt Kárpátalja egyik nemzetiségi képviselője 1938 novemberében fasiszta karlendítéssel üdvözölte a parlamentet, általános volt a megrökönyödés. Kiderült, hogy Teleki Pál olyan autonómiát dolgoztatott ki a kárpátaljai ruszinok számára, s hajszolt át a parlamenten, amilyenért ma például a romániai magyarság nagyon hálás lenne. Aki most néz szembe először e kérdésekkel, csak ámulhat, amikor a Felvidékre bevonuló magyar rezsim önkényeskedései között azt olvassa, hogy az elbocsátott, elmenekült hivatalnokok száma több százat tett ki, a tanítóké 80-at. (1938 előtt ugyanis – szlovák statisztikák szerint is – 81 000 magyar kényszerült eljönni Csehszlovákiából, hogy 1944–47 között mennyi és hogyan, arról még zárójelben sem lehet szólni.) Kitelepítésre ugyan gondoltak a magyar hatóságok is, de azt még a csehek által magyar vidékre telepítettekkel szemben sem fogantatosították. A *Ruszköje Szlovo* című nemzetiségi lap a kárpátukrán autonómia körüli vitákban így írt: *„A magyar kormányról elvárják (a ruszin képviselőkről van szó), hogy egyenlő partnerként beszéljen velük.”* Teleki külügyminisztere a nemzetiségekkel szemben megértést, türelmet, bölcsességet kíván a magyarságtól, mint többségi néptől. Hogy a lengyelek elleni német támadáskor Magyarországnak is felajánlották: vonuljon be Galíciába és csatoljon le belőle magának egy darabot, itt-ott eddig is lehetett olvasni, s arról is, hogy a magyar kormány még a németek átvonulásához sem járult hozzá, de az, hogy a presszió milyen erős volt, s az ellenállás milyen szálka a németek szemében, csak ebből a könyvből derül ki.

És még sok minden. A kritika, mikor a könyvet interpretálta, eredményeinek ezt a réteget jobbra elhallgatta, érdemeit különben nagy elismeréssel méltatta. (E. Fehér Pál: *Élet és Irodalom*. 1968 márc. 23.; Berend T. Iván: *Valóság*. 1968.; S. Ságvári Ágnes: *Népszabadság*. 1968. szept. 19.; E. Fehér Pál: *Élet és Irodalom*. 1969. febr. 22.) Hogy a módszer és a források körül nincs minden rendben, itthon egyedül Balogh Sándor kritikája jelezte, s az is csak nagy tapintattal¹⁵⁵ (Századok, 1970.). De E. Fehér Pál a szakmai sikert kevesellve másodszor is visszatér a könyvré, mert úgy véli, hogy a nacionalizmussal fertőzött nemzeti tudat nemzetgyalázást lát abban, ha őszintén és keményen kimondjuk, hogy igenis a hitlerizmus eszközévé züllött az ország.

Hamis vádak a kisebbségi magyarok ellen

Ez tehát az oka, az önismeret, a „felelősség” ellen dolgozó elfogultság, hogy a nacionalizmus nálunk még ma is hat.

Ez a perújítás több szempontból is jellemző. Először azért, mert senki sem tagadta sem az ország csatlóssá züllésének tényeit, sem azt, hogy ennek tanulságait le kell vonni. Nem tagadta ezt még Janics Kálmán sem, aki pedig sok mindenben igazságtalannak találja Tilkovszky könyveit.¹⁵⁶ (Az önbírálat torzulásai. *Irodalmi Szemle*. 1969. 3.) E. Fehér Pál nem is erről vitatkozott, ez már nem vitatéma. Felelőlegesen csak arra jó, hogy önmagát az evidenciák bátor védőjeként léptesse fel. S aztán rá térhessen arra, hogy Esterházy mégiscsak fasiszta volt és ügynök.

Nem árt tudni, hogy nemcsak Esterházy¹⁵⁷, de a magyar kisebbség pártvezérei és vezetői közül is sokan álltak kapcsolatban a magyar kormányokkal, anyagi támogatásban részesültek, ebből tartották fenn a lapjaikat, intézményeiket. Ez így volt, sok helyen most is így van szerte Európában: a kisebbség vezetőit az anyaország támogatja. Kit nyíltan, kit titkosan. S ezek között Esterházynak még az az érdeme is

¹⁵⁵ Balogh Sándor könyvismertetése. *Századok*, 1970. 1. szám. 13. o.

¹⁵⁶ Janics Kálmán: Az önbírálat torzulásai. *Irodalmi Szemle*, 1963. 3. szám. 270. o.

¹⁵⁷ gróf Eszterházy János (1901–1957) szlovák politikus, aki Szlovákiában is nyíltan vállalta a trianoni határok visszaállításának politikáját. Részletesen lásd: Molnár Imre: Eszterházy János élete és mártírhalála. *Kecskés László Társaság*, Komárom, 2008

megvan, hogy a fasizálódott szlovák parlamentben egyedül ő szavazott a zsidótörvény ellen. És gesztusa nem volt elszigetelt. Az idegen fasizmus nyomása őt a humanizmus, a demokratizmus védelmére kényszerítette. Lehet, hogy helyzetének köszönhetette ezt, de a tettek objektív értékét ez nem semmisíti meg. Az akkori Európában többen is voltak, akik nacionalista alapról harcoltak a hitlerizmus ellen. Például De Gaulle vagy Churchill. Ki merné érdemüket kétségbe vonni?

E. Fehér azonban nem bírja elviselni, hogy Esterházy s a Szlovákiában maradt magyarság is szerzett bizonyos érdemeket. S ez nem azért érdemel figyelmet, mert szigora igazságtalan, hanem azért, mert egy értékes munkának egy mellékes, ki sem bontott adalékát, az „ügynökségről” szólót állítja premier planba, és sulykolja az olvasó tudatába. Talán azért is, mert már úgy belegabalyodott a civakodásba, annyi sebet adott és kapott, hogy egy-egy munka tárgyilagos ismertetésére képtelen, csak a leg-hatékonyabb öngigazolás és a legdurvább visszautasítás eszközeivel él.

Ebben az esetben például Fábryt szeretné rövid úton hatálytalanítani. Mintha nem tudná, hogy Fábry, amikor a Szlovákiában maradt magyarság antifasizmusáról s abban Esterházy, Szalatnay s mások szerepéről *A vádlott megszólal*¹⁵⁸ című röpiratában számot adott 1946-ban, akkor minden oka megvolt kidomborítani és leegyszerűsíteni az ottani magyarság érdemeit. S ennek a kétségbeesett, a teljes jogfosztás közepette s a jogfosztás ellen protestáló, zaklatott írásműnek nem Esterházy legendásítása a célja – milyen lelkiismeretlenség kell ahhoz, hogy ezt nagyítsa ki belőle valaki! –, hanem „a szlovenszkói szellem”, a vox humana felmutatása. Hogy eközben Esterházy is megemelkedik, az igaz lehet, de hát akinek szeme és füle van, az látja és hallja, hogy nem ez itt a lényeg.

De még ha valóban legendát költene is Fábry Esterházy alakja köré, mi oka volna a mai magyar sajtónak arra, hogy a szlovákiai magyarság történetének egy részmozzanatával ilyen behatóan foglalkozzon? S nemcsak egyszer! E. Fehér Pál a *Népszabadság*ban is visszatér a kérdésre¹⁵⁹, akár Rákóczi és a török nyilvánosházak kapcsos-

¹⁵⁸ Fábry Zoltán: *A vádlott megszólal*. Madách Könyvkiadó, Pozsony, 1992.

¹⁵⁹ E. Fehér Pál: A csehszlovákiai magyarság hagyományai. *Népszabadság vasárnapi melléklet*, 1971. január 31. 7. o.

latára (Hagyomány és hagyomány. 1971. január 31.). Méghozzá Bábi Tibor¹⁶⁰ cikksorozatának ürügyén, amely a szlovákiai magyarság több tehetséges vezetőjének elnémítása, a pártból való kizáratása közepette a magyar nacionalizmus tüneteinek elősorolásával igazolta a tényleges tévedéseknél jóval nagyobb arányú megtorlást. Ez a folyamat a magyar kisebbség szellemi centrumát, szívverését is megbénította. Noha ez a centrum, hátrányos helyzetéhez híven, 1968-70 mozgalmaiban sokkal megfontoltabban, tartózkodóbban szerepelt, mint a szlovák írók. Az utóbbiak azonban megértőbben rendezhették el az egymás közötti nézeteltéréseket, míg a magyarok máig sem heverték ki a történeteket. Ebben a válságos helyzetben szentelt E. Fehér a magyar párt lapjában egyetértő figyelemmel áthatott cikket a Dobos elleni gyűlöletéről hírhedt Bábi cikksorozatának ismertetésére. Közben azt is tudnia kellett, hogy a konszolidáció során a mostani kérdések majd zárójelbe kerülnek. A józan ész, a magyar állam érdeke, a szlovákiai magyarság iránti tapintat törvénye azt kívánta volna tehát, hogy ebbe a vitába ne avatkozzunk bele. Rengeteg fontosabb kérdés van, amikre itthon oda sem figyelünk.

Igen ám, de E. Fehér már benne van a viadalban, neki tehát, de kizárólag neki, érdeke, hogy ha alkalom adódik, egy jól irányzott ütéssel bebiztosítsa fölényét.

S ez a réseket, ütési alkalmakat leső éberség, ha a párt vezető lapjának s az egyetlen irodalmi hetilapnak a fedezetével hétről hétre kiapadhatatlan szívóssággal működik, felmérhetetlen károkat okozhat. Azt a benyomást kelti, hogy az ő ellen- és rokonszenvei egyszersmind a magyar állam és a párt ellen- és rokonszenvei, hogy utóbbiakat ugyanaz érdekli, csak ugyanaz, ami E. Fehért: államprofilját avatja önmagát. Még elképzelni is rossz, hogy Krleza, Novomesky, Beniuc és sok kitűnő elme, akik még olvasnak magyarul, s akik Ady, Jászi Oszkár, Gaál Gábor, Kós Károly, Tamási Áron, Németh László, Illyés szavaiból tudhatták meg, hogy hétről hétre mit gondol a magyar értelmiség önmagáról és szomszédairól, most E. Fehért tekintik szóvivőnek. Hogy a szomszéd államok magyar írástudóit és olvasóit mennyire elkese-

¹⁶⁰ Bábi Tibor (1925–1978) szlovák újságíró. Említett írásai: Bábi Tibor: *Hagyomány és hagyomány*. *Új Szó* (Pozsony), 1971. január 20. 5. o., 2. rész, 1971. január 21. 5. o., 3. rész, 1971. január 22. 5. o., 4. rész, 1971. január 23. 5. o.

ríti ez a képviselő, milyen ellenérzésekre készíti nemcsak az illető lapok, de államunk iránt is, arra még visszatérek. Előbb azonban – bármily kellemetlen számomra – a kérdés fontossága miatt kénytelen vagyok E. Fehér kialakult szerepében a törvényszerűséget megnevezni.

Megbélyegzés – rutinszerűen

E. Fehért, ha jól tudom, családi kapcsolatok fűzik Pozsonyhoz. Szlovákul is tud, jártas a cseh és szlovák, valamint a szlovákiai magyar irodalomban. Persze ez a jártasság elég felületes tehát ahhoz nem elég, hogy egy-egy íróról vagy jelenségről eredeti felismeréseket közöljön, s ezzel ott hitelt, itt őszinte érdeklődést keltsen. Ilyen munkához kedve sincs. Ő egy-egy ismerős mozzanat kiragadásával operál, ahhoz fűz valami intelmet arról, hogy jobban kellene egymást ismernünk, s hogy a nacionalizmus milyen ártalmas. Figyelme élénk, de a hevenyészett, gyors munka miatt többnyire egy alaprepertoárból él. Fábry Zoltán, Gaál Gábor, Méliusz József, Bálint György! A szomszédokkal való kapcsolat, az internacionalizmus témáiban elsősorban Fábry és Gaál a textusa. Hozzájuk reflexszerű, tehát gépies mozdulattal folyamodik unos untalan, de mindig csak úgy, ahogy felületes papok a bibliához, tehát anélkül, hogy alkotó módon értelmezné, alkalmazná a kiragadott gondolatot. Ezzel sikerült is elérnie, hogy az olvasó meg tudja Fábryt és Gaál Gábort is.

Maradt azonban a szovjet s a szlovákiai magyar irodalom. Elég nagy terrénemok, s ezek eseményeiről E. Fehér sok hasznos tudósítással is szolgál. Pontosabban szólva szolgált, amíg Ehrenburg, Szolzsenyicin, a szovjet új hullám körül érdekes események zajlottak. Azóta azonban megcsappant E. Fehér érdeklődése.

A szlovákiai magyar irodalommal való kapcsolata még jobban elromlott. Ez a romlás törvényszerű, s már akkor megkezdődött, amikor ez az irodalom múltjának és jelenének szuverén felmérését elkezdte. Ez a munka nem kerülhette el a 44 utáni jogfosztottság máig ható élményét, emlékét. Ebből az élményből fontos művek születtek. E. Fehér tud is róluk, odavetett felsorolásaiban emlegeti is őket¹⁶¹ (például Dobos László, Rác Olivér, Mács József könyveit. *Népszabadság*. 1970. febr. 8.), de

¹⁶¹ E. Fehér Pál: Új műhelyeink. *Népszabadság*, 1970. február 8. 7. o.

csak azután, hogy létjoguk beigazolódott, és akkor sem igazi érdemük és értelmük szerint.

Még feszélyezőbb, sőt ma már ellenséges a kapcsolata Turczellel, aki ma legalaposabb ismerője a csehszlovákiai magyar irodalom történetének. Igen jellemző, hogy a *Két kor mezsgyéjén* című úttörő könyvet¹⁶², amely 1967-ben jelent meg, ismételtelen csak adataiért dicséri (Új műhelyek. *Népszabadság*. 1970. febr. 8.; Becsüljük meg hídjainkat. *Népszabadság*. 1970. jún. 21). noha tudhatja, hogy jelentős szépírói teljesítmények híján e könyv szükségképp lett inkább történeti, mint esztétikai munka. De elvi rétege még így is van olyan értékes, mint a Jordáky Lajos, Méliusz József műveiből E. Fehér által sűrűn idézett „irányelvek”.

Az ellenszenv gyökere az, hogy Turczel nyíltan megírta, ami nem volt titok soha, hogy a csehszlovákiai magyar szociáldemokrácia a két háború között a csehszlovák kormány csatlósaként teljesen lemondott a magyar kisebbség érdekeinek képviseléséről. Ez a tény, s ennek kinyilvánítása, E. Fehért családi emlékeiben is sérti, s mert visszautasítani nem lehet, beismerni nincs kedve, sértettségét a magyarság önvédelmi harcainak nem-kommunista példáival szemben torolja meg.

Ebben a feljegyzéssorozaton ez az egyetlen állítás, amit írott dokumentummal nem igazolhatok, de ha áttekintjük azokat a cikkeket, melyek a szlovákiai és romániai magyar irodalom periferikus ügyeit nem szűnő buzgalommal fűjják fel s avatják a *Népszabadság* ügyévé, akkor közvetve talán igazolódik az előbbi állítás is.

„Veszett nacionalisták”

Ma már (1973-ban) E. Fehér is belátóbb és hajlékonyabb a magyar kisebbségek nem-kommunista képviselőivel szemben, de szemléletét ma is az a szocdem ingerültség határozza meg, amely egy 1964-es cikkében még, „veszett nacionalisták”-nak minősítette az *Erdélyi Helikon* szerzőit. (Arany János és Gaál Gábor. *Élet és Irodalom*. 1964. aug. 15.) Igen jellemző, hogy ez a mű is, mint E. Fehér legártalmasabb írásai általában, az *Élet és Irodalom*ban jelent meg. S amikor Réz Pál, a sommás minősítésen megütközve, figyelmeztette, hogy ő egy találomra felütött fél évfolyam-

¹⁶² Turczel Lajos: *Két kor mezsgyéjén*. Tatra Kiadó, Pozsony, 1967.

ban olyan szerzőkre bukkant, mint Hunyady Sándor, Kós Károly, Kuncz Aladár, Dsida Jenő (többek között Eminescu-fordításokkal), Bartalis János, Szemlér Ferenc, Németh László, Ligeti Ernő, Szentimrei Jenő – más évfolyamokban pedig még a vitapartnerrel, Gaál Gáborral vagy József Attilával is lehet találkozni, E. Fehér még akkor is úgy érezte, hogy igaza csak neki lehet. Hogy miért? Mert Gaál Gábor szemben állt a *Helikonnal*, ha olykor – a cenzúra miatt – óvatosan fogalmazott is. Nem feszélyezik a Réz Pál által felsorolt nevek sem, ítéletét – fityülvé arra, hogy a romániai magyar irodalom törzsébe döfi tollát – fenntartja. Fenntartja, s a „veszett” jelzőt is alátámasztja: „*Nem én szélesítem ki a nacionalizmus fogalmát, hanem a nacionalista ideológia hatása volt sajnálatosan széles a két világháború között. Ami pedig a veszett jelzőt illeti, úgy gondolom, Európában a XX. században bármily nemzeti előjellel ellátott nacionalizmus bízvást illethető ezzel a jelzővel.*” („Veszett nacionalisták”; Élet és Irodalom, 1964. szept. 5.)

Hogy E. Fehér képtelen termékeny szellemi kapcsolatba lépni e „veszett nacionalistákkal” és tanítványaikkal, akik a mai romániai magyar irodalomban fontos szerepet töltenek be, arra még visszatérek, előbb azonban a szlovákiai vonatkozásokat kell felidézni, hiszen E. Fehér ott érzi magát elsősorban illetékesnek. Ellenőri szerepét is ott gyakorolja a legdurvábban, s törvényszerű, hogy leghevesebben Turczellel szemben. Volt már arról szó, hogy a „deheroizálás” képviselőinek sikerült olyan látszatot teremteniük, hogy a magyar kultúrpolitika szellemében dolgoznak. Turczel ténynek hívné e látszatot, magát a kultúrpolitikát is bírálta idézett előadásában. (Hét. 1968. dec. 8.) S amikor E. Fehér ezt a kapóra jött félreértést visszautasította, nem érte be ezzel, hanem megragadta az alkalmat, hogy Turczel egész szemléletét az elvtelenség gyanújába keverje. „*Amíg egyik oldalon, a kommunisták oldalán inkább csak a tévedéseket észleli, a másik oldalon a viszonylagos pozitívumokat hangsúlyozza.*” Jellegzetes példája ennek – úgymond –, hogy Turczel a *Sarló* kezdeti szakaszát, amikor a nemzeti jelleg erősebb, mint a szociális érdeklődés, előnyben részesíti, túlhangsúlyozza a későbbi szakasz rovására. (Haladás és nemzeti öntudat. Népszabadság 1968. dec. 15.) Ezzel szemben az az igazság, hogy Turczel említett előadása nagyon is éberen vigyáz arra, hogy a magyar polgári pártok pozitív szerepének viszonylagosságát hangsúlyozza, s nem a *Sarló* romantikus időszakának nemzeti fele-

lősségére hivatkozik, hanem a „kristályosodás” szakaszának cikkeire, a pártsajtóba már közvetlenül is bekapcsolódott sarlósok állásfoglalásaira. Turczel válaszából nagyon világosan kitetszik, hogy E. Fehér vagy nem ismeri a tényeket, vagy nem akar tudni azokról, s egy internacionalista szellemű munkába tipor bele. (Egy kritika margójára. Hét. 1969. jan.) Egy olyan munkába, amelynek nehéz feltételeit nagyon jól ismerte, sőt előzményeit is, s így tudhatta, hogy ahol a kommunisták mulasztásai szóba kerülnek, jelentőségüket az nem érinti. Egyszerűen csak arról van szó, hogy a vésszesen leszűkített hagyomány kiszélesítésekor szükségképpen kap nagyobb figyelmet egy-egy tanulmányban, előadásban az, ami tudatosításra szorul.

Így volt ez nálunk is. Mikor az *Ujhold* költői vagy Füst Milán helyükre kerültek, ez nem mehetett végbe a kirekesztésüket okozó szektás politika bírálata nélkül. És így van ez a szomszéd országok magyar irodalmával is. A közvéleményt azonban sem ott, sem itt nem fenyegeti a nacionalista elfogultság értékrend-módosító mohósága annyira, hogy ellene a *Népszabadságnak* ilyen sűrűn kellene állást foglalnia. Sűrűn és tekintet nélkül arra, hogy egy-egy figyelmeztetése olyan írók ellen ad érvet a román nacionalizmusnak, akik éveken át oktanul szilenciumra voltak ítélve. Ezt tette E. Fehér például Kós Károllyal, amikor egyetlen hibás mondat alapján egy személyes kapcsolatról valló, igen eleven kis írásra úgy támadt rá, mintha a Bánffy-értékelés ütközőpontja volna. (Kulturális jegyzetek. 1969. jan. 15.) S bírálatának érvényét nyomban ki is terjesztve az *Utunk Évkönyvének* egész szerkesztőségét „indokolatlan tágkeblőséggel” vádolta meg. Mintha nem tudná, milyen gyötrelmesen nehéz volt elérni Romániában, hogy a magyar irodalom teljes mezejére végre együtt megjelenessen, s hogy ehhez az évkönyv méltató, családias jellege volt 1968-69-ben a legszerecsébb forma.

Instruktori ítéletek a békeszerződésekről

E. Fehért azonban nem aggasztja az, hogy írásainak milyen következményei lehetnek. Ő a maga instruktori fölényét védi, és ennek alkalmait keresi. Ezért arra sincs tekintettel, hogy egyik vagy másik kérdésben a *Népszabadság* már leadta a maga voksát. Talál apropót, hogy visszatérjen rá, hogy újra felszítsa a csitult indulatokat. Csatári Dániel például egy nagy terjedelmű, alapos és szigorú cikkben megbírálta

Szalatnay Rezső egyik esszéjét, mely túl széppé stilizálta az Osztrák-Magyar Monarchia nemzetiségi politikáját (Nemzeti kérdés és történelmi hagyományok. Népszabadság. 1969. júl. 27.) E. Fehér azonban, mivel Szalatnayval is pörben áll, visszatér az ügyre, s Csatárinál is durvábban jelzi, hogy ő is érdekelt a győzelemben. (Kulturális jegyzetek. Népszabadság. 1969. dec. 10.) Szalatnay ugyanis vitatott cikkében Benesre is hivatkozott. Nem döntő érvként persze, csak jellemzőnek vélt példaként. E. Fehér aztán megmagyarázza neki, hogy ki volt Benes, milyen elvetemült imperalista, s hogy rá hivatkozni mily elvtelenség. S ebben az a legérdekesebb, hogy Vigh Károlyt idézi önmaga igazolására, amikor Benest jellemzi. Két évvel később aztán, amikor Vigh Károly Bajcsy-Zsilinszkyről szóló tanulmányát olvassa, megütközik ezeken a sorokon: „A csehszlovák külügyminiszternek – későbbi államelnöknek – a burzsoá diplomáciára jellemző módszerei Magyarországgal szemben sok tekintetben indokolták Zsilinszky ellenszenvét.” E. Fehér e magyarázatot így rója meg: „Benes valóban tisztességtelen eszközöket is használt, mint a burzsoá diplomácia általában. Magyar történész azonban hitelesen csak akkor állapíthatja meg ezt, ha legalább jelzi, hogy a Horthy-féle magyar diplomácia módszerei még ennél is tisztességtelenebbek, a feudális oligarchia rablólovagmoráljához hasonlíthatók voltak.” (Kulturális jegyzetek. Népszabadság 1971. nov. 23.) Valóban kötelesség volna ez? Ha Vigh diplomáciatörténetet írna, vagy hasonló munkát, akkor igen, de Bajcsy-Zsilinszky pályaképéhez, jellemrajzához erre semmi szükség. Ez az igény csak arra jó, hogy a nemzeti értékek és érdekek iránt szintén fogékony Vigh Károlyba beleköthessen. Méghozzá Lázár Vilmos védelmében, aki emlékezéseiben tücsköt-bogarat összehordva éppúgy vagdalkozik olykor, mint E. Fehér.

Különben E. Fehér Pálnak az imént idézett „kulturális jegyzetei” azt is rikítóan szemléltetik, hogy ez a fiatalember mennyire biztos a maga hatalmában, s hogy osztogat megrovást az egyik oldalra, elismerést a másikra, például Ránki Györgynek, Pamlényi Ervinnek, máskor Berend Ivánnak, Tilkovszkynak. Abból a szakmai gatlásból, amely gáncsot és dicséretet csak a művekkel való elmélyült szembesülés jogán mer megfogalmazni, benne semmi sincsen.

Csatári Dániel *Forgószeiben* című könyvéről¹⁶³ is közölt a *Népszabadság* egy tárgyilagosan tájékoztató méltatást (Kemény G. Gábor: Csatári Dániel. *Forgószeiben*. Népszabadság. 1969. ápr. 10.) E. Fehér is elmondta róla a maga véleményét (Ami összeköt. Élet és Irodalom. 1969. február 22.), de mikor Janics Kálmán egy pozsonyi lapban vitába száll Csatárral, szerzőnk ismét két és fél hasábot vesz igénybe a *Népszabadságból*, hogy gondolatait a Versailles-ban, Trianonban, majd Párizsban kötött szerződésekről és ezeknek a magyar kisebbségekre háruló konzekvenciáiról előadja. (Ki az „öncsonkító”? 1969. júl. 31.) A végén lélekmérgezéssel vádolja Janicsot, de jelen összefüggésben nem ez a lényeg, hanem az, hogy Trianon és a magyar antiszizmus gyengesége – ezt Janics tette szóvá – valóban szorosan összefüggő kérdések, továbbá az, hogy az első bécsi döntés számunkra végzetes nemzetközi konstellációkban született ugyan, de önmagában korántsem volt olyan igazságtalan, mint Trianon. E kérdéseket egy következetesen internacionalista politika zárójelbe teheti, de az internacionalizmusról való szavalás nem. Legbölcsebb volna tehát, ha Janics is, E. Fehér is abból indulna ki, hogy se Trianon, se Bécs, se Párizs nem lehet végső megoldás, csak a szocialista integráció. S amíg ennek kimondása nem lehetséges, addig legjobb volna megkímélni a nemzeti reményeikben pörére kopasztott szomszédmagyarokat az olyan kínos féligazságoktól, mint amikkel E. Fehér Csatári védelmében előáll.

De az előbbi felszólalásnak azért, ha haszna nincs is, mentsége lehet, hogy útját akarja vágni a második világháborút lezáró békeszerződések nacionalista jellegű forszírozásának. A jelenlét-igény és az instruktori szenvedély azonban akkor is talál ürügyet, ha nincs igazi oka. Egyik fellengzős, *Becsüljük meg hídjainkat* című cikkében például így oktat: „Miért kellene Dobos László izgalmas, merész regényét, a *Földönfutókat* felmenteni néhány valóságos művészi hibájának kritikája alól?” Ugyanitt emlékeztet arra, hogy „*egy-egy szlovákiai magyarok múlt századi indulatokat idéző megnyilvánulásait – a szlovákiai magyar marxisták mellett, velük együtt – éppen ezeken a hasábokon vitattuk.*” S ahogy elvszerűségét igazolja, előbb megjegyzi: a pozsonyi *Pravda* is elítélte azokat a diákokat, akik 1968 forró nyarán a magyar lakos-

¹⁶³ Csatári Dániel: *Forgószeiben*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1968.

ság ellen tüntettek. Példát ad tehát arra, hogy milyen a nem gyámkodó, az elvszerű hídépítés. Ennek nyomatékául néhány periférikus szlovákiai és romániai tünetet *Népszabadság*-üggyé duzzasztva azt a látszatot kelti, hogy a szocialista örökség felhígítása, feltöltése kispolgári írókkal valóságos veszély, és neki kell azt is innen, Pestről megmagyaráznia, hogy a népek összefogását Kós Károly, Kuncz Aladár más alapról szorgalmazta, mint a kommunisták.

Egybemosott nacionalizmusok

Mielőtt emez instruktori ambíció mélyére néznénk, röviden el kell mondani: nem igaz, hogy Dobos *Földönfutók* című regényének minden hibáját elnézte a kritika. Az *Irodalmi Szemlé*ben többen is bírálták, s nálunk a *Valóság*ban éppen én elemeztem a gyengeségeit.¹⁶⁴ (1969. 1.) Nem igaz, hogy Mécs László Ady-élményét olyan sokra becsülik Szlovákiában, hogy ez a marxisták, a sarlósok elhatározó Ady-élményét degradálná. Nem igaz továbbá, hogy abban a nacionalista hullámban, amely 1968 táján Szlovákiában lefutott, a „múlt századi” magyarok s a „felheccelt” szlovák diákok, a Matica szervei és emberei nivellálható módon vettek részt. Az előbbiek húsz éve halmozódó bajaikat igyekeztek orvosolni, az utóbbiak az uralkodó nemzet pozícióit akarták erősíteni. Ezt a keserű igazságot megírni a *Népszabadság*ban talán nem lenne bölcs dolog, de hallgatni lehetne róla. E. Fehér azonban sokakkal áll hadban, s bizonyára érzi a cikkei által kihívott ingerültséget, igyekszik hát azt a benyomást kelteni, hogy a felfújt tévedéseket a *Népszabadság*nak muszáj korrigálnia. S mert Illyés is nem sokkal ezelőtt ejtett – nevét nem említve, de félre nem érthetően róla – ingerült szavakat, visszavág tehát Illyésnek is, amikor „a romantikus nemzetpusztulást előlegező víziókat” s a „nemzeti, aki jogot véd, nacionalista, aki jogot sért” tételét emlegeti.

Az előbb áttekintett példák jellegzetességei között arra, hogy E. Fehér önkényesen túlozza el a periférikus kérdések jelentőségét, többször is rámutattam. Arról azonban, hogy a szemben álló felek nacionalizmusát felelőtlenül nivellálja, külön is

¹⁶⁴ Kiss Ferenc: Két könyv a szlovákiai magyar kisebbségről. *Valóság*, 1969. 1. szám 106–110. o.

kell szólnom. Ennek tanúi lehettünk akkor is, amikor a szlovákiai magyar írók lényegében kisszerű ügyeit, például Mécs László túlértékelését vagy az *Erdélyi Helikon* íróival szemben észlelhető engedékenyebb állásfoglalásokat a mi elveink sérelmeként (Új műhelyek. *Népszabadság*. 1970. február 8.) és a román vagy szlovák nacionalizmus megfelelőiként interpretálja. Kegyetlen nivellálás ez, mert ami magyar részről történik, ha az volna is a tartalma, amit E. Fehér ráfog, lényegében csak beszéd. esztetizálás, céhbeli vita. Ami szlovák vagy román részről történik, az a mindennapi munkára, az egzisztenciára, a művelődés és boldogulás minden mozzanatára kihat, tehát húsba vág.

Ha E. Fehér Pál erről nem akar írni, mentség található számára. De amikor a diszkriminációt igazoló szlovák Minác elfogultságait úgy bírálja, hogy nyomban magyar megfelelőt keres hozzá, akkor úgy jár el, mintha valaki a Bánffy-féle magyarosítást a cseh nép jogaiért küzdő Masaryk bírálatával kötné össze. „*Minác beállításában Eötvös József Rosenberg fajelméletének elődje, Kossuth ravaszkodó, kisszerű politikus, akinek édeskevése köze van a forradalomhoz, a magyarság – bár Minác szavakban elhatárolja magát a sovínizmustól – földesurainak barbársága, szolgabírának korlátoltsága, prepotens agresszivitása alapján ítéltetik el.*” A többi között ezt írja E. Fehér Minácra. (Közös múlt, közös kérdések. *Népszabadság*. 1969 szept. 14.) És ugyanebben a cikkben kifejti, hogy lényegében Szalatnay is ilyen, egy másik cikkben pedig, hogy Kiss Gy. Csaba is. (Mire mentség az őszinteség *Élet és Irodalom*. 1971. máj. 8.) Szalatnay azért, mert szóvá merte tenni – persze nem magyarországi lapban –, hogy a régi magyarságról divat lett csak a rosszat írni. Kiss Gy. Csaba pedig azért, mert a *Kritikában* publikált bírálatában pontos és határozott ellenvetései után azt írta, hogy „*Minác izzó szenvedéllyel beszél, őszintén kíván szólni; ha szubjektivitása sokszor kerülő utakra viszi is, ezt az őszinteséget többre kell értékelnünk, mint az elvtelenül és harsányan meakulpázó nemzeti nihilizmust.*”¹⁶⁵

Ezekből a „vétségekből” az, ami Minácban a legellenszenvesebb, s ami a szlovákiai diszkrimináció igazolására jól felhasználható – a másik nép iránti ellenszenv, a

¹⁶⁵ Kiss Gy. Csaba: Vladimir Minác új könyve. *Parázsfűvés. Kritika*, 1971. 3. szám. 16. o.

másik nép értékeit elvitató indulat –, teljesen hiányzik. Hogy például Štúrról úgy gondolkozzanak, mint Minác Eötvösről, el sem képzelhető. Szalatnay a legrosszabb esetben is liberális humanista. Egy életmű tanúsítja ezt. Kiss Gy. Csaba az ifjú szlavisták egyik legtehetségesebb képviselője. A *Tiszatáj* kitűnő lengyel számát, amelyet több lengyel lap, köztük a *Trybuna Ludu* a lengyel-magyar kulturális kapcsolatok új fejezetének nyitányaként üdvözölt, ő hozta össze, ő szerkesztette. Minácsról szóló bírálata is elvszerű, okos írás. Hogyan lehet őket így megbélyegezni? Megsértették a deheroizálókat meg az elvtelen meakulpázókat. S aki ezt teszi, azt E. Fehér Pál irgalmatlanul üzőbe veszi. E szenvedélye kényszeríti arra is, hogy Mináccsal szembenézzen. Korábban, amikor az *Itt nemzet él* című Minác-esszé¹⁶⁶ megjelent, s nálunk is vita támadt körülötte, korántsem volt E. Fehér ilyen éber és harcra kész.

Ami pedig a Minác őszinteségét illeti, arról egy másik cikkében maga E. Fehér is elismeréssel ír. (Közös múlt, közös kérdések. Népszabadság. 1969. szept. 14.) Igaz, más kérdések kapcsán. A *Népszabadság* tudós kritikusa, Arató Endre azonban tágasabb érvennyel is méltányolja Minác múltját, részvételét a németek elleni fegyveres küzdelemben, odaadó munkáját a mai Szlovákiáért, valamint azt, hogy Minác írásait „elemi” szenvedély hatja át, egymással összefüggő tényezőkként említi. (Milyen paraszat szít a Parázsfűvés? Népszabadság. 1970. dec. 25.) Olyan értékeket észlel Minác szubjektivitásában, amelyet szerint a historikusnak is méltányolnia kell. És állást foglal Arató a „deheroizálás” kérdésében is, ebben sem E. Fehér oldalán: „Nyilvánvaló tehát a célkitűzés: a szlovákság öntudatra ébredésének hősi s a pusztá létért folyó küzdelmét a modern nemzeti érzés ösztönzőjévé, részévé kell tenni. S itt sokkal inkább Mináccsal, mint azokkal a nyugat-európai tudósokkal értünk egyet, akik megmosolyogják a kelet-európai népek történetírásának, irodalmának ezt a törekvését...”¹⁶⁷

¹⁶⁶ Vladimír Minác: *Itt nemzet él. Kultúrny život (Kulturális élet)* hetilap 1965. október 15-i számában kezdte el publikálni több részes esszéjét. A pozsonyi *Irodalmi Szemle* szerkesztői válaszul két cikket jelentettek meg: Bábi Tibor, *Itt nemzetek élnek és Gály Iván, Célunk csak a közeledés lehet* címmel. *Irodalmi Szemle*, 1965. október.

¹⁶⁷ Arató Endre: *Milyen paraszat szít a Parázsfűvés? Népszabadság*. 1970. december 25. 22. o.

IV. rész

Bűnleső igyekezet

Nincs tehát E. Fehér nivelláló buzgalmának semmi komoly alapja. Érzi maga is, de a szerep már kiköveteli a neki való alkalmakat. Ha egy nyelvtudós a *Nyelvőrben* leszámol a sumer-magyar rokonság teóriájával¹⁶⁸, amelynek komoly képviselője a hazai nyelvtudományban nem is akad, E. Fehér ennek is megtisztelő figyelmet szentel, de nem azért, hogy az olvasót beavassa e szekta rejtelseibe, hanem hogy a nemzet mértékké avatásának máskor, neves tudósok ellenében is hangoztatott bűnét a sumerológusok mániájával egy kalap alá vonja. Mért végül ide jut ki: „A sumér »ősök« problematikáját azért tartom figyelemre méltónak, mert rossz gondolkodási mechanizmusra figyelmeztet. Eszerint a haza érdekében bármit szabad, tényeket figyelembe nem venni, gondolatokat meghamisítani, a velük egyet nem értőket megárgalmazni hazaárulással és így tovább.”¹⁶⁹ (Kulturális jegyzetek. Népszabadság 1970. okt. 28.) S ha a jelen magyar sajtó nem képes annyi alkalommal szolgálni, amennyire E. Fehérnek szüksége volna, a múlt, az ugyebár kimeríthetetlen. Így eshet meg az a képtelenség, hogy E. Fehér a harmincas évek egyik folyóiratából, az *Apollóból* kiidézz egy olyan mondatot, amely a magyar szupremácia szellemét tükrözi. (Magyarok Kelet-Európában. Élet és Irodalom. 1969. nov. 15.) S ezután hosszan fejtegeti, milyen riasztó ez a gondolat. Később mégis megkísérti a lelkiismeret: miért kell felidézni ezt a régi badarságot? És felel: „Azért, mert a tegnapi gondolati kisiklásnak mintha lenne mai folytatása is. Az érzelmekben...” Igaz, megszorításokkal él, de élhet, a súlyos vádat már leírta, s akinek szüksége van erre, hivatkozhat rá Bukarestben, Kassán, Kolozsvárott, akárhol. Ez az, amit feljelentésnek érez az ember. A diszkrimináció hívei pedig jogalapnak: lám, a magyarokban még virulens az úrnép-ábránd, muszáj kordában tartani őket.

Különben szolgál ez a konstruktivitásra törekvő cikk még más érvekkel is. Azt is hírül adja például, hogy nálunk sokan nem veszik tudomásul a térség valóságos etnikai képét, és vérmes elképzeléseket alapoznak arra, hogy Pozsony magyar város.

¹⁶⁸ Papp László: *A sumér – magyar kérdés. Magyar nyelvőr*, 1970. 3. szám. 280–291. o.

¹⁶⁹ E. Fehér Pál: *Kulturális jegyzetek. Népszabadság* 1970. október 28. 7. o.

Olvasva ezt a butaságot az ember két lehetőséget tud elképzelni: E. Fehér csak alfabétákkal értekezik ilyen kérdésekről, vagy szándékosan ír valótlanyságot. Pedig nem futólag odavetett példa ez, mert utána részletes statisztikával is bizonyítja, hogy mennyire nem volt magyar Pozsony már 1919-ben sem. E statisztika külön pikantiája, hogy 9100 zsidót is említ, holott köztudomású, hogy a zsidókat az 1919-es statisztika nemzetként nem, csak felekezetként tartotta számon.

S végül a nivelláló buzgalom produkcióira azzal teszi fel a koronát, hogy az oly sokat emlegetett, mintaként kezelt Fábryt is úgy interpretálja, mintha az életműben az internacionalizmus meg a nacionalizmus fele-fele arányban volna jelen. (Nézetek szembesítése. Új Írás. 1972. 12. .) Ez a legújabb instrukció, amely már a Bábi-cikksorozat ismertetésében is bontogatta szárnyait (Hagyomány és hagyomány Népszabadság. 1971. jan. 31.), egyúttal annak a közhelyekkel dobálózó, kioktató, elviselhetetlenül öntelt magatartásnak is iskolapéldája, amelyről más cikkei kapcsán is szólnom kellett. Itt legyen elég, ha a Fábryról szóló passzus néhány sorát idézem: „Viszont piederasztátra emelődik Fábrynak az a korszaka, amikor a nemzeti kérdésben vallott korábbi álláspontját feladta. A vádlott megszólal című röpiratról van szó. (Ez egy korszakot képez? – (K. F.) Fábrynak igaza volt, amikor tiltakozott az ellen, hogy a magyarságot kollektíven bűnösnek tekintsék a fasizmus vétkében és ezért kitelepítésük őket Csehszlovákiából. De Fábry Zoltánnak nem volt igaza abban, amikor meghirdette a kollektív bűn burzsoá elméletével szemben – a kollektív büntelenség ugyancsak burzsoá elméletét. Mert – sajnos – a magyar uralkodó osztályok fasiszta bűne nem volt csekély, és a magyar nép megtevesztésének foka a fasizmus mértékétől – ugyancsak nem tekinthető meg nem történtnek.”¹⁷⁰

„Sajnos”? Sajnos, ennyi bűnösö igyekezet láttán az ember már ennek a „sajnos”-nak az őszinteségében is kételkedni kénytelen. Tudatában vagyok annak, hogy nagyon súlyos vád rejlik e kétség mögött, de le kell írnom. Hiszen itt is, amikor Fábry „büntelenség elméletét” emlegeti, úgy állítja azt be, mintha Fábry az egész magyar uralkodó osztályt felmentette volna, holott – mint már írtam – csak a fasiszta Szlovákiában maradt magyarságról beszélt, igaz, akkor is az egészről, amikor csak a vox

¹⁷⁰ E. Fehér Pál: Nézetek szembesítése. Új Írás, 1972. 12. szám. 58. o.

humana képviselőire, a „szlovenszkói szellemre” gondolt, tehát pontatlanul. De egy fuldoklás közben írt röpirat pontatlanságaiból szabad olyan vádat kovácsolni, amely a tiszta életmű egy egész korszakát megbélyegzi? Hogy ma ez a korszak áll előtérben, ez sem bűn, hanem természetes következménye annak, hogy az antifasiszta, a kúria- és kvaterkaszellemet ostromozó írásokat rég feldolgozta az irodalmi köztudat, a kisebbségvédő művekre pedig most került sor. S mivel a köztudat nem monográfus, nem kell ügyelnie az arányokra, azt olvassa, amire szüksége van, ami elintézetlen ügyekkel mérkőzik.

Tudná ezt E. Fehér is, ha akarná, és tudhatná a szerkesztője, Rényi Péter. De Fábryval ő is csúnyán szembekerült, így érthető, ha fedezi E. Fehért abban, hogy a Fábry-művet egy tiszta és egy foltos darabra szakítsa. S mivel Fábry utolsó könyve, az 1971-ben megjelent *Vigyázó szemmel* – ismeretes politikai okok miatt – nem tartalmazhatta az E. Fehér számára ellenszenves írásokat, ki is kiáltja e kötetet Fábry testamentumának. (Fábry Zoltán testamentuma. Népszabadság. 1971. jún. 15.)

De ami fontos, arról nem esik szó

És itt értünk az E. Fehér szerepéről írott feljegyzések végső értelméhez. Két szerkesztőség is fedezte őt, méghozzá két nagy publicitású lap szerkesztősége: az *Élet és Irodalom* és a *Népszabadság*. S aztán, az *Élet és Irodalom* expanziója folytán, az *Új Írás*ban is ő lett a Duna-medence szakértője. Mikor feltűnt egy fiatalember, Kiss Gy. Csaba, s megmutatta, hogy érti a mesterségét, tájékozott, de nem hajlandó beállni a „deheroizáló” üdvhadseregébe, rácsapott, mint ellenségre szokás. És nem volt fórum, ahol Kiss Gy. Csabát meg lehetett volna védeni.

S ebben a kíméletlen elterpeszkedésben az a legrosszabb, hogy a kifogyhatatlan bőséggel közölt cikkek ellenére – E. Fehér sajátos profilja, rokon- és ellenszenveinek törvénye, munkájának gépiessége miatt – a szomszédságunkban történő események egész sora ismeretlen marad az olvasó számára. Így a szomszéd államok irodalmának, kulturális politikájának nagy eseményeiről csak elvétve olvashatók pontosan tájékoztató tudósítások, de még az unos-untalan emlegetett „közös dolgainkról”, „hídjainkról” is zömmel olyan cikkek jelennek meg, amelyek a régi Korunk, Gaál Gábor, a *Helikon*, Fábry, a *Sarló*, valamint a Tilkovszky és Csáthi könyveiből ismert esemé-

nyekhez kapcsolhatók, tehát ahhoz, amit E. Fehér is ismer. Olyan cikkek, amelyek kapásból megírhatók. Ezért érzi az ember, hogy ami bennük van, a könyökünkön jön ki. Közben a szomszéd államok magyar irodalmában új nemzedékek nőttek fel, sőt ma már ezek alkotják a gerincet, de ezekről E. Fehér cikkei alig tudnak valamit. Nem tudósítottak például arról, hogy Romániában a *Forrás* első nemzedékének áttörése miként zajlott le. Milyen a kapcsolata ennek a nemzedéknek – Páskándinak, Szilágyi Domokosnak, Lászlóffynak – a közvetlen előzményekhez, a közös hagyományhoz, amiről E. Fehér annyit írdogál. A Vajdaságban még izgalmasabb harcok révén ment végbe a *Symposion*-nemzedék áttörése, s szerepük, esztétikájuk, orientációjuk máig megbeszéletlen kérdések sorát vetette fel. Az olvasó, aki a *Népszabadságból* vagy az *Élet és Irodalomból* szeretne ezekről tájékozódni, édeskeveset tudhatna meg arról, hogy kik is odaát az irányadó emberek, mit csinálnak, kiéne a szövetségében és kikkel szemben.

De ha valaki ellenem vetné, hogy a *Népszabadság* politikai orgánus, tehát első sorban az elvi-politikai vonatkozásokra figyel, akkor azt mondom: E. Fehér és szerkesztői ezek közül sem a legidősebbekre, a legfontosabbakra figyelnek. Nem vettek tudomást például azokról az elvi kérdésekről, amelyekről a romániai vagy a jugoszláv lapok széles körű és elkeseredett vitákat folytattak. Például a horizontális és vertikális képviselő kérdéséről. Arról, hogy mit jelent a kétnyelvűség a közigazgatásban, az oktatásban, milyen gondokat ró az érdekeltekre. Semmit sem tudnak az egyetemesség és néphez kötődés igénye körül fel-felújuló vitákról. Nem vették észre a Kántor-Láng-féle irodalomtörténet megjelenését követő polémiák elvi vonatkozásait. Cikkek, tanulmányok sora, a vegyes házasságokról, a népesedési helyzetről, az értelmiség mentalitásáról, amelyek égető problémák a szomszédságban is, a *Népszabadságban* még elvétve sem kerülnek szóba. Mind a *Népszabadság*, mind az *Élet és Irodalom*, de áll ez a többi napi- és hetilapra is, elhanyagolja a szomszéd államok magyarságának olyan intézményeit, amelyeknek szerepe döntő fontosságú, amelyeknek munkájában sok ember érdekelt. A róluk szóló rövid, okos tudósítások megszádkadt áramkörök működését állíthatnák helyre, igazolhatnák, hogy a magyar állam a szomszéd államok szuverenitásának teljes tisztelete mellett őszinte érdeklődést tanúsít azok iránt, akik az egyetemes magyar kultúra feladatain határainkon kívül dol-

goznak. Írni kellene az újvidéki Hungarológiai Intézet kiadványairól, a szlovákiai magyar tanítók kivételes missziót teljesítő csapatáról, az erdélyi magyar kórusmozgalom helyzetéről, a vitáról, amely a zenei anyanyelv körül mostanában ott is zajlik.

A magyar olvasó még a legfontosabb folyóiratokról is csak itt-ott olvashat valamit, pedig az *Utunk*, a *Korunk*, a *Hét*, az *Igaz Szó*, a sepsiszentgyörgyi *Megyei Tükör* stb. sok olyan publikációt tartalmaz, amely érdekelné a hazai értelmiséget. Az újvidéki *Magyar Szó* vagy a Szabadkán megjelenő *Létünk*, ha sok vitatható gondolatot közölnek is, de a nemzetiségi kérdésről s a jugoszláv társadalomtudomány tendenciáiról olyan információkkal szolgálnak, amelyek előbb-utóbb másutt is napirendre kerülhetnek, s amelyekkel szembenézni mindenképpen hasznos lehetne.

És az egyes alkotók! Az a kép, amelyet róluk E. Fehér napról napra elének tár, nem mutatja a valóságos hierarchiát. Nem igaz, hogy Romániában Jordáky vagy Méliusz az irányjelölő elme. Még Balogh Edgárt is kezdi belengeni az anakronizmus árnyéka. A tisztelet, az őszinte megbecsülés kijár nekik, de a szellemi élet centrumát már nem ők alkotják, az események nem az ő írásaik körül zajlanak. A *Népszabadságnak* s valamennyiünknek elemi érdekünk volna, hogy arra figyeljünk, az kapjon visszhangot, ami új, ami irányt diktál, ami közvéleményt alakít. Ezen is múlik, hogy az a jó hatás, amit ipari termelésünk, demokratizmusunk kivív, elmélyüljön, s államunk körül a tisztelet és vonzalom udvara alakuljon ki.

Az embernek sokszor az a benyomása, hogy ennek szükségét és jelentőségét E. Fehér Pál és szerkesztői nem érzik. A szabadkai *7 Nap* például hosszú cikksorozatot közölt a vajdasági magyar kommunisták ellenállási mozgalmáról s mártíromságukról, amely szintén a „hideg napok” idejének eseménye volt. Vezetőjük, Mayer Ottmár önmaga is igazán figyelmet érdemlő egyéniség lehetett. A magyar sajtó nem vett tudomást erről a történetről. Nem vett tudomást Herceg János bátor, okos, a nemzeti érdeket s az állampolgári hűséget kivételes tisztasággal párosító publicisztikájáról, se a Szenteky-díjról, amellyel nemrég kitüntették. Nem vág E. Fehér profiljába. S aki ezt a feljegyzést olvassa, az ilyen példánál megértheti, mért bajlok ennyit E. Fehér Pállal, s mért vetődik fel mostanában mind keserűbben az a gondolat, hogy szűkös a hazai művelődéspolitikai káderbázisa.

Elszomorító dokumentumok Kárpátaljáról

Igaz, van, amiről írnak. Útinaplók, riportok jelennek meg olykor. De meg kell mondan, hogy a legérdekesebbek bizony nem szomszédainkról szólnak. Egy-egy olyan élénk szemre, őszinte érdeklődésre valló írás, mint Pünkösti Árpád szovjet útirajza, Váci Mihályné írása a beregszászi Horváth Annáról, Czine Mihály beszámolója vajdasági élményeiről (Mozaik Jugoszláviáról. Népszava. 1971. jan. 23.), Rab Zsuzsa üde, okos írásai szovjet költőbarátairól, műfordítói pályája emberi eseményeiről – kivételnek számítanak. Olyan ihletett, nép és író találkozásának szellemi szenzációját kifejezni képes útinapló pedig, amelyet Csoóri írt Kubáról, azóta sem termett. Egy idegen népet, országot felfedezni csak az tudhat igazán, aki otthon van a sajátjában. Ennek híján csak udvariaskodni lehet, s eldarálni az idegenvezetők közhelyeit Kelet-Európáról, sok ma az ilyen, kötelességszerű beszámoló. A magyarlakta vidékről szólóktól pedig határozottan félni kell, mert felületességük, lelkiismeretlenségük, üres lelkendezésük még azt is kétségessé teszi, ami igaz. Igaz például, hogy szülőfaluamban, a kárpátukrajnai Péterfalván négyszázan járatták a *Népszavát*, sok pénz van a takaréokban, sok az új ház, a könyvesboltokban sok a magyar könyv s nem is drágák stb. Siklós János írja ezt *Barangolás a Kárpátok alatt* című beszámolójában (Népszava, 1972. febr. 6.), melynek bővebb változata a *Dél-magyarországban* is megjelent. (Nézelődés a világban. 1972. júl. 4., 14., 15.) De amikor az iskolákról ír, már kéri cikkéből a felületesség, az érdektelenség. Elég elolvasni a *Kárpáti Igaz Szóban* Lizanec professzor és Vaszócsik Vera docens *A felvételi tanulságai* című cikkét (1972. aug. 20.), hogy sejteni lehessen, milyen szintű oktatás folyik a péterfalvi s a többi kárpátukrajnai magyar iskolában. Arról, hogy a magyar nyelvű oktatás, az óvodától az egyetemig, milyen nehézségekkel küzd, a kárpátaljai magyarság köréből 400 aláírással tavalyelőtt részletes beszámoló ment a legfelsőbb fórumokhoz, s az orvoslás folyamata – úgy tudom – meg is indult (Ennek következményeként tekinthető például az a fejlemény is, melyről a *Kárpáti Igaz Szóban* az ungvári egyetem rektora tudósít. 1971. máj. 2.) Siklós erről nem tud semmit, noha Balla László, a *Kárpáti Igaz Szó* szerkesztője az útitársa, aki igencsak érdekelt ebben az ügyben is. Akár a kárpátaljai magyar irodalom ügyében, ahol éppen Balla László irányításával számolták fel a *Forrás Stúdiót*, azon a címen, hogy a benne szárnyukat bontogató tehetsé-

gek a szomszéd államokból, például a mi lapjainkból is odaható „elidegenedés” képviselői lettek. (Elidegenedés? Kárpáti Igaz Szó. 1971. aug. 21.) Azok az ifjak, Benedek András, Fábián László stb., akiket ez a vád ért, s akiknek emiatt egyetemi s más tanulmányaikat meg kellett szakítaniuk, tudtommal semmi olyat nem publikáltak, ami kizáratásukat indokolta volna. Hosszú idő után végre velük érkezett el az ottani magyar irodalom arra a szintre, amelyet már komolyan lehet venni. A belháború, amelyben kölcsönösen durva sebeket ejtettek, ezt az alighogy felnőtt csoportot szétzüllesztette. Az új antológia, amely nélkülük készült (A várakozás legszebb reggelén. Uzsgorod. 1972), szomorú dokumentuma ennek a leromlásnak.

S akkor jön Siklós, és ezt írja: „Az ukrán kultúrpolitika nagy figyelemmel s főleg anyagi háttérrel biztosítja a nemzetiségi szellem, nyelv, kultúra erősödését. Balla László mondja, hogy itt nem is az anyagiakon múlik a magyar kultúra fejlesztése, hanem inkább a szellemi kvalitásokon.”¹⁷¹ (Vagyis mostanában nem születnek azon a tájon olyan tehetségek, mint Móricz vagy Lator László idejében.) Aztán a Fábián Lászlóék nélkül létesített József Attila Irodalmi Kör, a Kovács Vilmos nélkül működő ottani magyar könyvkiadás magas színvonaláról ír Siklós. Mintha nem tudná, hogy Kovács Vilmos két könyve óta ez a könyvkiadás ottani magyar szerzőktől olvasható munkát ki nem adott.

Arról is írni kellene itt, mért jut el Kabos, Rátonyi és Gobbi Hilda bóvliműsora Kárpátukrajna magyar közönsége elé, de egy igazi költő, egy igazi versmondó művész vagy színmű mégsem juthatott el – ennek feszegetése azonban messze vezetne. Elég itt arról beszélni, amire Siklós cikke rákényszerít. Egyik helyen azt írja például, hogy a Beregszász melletti Barátságkert vezetői sűrűn járnak át Szabolcsba, a nyíregyháziak Beregszászba, s „ez a szovjethatalom viszonyai között természetes”. Az a kárpátaljai, aki hónapokat, gyakran fél évet vár az útlevele, s átvergődik a csapi álmás vámlabirintusán, ha a testvérét vagy a gyermekét egy évben egyszer látni akarja, s emlékszik, hogy a csehek idejében fonóba, bálba, udvarolni minden nagyobb határfalunál akár mindennap átmehtettek Magyarországra – nagyon rossz szájjal

¹⁷¹ Siklós János: *Barangolás a Kárpátok alatt*. Népszava, 1972. február 6. 6. o.)

olvashatja Siklóst, aki a vezetők kölcsönös látogatását mindenkinek kijáró lehetőségként állítja be.

Pedig ezekre a cikkekre különleges érzékenységgel figyelnek a kárpátaljai olvasók. S az ottani közéletben is súlyos argumentumként esnek a latba. Balla László például, amikor a péterfalvi iskola felavatása alkalmából égbe emeli a képzettség szempontjából elszomorítóan vegyes tantestületet (akik miatt a falumbeli gyerekek magasabb szinten képtelenek versenyben maradni), akkor megrója a magyar nyelvű közoktatás ügyében sáfárkodó embereket is. Miközben minden nagyszerűen megy – úgymond –, azok ezt kétségbe vonják. Pedig hát – írja Balla – „amikor dr. Siklós Jánossal, a *Népszava* főszerkesztőjével jártam be keresztül-kasul ezt a vidéket (mint olvasóim bizonyára emlékeznek), erről a tanulmányútról vendégünk elragadtatott hangú riportot írt lapjába.” (Hogy ne szomorkodjanak... Kárpáti Igaz Szó. 1972. szept. 9.)

Nagyon világosan szeretném itt rögzíteni: ha én írnék beszámolót Kárpátukrajnáról, én is azon lennék, hogy jól írjak arról, ami jó, és ne zavarjam, hanem erősítsem az országunk iránti bizalmat. A magyar és a szovjet próza kérdéseiről, a népábrázolásról rendezett vitán, ilyen szellemben szólaltam fel. A Siklós-féle beszámolóknak azt kárhoztatom, hogy a lelkendezés rutinosan, tapintat és felelősség nélkül működik bennük, azt, hogy problémaérzékük, politikai kultúrájuk tompa. Nem tudják például, hogy az ukrán türelmetlenségért Moszkvában sem lelkesednek, tehát nem kötelező okkal-oktalanul dicsérni. Bizony nem használnak ezek a cikkek sem az ottani magyarságnak, sem nekünk. Némelyik pedig a kulturális csere dolgában, de más részletekben is olyan bántóan tájékozatlan, annyira „naiv”, hogy már el sem lehet hinni. Komlós János például azt hiszi, rajtunk múlik, hogy Beregszász, amely szerinte már jellegében is inkább „Berehovo” (a felszabaduláskor mind a város, mind a környező falvak lakossága színmagyar volt, Komlós tehát eleven sebre hint sőt, amikor örül annak, hogy Beregszász-Berehovo immár hatalmas ukrán-magyar város; nem lepett meg, mikor többen azt mondták: Komlós János azért csapott fel nagy hirtelen Beregszász felfedezőjének, mert tiltakozó, esetleg gyalázkodó levelekre volt szüksége), jobbra táncdalt és esztrádot importál tőlünk, mint értékes kultúrát. (Meg kell mondanom. Népszabadság. 1971. okt. 10.) Azt, hogy a sűrűbb, könnyebb és kölcsönös látogatásokat gátló okokat kitergetni nem lehet, hogy itt csak nagy

tapintattal lehet előrehaladni, mindenki tudja, aki ezekben a kérdésekben jártas, bizonyára Komlós János is. (Kulturális szerveink jól tudják, hogy az 1969-től kedvezőnek mutakozó tendencia megakadt: 1971-ben a magyar Koncertigazgatóság egyetlen kárpátaljai szereplésre sem kapott szerződést. Romlott e tekintetben film- és folyóiratexportunk helyzete is. Ezzel párhuzamosan az ötnapos kishatárforgalom lehetőségei is nagyon megromlottak, s a kocsival való utazás is egyetlen útvonalra korlátozódott.)

Elprédált rokonszenvek

Szégyen erről magyarázkodni, de hogy minden félreértést megelőzzek, jelzem: a „rokonszenv-övezet” nem a román vagy a jugoszláv állam, nem a többségi népek ellen, hanem a kölcsönös megértés érdekében vélem erősítendőnek. Azt, hogy a magyar kisebbségek is nyernek vele, saját kultúrájuk őrzésében és ápolásában friss erkölcsi-szellemi erőforrásokhoz jutnak, s ez kedvezően hathat vissza az összetartozás-tudatra is, ezt szintén remélem. S e reményt titkolni semmi okunk, mert természetét nem a múlt, hanem a szocialista integráció perspektívája határozza meg.

Jól tudjuk azonban, hogy ezt a rokonszenv-övezetet mennyi minden zavarja itt, a közelünkben is, Európa távolabbi országaiban pedig még sokan gondolkodnak rólkunk az antant idők szellemében. Külön tanulmányt érdemelne annak bemutatása, hogy külképviseleti szerveink, kultúrattaséink, a Magyarok Világszövetsége mit tesznek annak érdekében, hogy a velünk rokonszenvezők tábora nőjön, erősödjön. Azt hiszem, keveset. Különösen a Magyarok Világszövetségére nézve vélem ezt érvényesnek, de arról sem tudok, hogy volna magyar intézmény a világon, amely az illető ország annyi tehetségét nyerte volna meg magának, mint például a budapesti Bolgár Kultúra. Pedig a mi lehetőségeink, a külföldön élő sok magyar miatt, jobbak. De ehhez a munkához erős hivatástudat, műveltség, találékonyság kellene, s hogy ezek mennyiben adóttak, erről csak alapos felmérés után volna jogom határozottabb vélelmenyt mondani.

Van persze, amiről így is eleget tudok. Arról például, hogy a lengyelek vonzódása hozzánk, figyelmük irántunk erősebb, mint a többi szomszédoké. Ennek természetesen történelmi okai is vannak, kevesebbet kerültünk szembe egymással, mint a ro-

mánokkal vagy a szerbekkel. Azt, hogy ez utóbbiakkal szembekerültünk, ma már sajnálatos szerencsétlenségnek érzi mindenki, aki erről felelősen gondolkodik. A lengyel-magyar kapcsolatok múltját joggal érezhetjük tehát szerencsésnek, annak ellenére, hogy nacionalista jelszavak rontották e barátság jóhírét. Annak, hogy a lengyel-magyar kapcsolatok mai, tehát szocialista fejezetében ezek a múltbeli árnyak kísértének, semmi, de semmi nyoma. Mégis, a második világháború lengyel hadseregéről, az akkori lengyel tisztokról a magyar sajtóban, könyvekben feltűnően ellenszenves, gyűlölködő szövegek látnak napvilágot. Olyan szövegek, amelyek az újabb lengyel történetírás mérlegén akár rágalmazásnak is minősülhetnének. Rényi Péter még csak tájékoztatásból ítéli el a szovjet történetírásnál is sommásabban, szigorúbban Sikorszkit (A vita folytatása), de Betlen Oszkár könyvéből már gyűlölet süt: „... azt hiszem, ilyen állapot, mint te vagy – olvasható egyik helyen –, még a lengyel tisztikarban is kevés lehetett!”¹⁷² (Élet és halál földjén. Bp. 1969.) Ugyanebben a könyvben egy lengyel kápó aljassága ilyen feltételezésre indítja az író: „Ha azt mondanák nekem, itt van egy akasztófa, dönts most arról, kit akasszunk rá, Fischert vagy Budziaszket, úgy habozás nélkül azt mondanám: Budziaszket. Fischer SS-orvos, tehát hivatásból gyilkos. Ha ő nem lenne, más küldené gázkamrába az embereket. De Budziaszek nem tartozik ehhez a fasiszta gépezethez. Szenvedélyből gyilkol. Ezerszer bűnösebb Fischernél, mert lengyel létére és rab létére viselkedik így. Nem áll ebben egyedül. Vannak itt ilyenek, nem is kevesen. Ezeknek az az elvük, hogy minél több kommunistát, ukránt és zsidót pusztít el a tábor, annál lengyelebb lesz Lengyelország. Mint lengyel nacionalisták szembekerültek Hitlerrel. De ugyanaz az erkölcsük, mint Hitleré, és ha Lengyelországban hatalomra jutnának, ők csinálnának gázkamrákat.”

Természetes, hogy ez a lengyelelles érzület semmi fogékonyságot nem mutat az iránt az emberség iránt sem, amit a magyarság a németek által megtámadott lengyelek mellett annak idején tanúsított. R. Nowák *Magyarország 1939-1969* című könyvét, amely értékes információkat közöl azokról a válságos időről, a magyarok segítőkészségéről, a magyar sajtó elhallgatta. S amikor a *Tiszatáj* lengyel számában

¹⁷² Betlen Oszkár: Élet és halál völgyén. *Kossuth Kiadó*, Budapest, 1959. Második kiadás, 1969.

Kiss Gy. Csaba felidézte a kapcsolatnak ezt a rétegét is, és munkájának Lengyelországban nagy sajtóvisszhangja támadt, nálunk azt sem hallotta meg egyetlen napi- vagy hetilap kelet-európai szakértője sem. Ez sem vág a profiljukba.

Ítéld meg az olvasó!

Elég elolvasni Váci Mihálynak a *Népszabadságban* megjelent *Az oldott kéve* című írását (1969. aug. 3.) vagy Czine Mihálynak a *Lengyel költők antológiájáról* írott méltatását (Népszava. 1970. máj. 30.), azokat a versértékű esszéket, amelyeket Nagy László Sütő András gyönyörű könyvéről vagy a Kallós által kiadott népballadagyűjteményről, Csoóri Sándor Szervátusz Tibor *Dózsa-szobráról* (A megevettek királya. Élet és Irodalom 1972. júl. 24.) írt, hogy világosan kitessek, mi a különbség a nemzet érdekeit átérző, vállaló s e vállalás jegyében érvelő internacionalista magyarság és a között a bűnre leső, hitelrontó, provokáló antimagyarság között, amelynek természetéről ebben a feliratban oly sokat beszéltem. A pozitív példák számát szaporíthatnám. És főleg akkor módosulna nagymértékben a közösségi érzés, a nemzeti öntudat állapotáról adott kép, ha részletesen szólhatnánk a költészet és a vidéki lapok vonatkozó írásairól is.

Ezt azonban nem teszem, mert félrevezetném azokat, akiket az igazság érdekel. Az említett vidéki lapok cikkeihez s költőinknek a nemzeti érzés ihletkörében fogant verseihez ugyanis a köztudatban a tilalmasság képzete társult. Ha az íróknak több beleszólásuk lenne legalább saját intézményeik irányításába, s Jovánovics Miklós, Rényi Péter, Nemes György, Garai Gábor, E. Fehér Pál (a TV osztályvezetőiről nem is beszélve) helyén igazi írók és tudósok töltenék be a gazda szerepét, az írók is több felelősséget vállalnának, s megváltozhatna az az egészségtelen helyzet, hogy a költő és az író a lázadás, a keserűség hangsúlyával írja meg az állam számára is hasznos felismeréseket.

E fejlemény fő akadályai az író és a hatalom közé ékelődött aszályos szellemű káderek: alacsonyabb szinten a népi származású dilettánsok, magasabb szinteken, fórumokon a „deheroizáló”, a józanság és tudományosság álcájában kérkedő nemzeti nihilizmus képviselői. S ez a feljegyzéssorozat azért vesződik csak az utóbbiakkal, mert a közvélemény alakításában, az alsóbb fórumok orientálásában is az övék a

döntő szó. Részben azért, mert szervezettségük foka magas, monopolhelyzetük szilárd, s mert sikerült azt a látszatot kelteniük, hogy a párt ömellettük áll. S hogy ez a látszat kétségessé ne válhasson, manipulációkkal, ügyes ellentámadásokkal mindig el tudták leplezni eszmei és tudományos vereségeiket. Hiába cáfolta őket maga a *Társadalmi Szemle*, amikor Csatári Dániel az érvényes szakkritikák alapján megírta, hogy a Mohács utáni állapotokról a Nemeskürty által rajzolt kép hamis, az *Élet és Irodalom* s a *Népszabadság* említett szerzői változatlanul úgy ágáltak, mintha a tudós bírálók volnának „hisztérikusan” elfogultak. Ugyanez történt akkor is, amikor az *Élet és Irodalom* kritikáinak irányvonalát Faragóról szólva megbíráltam. S hogy valóban azzá legyen minden ellenfelük, kiiktatandó botrányhőssé, hogy azzá lehessünk, ezt eltervelt provokációkkal is szorgalmazták. Nem beszélek itt az *Új Élet* című felekezeti lap olykor már kútmérgező cikkeiről. Arról például, hogy március 15-ét csak úgy tudja ünnepelni, hogy 1944. március 19-ét, az ország megszállásának s a zsidók elhurcolásának emlékét is ekkor, a két eseményt összekötve s egyenlő nyomatékkal idézi fel. Természetes volna ez mondjuk október 6-án, a két mártírság párhuzamba állítása révén, de március 15-én csak arra jó, hogy a zsidó származású magyarok együtt ünnepelését a többi magyarral megzavarja. (Két történelmi dátum. 1972. márc. 15.) Mondom: egy felekezeti lap szomorú és érthető kényszerképzeteivel nem érdemes vesződni. De amikor az ország egyetlen irodalmi hetilapja műveli ugyanezt, amelyet – nem lévén más – a szomszéd államokban is sokan olvasnak, ezt már szóvá kell tennem. Nemes György nem véletlenül adott fórumot annak a sok kioktató, a nemzeti nihilizmust internacionalizmusnak álcázó cikknek, amelyekről e jegyzetemben írtam. Neki rögeszméje, hogy itt az emberekben, írókban, költőkben kirekesztő indulatok izzanak, csak nem törnek fel elég nyíltan. Tudom persze, hogy vele, velük szembeszegülve más erővel is vitatkozom. De csökkenti-e ez vajon a személyes felelősséget? Ezek a példák a szándék felől, mondhatnók: a genezisést fedik fel azoknak a provokatív jellegű cikkeknek, amelyek hétről hétre mérgezik a szellemi élet idegrendszerét. A dokumentumok úgyszólván kifogyhatatlanok, most nem sorolom őket tovább. Érteni ennyiből is bőven lehet. Ítélje meg, akit illet, ítélje meg az olvasó.

* * *

A PROBLÉMÁT OKOZÓ CSOPORT

Az 1970-es évek közepére a népi írók klasszikus nemzedékét felváltották a fiatalok. Velük viszont Aczél György nem tudott olyan bizalmas viszonyt kialakítani, mint Illyés Gyulával, Veres Péterrel vagy Németh Lászlóval. Továbbra is történtek személyes találkozások, beszélgetések – ebben leginkább Király István volt segítségükre, általában nála találkoztak Aczéllal –, de ezek az eszmecserék a kölcsönös bizalmatlanság jegyében zajlottak. Kiss Ferenc naplójegyzeteiben több ilyen találkozót is megörökített. Általában Csoóri, Kiss Ferenc, Czine Mihály és Kósa Ferenc volt jelen ezeken a megbeszéléseken. Aczél tesztelte a fiatal nemzeti demokratákat, meddig mennek el a rendszerkritikában. Aczél megmondta nekik, hogy a régiekkel szót tudott érteni, nem érti, velük miért nem. Csoóriék válasza, azért, mert nem kapnak lapot, Aczél nagyobb lehetőséget biztosít a modernista, polgári oldalnak, az *Élet és Irodalom*, az *Új Írás*, a *Kritika* nem engedi a nemzetieket országosan publicitáshoz. Rendszeresen előkerült a beszélgetéseken a kisebbségi magyarok elintézetlen ügye is.

Ekkorra már kialakultak az ellentétes pólusokon elhelyezkedő irodalmi csoportok, melyek egyben magukban hordozták a politikai különválás csíráit is. A Rózsadomb étteremben megalakult baráti csoport folyamatosan bővült. Pályakezdő tudósok, művészek jártak le közéjük. A beszélgetések barátiak voltak, ugyanakkor egyre több rendszerkritikai elem is foglalkoztatni kezdte a társaságot. Teret és lehetőséget akartak maguknak. Amikor 1973 februárjában Aczélnak felvetették a saját lap kérdését, ő azt válaszolta: „Én azt hiszem, tíz év múlva úgy csoportosul az irodalom, mint régen a pártok.”¹⁷³ Novemberben egy újabb beszélgetésen Király Istvánnál ismét

¹⁷³ Emlékkönyv dr. Kiss Ferenc irodalomtörténész, író, kritikus, tanár 85. születésnapja alkalmából. Szerk: ifj. Kiss Ferenc és Bakos István. *Kairosz Kiadó*, Budapest, 2013. 102. o.

szóba került, hogy különüljenek el a csoportok, legyen a nemzetieknek is egy lapjuk. Aczél ekkor már egyértelműbben válaszolt: „*Ez több-párthoz vezetne. Nézze, nem mondom, hogy ez nem fog bekövetkezni, de most még nem lehet.*”¹⁷⁴

A nemzetiek csoportjáról természetesen nem csak a baráti beszélgetések alapján tudtak a pártvezetők. Az alábbiakban ismertetésre kerülő összefoglaló jelentés – amit természetesen Aczél is megkapott – érzékletesen bemutatja a nemzetiek rendszerelenségének fő vonulatát. A jelentés a „Foktői” fedőnevű titkos megbízottól származott. A fedőnév Rigó László (1937–2003) irodalomtörténészt takarta, aki 1961–68 között az MTA Irodalomtörténeti Intézetének munkatársa, 1968-tól 1972-ig a Művelődési Minisztérium előadója, majd 1972–74 között a Huszonötödik Színház igazgatója, később 1974-től 1978-ig a Petőfi Irodalmi Múzeum helyettes főigazgatója, 1976-ban megbízott főigazgatója volt. 1978–82 között a Művelődési Minisztérium színházi osztályát vezette, majd 1982-től a Pesti Vigadó igazgatója lett. Rigó László jól ismerte mind a polgári, mind a nemzeti demokrata csoport művész tagjait. A baráti beszélgetéseken nem csak a csoport találkozóiról, hanem céljaikról, elképzeléseikről is tájékozódhatott. A jelentés stílusából kiderül, hogy az ügynök elkötelezett a szocializmus, az egypártrendszer mellett (1973-ban hazafias alapon, azaz a rendszer iránti elkötelezettség és nem kényszer alapján szervezte be Hanusz Gyula rendőrőrnagy), valamint az is, hogy elsősorban a polgári demokrata eszmék hatottak gondolkozására. Ez egyébként nem volt ritka az akkori párttag (Rigó László is tagja volt az MSZMP-nek) értelmiségiek körében.

Jelentése azért is izgalmas és tanulságos dokumentum, mert kiderül belőle a polgári és a nemzeti felfogás közötti különbség és egyben az is, miért volt veszélyes a nemzetiek csoportja és szerveződése az állambiztonság és egyben a politika számára. A sajátos nemzeti fejlődés igénye, annak elemei nyomon követhetők a jelentésben.

¹⁷⁴ U. o. 110. o.

JELENTÉS¹⁷⁵

BELÜGYMINISZTERIUM III/III-4-a Alosztály

III/III-4-a alosztály

SZIGORÚAN TITKOS! ... sz. pld.

Adta: „Foktői” fn. tmb.

Vette: Hanusz Gyula r. őrgy¹⁷⁶

Idő: 1974. VII. 25.

Tárgy: irodalmi életünk ún. népi-nemzeti írócsoportjának jellemzése

Budapest, 1974. július 29.

1. Irodalmunknak ezt a vonulatát rendkívül heterogén összetételű írócsoport képviseli. Az ide tartozó írók körét nagyon nehéz pontosan meghatározni, annyi azonban bizonyos, hogy a mostanság elég sok problémát okozó csoportba tartoznak Csoóri Sándor, Sánta Ferenc, Fekete Gyula, Mocsár Gábor, Czine Mihály, Kiss Ferenc is.¹⁷⁷ Ezek az írók, irodalmárok politikai magatartásukra, világnézetükre, stílusesz-

¹⁷⁵ „Foktői Lajos” beszámolója alapján készült jelentés. ÁBTL, M-40482, 66–68. o.

¹⁷⁶ Hanusz Gyula (1931–2000), a III/III-4-a alosztály kiemelt operatív tisztje ebben az időszakban. Ez az alosztály volt a kulturális területen működő radikális ellenzéki/ellenséges személyek elleni eljárások felelőse. Hanusz Gyula 1987-es nyugdíjazásáig osztályvezetői rangig, ezredesi rendfokozatig jutott.

¹⁷⁷ A jelentés írójának friss élménye az Írószövetség választmányának 1974. május 24-i ülése lehetett, ahol a Rényi Péter, Pándi Pál, E. Fehér Pál és Nemes György alkotta kritikuscsoport ellen erőteljes támadást indítottak a nemzeti demokraták. „Az ember jóra született – mondta vezérszónoklatot elvállaló Sánta Ferenc –, ha csak nem hord egy életen át feloldhatatlan sértettséget.” Ezzel a nevezettek nemzetiekkel szembeni ellenérzésére utalt, mivel ők elsősorban a nacionalizmus és antiszemitizmus vádjával illették folyamatosan a nemzetieket.

ményükre nézve eléggé különbözőek – de bizonyos ideológiai kérdésekben mindig közel kerülnek egymáshoz, s egységesen lépnek fel.¹⁷⁸

2. A csoport íróinak közös jellemzői:

a.) Érzéketlenség a reálpolitika iránt. Valamennyien érzékenyek a társadalmi valóság változásaira.¹⁷⁹ Rendkívül intenzíven foglalkoznak társadalmi, szociális kérdésekkel. Ám a valóság egyes – főképp negatív – részjelenségeit felnagyítják, általánosítják, s egy így kialakult téves valóságsszemlélet jegyében élesen támadják belpolitikánk gyakorlatát (pl. Fekete Gyula végső soron téves analízisét népesedésügyünkről¹⁸⁰ vagy Mocsár Gábor szatírát a lakásügyről¹⁸¹).

b.) Idealisztikus társadalomkép. Ezek az írók képtelenek megérteni, hogy társadalmi fejlődésünk rendkívül bonyolult külső politikai és belső osztályviszonyok között megy végbe. A külpolitika, a nemzetközi osztályharc adta keretekről nem vesznek tudomást. Valamiféle „szent naivitás”, a dolgok leegyszerűsítése jellemzi őket. S ami ezzel együtt jár: valamennyit ismerem, s tudom, hogy a „magyar glóbusz” szemlélet az övék: nem is érdeklődnek komolyan nemzetközi problémák iránt, nem tájékozottak világpolitikai kérdésekben. Közismert, hogy irodalmi életünk nyelveket nem tudó, nem igazán művelt rétegéről van szó.¹⁸²

c.) A „népi-nemzeti” jegyről. Valamennyiükre jellemző, hogy élénken érdeklődnek a dolgozó osztályok, főképp a parasztság élete iránt – s ez önmagában rokon-szenves vonásuk is lenne. Ámde: a „népi-nemzeti” fogalmuk erősen idealizált, steril. Ma már nem létezik az a parasztság, az a „nép”, amelynek a tiszteletét követelik, amelynek a példamutató tiszta etikai magatartását emlegetik. Meggyőződésem, hogy

¹⁷⁸ Bár a jelentés az írócsoport jellemzéséről készült, mégis ideológiai szerveződést említ.

¹⁷⁹ Árulkodó, hogy a reálpolitika iránt – amit a párt politikájára jellemzőnek tekint a jelentést tevő –, érzéketlenek a csoport tagjai, de a valóságot viszont ismerik, a problémák megoldását keresik.

¹⁸⁰ Fekete Gyula: Mitől teljes az élet. *Kritika*, 1974. 1. szám. 5. p.

¹⁸¹ Mocsár Gábor *Szerencsés flótás, avagy hogyan lehet lakáshoz jutni és a Kerek egy-millió* című kisregényeire való utalás.

¹⁸² Szintén árulkodó megjegyzés a nemzetiekre, ami arra utal, hogy a nyelvtudás, azaz a külföld ismeretének hiánya eredendően műveletlenséget hordoz magában.

ezen az írók egyszerűen nem ismerik népünk valódi összetételét, tudatviszonyait.¹⁸³ Tulajdonképpen kispolgári szemlélettel állunk szemben: ezek az írók az ún. kisembert, a paraszti józan ész, a tiszta etikai magatartás képviselőjét idealizálják: gondolkunk pl. Sánta Ferenc paraboláira (*Az ötödik pecsét*, *Az áruló*), amelyekben a történelem viharában helytálló ún. kisember hamis kultusza nyer ábrázolást.

d.) Az írócsoport nacionalisztikus megnyilatkozásai. Nem szimpatikus vonása e csoportnak a magyarság történelmi szerepének misztifikálása, a „magyar jellemvonások”, az „igazi magyar karakter” emlegetése, a „nagy magyarságföltésük” sem. A Kárpát-medence államhatárai – befejezett tények, nemzetiségi politikánk helyes –, ők azonban a szomszéd államokban élő magyarok elnyomásáról beszélnek. Ezt a problémát csak a szocialista internacionalizmus elvei alapján s nem nacionalista bujtoztatással lehet megoldani. Nacionalizmusukat színezi bizonyos antiszemitizmus is.¹⁸⁴

3. Az írócsoport magatartásának veszélyei.

Ez az írócsoport nagy és növekvő befolyással rendelkezik: rendszeresen publikálnak, fórumot kapnak, egyetemen tanítanak, szoros kapcsolatot tartanak a szomszédos országok magyar íróival. Meggyőződésem szerint túlzottan elnéző velük szem-

¹⁸³ Újabb adalék a jelentést készítő célzatos fogalmazására. Az igazság kedvéért megjegyzem, hogy például az előbb említett Mocsár Gábor volt, aki számtalan szociográfiai írást publikált és *Égő arany* című riportkönyve volt a *Magyarország felfedezése* sorozat első darabja. Ne feledjük el, hogy a jelentést tevő Rigó László irodalomtörténész. Amikor ezeket a gondolatokat megfogalmazta tartótisztjének, a Petőfi Irodalmi Múzeum főigazgató-helyettese, előtte a 25. Színház igazgatója volt. Az irodalmi életben tájékozott szakember jelentése tehát a belügyminisztériumi vonalon keresztül is a nemzetiek lejáratásának megerősítését szolgálta, azaz a polgári csoport törekvéseit erősítette. Érdekes összefüggése ez a polgári és nemzeti nézetek nyilvánosság előtti (lásd Kiss Ferenc tanulmánya) és nem nyilvános küzdelmének.

¹⁸⁴ Az előbbi célzatos megjegyzéséhez a jelentést tevő hozzáilleszti még a szokványos nacionalista és sovinszta minősítés kihangsúlyozását is. A magyar nemzeti kisebbségek jogvédelmét politikai és nem humanista kategóriába sorolja, elfedve ezzel annak emberiségügyi vonatkozásait. Mindenesetre érzékelhető a jelentésből, hogy a „harmadik út”, a „saját út” igénye jelen volt a hetvenes évek nemzeti demokratái körében.

ben a kultúrpolitika, pedig egyes megnyilvánulásai éppoly veszélyesek, mint a kozmopolita íróinké.¹⁸⁵

Veszélyek:

a.) A csoport – bizonyos nacionalista megnyilvánulásaival – a szocialista táboron belüli különállásunkat, különhivatásunkat szuggerálja a köztudatba, s ez eszmei károkat okoz.

b.) Tevékenységük a nehezen létrejött nemzeti egységfront ellen, annak megosztása érdekében hathat, ha nem lépünk fel ellenük, szilárd osztályszemlélet alapjáról. A világ tele van nemzeti, faji, vallási ellentétekkel; növekszik az ilyen belső bajokkal küszködő nemzetek száma; nekünk őrizni kell belső egységünket.

c.) Az irodalompolitika, s tágabban a belpolitika elleni támadásai rombolják az e politika gyakorlata iránt megnyilvánuló össznemzeti bizalmat.

d.) Állandó kapcsolataik a szomszéd országok magyar értelmiségeivel, íróival zavarokat kelthetnek az államközi kapcsolatokban. (Főképp magyar-román vonatkozásban.) Kapcsolataik nem mindig elvszerűek, s nem riadnak vissza a felesleges hangulatkeltéstől, sőt a jogszabályok áthágásától sem.

4. Illyés Gyula írta meg (Népszabadság, júl. 21.), mennyire veszélyekkel teli irodalmi életünk megosztottsága.¹⁸⁶ Illyés cikke főképp a „népiek” újabb támadásai ellen

¹⁸⁵ A felsorolásból kitűnik, hogy a nemzetiek csoportja kiterjedt társadalmi kapcsolati hálójával rendelkezett. Veszélyességét éppen ebben jelölte meg a jelentést tevő.

¹⁸⁶ Illyés Gyula: Egy vita vége és – eleje. *Népszabadság vasárnapi melléklete*, 1974. július 21. 7. o. Illyés Gyula írása a népi-urbánus vita lezárására hívott fel. Elkészülése előtt pár héttel volt Illyés vendége Kádár János – Aczél Györggyel együtt –, és Illyés a kádári reformtörekvések elleni, párton belüli, munkásellenzéki támadás visszaverését fontosabbnak ítélte meg, mint az irodalmi viták kiélezését. Illyés cikkben említett példái a nemzeti demokraták számára a megegyezés – saját maga által is járt – útját ajánlotta. Kiss Ferenc naplójából tudható, hogy a nemzetiek új generációja és Illyés között ez az írás komoly konfliktust okozott (*Emlékkönyv*, i. m.: 124–126. o.). Tulajdonképpen ekkor önállósodott a nemzetiek új generációja. Illyésre, mint a nemzeti demokraták szellemi vezérére tekintettek, de kezdeményezéseiket már egy új dimenzióba helyezték, szakítottak az előző nemzedék kompromisszumkereső vonulatával. Nem ütköztek feltétlenül a hatalommal, de rendszerkritikájuk felerősödött.

irányult. Ő figyelmeztet: az igazi, elkötelezett író dolga a nép, a nemzet valódi ügyeinek szolgálata, korszerűen, európai színvonalon.

„Foktői Lajos”

sk.

Megjegyzés: „Foktői” fn. tmb. utasításra írta le tapasztalatait, véleményét az ún. népi-nemzeti írócsoport nacionalista tevékenységének köztudatra gyakorolt káros hatásáról. Az információt „Subások” fn. bizalmas nyomozás¹⁸⁷ alatt álló ügyben használjuk fel.

A jelentés megbízható forrásból származik, részben ellenőrzött.

Feladat: A megbeszélte szempontok szerint – korábbi ismeretségük és közös érdeklődési körüknél fogva – vegye fel a kapcsolatot Czine Mihállyal és Kiss Ferencel.

Hanusz Gyula r. őrgy.

* * *

¹⁸⁷ Az államvédelem III/III-4-a alosztálya „Subások” fedőnéven, 11-Cs-780 számon, a népi írói csoport elleni átfogó ellenőrzést és nyomozást tartotta nyilván. A nyomozásnak számtalan mellékága ismert, így például a Tiszatáj folyóiratról, a „Szerkesztő”, azaz Ilia Mihály, a „Csókás”, azaz Csoóri Sándor és a „Zsoké”, azaz Csúrka István fedőneveken indított nyomozások adatai.

ÚJ KAPCSOLATOK

Változás nem csak a nemzeti demokraták köreiben történt, hanem a kulturális vezetés hátszágában is. Aczél György körül 1957 óta egy hármas csoport tevékenykedett, Király István, Pándi Pál és Szabolcsi Miklós. Az új generáció megkönykezésében azonban már nem számíthatott rájuk. Egyedül talán Király Istvánra, aki rendszeresen szervezett találkozást Aczél és a fiatal nemzeti demokraták között. Egy 1973 novemberében lezajlott találkozón éles szóváltás zajlott le egy félreértés miatt, mely rávilágít Aczél és Csoóri személyes ellentétére. A pécsi Filmszemlén Kósa Ferenc és Csoóri Sándor új filmje, a *Nincs idő* semmilyen díjat nem kapott. Aczél úgy értelmezte a filmet, mintha őt jelenítették volna meg Csoóriék a filmbeli börtönigazgató szerepében. Ráadásul Csoóri egy elhamarkodott mondatát több megyei lap is idézte: „A szellemi élet utcai harcai zajlanak, csak az egyik fél pőrén, a másik acélsakkal, páncélosan harcol.” Aczél sértett volt, mert személyesen segítette a film elkészítését, s a félreérthető szerepet, az éles megfogalmazású mondatot magára vette, mintha őt támadták volna meg vele. A félreértés tisztázódott Király segítségével, de jól jellemzi, hogy Aczél a fiatal nemzetiek minden mondatában, cselekedetében a személye elleni támadást, vélte felfedezni.

Aczél a közvetlen, személyes találkozást is kereste Csoórral. 1973. augusztus 23-án hozzá írt, személyes hangú levelét így kezdte: „Kedves Barátom! Remélem, nem veszi bizalmaskodásnak- ez a köztünk lévő több évtizedes korkülönbség és kapcsolatok miatt megengedhető – ha Kedves Sanyinak szólítom!”¹⁸⁸ Csoóri az előbb említett, Király Istvánnál lezajlott találkozó után terjedelmes választ írt Aczélnek, melyben visszaütötte a burkolt „felkérést”: „... egy ember fordul a másik emberhez,

ami, sajnos, attól lesz a kelleténél szorongatóbb és szertartásosabb, mert az egyikük politikus, a másikuk író. S ez, akarva-akaratlanul is, elválasztja őket. [...] Hányszor gondoltam önzően arra: milyen kár, hogy Maga politikus és nem velünk jár egy bandában, mint ahogy együtt jártunk – nem is olyan régen – Hernádival, Liska Tiborral, Gyurkóval, Jancsóval, Sükösddel, Kósával, Vekerdi Lacival, Konráddal, Orbán Ottóval, Sára Sanyival, Körösi Jóskaival. [...] Milyen jó lett volna a »hódoló« viszonyok helyett egy villogóbbat, egy többértelmű viszonyrendszert kialakítani például az irodalmon belül! Ezt megelőzően, persze, tisztázni, mi a politikus dolga és mi az alkotóféle embereké! Mert hiába hangoztatjuk, hogy a politikusok és az írók gondja közös, ha a munkájuk és a módszereik közti különbség úton-útfélen orra buktatja őket. Hiszen ami a politikus számára szükséges alkalmazkodás egy író számára meg hasonlós. Nem írni meg valamit nem ugyanaz, mint módszert változtatni.”¹⁸⁹ Az Illyés esetében bevált bizalmas kapcsolat Csoóriékkal nem jöhetett létre. Új közvetítőket kellett tehát keresnie.

Agárdi Péter lett az egyik ilyen munkatársa. Agárdi az ELTE bölcsészhallgatójaként 1968-ban még lázadó diák, majd a rádióban külsős munkatárs, és 1975-től Aczél György közvetlen munkatársa a pártapparátusban. Szerepét talán Lengyel András fogalmazta meg legtalálóbban 70. születésnapjára írott köszöntőjében, ő volt „a magyar kultúra virtuális minisztere”.

Az alábbiakban közölt dokumentum részlet egy Agárdi Péter és Kiss Ferenc, valamint Csoóri Sándor között lefolytatott beszélgetésről készült jelentésből. Amint kiderül, Agárdi, mint a pártközpont kulturális osztályának munkatársa, s korban is Csoóriékhoz közelebb álló, empatikusabban értelmezte a nemzeti demokraták jogosnak értelmezett felháborodását és képes volt tisztázó eszmecserét folytatni velük. Agárdi Péter feljegyzése jelzi, hogy a nemzetiek új generációjával kapcsolatos elutasítás oldódik Aczél környezetében. Nem arról van szó, hogy megkapnák ugyanazokat a lehetőségeket, mint a párt hivatalos irodalmárai, vagy részesültek volna abban a megértő toleranciában, mint a polgári oldal írói, hanem a meghallgatás és a párbeszéd forrását találták meg a pártközpontban feltűnő új generáció tagjaival.

¹⁸⁹ u. o. 253. o.

¹⁸⁸ Pálffy G. István: Így lássa Csoóri Sándort, aki látni akarja. *Nora Libro Kiadó*, Budapest, 2016. 249. o.

FELJEGYZÉS A CSOÓRI SÁNDORRAL ÉS KISS FERENCCEL FOLYTATOTT BESZÉLGETÉSRŐL¹⁹⁰

Március közepén személyes hangú, oldott beszélgetésben ismerkedtem össze közelebbről – Kiss Ferenc, egykori kollégám¹⁹¹ meghívására – Csoóri Sándorral. A beszélgetés során mindketten elmondták azokat a legfontosabb véleményeket, amelyeket az elmúlt években az Írószövetség különböző fórumain [...] is hangoztattak másokkal (pl. Czine, Fekete Gyula, Sánta, Mocsár Gábor stb) együtt.¹⁹²

Úgy érzem: árnyaltan kellene értékelnünk ezeket a „nemzeti szempontú” bírálatokat az irodalom- és kultúrpolitikáról. Fellépésükben nem szabadna eleve nacionalista klikk-megnyilatkozást, hatalomra-törést látni: megnyilatkozásaikban szét kellene választani a jogos észrevételeket a rágalmaktól, a valóban korrigálandó hibákat célzó bírálatokat a nacionalista vagy más típusú felhangoktól.¹⁹³

Csoóriék álláspontjának a lényege:

1. Szerintük a magyar kormány nem érzi át eléggé az erdélyi, felvidéki, stb. magyarság sorsát, nem tesz eleget diplomáciai és politikai téren. Tudják, hogy a nyílt

¹⁹⁰ MOL, MDP-MSZMP iratok, 288 f. 36 cs. 19 ö. e. (1975), 226-227. o.

¹⁹¹ Agárdi 1970 és 1975 között az MTA Irodalomtudományi Intézetében dolgozott, ott, ahol Kiss Ferenc is.

¹⁹² Elsősorban az Írószövetség választmányi ülésein történő eseményekre utalt Agárdi, különösen az 1974. május 24-én elhangzottakra.

¹⁹³ Merőben új megközelítése a nemzeti demokratákkal való kapcsolatnak. Agárdi egyértelműen szembe helyezkedett a Rényi Péter, E. Fehér Pál, Faragó Vilmos és Nemes György fémjelezte kritikai szemlélettel, amely nacionalista, rendszerellenes és egyben fejlődésellenes jellemzését adta a nemzeti demokratáknak. Hozzá kell tennünk, hogy Nemes Györgyöt leváltották az *Élet és Irodalom* főszerkesztői tiszteből, ám a többi publicista továbbra is élesen támadta a nemzetieket.

sajtókampány csak rontana a helyzeten, de politikai és diplomáciai taktikánkat erőtlenné, ügyetlennek tartják. S főleg azt hibáztatják, hogy semmit nem hoznak nyilvánosságra a tárgyalásokról...¹⁹⁴

2. Bírálják néhány lap szerkesztési elveit, főleg *Népszabadság*, a *Kritika* és a *Nemes féle ÉS* számos cikkét, amelyek – úgymond – egyrészt tájékozatlanul, korszerűtlenül, megalapozatlanul, sőt demagóg módon írnak a határon túli magyar irodalomról; másrészt a nemzeti kérdéssel foglalkozó cikkekben is egyoldalú hangsúlyokat, kozmopolita, a nemzeti érzés iránt érzéketlen vonásokat vélnek felfedezni.

E bírálat részben jogosult: anélkül, hogy itt részletesen kifejteném, van mit javítani a lapok munkáján ebből a szempontból. Az indoklás ideológiai háttere és személyi konzekvenciái vitathatók, elutasítandók. Nem – miként mondják – „szereposztás” kérdése ez [...] hanem egyrészt konkrét, bírálható tévedéseké, másrészt kissé érdesen megfogalmazott, de helyes marxista álláspontoké.¹⁹⁵ [...]

1975. március 28.

Agárdi Péter

¹⁹⁴ A magyar kisebbség ügye egyre fontosabbá vált a nemzetiek körében. Két területen is. Egyrészt a jogvédelem biztosítása, másrészt a kisebbség sorhelyzetének az ország közvéleményével történő megismertetése miatt. Kéréseik toleráns megközelítése előkészítette a későbbi egyezkedés talaját.

¹⁹⁵ Érdemes figyelni arra, hogy Agárdi nem csak a határon túli magyarság kérdésében felvetett ellentétre utalt, hanem a felfogások közötti ellentétre is, azaz kiterjesztette a nemzeti demokraták „zúgolódását”, és egy átfogó eszmecsere szükségességét vetítette előre.

EGY KÖNYV KÁLVÁRIÁJA

Az előbbieken említett engedékenyebb szemléletnek egyik nagy visszhangot keltő fejleménye volt Illyés Gyula *Válasz Herdernek és Adynak* címmel, a Magyar Nemzet 1977. karácsonyi és 1978. januári első lapszámában megjelent írása. Az esszé a trianoni békeszerződést és annak hatását Moháccsal összevethető tragédiának nevezte, s még ennél is nagyobb bajnak tekintette azt a politikát – megnevezés nélkül is egyértelműsítve Ceaușescu politikáját –, amely be akarta olvasztani a többségi nemzetbe a „leszakított magyarságtömböket”, s közben folytonosan bírálta az anyaországot is. Kárhoztatta a hivatalos magyar politikai gyakorlatot, amely véleménye szerint nem tesz meg mindent, hogy méltó választ adhasson a magyarság pusztulását megjósoló Herdernek és Adynak.

Illyés esszejét itthon egyöntetű lelkesedés kísérte, bár Örkénnyel beszélgetve Aczél csendesen megjegyezte, hogy nem kellene kampányt csinálni a cikk mellett. A magyar politikai vezetés mindent megtett azért, hogy Illyés írása a feledés homályába merüljön. Eredménytelenül. 1978. május 8-án megjelent a román Írószövetség lapjában Mihnea Gheorghiu író, akadémikus, a román akadémia elnökének cikke *Hunok Párizsban* címmel. A román akadémikus írása indulatosan támadta Illyés személyét és eddigi munkásságát. Illyés azonnal elkészítette válaszát, irodalmi méltósággal utasította vissza az indulatos mondatokat, ám válaszcikkét a *Magyar Nemzet* nem jelentette meg. A pártvezetés ugyanis olyan utasítást adott a lapok főszerkesztőinek, hogy kisebbségi kérdésben csak akkor közölhetnek írást, ha azt előtte a pártközpont jóváhagyta.

Közben elkészült Illyés *Szellem és erőszak* című kötete, mely a Magvető „Gyorsuló idő” sorozatában jelent volna meg. A kinyomtatott 30 ezer példányt azonban zárolták a dabasi nyomdában. Még Illyés sem kaphatott példányokat. A nyomda

vezetője csempészett ki Kardos Györgynek, a Magvető Kiadó igazgatójának öt példányt, amit ő titokban átadott Illyésnek. A tiltás oka az volt, hogy a kötetben szerepelt a *Válasz Herdernek és Adynak* című kétrészes írás is.

Aczél személyesen kérte meg Illyést, hogy ne szálljon vitába a román provokációval, ellentételezésként megígérte, hogy kötete idővel megjelenhet majd, és kárpótlásul küldött Illyésnek 30 példányt a kész kötetből. Ezek közül jutott el egy példány Münchenbe az *Új Látóhatár* szerkesztőségébe. Molnár József a müncheni folyóirat kiadója úgy döntött, hogy elkészíti a betiltott példány reprint kiadását, s párszáz példányban kinyomtatta, terjesztette Nyugaton. Magyarországra is került belőle néhány kötet. Illyés Gyula tudott róla, hogy elkészült a kiadás Münchenben, de nem ellenezte, nem beszélt róla senkivel. Leányának, Illyés Mária művészettörténésznek egy Amerikában 2007-ben elmondott előadásából ismerhetjük az emigrációban kiadott kötet sorsát. „Münchenben Molnár József a nyomdájában olyan pontos másolatot csinált egy eredeti után, hogy még ma sem lehet megkülönböztetni az eredetit, amelyikbe bele van pecsételve, hogy műszaki példány, nem terjeszthető, és amelyiket később, tíz évvel később mégis forgalmazni engedtek, attól, amelyiket Molnár József adott ki Münchenben.”

Feltételezhető; hogy Aczél is tudott a kötet külföldre kerüléséről, ismerve a magyar titkosszolgálat kiterjesztett csápjait, vélhetőleg a kinyomtatásáról is. Valószínűleg nem tudta volna, de nem is akarta megakadályozni a megjelenését külföldön. Sokat sejtető, hogy Illyést soha nem vonták kérdőre a kis kötet külföldi megjelenése miatt.

Az alábbiakban ismertetett írás Ölvédi János munkája, s elsősorban azért fontos adalék, mert jelzi, miképpen vélekedett az emigráció az itthoni nemzeti demokraták kisebbségéért végzett harcáról. Hozzá kell tennünk, hogy mind Illyés, mind a többi nemzeti demokrata író, minden külföldi útján kérte a velük találkozó emigráns értelmiségieket, hogy lapjaikban, folyóirataikban tegyék szóvá a magyar kisebbség jogsérelmeit, kilátástalan helyzetét.

A *Szellem és erőszak* külföldi megjelenése jellemezte azt a kétirányú politikát, melyet Aczél a hetvenes évek közepétől bevezetett, a megengedő, de határok közé zárt tűrés gyakorlatát.

JELENTÉS EGY MEG NEM JELENT KÖNYVRŐL¹⁹⁶

Könyvről kell megemlékeznünk, mely mind írója, mind témája miatt rendkívüli figyelmet érdemel.

Könyvről? Helytálló-e a megjelölés? Ha könyvön kinyomtatott kéziratot értünk, úgy föltétlenül az. Viszont, ha a könyv ismérével azt a tényt is azonosítjuk, hogy a kinyomtatott kéziratot az érdeklődő bármely könyvkereskedésben megvásárolhatja, bajok vannak. A szóban forgó könyvet ugyanis nem lehet megvásárolni.

Mi is történt voltaképpen? Elkészült a kézirat. Egy gyűjteményes mű, javarészt már megjelent tanulmányok kézírata. A kézirat nyomdába került. A kéziratot kiszédték, a kefelevonatot gondosan korrigálták, a korrigált szedést oldalakra, majd ívekbe tördelték. Az utolsó oldalra még a szabványos impresszumot is kinyomtatták: Felelős kiadó a Magvető Könyvkiadó igazgatója stb., stb. Szedte a Nyomdaipari Fényszedő Üzem (78.8611/8) 78-450 Dabasi Nyomda. Felelős vezető és így tovább. És mikor mindez már készen volt, történt valami. Az Illetékes Hivatal Illetékes íróasztalánál valaki felvette a telefont és a nyomdát hívta. Értesítette a nyomda vezetését, hogy a könyv nem jelenhet meg. Az Illetékes Hivatal Illetékes íróasztala mellett ülő mindig súlyos érveket említ. Bizonyára ezúttal is ez történt. És minthogy az Illetékes Hivatal Illetékes íróasztalánál ülőnek mindig igaza van: a könyv nem jelent meg.

Egy példánya azonban -kijutott Nyugatra, az *Új Látóhatár*hoz. És a következő oldalakon ebből az egyetlen élő példányból idézünk. Ám mindenekelőtt néhány fontos adat: a szerző Illyés Gyula, a szóban forgó könyv tanulmánygyűjtemény, címe:

¹⁹⁶ Ölvedi János: Jelentés egy meg nem jelent könyvről. *Új Látóhatár* 1978/6. 471-479. o. Ölvedi János (1914-1983) történész, újságíró. 1945-ben emigrált, Münchenben telepedett le. 1951-1970 között a SZER munkatársa.

Szellem és erőszak. Válogatás az író odahaza javarészt már megjelent tanulmányai-ból. Az Illetékes Hivatal közbelépése már ezért is érthetetlen. Hiszen túlnyomó többségükben Magyarországon már megjelent írások újabb kinyomtatását akadályozta meg.

Még egy megjegyzés: az idézetek összeválogatásánál nagy gonddal ügyeltem arra, hogy ne törjék meg a gondolatmenet, és az író eszméi megcsonkítás nélkül kerüljenek az olvasó elé.

Már a tanulmánykötet előszava elgondolkasztató: „Az itt következő időszerű írásokban egy-egy gondolat és adat többször is fölmerül. Nem elégszer. Könyvnélküli-re való leckék. Keserűek: de jó okulásra. Aggasztó is lehet, ha az, ami időszerű, tartóssá válik. Hasznos tehát az írásmű, amely saját időszerűsége ellen irányul. Ezek az írások mind azt célozzák; a tartós béke nem könnyű kimunkálása szolgálatában.”

E bevezető sorok és az utána következő, 1945-ben írt vers, (*A Duna fiaihoz*) olvasása után már pontosan tudjuk, miről szól a tanulmánykötet. A mottóul választott vers néhány sora erről árulkodik:

*Uraink
mindönket egyformán tiportak
s örökösük egyenes ágon az,
aki még ma is tiporna!*

Semmi kétség: a tanulmánykötet a Duna-völgyi dráma freskóját rajzolja elénk. A Duna-völgyi népek közös szenvedéseit, gondjait. Egymás megismerésének, tisztel-tének imperatívuszát, és a békés jövő kimunkálásának lehetőségeit. Valóban időszerű olvasmány. Valóban könyv nélküli-re való lecke.

Az első nagyszabású tanulmánynak, amely megragadja figyelmünket, ez a címe: *Három levél.* Voltaképpen csak a második Illyés Gyula műve. Az első és a harmadikat Sziklay László, a jeles irodalomtörténész intézte az íróhoz. Az elsőben Sziklay egy találkozásra és vitára utal, amely a budapesti csehszlovák követségen lobbant fel, Illyés és Ctibor Štitnický között. Illyés 1966 novemberében, Tihanyban írta válaszát.

Ctibor Štitnický meghívta a csehszlovák nagykövet nevében a követségen adandó fogadásra. Két napig gondolkodott: elmenjen-e. Miért? És most idézzük Illyést:

„Csehszlovákia területén engem megaláztak. Rám szóltak, ott is, hogy ne beszéljek az anyanyelvemen. Ilyen szavakkal rápirítottak a társaságomban lévő nőre, a feleségemre is anélkül, hogy módomban lett volna őt megvédenem. Tudtomra adták tehát, nem is egyszer, hogy nem látnak szívesen. Mivel ezt olyan városban, illetve olyan tartományban közölték velünk, ahol mondhatnám mindenki az általunk használt nyelvet beszélte, a magyart, arra kellett következtetnem, abból a városból, illetve tartományból mindenkit a saját otthona elhagyására készítették. Ez zavarba ejtett, annál erősebben, mert az utcákon mindenütt föliratok voltak, a humanizmus felső fokának, a szocializmusnak szent varázsmondataival; igaz, hogy nem a lakosság anyanyelvén.”

Azután megtörtént a találkozás Ctibor Štitnickývel, a nagykövet fogadásán. Az akkor töredékesen megfogalmazott és elmondott gondolatmenetet most részletesen kifejti az író:

„A fegyelmezetten kimondandó kezdő tétel, hogy a magyarság anyanyelve körülbelül fél százada izzóan sütő gyűlölet pántjában él. Ez a pánt nem zár mindenütt, van kihagyása: messziről látszik csak gyűrűnek. Nem széles, nem tengerszerű. Főleg nem egyforma vastagságú, s főleg mostanában nem: van ahol ötszáz kilométer, de van ahol csak ötven ...

Az utóbbi években legalább tízszer kezdtem már új bekezdést – új gondolat beiktatását – azzal, hogy századunkat is előntötte egy pestis: a közösségi intolerancia soktűnetű, de egy eredetű forróláza. A ragály tünetét mi még mindig a nemzeti sértettség címkéjével osztályozzuk. Anyanyelvünk, a magyar, azért kelt ingerültséget némely köröttünk élő nép fiaiban, az a bizonyos gyűrű azért izzik fél évszázada egyre hevesebben köröttünk, mert valaha a magyar anyanyelvűek is sértően viselkedtek a népekkel szemben. Nemzeti iskoláikat és műveltségi szervezeteiket a múlt század végén bezárták, folytatásaként annak, hogy a nemzeteket évszázadok alatt elnyomták.

Ezt az indokolást én soványnak tartom. Bár így volna. Akkor – megkövetéssel, jóvátétellel – túljuhathánánk a bajon. Szerintem a baj fészke mélyebb. Ezt szeretném óvatosan kibontani, eddigi vitatársaimk szeme előtt.

A kiegyezéssel – 1867-től kezdődik voltaképpen a keserű korszak. Ez kerekén számítva ötven évig tartott. Ez volt a bűnök, a csalások nagy ideje. A harácskapitalizmusnak és a korbács-feudalizmusnak az a szent uniója (az Alpok és az Ural, az Északi- és a Fekete-tenger között), amelyet ma is, magyarok egy nagy szellemi s egy még nagyobb irodalmi mozgalom tiltakozásaiból és harcaiból ismerünk. Ennek egyik vára a Huszadik Század volt, a másik a Nyugat.

Azok az iskolabezáró és egyéb intézkedések, melyek úgy elmérgesítették a már 1848-tól fogva elromlott szlovák-magyar viszonyt, Trefort Ágoston kultuszministersége alatt keletkeztek. Trefort Ágoston a magyar demokrata, a »reform«-mozgalom egyik értékes, tehetséges alakja. Harmincévesen a '48-as Batthyány-kormányban már államtitkár. Aztán emigrál. Nyugat-Európát tanulmányozza, minden gondja, hogy Magyarországot Nyugat-Európa szintjére emelje. Mint neve is mutatja: francia eredet. Őseinek hazája a példaképe. A fájdalmas fonás, hogy épp a jakobinusok egy állam-egy nyelv eszméje lebeg előtte, egész ministersége alatt: 1872-től 1888-ig. Ő készítette a törvényt 1879-ben a magyar nyelv kötelező elemi iskolai oktatásáról ...

Európa sajtója méltán háborodott föl azon a külön sérelmen, amit a szlovákok, a románok, a horvátok anyanyelvük miatt szenvedtek. Ez a korszak kerekén számítva 1890-től 1914-ig tartott, huszonöt évig tehát. De tegyük mégis hozzá, hogy nemcsak a Huszadik Század, és a Nyugat, a Jászi Oszkár és Ady Endre vezette tábor állandó élszánt harca, szívből kelt fölháborodása közepette; szemben állt ezzel bizonyos fokig még a liberálisnak nem mondható testület: a klérus is. Huszonöt évre szűkül tehát az az idő, melynek mágnások elkövette baklövéseit és bűneit lám ma a szocializmus hívei is keserülnek.

E bűnöket, tekintet nélkül rugóikra, mind föl kell fednünk, szigorú pontossággal lajstromba kell vennünk. Élére kell tennünk annak a listának, melyre a Duna völgyében azóta elkövetett hasonló baklövéseket és bűnöket tartozunk éppoly szigorú pontossággal felsorolnunk, illetve kivizsgálnunk, mert hisz ezek mondhatni egyáltalában nem kerültek az európai tudatba vagy csak célzatosan, mint például a »demokrata« Benesék alatt kétszázötvenezer magyar földműves vagonba tereléséről és deportálásáról ...

ról készült dokumentumfilmek; e tudományosan tárgyilagos listák összeadási vonalának meghúzása után kezdhjük a voltaképpeni számvetést.”

De hol húzhatjuk meg és milyen időpontnál ezt az összegezési vonalat? – kérdezi az író. És meddig mehetünk vissza a számolásban, élesen elválasztva a történelmi valóságot a legendától és a szenvedély szülte hiedelmektől?

„Mennyi tinta folyt történésztollakból arról, hogy a Duna-völgy máig fent maradt népei közül melyik volt itt előbb? Bizonyos, hogy jóval kevesebb folyik, ha már akkor világos az, ami ma: a lelki mély okon semmit nem változtat, akárki volt is az első. Ezen az alapon ugyanis egyikünk se tessékkelheti ki erről a területről – de akárcsak egy faluból sem – a másikat, mert hisz, ha ez érvényes érv: minden jenkinek el kellene hagynia Amerikát egyetlen indián kiutasító ujjmutatására.

Foglaljuk hát össze hűvös elmével a lázak s lázalmok tanulságát.

Hogy dolgozó milliók olyan hajdani vezetők vétkeiért feleljenek, akiktől ők is szenvedtek, és akiknek megfeleltetésében mellesleg ők is részt vettek – ez nemcsak marxista, hanem keresztény fölfogásnak is képtelenség. Mert ez faji álláspont. Hogy mai szemlélettel mondjunk ítéletet elmúlt idők szemléletében élt emberek fölött – ez meg történelmi képtelenség.

Hogy emberi értéknek minősítsük, ha egy igazságtalanságot lehetőleg fájdalommentesen visznek végbe – erkölcsi képtelenség.

Mi van még? Ismételjük el a hitünk szerinti legképtelenebbet.

Az elsődlegesség képtelenségét.

Hogy ki előzött meg mást egy helyen, erre a szenvedélyt főleg népeknek is csak akkor érdemes pazarolniok, ha ebből, valamiféle jog, a jogból pedig esemény következne. Jó, szednie kell a cókmojkát a Duna partjairól mind a tizenötmillió magyar-nak. Elvben én nem mondok ellent, függővé téve persze a havától. Ámde a lázalmú jog, mely nekünk ajtót mutat, azon nyomban átröppen egy másik mutatóujjra. Európai műveltségünk alapzatát egy bámulatos, rejtelmes népnek köszönhetjük: a kelták-nak, mint tudjuk. Név szerint ők eltűntek, azaz fölszívódtak. De én ismertem egyet, aki bizonyítani tudta a kontinuitást. Ez az egyetlen ember, mert hisz a jog nem függ a lélekszámtól sem, egymaga kiutasíthat minden olyan népet a Duna völgyéből – ki egész Európából –, mely az ő népe után jött ide.”

Mire volna hát szükség – kérdezi az író. Válasza: eszmecserére! De van erre mód, lehetőség? A válasz megfogalmazásából nem érezni a derűlátást:

„Lám, eszmecserére sincs kellő: benső érintkezésünk. Miért? Vitatársaink birtokon belül vannak. A hitünk szerint való igazságainkat is legfeljebb csak kérhetjük, esedezhetjük: s nem érvényesíthetjük. Eszmecserét pedig így nem lehet folytatni, hisz ekként az első vitapontnál megreked.

Mit beszélhetek meg azzal, akivel nem egy alapon állok? – minden tekintetben egyszintű alapon. Aki – hogy így mondjam – szenvedélyével is birtokon belül áll. Semmit lényegest.

De a birtokon kívüli nincs kívül az emberi méltóságon. Sőt ez őneki nagyon is a birtoka; ez a vára.

Egyenjogúságunk kinyilatkoztatásául mi csak őszinteségünket nyújthatjuk. Számolunk a ténnyel, melynek okait az eddigieknél mélyebben próbáltuk meglegelni, hogy anyanyelvünk a határainkon kívül valamiféle ítélet alatt áll. Világosan kimondom, tudatos vagy tudattalan szándék az eltüntetésére tör, olyanféle egységesítések hatása alatt, aminőt hajdan a pénz és a mértékrendszer kínált. Ezt tévesnek érezzük, emiatt ma ártatlan milliók szenvednek, dolgos tömegek.

Egy csődöt kell bevallanunk egymásnak és olvasóinknak; egy kudarcot kell tudatosítanunk. Szellemi és irodalmi életünk nem is egy, hanem három – ha ugyan nem négy – nemzedékének egy vállalkozása szenvedett székértörést.

Az én nemzedékem már tündöklőre csiszolt örökségként vette át – Ady, Bartók, Babits, Kodály, Móricz és mennyit soroljak föl? – elveit, hogy miképp valósítsuk meg azt itt, azt az életet, ami nélkül a halál jó? Hány verset írtunk mi erről költők, hány tanulmányt a prózaírók! És mennyit fordítottunk és tanultunk. Ez volt a Válasz egyik első programpontja, ez a Szép Szó-é, a Századunk-é, a Gondolat-é, a Magyar Csillag-é. Semmire úgy elő nem készítettük az utánunk következő nemzedékeket, mint erre. Elhitettük velük, testvéri kezek fogadják majd a kinyújtott kezüket. Meleg pillantás gyúl pillantásukra, ha vigyázó szemüket immár nem Párizsra, hanem Pozsonyra, Bukarestre, Belgrádra vetik.

Mi erre más választ érdemeltünk volna. Így kompromittálódunk áttételesen írói voltunkban is. Emlékszem a pillanatra, midőn megtudtam, hogy a szlovákiai magya-

rok deportálásának kormánybiztosa az egyik neves szlovák költő; miniszteri felelőse pedig egy másik, nála is jelentősebb költő. Költőként is kisebbnek éreztem magam.

Szomszédainkkal való szóértésünket szolgálná ez a levélváltás, de lám, mégsem egy magyar és egy szomszéd cserél gondolatot, hanem egy magyar és egy magyar ...”

Azután, lám, itt egy következő tanulmány. Ugyanazokat a gondolatokat fogalmazza meg, mint az előbbi. A Duna-völgyi népek félreértéseit és a válasz nélkül maradt haladó magyar törekvéseket, amelyek egymás megismerését akarták és a hibák, sőt bűnök kigyomlálását sürgették. A fejezet címe: *Elpuskázott tartomány*. Minő tartományról van szó? A Habsburg-birodalomról és Közép-Európáról. Illyés Kossuthot idézi, dunai konföderációt sürgető szavait, majd a két háború közt fellépett magyar írónemzedéket, amely Párizs helyett Prágára, Belgrádra, Bukarestre akarta vetni vigyázó szemét. A tanulmány így folytatódik:

„Nem először írom le a fájdalmas élményt. Nem kaptunk viszonzó pillantást. Nálunk folyóiratok, mozgalmak alakultak nem kis részben azért, hogy a testvéri Kéznyújtást kifejezzék. Ezúttal mi magyarok voltunk a rosszabb helyzetben, alul. Lehetett tehát úgy is látni: a kéz fölfelé nyúl. Vártuk, hogy odaát jelenik meg egy Ady, egy Bartók. Illetve, ha már megvan, lesz ide is szava.

A századforduló nagy hiedelme, hogy a nemzeti ellentéteket a szocializmus nemzetközisége oldja föl, a gyakrabban hangoztatott jelszavak ellenére is kíváncsiom maradt. A nemzeti türelmetlenség az anyanyelvi türelmetlenség formáiban burkolódzott. Nem egy olyan országban is, amely gazdasági berendezkedésében többé-kevésbé a szocializmus felé tett utat.

Lehet ezen változtatni? A művek valamiféle kölcsönös cseréjével? ... S ha a művek cseréjét megelőznék fölfogások valamiféle cseréje? Ha képesek vagyunk elfogadni, hogy a mai helyzetben a nagy népek állandóan a színen működő írói a kisebbek íróit valamiképp páholyból és bírói székből nézik, képzeljük egyszer ennek a fordítottját. Az lehetne az első lépés valamiféle Bánk báni kigázolás felé.”

Lapozzunk tovább a könyvben. Lám, az egyik fejezetnek ugyanaz a címe, mint a tanulmánykötetnek: *Szellem és erőszak*. A téma ezúttal is rokon az előbbiekkal: mit jelent nemzetben, közösségben élni?

„A szocialista szónak magyar fordítása: közösségfejlesztői; jó társadalmasító.

Hogy ki milyen jó szocialista – azaz egyáltalán szocialista-e, az közelről azon mérhető: gyengíti, erősíti-e azt a szűkebb közösséget is, amelybe tartozik; életvédő és életadó közösségnek ismerve el a nemzeti, azaz anyanyelvi keretet. Vagyis, ha természetesnek érzem s így igényt tartok arra, hogy a közösségem ezer dologban valamiféle védőváram legyen, jómagam hozzáállok-e közös jogaink védelméhez? Amikor azok az örök emberi jogok is egyben! E körül nem lehet nézetkülönbség. De vállalod-e vajon te, a szellem embere a magad szerszámaival, vállalfuk-e mi mindnyájan legalább a gondolat eszközeivel a – dörömbölést? Ezekért a jogokért legalább? S kötelességünk-e? Természetesen, ha legalább kettőig számolunk. Hol nincs joguk a négereknek villamosra sem fölszállni? Ahol még ennyiért sem dörömböltek. S mi a következő fok, ahol a nép az ellen, hogy tilos saját városában a saját nyelvén egy szót kiáltania, egy hangot sem ejt? Kitalálják őt magát is a városából. Aztán az emberi élet minden területéről; végül magából az életből. Mert az az ajtó nem is ajtó, és a minotaurusz kijár a barlangjából.”

Végezetül lapozzunk bele az utolsó tanulmányba. Ismerős az írás, a *Magyar Nemzet* 1977 karácsonyi és 1978 újévi számában látott napvilágot. Címe: *Válasz Herdernek és Adynak*. Illyést a tanulmány megírására részben Kolozsvári Grandpierre Emil cikke sarkallta, amely 1977 nyarán a Kortársban jelent meg és amely a herderi jóslattal és Duna-völgyi vízióval foglalkozott. Illyés nemcsak a herderi látomásra válaszol, hanem az Adyéra is. Aki maga sem jósolt olyan sötétet, mint amit haldokló szemével látott. Nemcsak népe egén, de földjén is. Illyés szerint:

„A marxista pártok, elől az akkor még élő Lenin pártjával, történelmi bűnnek nevezték azt a békediktátumot, amely a magyar anyanyelvűek közül minden harmadikat – összesen több mint hárommillió lelket – más államba helyezett. Az Ady rémálmaira rálicitáló idő a Baltikum-Adriatikum közti népek nemzeti egybeállásának ideje. Ez három darabból, az négyből; van, amely még több darabból forr vagy szerkesztődik össze. A magyar anyanyelvű közösség darabokra tört. Ilyen megrázkódtatás történelme során egyszer érte ezt a népet. Mohács után, amikor épp ily módon szakadt három részre.

A számokkal mérhető meggyengülésnél szinte katasztrófálisabb lett, ami a nemzeti tudatot érte. Szellemi összetartó erő – a közérzés kohéziója – nélkül nincs nem-

zet. Nem néztünk szembe mindmáig azzal sem: mi is volt akkor annak a történelmi végzetességgel földre tapadt nemzetnek a hangja? A hivatalos ország nem Ady föl-lebbezését írta az égre. Egy vasárnapi verselgető úriasszony jelmondatait. Közülük az egyik, hogy az a hajdani egész ország mennyország volt, a szerencsétlen irredentizmusával tovább bőszítette a környező nacionalizmust.

A másik jelmondat az igazságtalan helyzet rendezésének hitét és reményét nem földi, hanem mennybeli bölcsességbe vetve, messianisztikus ködbe kavarta. Ezt az Ady-szemléletű tábor nem tehette magáévá. Úgy elutasította, hogy – még egy szembenézni való – a Horthy-rendszerrel szemben szinte a szomszédos országok szellemével érzett közösséget. Masaryktól és Benestől több jót várt a nép, a nemzet javára, mint a magyar állam irányítótól. S még egy szembenézni való: eljött az idő, hogy a nemzetiségi kérdés szocialista vizsgálói is a kérdés gyakorlati megoldását oly függőségek láncolatától várták, hogy ahhoz, ha nem is ótestamentumi messianizmus, de legalább újtestamentumi chiliazmus¹⁹⁷ kellett.

És most irányt vált a tanulmány. Azt kérdezi: minő kép él a külföldi nemzetekben Magyarországról? Talán még mindig a hajdani? A lobogó sörényű paripán szoknyafélében vágató csikós? Kicserélhetjük-e ezeket az ócska kliséket? Megrajzolható mai karakterisztikumaiból egy-egy nép címere?

„Ezeket a sorokat lírai költő, tehát illúzióromboló írja, mégpedig némi szürrealista köveken is élesült, tehát új valóságokat föltárni vágyó tollal. Hazája új szemléletű címerpajzsának montage-ába ő ezeket az elemeket ajánlja.

A világon mintegy tizenöt-tizenhat millió magyar él. Ebből azonban csak tízmillió az ország területén, a határain belül; a többi kívül, jelentékeny részben úgy tapadva a térképbeli országra, mint kenyérre a héja. Jól oda kell néznünk, hogy a valóság és vele egy eltakarhatatlan kérdés határait lássuk.

Ez volna a címer egyik fele. A másik, ahogy mindezt a nyelvi közösség alapnéptömege képviseli. Az ő helyzetét is viszonylatai szabják meg. A villanyhuzal kicsapja a biztosítékot, bárhol esik mégoly csekély érintkezés; az országhatárok éppily

¹⁹⁷ A chiliazmus az az őskeresztény hiedelem volt, hogy Krisztusnak itt a földön is lesz országglása.

érzékenyen őrzik gubancaikat. Egy rossz érintés, és lángban az emberiség háza. A nemzeti kisebbségek jogait semmiféle nemzetközi megállapodás nem védi. A békeszerződések ezeket, mint maguktól értetődőket, az egyéni jogok közé iktatták. Az országok, melyeknek bármily tömegű diaszpóráik vannak, csak egyéni magatartásukkal fejezhetik ki azt, miként vélekednek a legelemibb – legemberibb – jogok helyes vagy helytelen alkalmazásáról. A Magyarországon élő magyarok magatartása e dologban első helyen ezt a szót kívánja: európai. A magyar szellemi élet mindjobban fölismeri hivatását: a világ minden táján élő magyar anyanyelvűeknek a népszerű humanizmus és a tudományos szocializmus kívánta magatartást sugallja. Nem könnyű helyzetben.

Hiteles adatok, ellenőrizhető panaszok szerint több százezer, sőt millió lelket számláló kisebbségi lakosságnak nincs saját nyelvi egyeteme, illetve ha volt, azt megszüntették. De nincs ilyen főiskolája, s rövidesen nem lesz egyetlen saját anyanyelvű középiskolája, mert ami volt, azt is úgy szakosítják, hogy az oktatás az állam nyelvén folyik: azzal a következménnyel, hogy nemzeti kisebbségi ifjú a maga nyelvén ipart sem tanulhat; tehát gépmunkás, gépkezelő sem lehet, csak napszámos. Európa legnagyobb nemzeti kisebbsége magyar anyanyelvű, a húszmillió egésznek mintegy tizenhat-tizennyolc százaléka.

Ez még nemcsak a kisebbségi és nemzeti, hanem elemi emberi jogok sérelmével is jár. Nemegyszer torz helyzeteket teremtve. Egyanyanyelvű orvos és beteg csak tolmáccsal, mert csak a hivatalos nyelven beszélhet. Sokhelyt az a gyakorlat, hogy a nemzetiségeknek diplomát nyert fiait, ha az ilyen iskolázás után is megtartották anyanyelvüket, szülőhelyüktől távol, nekik idegen nyelvterületre helyezik. Szülőhelyükre pedig olyan értelmiségi kerül, aki az ottani nyelvet nem érti. Ekként százezres főnyi települések, megint csak egész városok kisebbségei legkényesebb fájdalmaikat is jobbadán mutogatással közölhetik ... A család, amelynek tagjait házon kívül méltatlan bánásmód éri, előbb-utóbb nemcsak azért tart össze, mert rokoni, vérségi kapcsolat köti egybe. Az erőszak erkölcsi erőt is fejleszt; már csak a hatás-ellenhatás törvénye szerint, indukál aztán, majdnem úgy fejlesztve áramtöbbletet, mint a víz-esések erőművei. A legzordabb nyomást is tündöklőre hasznosítja.

Magyarország ilyenféle működésben áll ma, vitathatatlanul és megbecsülten, Közép-Európának közepén."

Mi hát a tennivaló? Mi a magyar hivatás a Duna-völgyében?

"Tébolyt terjeszt, aki bármely ellentétet, bármily csekélyen úgy érint, hogy azzal a béke állapotát csak gondolatban is ingathatná. Ezt itt is hangsúlyozottan épp annak tudatában kell ismételni, hogy a nemzeti kisebbségek világszerte mind ingerültebben forrnak."

Egy-egy nemzeti kisebbség – ahogy nemzet is – azzal veszthet napjainkban versenyt, ha népszaporulatával végzetesen lemarad. Vagyis ha népe közösségétől az egyén nem kap olyan tudatot, hogy utódai számára védelmet is kap: olyan közösséget, melyért egyénként is áldozatot hoz, aggodás nélkül, hittel a jövőben. A múlt szigorú vizsgálata, a félreértések tisztázása ennek a hitnek nyit utat. Segít tényekkel eloszlatni, mindörökre, az egykori jóslatok borulását. Ősi hiedelem, hogy az állhátatos szembenézés oroszánt meghátráltat. Hitem, hogy az emberiségre pirkadás jön. A vadszelidítő tekintetektől."

Magyarországon kinyomtatott, de meg nem jelent könyvből idéztünk. És most, hogy becsukjuk a két helyen átlukasztott és zsineggel átkötött művet, ugyanazok a kérdések merednek elénk, melyekre ismertetésünk elején céloztunk. Miért nem kerülhet Illyés Gyula tanulmánykötete a magyar olvasó kezébe? Miért nem szólalhatnak meg, miért nem taníthatnak, nevelhetnek Illyés kristálytisztá humanista gondolatai? Kinek az érzékenységet bánthatja, hogy az író szót emel a határokon túl élő magyarok védelmében? Hogy a nacionalizmus tébolyáról ír, valamennyi Duna-völgyi nép tragédiájának, megaláztatásának közös okáról? Hogy hirdeti egymás megismerését, megbecsülését, de úgy, hogy az kölcsönös legyen? Hogy a magyar adjonistenre, fogadjistennel válaszoljanak a környező népek?

Miért nem jelenthetett meg a magyar nép élő lelkiismeretének a könyve? A kérdőjelek egyre szaporodnak ...

* * *

A HARMADIK GENERÁCIÓ JELENTKEZIK

Az 1970-es évek végére egyértelművé vált, hogy a nemzeti demokraták nem számíthattak a hivatalos, meglévő intézményrendszeren belüli önálló lehetőségre. Aczél ugyan megígérte az általa megszervezett *Új Tükör* című hetilap szerkesztését Csoóriéknak, ám végül azt Fekete Sándor kapta meg. Új fórumokat, kellett tehát teremteniük. Elsőként az Írószövetségen belül indult meg a szervezkedés. Bár a szövetség választmányában rendszeresen szóvá tették sérelmeiket és a politika hiányosságait, ám a párt által szigorúan ellenőrzött írószövetségi vezetőség (Dobozy Imre elnök és Garai Gábor főtktár) megakadályozott minden szervezett fellépést. Az áttörést az új írógeneráció feléledése jelentette.

A Fiatal Írók József Attila Köre (FIJAK) 1973-ban alakult meg az Írószövetség keretein belül. Célja elsősorban a pályakezdő, a publikálás nehézségeivel küszködő költők, írók összefogása volt. A FIJAK a bezártság és megfelelés ketrecéből az 1979-es Lakiteleken megtartott Fiatal Írók Konferenciájával tört ki. Ez a konferencia több volt, mint egy szokásos tanácskozás, ahol ügyes-bajos dolgaikat elsorolták a résztvevők, majd mindenki ment az útjára. Egyrészt már a témája, a résztvevők köre, majd az ott elhangzott felszólalások is a nemzeti ellenállás fontos momentumává avatták a találkozót. Nyugodtan mondhatjuk, hogy a lakiteleki találkozón felsorakozott a nemzeti ellenállás harmadik generációja, s persze viták és ellentétek közepette, de új lendületet adott a kompromisszumok és esetenként megalkuvásokkal terhelt 1970-es évek rendszerkritikai megszólalásainak. Bár a generáció tagjainak átlagéletkora elérte a 30 évet, mégis szemléletük és főként a változtatások megvalósítása során követett taktikájuk és módszerük merőben eltért mind Illyésék, mind Csoóriék nemzedékétől. Az ő közéleti eszmélésük első élményei az 1968 környéki felkelésekhez, lázadásokhoz kötődtek. Személyes élményeik inkább a kompromisszumképtelen hatalom

erőszakos fellépéséből eredtek, kezdetektől fogva értelmetlennek ítélték a hivatalos intézményi keretek felhasználását céljaik elérése érdekében.

Lezsák Sándor 1969 óta tanított Lakiteleken, a helyi Művelődési Ház népművelője, a színjátszó csoport vezetője volt. Lezsák elsősorban Ilia Mihály, a *Tisztatáj* volt főszerkesztője révén került kapcsolatba a nemzeti demokraták csoportjával. Összejövetelek, nemzetközi költőtalálkozók szervezésével hívta fel magára az állambiztonsági szolgálatok, és az új szervezeti formákat kereső nemzetiek figyelmét. 1978 nyarára nagyszabású írótalálkozót szervezett, ám azt a helyi politikai vezetők megakadályozták. Lezsák – ahogyan egy korabeli állambiztonsági jelentés tartalmazta „*elképzelése mellett fanatikusan kitartó egyéniség*” volt – nem vesztette el kedvét és 1979. május 18–19-ére ismét meghirdette nemzedéktársai összejövetelét egy irodalmi, szociográfiai konferenciára, melynek témájául a nemzeti önismerettel összefüggő kérdések megtárgyalását határozta meg.

Elkerülendő az újabb betiltást, Lezsák Bíró Zoltán és Csoóri segítségét kérte, akik elérték Illyés Gyulánál, hogy elvállalja a találkozón való részvételt, így annak megrendezését – Illyés nemzetközi és hazai tekintélye okán – a helyi szervezetek már nem tudták megakadályozni. A FIJAK az Írószövetség elnökségének jóváhagyását is megszerezte a találkozó megrendezéséhez.

Az alábbiakban Illyés Gyula előadását, vagy inkább a találkozó résztvevői által felvetett kérdésekre adott válaszát ismertetjük. A találkozó légkörét már az első felszólaló, Buda Ferenc költő, meghatározta: „*A haza fogalma nem fér meg az államhatárok között. Átszáll fölöttük, akár a törvényen kívüli madár. Mert a velem azonos anyanyelvűek egyharmada ott él, hal, túl a határokon.*” A nemzeti sorskérdésekről, a határon túli magyarok helyzetéről, a fiatal írók megszólalási lehetőségeiről, és sok-sok másról szó került a beszélgetések során. Mindenképpen fontos kiemelni, hogy mindez a megegyezés szándékával, az egymás gondolatai iránti toleráns figyelem mellett zajlott. A nemzetiek harmadik nemzedéke megszerveződésének első állomása volt e találkozó.

Illyés Gyula, Csoóri Sándor és a többi második generációs nemzeti demokrata jelenléte biztosítékul szolgált arra, hogy az új intézmények kialakításával, a találkozók, konferenciák szervezésével új lendületet kaphat a mozgalom.

ILLYÉS GYULA

LEHET MÉG NEMZEDÉK?¹⁹⁸

(Főlszólalás a Kecskemét-Lakitelken tartott fiatal írók tanácskozásán)

Főlszólalásom úgy szerveződött, hogy a közöttetek körözött papírlapok kérdéseire egyenként válaszolni fogok. A kérdések közt annyi a közös gondolat, hogy rögtön, előljáróban össze lehet foglalni általánosan is a gondokat, amelyek itt fölvetődtek. A problémák gerince: hogy az életkor szerint is fiatal korosztály hogyan tud korszerű lenni történelmileg. Ide torkollik a több alapkérdés. Nézzük sorra.

A huszadik századnak a legnagyobb, legfontosabb kérdése valóban a nemzetiségi és a nemzeti kérdés lett. A tizenkilencedik század azzal a gondolattal indult (nagyon helyesen, tele idealizmussal), hogy az anyagi kérdéseknek a megoldása automatikusan meg fogja oldani az úgynevezett felülépítményeknek a kérdését is. Beleértve ebbe minden nemzeti torzsalkodást, és így végül a nemzetiségi kérdéseket is. Ehhez valóban vigasztaló tünetek járultak; az például, hogy Európának egynéhány nagy nemzete csak távolról ismerte már a nemzeti és a nemzetiségi kérdést. A szellemi élet az emberiség közös eszményeit szolgálta, nagy eredményekkel. Valamikor úgy fogalmaztuk meg, hogy például: jó hazafias költészete már csak rossz hazájú népeknek van. Angliában, vagy a „jól fejlődött” nyugati államokban látszólag valóban nem volt a tizenkilencedik században olyan égető nemzetiségi vagy nemzeti kérdés, hogy az központi gondja lehetett volna a szellemi életnek.

Noha nagyon jól tudjuk, hogy a legsúlyosabb válság, a legfigyelemreméltóbb tennet, Írországból keletkezett. Hogy „nyelvében él a nemzet” – elsőül Montesquieu

¹⁹⁸ Illyés Gyula előadása (CD mellékelten az eredeti hanganyaga) a találkozó teljes jegyzőkönyvével együtt megjelent: *Fiatal Írók Találkozója. Lakitelek, 1979-2009*; szerk. Tóth Erzsébet, Agócs Sándor; *Antológia Kiadó, Lakitelek, 2009.*

mondta ki. És íme, az írek, noha elveszítették a nyelvüket, izzó nemzeti indulattal fordultak az angol uralom ellen.

Az volt a hit még a huszadik század elején is nálunk is, hogy a nemzetiségi kérdések merőben a józan ész és a gazdasági kérdések függvényei. Ma, századunk végére viszont kiderült már világszerte, hogy ez a legégetőbb kérdés, ugyancsak meghökkenítő tünetekkel. Nem ismerem jól az iráni helyzetet, de hangzik vélemény, hogy (igaz, zsarnoki eszközzel, s a maga hasznát nem feledve) a sah a nagy olajjövédelmet a szociális gondok enyhítésére akarta volna fordítani. Szinte tomboló vallási kérdés merült föl ellene. Ehhez hasonló fanatizmussal tombol másutt a nemzeti türelmetlenség, beleértve főleg a nemzetiségi elnyomást; ami itt-ott azzal a csaknem humoros-torz helyzettel társul, hogy némely népek magukba akarnak olvasztani olyan más nyelvű kisebbséget, amelyet, noha mintegy alacsonyabb rendű népnek hirdetnek, mindent elkövetnek, hogy azokkal vérségileg összekeveredjenek.

A materialista nemzetszemlélet elhomályosult. A következő kérdés, a nacionalizmus értelmezése emiatt is homályos: mindmáig kényes. Ha visszanézünk az elmúlt 10-15 évre – remélem, erről nektek nincs emléketek –, vigasztaló, hogy mégis miről lehet ma már élőlőszóval is, egy ilyen teremben is olyanról beszélni, amiről azelőtt nem adhatott az ember hangot anélkül, hogy rögtön a vádaskodásnak, a káromlásnak, a tudományos lenézésnek az áradata ne dőlt volna rá. Bizonyos eszmei frontok tehát megmozdultak, úgy, hogy a ti nemzedéktek sok tekintetben csaknem üres terepen mehet előre. A régi agyagszobrokat szétmosta az idő. Idetartozik az a fölvetett kérdés is, hogy mi marad meg – marad-e egyáltalán – időtálló mű a téves fogalomkultuszok idejéből. E téren gyakran túl szigorú a szemlélet. Hiszen abban az időben igen sok jóakarató, jóhiszemű költő szolgált teljes írói fölkészültséggel olyan irányvonalat, olyan eszméket is, amikről kiderült, hogy bizony porlatagok. Ezek a költemények és ezek az írásművek esztétikailag mégis tartalmaznak értéket is; az a suta kép áll tehát előttetek, hogy az esztétika tart fönt még ebből a korszakból is műveket, nem pedig az a szemlélet, amely (nem kell mondanom, Zsdanovtól kezdve meddig terjedően) egy új esztétikát is akart adni.

A következő hozzám intézett kérdés, amire kapásból kell felelnem: itt áll egy új irodalmi nemzedék; szerintem egyszerre igen szerencsés helyzetben, és igen súlyos

feladattal. A terület úgyis akadálytalanul a tiétek, hogy nem említhettünk a nemrég annyi gyanúval fogadott magyar sorskérdések közül tán már egyetlen sem, amit nem fogadnának ma minden fórumon azzal: lássuk, mi is az tulajdonképpen. Nemegyszer leírtam, optimistán nézem ennek az egész kérdésszövevénynek az alakulását. Beleérttem én magam a határon túli magyar anyanyelvűek kérdését is. Ez fokozatosan olyan világproblémává alakult már (mert nemcsak a mi ügyünkről van szó), hogy itt a világszemlélet változása, fejlődése fog a segítségére sietni mindannak az imént tréfásan ábrázolt beolvasztási, népelnyomási, népnyelvpusztítási áramlatnak is, aminek bizony a magyar nyelv súlyos áldozata lehet. De magam, én, ismétlem, igenis bizakodva nézek előre: mégis és máris sokat tudok jót ígérni akár jóslatként ennek a ti nemzedéketeknek. De ugyanakkor óriási tétre tudom figyelmeztetni e nemzedék íróit: vagy végeznek ők is valamit, vagy vállalnak részt a föladatból, vagy jeltelenül elmegy ez a nemzedék az irodalom és a nemzet történetében. Itt volt számára az alkalom, itt volt előtte égő problémaként a lehetőség. De ez már megint új kérdésszövevény. Úgy van. A „történetiség” kapcsolata a nemzet és az irodalom életében.

Ehhez nem elég az, ami itt elhangzott, hogy már a pusztta helyzetábrázolás is történelmi szemlélet. Ez akkor volna nagyon igaz, ha Angliában élnénk, vagy olyan államban, ahol a múlt már tisztázott, s világosak legalább a fogalmak, a definíciók. De nálunk a magyar múlt, és a közelmúlt sok vonatkozásban és tekintetben még mindig ködben áll. A magyar sorsfordulatok, a magyar történelem egy-egy alakját már az ábrázolás folytán rögtön rágalom és vád éri; helyzetek nincsenek tisztázva. Akármennyire kitűnően fogja ábrázolni csak ezt a korszakot, mint magáét ez a nemzedék, ha nem lesz általános szemlélete (a történelmi szemléletét nemcsak a jelenre, hanem a múltra, s ennek következtében a jövőre is nem teljesíti ki), akkor nem tudja teljesíteni időszerű feladatát sem. Akkor azt mondanám, tanuljatok meg akár angolul, készen beilleszkedni a készbe, abban a hiszemben, hogy bekövetkezhet: a költő hazája széles e világ.

Vannak az irodalomnak – ide kell visszatérnem hát – olyan korszakai, amelyek a nemzedéket nézve jeltelenek. Ez nem azt jelenti, hogy ilyenkor a szellemnek az ereje nem hat tovább: megbénult, meghalt. A szellemi élet olyan, mint a karszti patak. El tud tűnni néha nemzedékekre. Tankönyv mondja, hogy a magyar irodalomnak is

volna ezekben a dolgokban végre elementárisan, jól elemezve: elemi fokon is tisztán látni és szólni.

Kaptam idevágóan kényes kérdést is. Nem kell megneveznem, milyen nyelvű akadémiai írószövetségi elnökféle részéről ért támadás igen durván, nyelvünket védő két cikkemért. Fölmerült, igen, már akkor, miért nem feleltem erre én magam. Írók vagytok, stílusértők, körötökben meghittten beszélhetek erről is. Ha emlékeztek a két cikkre, azok általánosságban boncolták a kérdést; merőben elvek vonalán, általában, tehát ezúttal is a nemzetiségi elnyomásnak egy-egy, majdnem keserves-humoros esetét. Egyetlenegy nemzet megnevezése nélkül. Sajnos, nemcsak kizárólag egy magyar kisebbségi területen esett meg például (hely megnevezése nélkül ez is), hogy magyar anyanyelvű város kórházában magyar beteggel magyar anyanyelvű orvos is csak idegen nyelven válthat szót, ha a konzultációban akár csak egy idegen nyelvű személy van; ez utóbbinak a nyelvén kell beszélni, még ha maga a beteg nem tudja is azt a nyelvet. Nem idéztem nevet egyetlen olyan esetből sem: ha egy katolikus pap nem beszéli azt a nyelvet, ahová eklézsiába rendelték, a gyónás is csak tolmács útján történhet, s akkor a gyónási titok? Tolmács útján ez miképp is oldható meg? Ilyen képtelen helyzetet a francia – voltairianus – humoron nevelődött író nehezen hagyhat ki. De hely és ország most sem említettett. A stílus sokszor sakkjátékhoz hasonlítható. Az egykori jó iskolájú diák áttételesen sakkot ad a királynőnek, de matt csak akkor van, ha a királynő mozdul. Vitatársam, a nagyrabecsült egyetemi és írószövetségi vezető, megmozdult a királynéjával. Oly kemény – sajnálatosan hibás – húzást ejtve, hogy nyomban, a világ előtt, még le is fasisztáztott név szerint; kéretlenül kiállva eldobta tetejébe azt a súlykot is, hogy hazugnak és rágalmazónak is nevezett. Nem is nekem jutott eszembe, hanem másnak: véletlenül egy olyan francia szellemi testületnek a tagja vagyok – sőt, commandeur-je (parancsnoka) –, ahonnan tán ki is néznék azt, aki magán hagyja a hazug bélyeget a világ előtt is; mert a „vitát” most a világlapok is bőven ismertették.

Ez megint, a stíluskezelés európai szabályai szerint, de paraszti természetemnek megfelelően is, újabb sakkpartit kínált. Fórumot ajánlottam, hogy a vádat megnyugtatóan tisztázzuk. Én meg fogom mondani, mit állítottam, s állításaim cáfolója meg fogja mondani, hol hazudtam, s valami nemzetközi zsűri kimondja, kit kell eltávolí-

tani a becsületre kényesek rendjéből. Fölajánlottam azt, hogy a szocialista írószövetségekből állítsunk össze zsűrit; vagy ítélkezzen a PEN Klub; vagy amit ellenfelem jónak lát, akár a saját érdekében. Csak járuljunk mindketten a szellemi élet bármilyen fóruma elé, s ott beszéljünk. Mint emlékeztek tán, nem én válaszoltam. Akadémia és írószövetség szintjéről jött a vád. Ilyen szintről készült az enyém helyett is reflexió. Hogy tárgyilagos hely véleménye mentesítsen a fasiszta vád alól. Sőt a nemzeti elfogultság vádjá alól, mert – hány és hány költőt fordítottam vitatársam anyanyelvének költői közül, és milyen nagyra becsülöm sok-sok írójukat személyesen is. Magam is megilletődve olvastam a becsületem kimosdatására készült sorokat.

Fasiszta ugyan semmiképpen, de nézeteimben hivatalos tudósaink szerint bizony impulzív vagyok, s hogy vitájuk velem nekik is van. A nyilván tárgyilagossággal szánt kifejezés nem volt szerencsés húzás. Olyan értelmezést és visszhangot kapott nemzetközien is, hogy íme, akivel honfitársai is vitáznak, az méltán marasztalható el nem-honfitársai részéről is. Az ember ilyenkor már leteszi a fegyvert, és tehetetlenül áll, bízva abban, hogy ez a fajta logika valahol egyszer csak meg fog akadni. És bízva abban, hogy a szellemi élet sakktábláin sem hiábavaló a játszma, az európai szabályok szerint.

Van itt a kezemben még egy kérdés, ami idetartozhat. Nem először mondtam el: egy-egy országnak a jó haladása olyan, mint a római szekéré. Két kereke van, az egyik a közéleti, a politikai, a másik a szellemi élet. Akkor jó, ha az együtt működik. Ha kihagy valamelyik, az rögtön bajt jelez. Az szokott történni, az egyik átveszi a másik dolgát. Azaz vagy a politika beszél úgy, mintha ő tudná jobban, mi az irodalom; vagy a szellemi élet úgy, mintha jobban tudná a politikát. Én – bevallom – alig tudok belelátni a nemzetközi helyzetbe; hogy melyik kormány milyen szálakat hogyan képes meghúzni. A nemzetek nemzeti – „nacionalista” – versenyében számomra az a tény, hogy egy-egy ország egy másik országra fölfelé néz-e vagy sem; annak a lakossága tisztelettel nézi-e a másikat – tehát világosan kimondom: hogy a határainkon túli nézők, a magyarok anyanyelvi megbecsüléssel, ragaszkodással néznek-e – ez számomra ma többet ér a látványos gesztióknál. Ilyen helyzetben, ha felelősségem van, nem bonthatom meg ennek a két keréknek az egyensúlyát; azt mondom, ez már

reális eredmény is. Támogassuk, hogy a diaszpóráink fölfelé nézzenek felénk, egyre civilizáltabbnak, emberiebbnek tartsák az általunk teremtett helyzetet.

Idetartozik az én nemzedékemnek nem egy célja is.

A leglényegesebb eddig leszűrhető tanulság, hogy bármekkora is a napi eszmei torzskodás; hogy művekkel, irodalmi és szellemi művekkel csak művek tudnak vitázni. Ne akadjatok meg tehát azon, ha olyan kitűnő művészekre, akiknek az erkölcsi, esztétikai értéke kétségtelen előtetek, köznapi vádakat, netán rágalmakat szórnak. Elég idős vagyok ahhoz, hogy az ilyen viharokat messzibbre tekintve nézzem: rengeteget átéltem. Ezek a mégoly élesen sértegetők eltűnnek; nem alkottak művet. A ti gondotok, tehát az igazi erőfeszítés, az legyen, hogy mindennek rögtön a távolibb tekintetbevételével szülessenek.

Még egy kérdő cédula. Rajta mindössze Fekete Gyula neve, s utána egy kérdő s egy felkiáltó jel. Az imént érkeztem, nem hallottam Fekete Gyula tegnapi fölszólalását. Itt él köztünk. Ritkán látom, gondolatot tán sosem cseréltünk élőszóval. Szememben mégis régóta egyik jó példája azoknak, akik mint a horgászsinegen az úszó, vitatják, mit kap az író, a mégoly kitűnő író is, mint ő, ha mint közíró a magyar sorskérdések mélye fölé megy. Megírta, igen – végre valaki! –, a földosztó parasztfiatalkor hősikorszakát, hiteles, szép könyvben. Az ifjú hősnő osztálya erkölcsét követi, mint jegyes, mint jövődő anya. A szerző esztétikai elmarasztalása az lett, hogy írása nem a nemek szabad és rögtöni egyesülését vallja, s ekként veszélyesen maradi. Máskor azért kap megrovást, mert a világba szétszórt magyar anyanyelvűek sorsa a gondja. Ez meg azért tudománytalan, mert hisz olasz és lengyel még több él diaszpórában. Az olvasó voltaképpen a nyegle fölületességen ámult, mily – nem is műveletlenül: értesületlenül működött egy szellemi irányzat, irányít reflektort, hogy hol van, hol akad szemébe – az övébe – olyan tünet, amelynek alapján rosszat szajkózhat a népre, melynek jövője nem csak Fekete Gyulát foglalkoztatja. Mi lehet erre a méltó válasz? Itt indokolt már megnyomni a tollat. Legutóbb Fekete Gyula arról írt, hogy a születésszabályozás következtében milyen veszély fenyegeti mindmáig fokozódóan a magyarságot. Megkapta ezúttal is könnyedén, fél kézből a választ: Kínában és Indiában milyen gazdasági baj a túlszaporodás. Ha ilyen logikával működik egy létéért küzdő nép szellemi élete: az én befejező – kemény helyett csak tömör – feleletem: az

önvédő olvasási exodus, a csendes – türelmes – elvonulás, a még jó szemléletem, épp tárgyilagosságom érdekében; hogy klasszikus emelkedettséggel tudjam változatlanul nézni ezeket a problémákat. Tehát megint, végül is csak azt mondom: a művek legyenek a gondotok, és hagyjátok ezeket a mégoly arcpirító nyilazásokat. Csak szemeket védjétek. A nemzetek, az új nemzedékek romlatlan idegzetű szemükkel néznek előre.

Zárszóul pedig, és ezt már a mindenholi diaszpórabeliéknél is. Hogy mindezt főlényel, humorral nézzétek! Nem ok nélkül nevezték a sorskérdéssel foglalkozókat búsmagyaroknak. Volt okuk búsulni. Ne búsmagyarokként hajoljanak össze mégsem azok a négy-öt magyar összehajlók. Ne sóhajtozó miért is, miért is-ekre. Ady nem ezt akarta, nem a hasztalan könnycsorgatást. A ti első leckétek az, hogy emelt fő és mosoly. Sőt, kellő humor. Rögtön fölényre, jókedvre hangoló, még ha ez a humor az akasztófahumor is. Mert az sem mindegy, hogy a kivégzőosztag elé milyen lelkiállattal áll ki az ember. A nemzet műhelyébe léptek és – éltesse Isten a tisztességet.

* * *

KERESNI, AMI ÖSSZEKÖT – 1979

Az 1979-es esztendő események sorozatával jelezte, hogy a magyar társadalomban az évtizedek óta érlelődő folyamatok olyan elmozdulást okoztak, melyre a hatalmon lévő pártnak is választ kellett adnia. Januárban megjelent Borsányi György könyve Kun Béla életrajzáról, amelyet a budapesti szovjet nagykövetség felszólítására betiltottak, mert a könyv foglalkozott a Kun elleni koncepciók perrel is.¹⁹⁹ Május 10-én elhunyt Bibó István az 1956-os népfelkelés egyik emblematikus szereplője. A május 21-i temetésén, az Óbudai temetőben – nagy létszámú rendőri jelenlét mellett – sok száz fős gyászoló gyülekezet előtt Illyés Gyula és Kenedi János mondott gyászbeszédet. Még ebben a hónapban megalakult a *Bibó-émlékkönyv* szerkesztőbizottsága, melyben szerepet vállalt Csoóri és Tornai József is. Május 18-19-én lezajlott a Fiatal Írók találkozása Lakiteleken, ahol Illyés Gyula jelenlétében zászlót bontott a nemzeti demokraták harmadik generációja. Júniusban – igaz kisebb mozikban és minimális hírverés mellett – bemutatták a *Tanú* című filmet, s ugyanebben a hónapban elindult a *Heti Világgazdaság* című reformszellemű hetilap. Októberben, Münchenben, megjelent Illyés Gyula előszavával Janics Kálmán *A hontalanság évei* című könyve, mely objektíven mutatta be a második világháború utáni szlovákiai magyar kisebbség történetét. Prágában elítélték a Charta '77 vezetőit. Magyarországon – több levélben – 250 magyar értelmiségi tiltakozott az ítéletek ellen.

Ez utóbbi és a Bibó-émlékkönyv szerkesztőbizottságában vállalt nemzeti demokrata jelenlét komoly fejtörést okozott az MSZMP kulturális és politikai vezetésének. Fel kellett ismerniük, hogy a nemzeti demokraták új nemzedékével már nem lehet a régi formában tárgyalni, új módszereket kellett találni a velük való együttműködésre vagy tevékenységük elfojtására. Mindkét változat felmerült lehetőségként. Az alábbi-

¹⁹⁹ Borsányi György: Kun Béla – életek és korok. Akadémia Kiadó, Budapest, 1978.

akban ismertetésre kerülő dokumentum Kádár János hozzászólása azon az 1979. november 1-i MSZMP KB ülésen, ahol az úgynevezett ellenzéki szervezetek és ismert képviselőik tevékenységéről tárgyaltak. A politika számára a legkeservesebb akciót a Charta 77 elítélt vezetői elleni magyar értelmiségi összefogás jelentette.

1979 őszén került sor az úgynevezett második Charta-szolidaritási akcióra. Az első 1977-ben volt. 1977. január 9-én 34 magyar értelmiségi bocsátotta ki szolidaritási nyilatkozatát a Charta 1977. január 6-án letartóztatott szóvivőjének, Pavel Kohoutnak címezve. Az összesen két mondatból álló tiltakozó nyilatkozathoz az aláírók szolidaritásukat fejezték ki a Charta 77 mozgalom tagjaival, letartóztatott vezetői mellett, elítélték „az ellenük gyakorolt repressziót”, és hangot adtak meggyőződésüknek, miszerint „az emberi és állampolgári jogok védelme egész Kelet-Európa közös ügye”.²⁰⁰ Az aláírók között a nemzeti oldal képviselőjében ott volt Csoóri Sándor, de akkor még egyedül csak ő.

Az 1979. október 25-ére dátumozott és személyesen Kádár Jánoshoz intézett nyílt levelet, amely három bekezdést tartalmazott, és a nemzetiek közül aláírta Benda Gyula, Santa Ferenc, Sára Sándor, Kiss Benedek, Kodolányi Gyula is. A 127 aláíró aggodalmának adott hangot, amiért „embereket meggyőződésük, véleményük kinyilvánításáért börtönöznek be”, s kérték Kádárt, hogy az emberi jogok és a demokrácia védelmében „tekintélyét latba vetve lépjen fel az első fokon elítéltek felmentése és szabadon bocsátása érdekében”.²⁰¹ A másik nyilatkozatot Losonczi Pálnak, az Elnöki Tanács elnökének küldték el október 29-én. A szöveg gyakorlatilag egyetlen mondat, s csak annyit tartalmazott, hogy az aláírók tiltakoznak az ítéletek ellen, s követelik az elítéltek szabadon bocsájtását. Ezt a petíciót 187-en írták alá, köztük Tornai József, Bakos István, Kodolányi Gyula és Csoóri Sándor.

Ez a kezdeményezés volt az első nagyobb szabású akció kifejezetten politikai témában. Izgalomra elsősorban az adott okot a párton belül, hogy az aláírók között a nemzeti demokraták második és harmadik generációs tagjai is szerepeltek, azaz bebizonyosodott, a nemzeti gondolat megújulásra képes, és az újabb generációkra is hat.

²⁰⁰ MOL 288f 11/4265. ó. e.

²⁰¹ Nyilatkozat. *Magyar Füzetek* 5. szám. Párizs, 1979, 139. o.

KÁDÁR JÁNOS BESZÉDE AZ ELLENZÉKRŐL AZ MSZMP KÖZPONTI BIZOTTSÁGA ÜLÉSÉN²⁰²

[...] Ebben a helyzetben, amit érzékelhetünk és számon kell tartanunk, természetesen mozognak ellenséges és – most ezt a kifejezést is használom – ellenzéki elemek különböző formában. A mi rendszerünknek vannak ellenségei – azért csak legyünk tisztában ezzel. A szocialista rendszernek itt Magyarországon is vannak ellenségei. Persze még több van tőlünk nyugatra. Nem nagy a számuk, de vannak, a legkülönbözőbb szociális kategóriákban adódnak ilyenek. Akármilyen csekélyszámúak is, van közöttük egy bizonyos fajta élénkülés, káröröm, károkozás, vészharang kongatás, és hasonló.

Ugyanígy bizonyos oxigén jutott bizonyos ellenzéki elemeknek is, akik most virgoncabban ficákolnak. Ezzel kapcsolatban röviden és nem végleges értékelésként szeretném a Központi Bizottságot tájékoztatni bizonyos akcióról, amiről valószínűleg már hallottak. A közelmúlt napokban, egészen pontosan szombaton, vasárnap és hétfőn Magyarországon egy aláírási kampány ment végbe. Ennek a kampánynak a bevallott célja a prágai perek elleni tiltakozás. Ennek a jelentkezési formája a következő: szövegeztek valami állásfoglalást, amiben tiltakoznak az ilyen és ilyen prágai per ítéletei ellen és követelik azok szabadon bocsátását. Körülbelül ez van benne. Ez az egyik iromány; ezt aláíraták bizonyos számú emberrel és állítólag elküldték Párizsba a Charta 77 szóvivőjéhez.²⁰³ Így mondták. Aztán a hírek szerint ugyanezt

²⁰² Kádár János beszéde az MSZMP KB 1979. november 1.-i ülésén. MOL 288. f. 4/165. ó. e.

²⁰³ Ezt a levelet hárman írták alá, Bence György, Kenedi János és Kis János. Nyílt levélként tették közzé nemzetközi hírügynökségekhez elküldve. Magyar állami szervezetekhez ezt nem küldték el. Megjelent: *Magyar Füzetek* 5. szám. Párizs, 1979, 137. o.

leadták a magyar Elnöki Tanácsnál is, nem tudom, mi célból.²⁰⁴ Mit csináljon ezzel a magyar Elnöki Tanács? Ez tehát a második aktusuk. A harmadik: az MSZMP Központi Bizottságához is címeztek valamiféle írást, amit szintén többen aláírtak; ennek állítólag én volnék a címzettje. Ezt eljuttatták a különböző szerkesztőségekhez, a *Népszabadsághoz*, a Távirati Irodához és más szerkesztőségekhez. Meg kell mondaní, hogy elég rapidul, ügyesen és permanensen szervezték meg és három nap alatt lebonyolították. Összességében – gondolom – kb. 250 aláíró lehet. Azért mondom így, hogy 250, mert vannak olyanok is, akik az elsőt is meg a másodikat is aláírták.²⁰⁵ Azt, amelyet a *Népszabadság* szerkesztőségének nyújtották át – és talán másutt is – kilenc ember írta alá külön, akik sem ehhez nem akartak csatlakozni, sem ahhoz.²⁰⁶ Ezért mondom: globálisan, körülbelül 250 ember írta alá ezt a három papírt. Azt nem tudom, hogy Prágába eljuttatták-e, és kinek; azt sem tudom, hogy az Elnöki Tanácshoz eljuttatták-e vagy sem. Bizonyos szerkesztőségekhez eljuttatták. De először és a leggyorsabban Párizsba jutott el. Telefon útján gyorsan leadták, közölték, hogy aláírta 63 ember, illetve 110 ember; ott működik egy magyar disszidens csoport, Kende vezetésével, akiknek megfelelő összeköttetésük van a francia hírközlő szervekkel; a francia szerveknek megfelelő összeköttetésük van az amerikai és más szervekkel; ez rendes operatív intézmény. Van tehát ott egy antikommunista góc, aminek többféle szekciója és megjelenési formája van. Oda azonnal eljutott ez a papír.

Így állunk ezzel a kérdéssel most. Ez is hozzátartozik a mi belpolitikai képünkhöz. Mi a Politikai Bizottságban foglalkoztunk már ezzel pár szó erejéig, és a követ-

²⁰⁴ 127-en írták alá. Megjelent: Nyilatkozat. *Magyar Füzetek* 5. szám. Párizs, 1979, 139. o.

²⁰⁵ A Kádár Jánosnak címzett levelet 187-en írták alá, közöttük 60 olyan személy volt, aki az Elnöki Tanácshoz írott levelet is aláírta. Megjelent: Nyilatkozat. *Magyar Füzetek* 5. szám. Párizs, 1979, 142. o.

²⁰⁶ Kádár rosszul tudta. 9 filmrendező (András Ferenc, Dobai Péter, Makk Károly, Marx József, Sándor Pál, Sára Sándor, Simó Sándor, Valló Péter és Zsámbéki Gábor) valóban írt egy külön levelet Kádárnak, de annak szövege teljes mértékben megegyezett azzal a levéllel, melyet 250-en írtak alá, és ők maguk is aláírtak.

kező elhatározásra jutottunk. Az első: mi ebben a pillanatban semmiféle adminisztratív lépést nem teszünk. Ennek a döntésünknek az az indokolása, hogy ingyen reklámot mi nem csinálunk senkinek sem, legkevésbé az akciónak. Ezen kívül a mi harci módszerünk végeredményben nem abból áll, hogy adminisztratív. Már a két évvel ezelőtti Charta-aláírásnál is – akkor 34 aláírás volt – felmerült ez a kérdés, mi kell ilyen embereknek? Hívják be őket félórára valahová, a rendőrségre mondjuk beszélgetni – csak beszélgetni vagy kihallgatni –, azonnal megy a telefonon az üzenet, hogy letartóztatták, kihallgatásnak vetették alá, üldözik őket stb., és ezzel már tízszeresen verjük fel az ázsíjukat. Tehát mi ebben a pillanatban adminisztratív intézkedést nem teszünk. Szép nyugodtan és komolyan megvizsgáljuk ezt az ügyet, erre az illetékesek megbízást kaptak: hogyan szervezték, mit csináltak. Nagyjából persze látni az egészet. Aztán azt is nézzék meg pontosan, hogy kik írták alá, miért csak az egyiket, vagy a másikat, a harmadikat. Van bizonyos számú párttag is az aláírók közt. Aztán majd meg fogjuk vizsgálni, hogy mit kell tennünk.²⁰⁷

Meg kell azért mondani, hogy az adminisztratív lépésnek tulajdonképpen volna önmagában is indokoltsága, hiszen ezt a dolgot ténylegesen négy ember csinálta, amennyire meg tudjuk ítélni.²⁰⁸ Mi is régi szervezők vagyunk, tudjuk, mit jelent az, hogy egy akciónak négy szervezője van. Itt majd azt is meg kell vizsgálni – valószínű kideríthető –, mert nekünk nem mindegy, hogy Párizsból hívták-e fel ezt a négyet, vagy közülük valaki hívta fel Párizst, hogy kellene egy kis aláírás Magyarországról is, vagy pedig itthon született egy olyan ötlet, hogy ők is produkálhassanak valamit, és ezért gyorsan megtelefonálták Párizsnak, hogy teljes erővel támogatják őket. Még ezt is érdemes majd – amennyire lehet – megtudni. Ezt az utóbbit azért említem, mert ha ezt négy ember szervezte is, ez külön eset természetesen, de a többivel is van ne-

²⁰⁷ Az aláírók egy részével a következő hetekben elbeszélgettek a pártszervezetek titkárai és a munkahelyeik vezetői. Egyesek visszavonták aláírásukat, mások erre nem voltak hajlandók. Néhány helyen munkahelyükről történt elbocsátásukkal szankcionálták az aláírásban való részvételüket.

²⁰⁸ Pontatlanok voltak Kádárék információi. Egyszerre több kezdeményezés is elindult, pl. Radnóti Sándor vagy Zsille Zoltán részéről, ezért többfajta levélváltozat is született.

künk politikai gondunk, ezért velük is kell foglalkozni. Majd meglátjuk, hogyan. Megnézzük, körülnézünk nyugodtan és aztán majd politikai munkát kell végeznünk. Nekem az a véleményem, ami a jövőt illeti, én nem zárnám ki teljesen az adminisztratív rendszabályokat sem. Nekünk van egy elemi kötelezettségünk: országunk biztonságát, alapintézményeit és a munkásosztály hatalmát tekintve kötelességünk ezeket a törvény erejével is védeni. Ez változatlanul fennáll. De nekünk nem ez a fő és nem ez az elsődleges politikai eszközünk. Nagyon sok ismert ember van közöttük, de még több az ismeretlen. Hozzá kell tenni: van közöttük néhány „eltartottunk” is, különböző címen; családgondozó, ez, az, amaz, kutató, a világon semmit nem csinál évek óta, a magyar állam tartja el; persze ilyen akciókat szervezni ők jobban ráérnek, mint a dolgozó emberek. Tehát azon is gondolkozni kell, hogy meddig miképp kell ezeket a helyzeteket fenntartani, kell-e változtatni; végül: érdemi politikai munkát kell végezni az emberek közt, meg kell magyarázni, hogy mi ez. Ebben van egy furfangos dolog is: abban, amit hozzánk címeztek, az van, hogy a prágai perek ellen szólnak, s kéri, hogy az elítéltek érdekében „az ön nemzetközi súlyát felhasználva lépjen fel”. És ezt aláírták. Ezt most hogyan értsük? Tehát itt ilyen kérdéstről van szó.

Itt azért feltétlenül differenciálni kell. Én ugyan nem tanulmányoztam ezt az iratot – volt nekem más dolgom is az elmúlt napokban –, hogy kik írták ezt, meg azt, mit írtak alá stb., de azért vázlatosan ismeri az ember őket, ezek az aláírók nagyon különböző társaság. Vannak köztük ismert nevek, például Rajk László – ő a Rajk fia. Megmondom őszintén, Rajk Lászlónét rögtön kiemelném mindenféle politikai kategóriából. Ő egy szerencsétlen sorsú asszony. Mit tudunk mi vele csinálni? Ő mindig mindent alá fog írni, ha akarják, behunyt szemmel is, ha neki azt mondják, hogy humánus, és így tovább. Mit csináljunk mi az ilyen emberrel?

Van nekem egy régi „ismerősöm” és „barátom” is az aláírók között: a Donáth Ferenc. Őt már nem merem így védeni, politikailag elég nagy hülyeséget csinál időnként. Számomra ő olyan eset, mint Ilf és Petrov könyvében az öreg Funt, aki minden rendszerben ült. Ez a Donáth is ült valamennyit a kapitalista rendszerben, aztán a személyi kultusz évei alatt is. Ismerem, mert vádlott-társam volt. Aztán ült már a mi kurzusunk alatt is az 56-os dolgai miatt. Magunk közt mondván – családtagja is ezt

mondja róla – politikailag ő már nem beszámítható. Ezekkel tehát így kell foglalkozni.

Vannak más emberek is, szintén ismert figurák, egyesek még 1956-ból, vagy az azt követő időkből. Hegedüs András az egyik ilyen, aki talán kettőt is aláírt, pontosan nem tudom. Oda van írva: Hegedüs András ny. szociológus, nyugdíjas. Különben a nyugdíjasokról majd kicsit jobban kell gondoskodni, ez általános feladat. A következő név: Széll Jenő. Az itt levő „öregebb fiúk” tudják, ki ez a Széll Jenő. Köztük van egy politikailag ismert ember is, akinek a neve most nem jut eszembe, aki 1956 őszén a XIII. kerület aktivistája volt, pedagógusféle, aki először mondta nyílt taggyűlésen, hogy Rákosi mondjon le.²⁰⁹ Hasonlóak a többiek is, 56-os ismerősök és mások! Az ismertebb személyek közül, akik talán eminensen nem politikai, hanem más területen dolgoznak: Illyés Gyulát is megkeresték, de ő nem írta alá, fogalmazási kifogása volt a szöveg ellen. Igen, maguk itt nevetnek. Fogalmazási kifogása volt, azért nem írta alá.²¹⁰ Aláírta azonban egy Eörsi nevű író, aztán egy Székely nevű zeneszerző. Ilyenek az ismertebb nevek. A *Népszabadságnál* leadott névsornál, ahol a „pártszerűt” adták le, volt egy még „pártszerűbb” 9 aláírás; ugyanott adták le azt is, akik még ettől is elhatárolták magukat, azt sem írták alá, ami az MSZMP Központi Bizottsága első titkárának szólt, hogy a nemzetközi tekintélyét vesse latba.²¹¹ A 9 név közül a legismertebb két ismert filmrendezőnk: Makk Károly és Sándor Pál neve, akik egyébként rendszeresen dolgoznak a maguk szakmájában. Valamilyen lelkes-

²⁰⁹ Kádár utalása Litván Györgyre vonatkozik, aki 1956 tavaszán a XIII. kerületi pártaktíván vetette fel, hogy Rákosi Mátyásnak le kellene mondania a párt vezetéséről.

²¹⁰ Illyés Gyulát Petri György kereste meg személyesen, a lakásán, a Kádár Jánosnak címzett levéllel. Illyés átolvasta és azzal utasította el, hogy a megfogalmazás annyira stílustalan és pongyola, hogy azt ő nem írja alá, de másnap Petri jöjjön vissza és átírják a szöveget. Illyés készült is rá, hogyan lehetne finomítani a stílust, de Petri nem tért vissza a szöveggel, azt Illyés aláírása nélkül küldték el. Illyés jól látta, hogy akkor is bajba kerül, ha aláírja, de akkor is, ha megtagadja az aláírást. Politikai érzékére és meggondolt viselkedésére vallott az a fajta kifogás, mely szerint ő csak megfelelő magyarsággal és átgondoltsággal megalkotott szöveget hajlandó aláírni. Illyés Gyula: *Naplójegyzetek. 1979–1980. Századvég Kiadó, Budapest, 1994. 138. o.*

²¹¹ Téves információ, az előbbieken ismertetett 9 filmrendező aláírta a másik levelet is.

désből akarták talán aláírni, vagy azért, mert nem akartak kimaradni belőle, vagy mit tudom én; ők nem akarnak rossz emberek lenni.

Tehát erre az egész kategóriára, erre a 250 emberre gondolok, persze ezt csak mint szimptómát vetem fel a Központi Bizottság ülésén, hiszen tettüktől nem mozdul meg a föld Magyarországon. De azért gondolkozni kell: intézményes rendszer legyen nálunk, hogy minden ilyen hasonló nemzetközi kampányba beleszállnak a kommunisták nálunk is, vagy elég egy telefon és akkor már mindjárt produkálnak 250 aláírást? Ezen azért gondolkozni kell! Egyébként a 250 ember között talán két kézen meg lehet számolni, vagy annyi sincs, akik a fennálló rendszer ellenségei. Van ezek közt 200, vagy nem tudom hány ember, akik ellenzékben vannak, nem a rendszer ellenségei – ilyen kategória is létezik.²¹² Nem értenek egyet a politikai meg egyéb megoldásokkal, gazdasági megoldásokkal. Valószínűleg van egy egész csomó aláíró, akikre ezt nem lehet mondani, a prágai perekben más pozíciót foglalnak el, mint a párt.

Eltársak! Maguk ismerik a párt pozícióját ezekben a prágai perekben. Szinte pozícióvá vált, hogy mi leadtuk a hírt a perről, és alászolgája! Mi ezenkívül egyetlen szót sem szóltunk, hiszen lelkesedéssel, örömmel mi nem tudjuk ezt a pert üdvözölni, beleszólni meg beavatkozni nem szoktunk – nem is gyakorlatunk – ilyesmibe. Ha mi ezt csinálnánk az egyik héten, a jövő héten szól egy másik szomszédunk, hogy halló, ezt ne így csinálják, hanem úgy csinálják! Megfelelő politikai kontaktusok keretében természetesen mindenről szoktunk beszélgetni. De mi nem tudunk ebben az ügyben mást csinálni.²¹³ Lehet, hogy ebben az egy dologban nem ért velünk egyet

²¹² Az akkori pártzsargonban az ellenzéki kifejezést még nem használták, mivel kizártak tartották, hogy a szocializmussal szemben ellenzék alakulhatna ki. Számukra a pártpolitika ellenzöi ellenséges elemek lehettek csak.

²¹³ Az egész Kádár-korszakon végig vonul ez a felfogás, mely szerint, ha Magyarország hivatalosan fellép valamelyik magyar kisebbséget ért sérelem ellen, annak következményei az ott élő magyar kisebbséget fogják súlytani, ezért jobb a „porba dugott fej” gyakorlata. Hasonlóképpen idealizálta a párt azt is, hogy az itthoni viszonylagos jólét miatt minden külföldre irányuló kritikai megjegyzéssel magára vonná a többi szocialista ország felénk irányuló kritikáját, mely a hazai reformokat veszélyeztetné.

valahány aláíró, hát majd meglátjuk. A rendtartás mindenesetre megköveteli, hogy a párttagok ügyével foglalkozzunk, ami felett nem tudunk egyszerűen napirendre térni. Többjükről nem is tudom kicsodák, soha életemben nem hallottam a nevüket, valamilyen körben biztosan ismertek, ennek-annak a fia, a másiknak a menyé, a harmadiknak a veje – mert ilyen családi bokrok is vannak. Az egyik Hegedüs fia, a másiknak a menyé; Illyés veje²¹⁴, Illyés nem írta alá. A veje aláírta; önálló, létező nagykorú ember. Ilyen vej, fi, leány stb. van tucatjával ebben a társaságban. Ezekkel mi az ördögöt tudunk mi csinálni? Ez is egy belpolitikai szimptóma, és nem hallgathatunk róla, hogy ez is volt, ez is van. Rendesen, nyugodtan, a mi politikánknak megfelelően – és a mi módszereinknek megfelelően – kell a dologgal foglalkozni, s ami rendezni való, azt rendezni kell. Gondolom, hogy a párttagoknál szó nélkül nem lehet hagyni. Valamiképpen, valamit beszélni kell velük²¹⁵ [...]

* * *

²¹⁴ Az aláírók között volt Kodolányi Gyula, Illyés Mária, Illyés Gyula leányának férje. Nyilatkozat. *Magyar Füzetek* 5. szám. Párizs, 1979, 139. o.

²¹⁵ A KB ülés után, az esti órákban Aczél György felkereste Illyés Gyulát és miután beszámolt neki a KB ülésen történekről, dedikáltatta vele Janics Kálmán könyvét, melyhez Illyés írta az előszót és Münchenben jelent meg. (*A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945–1948.* Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, München, 1979.) Tekintetbe véve a napközbeni KB ülésen Kádár által elmondottakat, joggal tekinthetjük Aczél dedikációra vonatkozó kérését jelképesnek is, hiszen ez volt az első dedikált könyve Illyéstől. Ráadásul olyan könyvbe kérte a dedikációt, melyet nem is Illyés írt, viszont hivatalosan Magyarországon ez a könyv nem volt elérhető és kifejezetten arról szólt, amit a párt politikája szerint el kellett hallgatni. Illyés Gyula: *Naplójegyzetek. 1979–1980. Századvég Kiadó, Budapest, 1994. 145. o.*

ELVÁLÓ UTAK

Az 1979-es aláírásgyűjtési akció több szempontból is fordulópontnak tekinthető a Kádár rendszerrel szemben álló hazai csoportok történetében. Egyrészt ez már egy politikai kérdésben történő állásfoglalásra hívott fel, másrészt addig soha nem tapasztalt létszámban tudott megmozdítani embereket. Az aláírók között nem kevés párttag is volt, ami jelezte, hogy a szabadságjogok melletti kiállás erősebb kötelék, mint az ideológiai dogma, ugyanakkor a több szálon futó szervezés és az aláírások megszerzésének módja jelezte, más és más szándéka van azoknak, akik csak az aláírás megszerzését és más, akik a szöveg melletti kiállást tekintik fontosnak.

Az Illyés Gyulát meglátogató Petri Györgynek Illyés aláírására volt szüksége, hogy azzal további támogatókat tudjon begyűjteni olyanoktól is esetleg, akik addig hezitáltak. A lényeg a tömeges tiltakozás elérése volt, nem pedig az, hogy ténylegesen történjen is valamilyen lépés az ügyben. A reflektorfénybe lépés igénye, s nem pedig a szerep nivós megformálása. Somlai Katalin Kenedi Jánossal készített életút-interjújában Kenedi azt mondta, hogy a Kis Jánossal és Bence Györggyel készített nyilatkozatukat kifejezetten a külföldi hírügynökségeknek szánták,²¹⁶ jelezve, hogy Magyarországon is létezik néhány olyan személy, aki figyelmet érdemel a nyugati szabadságmozgalmak részéről. Az aláírásgyűjtés a figyelem felkeltését és nem valamilyen akció, esetleg sikeres fellépés célját szolgálta.

²¹⁶ „... mi, a Bence, a Kis meg én miért írtunk egy külön levelet a *Le Monde*-nak '79-ben a második Charta-per elé. [...] Azt mondtuk, hogy nem akarjuk megzavarni azokat, akik ezzel a problémával gyötrődnek. Mi megírjuk a magunkét, ők vagy csinálnak valamit, vagy nem. De nem fogjuk ezt a teljesen álságos, belterjes küzdelmet végigvinni.” Somlai Katalin interjúja Kenedi Jánossal.

<http://www.pametnaroda.cz/story/kenedi-ja-nos-1947-2798>. Letöltés: 2017. 08. 25

Élesen elvált egymástól a kétfajta szándék. A nemzeti demokraták nem saját személyükre, hanem az általuk képviselt ügyre, azaz a magyar nemzeti kisebbségek jogszérmére akarták a nemzetközi és a hazai közvélemény figyelmét felhívni. Felemlíthetnénk Király Károly erdélyi magyar politikus tiltakozó memorandumának ügyét, melyet Illyés Gyula és Csoóri Sándor csempészett ki nyugatra, hogy Amerikában nyilvánosságra kerülve valamelyest megvédje Király Károlyt a végzetet jelentő felelősségre vonás elől, vagy Illyés Gyula, Csoóri Sándor, Für Lajos, Kiss Gy. Csaba és mások vidéki folyóiratokban megjelenő esszéit, ajánlásait.

A Charta aláírásgyűjtő akció igazolta, hogy az elégedetlenségnek és a cselekvési vágynak gyökerei vannak a magyar értelmiségben. Számukra tehát lehetőséget kellett adni. Nem csak szavakban, hanem olyan akciókkal, ahol saját tetteik konkrét eredményét, hatását is lemérhetik, szerepüket, fontosságukat visszaigazolni látják.

Itt vált el a két rendszerkritikai csoport útja. A polgári demokraták tudatosan a második nyilvánosságot választották. A rendszer megdöntését szűk értelmiségi csoport lázadásával képzelték el. A szamizdattokkal, az utcai megmozdulásokkal, tüntetésekkel, petíciókkal a rendszer erodálódását kívánták elérni. Nem tagadható, hogy sikeresen. A nyugati hírközlő szervek sokat foglalkoztak velük, kritikus szembenállásuk visszhangra talált az értelmiségi, főként budapesti értelmiségi közegben.

A nemzeti demokraták a nyilvánosság útját választották. Nem véletlen, hogy közülük senki nem vonta vissza aláírását, megszólalásaikkal, cikkeikkel azt jelképezték az emberek előtt, hogy nem lehet elhallgattatni a kritikai hangot, mindenki a saját helyén, környezetében bátran felléphet jobbító szándékkal. A nemzeti demokraták a szabadság hangját jelenítették meg, a félelem nélküli élet vágyát és igényét.

Az alábbiakban ismertetett jelentés, burkoltan bár, de már érzékelteti a kétfajta út lehetséges elválását és annak belátható következményeit. A pártvezetés még nem vonta le azt a következtetést, mely az elégedetlennel való párbeszéd és az általuk hiányolt intézmények, folyóiratok, nyilvánossági fórumok megteremtésére vonatkozhatott volna, de már a jelentésben idézett, az aláíróktól érkezett válaszok is jól jelzik, hogy melyek a nemzeti demokraták és támogatóik fő kifogása, törekvése. Az elkövetkezendő évek ennek a közéleti felelősségvállalásnak a jegyében telnek, intézmények és lehetőségek követelésével, felkutatásával és használatával.

A CHARTA-PER ELLEN TILTAKOZÓ ÉRTELMISÉGIEKKEL FOLYTATOTT BESZÉLGETÉSEK TAPASZTALATAIRÓL

Az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának tájékoztatója a Politikai Bizottságnak²¹⁷

1979. november 26.

1. A prágai per ellen tiltakozó aláíróknak eddig több mint felével folytattak beszélgetést az arra felkért személyek. A beszélgetések zöme nyugodt hangnemben, tárgyyszerű légkörben folyt, helyenként vitajelleget öltött, néhány esetben aktív, pozitív szellemű politizálással is változott. Ritkábban fordult elő, hogy megmerevedett a beszélgetések légköre, az aláírók bezárkóztak, vagy igyekeztek kitérni a nyílt véleménynyilvánítás elől. Csupán néhány esetben volt jellemző a visszautasító, cinikus hangvétel az aláírók részéről. Az aláírásiakció szervezetségére utal az is, hogy az aláírók egy kisebb köre (10-15 fő) érzékelhetően felkészült ezekre a beszélgetésekre, érvek, ellenérvek sok hasonlóságot mutattak. A beszélgetések az aláírók differenciáltságáról előzetesen kialakított képet nem módosították.

2. Az aláírók túlnyomó része erkölcsi, lelkiismereti okokra hivatkozva kizárólag csak a prágai per ellen tiltakozott. E csoportban az aláírók többsége kifejezte a „párt politikájának lényegével” való egyetértését, sokan a „politikai rendszerünk iránti hűségüket, a politikával való azonosulásukat” hangsúlyozták. Többen érveltek úgy, hogy „a mi rendszerünk elég erős egy ilyen állásfoglalás elviselésére” stb.

²¹⁷ MOL 288. f. 51786 ó. e. A tájékoztató alapján a PB november 27-én úgy határozott, hogy „dorgálásban kell részesíteni azokat a párttagokat, akik annak ismeretében is fenntartják álláspontjukat, hogy a szervezők az aláírásokat külföldre juttatták”. A nem párttagokkal kapcsolatban a PB nem foglalt állást.

Az aláírók többségében csak a beszélgetések során tudatosult, hogy manipulálták őket. Túlnyomó részük meg volt győződve arról, hogy „akinek a beadványt címezték, az kapja meg”. A „szervezők részéről történő inkorrekttségnek” minősítették azt, hogy a nyilatkozatot külföldre juttatták, s ezt „elhallgatták” előlük.

E csoportban az aláírók meglehetősen élesen elhatárolják magukat „más politikai ellenzéki alírókkal való közösségvállalástól”. Többen tettek ilyen tartalmú írásos nyilatkozatot, illetve latolgatják annak lehetőségét. A beszélgetők egy része felajánlotta, hogy nyilvánosan írásban is kiáll a politikai vezetés mellett. A megkérdezettek többsége ugyanakkor morális okok miatt nem kívánja visszavonni véleményét.

3. Az aláírók másik – kisebb – csoportja az aláírási akciót hazai viszonyaink és belpolitikánk bírálatának is szánta. Különösen a szocialista demokrácia korlátozottságát és tájékoztatási rendszerünk merevségét, bátortanlását kritizálták.

Többen felhívták a figyelmet a „vezetők és vezetettek”, a „hatalom és az állampolgár közötti kapcsolat” zavaraira, arra, hogy bár megvan a személyes bizalom a vezetés iránt, de ez a demokratizálódási folyamathoz kevés. Többen beszéltek arról, hogy az utóbbi években a „demokratizálódási folyamat megtorpant”, a politikai-állami vezetés „kiskorúnak tekinti az állampolgárt”. Tájékoztatási rendszerünket főleg vezető értelmiségi körökben érte bírálat, mondván: „ha a politikai vezetés nem félne a nyilvánosságtól, ha nem lenne annyi torzulás a tömegkommunikáció eszközeiben, akkor talán ezekre az aláírásokra sem került volna sor”. Néhányan egészen nyersen megfogalmazták: „tájékoztatási rendszerünk alkalmatlan arra, hogy az a vezetők és vezetettek kapcsolatát helyesen tükrözze”. E csoportban többen kifejtették: aláírásokra az készítette őket, hogy véleményük kifejtésére nem nagyon látnak módot és lehetőséget, „a legális demokratikus fórumok formálisak, nem közvetítenek valódi véleményeket”. Többen hiányolták, hogy nincs olyan fórum, ahol politikai vezetők kisebb értelmiségi csoportokkal nyíltan beszélgethethének országunk gondjairól.

Az aláírók többsége ebben a csoportban sem volt hajlandó elismerni akciójának károságát, illetve végiggondolni annak bel- és külpolitikai konzekvenciáit. Cselekedeteiket általában nem tekintik alkotmány- és törvényellenesnek, hiszen „egy állampolgárnak joga van vezető párt- és állami szervekhez levelet írni”. Annak külpolitikai

vonzatáról úgy nyilatkoznak, hogy „az aláírás végső soron a szocialista egységet szolgálja”.

4. Az aláírók egy része számolt ugyan a nyilatkozatok külföldre juttatásával (még azzal is, hogy a SZER is hozzájut), de remélték, hogy elsődlegesen kommunista vagy baloldali lapokban kap nyilvánosságot. Megszorítások nélkül csak egy elenyésző kisebbség fogalmazott úgy, hogy a petíció külföldre juttatását „nem tartja rossznak”. Egyrészt azért, mert „így biztonságban van az aláíró – esetleg az akciót elhallgatják a magyar szervek”, másrészt a „tiltakozás hatásának elérése érdekében” tartották ezt szükségesnek.

5. A Bence-Kis-Kenedi által írt nyílt levelet, amely a *Le Monde*-ban jelent meg, az aláírók túlnyomó többsége nem ismerte. Itt mutatkozott meg legerőteljesebben az, hogy az aláírók jelentős része elhatárolja magát az aláírást szervezők külön politikai céljaitól, nem értenek egyet a párt 1956 óta folytatott politikája egészének elvetésével, illetve megkérdőjelezésével. Nagyjából hasonló arányban vannak a „kételkedők”, illetve akik azt vallják, hogy a nyílt levélben „vannak igazságok, de sok ostobaság is”. Figyelmet érdemel, hogy az így csatlakozók főleg a „csehszlovákiai magyar kisebbség sorsáról” írottak miatt találják elfogadhatónak a nyílt levelet.

Mindössze 10-15 aláíró vállal közösséget a szerzők szándékaival, és ért egyet a nyílt levéllel. Ezek általában egyetértenek azzal is, hogy a külföldi szervek az akciót ellenséges cselekedetre felhasználják.

A beszélgetések tapasztalatai azt mutatják, hogy a PB e kérdésben két hete kialakított álláspontját nem szükséges módosítani. A levonható tanulságokat – köztük amelyek a politikai vezetés és az értelmiség kapcsolatára vonatkoznak – a napi munka menetében kell hasznosítani.

Kornidesz Mihály

AZ ELSŐ HIVATALOS INTÉZMÉNY

Alig pár héttel az aláírásgyűjtő akció után már ki is alakult az első lehetséges akció terve, amely konkrét formában segítheti a magyar kisebbséget. 1979 decemberében fogalmazódott meg a Bethlen Gábor Alapítvány terve Bakos István művelődéskutató, akkoriban a Művelődési Minisztérium munkatársa, mellesleg az egyik tiltakozást aláíró nemzeti demokrata fejében. Szentendrén, Kiss Ferenc kertjének rendbe tétele során beszélt róla Für Lajosnak és Kiss Ferencnek, hogy létre kellene hozni egy olyan szervezetet, amely Bethlen Gábor nevét viselné és fő feladatának a nemzeti szellemű alkotómunka támogatását tekintené. Keretül az akkoriban itthon még ismeretlen, de a támogatások összegyűjtéséhez nagyon megfelelő alapítványi formát ajánlotta. Bethlen Gábor neve, lévén akkor ünnepelte az ország születésének négyszázadik évfordulóját, mindenki számára elfogadható hívó szónak számíthatott, és az is egyértelmű volt, hogy amint a fejedelem maga, aki Erdély függetlenségének megvédése által írta be nevét a magyar történelembe, úgy ez az alapítvány is Erdély, azaz a magyar kisebbség védelmével fogja saját történelmi küldetését teljesítettnek látni.

Bakos ötletét felkarolta Csoóri is, mint aki egyre inkább a nemzeti demokraták hangadója szerepelt az egyes megbeszéléseken, és természetesen Illyés Gyulát is az elképzelés mellé akarták állítani. 1979. december 27-én kereste fel Csoóri Sándor, Kiss Ferenc és Kósa Ferenc, Veress Bulcsú, Amerikában élő barátjukkal közösen Illyés Gyulát. Illyésnek nyomban megtetszett a vakmerő ötlet. Azonnal megéreztte, hogy ez eltér az addigi akcióktól, nem csak beszéd, szónoklás, hanem maga a cselekvés. Megértette, hogy az Alapítvány léte és működése, a határon túli magyarokért indított küzdelmek folytatása. Mi sem mutatja jobban lelkesedését, mint a Csoóri Sándor által felidézett anekdota Illyés saját szerepére vonatkozó megfogalmazásáról. „Tehát nézzük csak! Az ötlet nagyszerű. Önök a nemzet nevében összegyűjtenek

tömegek pénzt, s nekem, mint az Alapítvány fejének átadják ezt az összeget, én pedig, mint Kossuth pénztárnoka annak idején, lelépek vele nyugatra. Ha másként nem, így bizonyára irigyelt történelmi alakja lehetnék a hazának...”²¹⁸ Azon helyben megegyeztek abban, hogy az Alapítvány kezdeményezői olyan tekintélyes személyek legyenek, akik életútjukkal és következetes kiállásukkal jelképezik a célkitűzéseket és kellő súlyt adnak az intézmény elismeréséhez. Illyés ragaszkodott ahhoz, hogy az alapítók között ott legyen Németh László és Kodály Zoltán özvegye, a két – már sajnos eltávozott – nemzeti nagyság szellemének képviselőjében.

Amint minden szilveszterkor, úgy 1979 évfordulóján is Németh Ellánál, az író özvegyénél jött össze a nemzeti demokraták társasága. Itt született meg az Alapítvány kezdeményező levele, melyet elsőként Illyés Gyula, Németh Lászlóné, Kodály Zoltánné és Csoóri Sándor írt alá. Az elkövetkező hetekben még további hatvanöt aláírás került a dokumentumra, melyet 1980 húsvétján, 1980. április 14-én Bakos István személyesen kézbesített Pozsgay Imrének az akkori Művelődési Miniszternek.

Pozsgay két nap múlva, április 16-án, feljegyzést készített (mellékelve a kezdeményező levelet) Aczél György számára, melyet másolatban elküldött Óvári Miklósnak is. A kérelem engedélyezésének politikai mérlegeléséhez felhívta Aczél figyelmét, hogy jogilag nem kifogásolható a kezdeményezés, mert magánszemélyek is indítványozhatják szervezet létrehozását, hangoztatta, hogy a levélben kifejezett szándék tisztességes és támogatható, illetve, hogy az aláírók a magyar szellemi élet kiválóságai, akik nem tiltakoznak, hanem konstruktív javaslattal állnak elő. Figyelmeztetett rá, hogy a politika számára ez a kezdeményezés egy lehetőség az együttműködésre. „Öngól lenne a beadványt politikai nyomásként felfogni és aláíróit ellenzéki magatartással vádolni. (Még akkor is, ha akad köztük valódi ellenzéki is!)”²¹⁹

Hiába volt azonban a sietség, Aczélék nem támogatták az Alapítvány létrejöttét, csak augusztusban került a Politikai Bizottság elé a kérelem. A döntés: elutasítás.

²¹⁸ Csoóri Sándor: *Elveszett utak*. Nap Kiadó, Budapest 2003. 166. o.

²¹⁹ Alapítvány a nemzet javára. A Bethlen Gábor Alapítvány negyedszázada. 1980–2005. összeállította Bakos István, Szécsi Árpád tanulmányával. *Püski Kiadó–Bethlen Gábor Alapítvány* 2005. 158. o.

KÉRELEM A BETHLEN GÁBOR ALAPÍTVÁNY ENGEDÉLYEZÉSE TÁRGYÁBAN²²⁰

Kulturális Minisztérium

Pozsgay Imre miniszter

Budapest, V. Szalay u. 10-14.

Négyszáz esztendővel ezelőtt született történelmünk kimagasló alakja, Bethlen Gábor. Emlékére egy róla elnevezett magánalapítványt kívánunk létesíteni.

Bethlen Gábor – mint ismeretes – a három részre szakadt Magyarország érdekeinek erős várává építette Erdélyt. Fejedelemsége – békíthetetlennek látszó ellentétek közepett – a benne élő népek, vallások, nemzetiségek közös otthonaként védelmezhetette a nemzeti függetlenség ügyét. A realitásokkal számoló felelősség s a fölszántáság, mellyel a realitásokban rejlő magasabb lehetőségek felé vitte nemzetét; a tehetség, hűség és szívósság, mellyel magasrendű céljaiért küzdeni tudott, ma is hatékony példa lehet mindazok számára, akik a közösségi érdekű alkotómunkát tekintik hivatásuknak. – Alapítványunkkal – a munkát mértékké avató szocializmus szellemében – az ilyen természetű vállalkozásokat szeretnénk támogatni és ösztönözni. Végezzék bár intézmények vagy egyének s a szellemi élet bármely területén.²²¹

²²⁰ Megjelent: Alapítvány a nemzet javára. A Bethlen Gábor Alapítvány negyedszázada. 1980–2005. összeállította Bakos István, Szécsi Árpád tanulmányával. *Püski Kiadó–Bethlen Gábor Alapítvány* 2005. 24. o.

²²¹ Az Alapítvány tehát nem segíyezni, hanem alkotómunkát, értékteremtést támogatni kívánt. Teljes mértékben újszerű a forma is, a szándék is, nem sérelmek felsorakoztatását és azok megoldásának igényét tartalmazta, hanem kezdeményező módon egyfajta új ösztönző formát kínált. Kiemelendő az is, hogy mindehhez nem igényelt pénzügyi segítyt, működésük forrását személyes felajánlásokból képzelték el az alapítók.

A Bethlen Gábor Alapítványt nyitottnak óhajtjuk, összegét bárki gyarapíthatja, aki célkitűzéseivel egyetért. Ügyeinek intézését – az illetékes állami intézménnyel összhangban – az alapítók által kijelölt kuratórium végezné.²²²

Kérjük engedélyezését.

Tisztelettel²²³

Budapest, 1979 karácsonyán

* * *

²²² Az állami felügyelettől való függetlenségnek lényeges eleme, hogy az irányítást, végzőket az alapítók jelölik ki. Ez volt az egyik leglényegesebb kifogás az engedélyezés megtagadásában. A Bethlen Alapítvány tulajdonképpen az államtól független szervezet, intézményként működött volna.

²²³ Az aláírók abc rendben: Ágh István (költő), Bakos István (tudományszervező), Barcsay Jenő (festő), Benda Kálmán (történész), Berényi Dénes (atomfizikus), Bessenyei Ferenc (színész), Bodnár György (irodalomtörténész), Borsos Miklós (szobrász), Czine Mihály (irodalomtörténész), Csikai Gyula (atomfizikus), Csoóri Sándor (költő), Csúrka István (író), Fekete Gyula (író), Fodor András (költő), Für Lajos (történész), Gergely András (történész), Gombár Csaba (szociológus), Hanák Péter (történész), Horváth Lajos (mezőgazdász), Huszárik Zoltán (filmrendező), Illyés Gyula (költő), Jancsó Adrienne (előadóművész), Jékely Zoltán (költő), Jócsik Lajos (író), Juhász Ferenc (költő), Juhász István (orvos), Juhász Pál (orvos), Király Tibor (jogász), Kiss Ferenc (irodalomtörténész), Kiss Gy. Csaba (irodalomtörténész), Kocsis Zoltán (zongoraművész), Kodály Zoltánné (énekművész), Kodolányi Gyula (költő), Kovács András (filmrendező), Kósa Ferenc (filmrendező), Levendel László (orvos), Makkai László (történész), Márton János (agrárközigazdász), Mészöly Miklós (író), Nemezz Ernő (vegyész), Nemes Nagy Ágnes (költő), Németh Lászlóné, Orosz János (festő), Páskándi Géza (író), Petrovics Emil (zeneszerző), Rába György (költő), Sánta Ferenc (író), Sára Sándor (filmrendező), Sinkovits Imre (színész), Somogyi József (szobrász), Somogyi Tóth Sándor (író), Szabó Gábor (orvosbiológus), Szervátiusz Tibor (szobrász), Szécsi Margit (költő), Szokolay Sándor (zeneszerző), Szöllősy András (zeneszerző), Tornai József (költő), Ujfalussy József (zenetudós), Vargyas Lajos (zenetudós), Vas István (költő), Vekerdi László (tudománytörténész), Vigh Tamás (szobrász), Zelk Zoltán (költő), Zelnik József (néprajzos), Zsebők Zoltán (orvos)

A BIBÓ EMLÉKKÖNYV

A rendszerkritikai akciók egyik legnagyobb lélegzetű dokumentuma kétségtelenül a Bibó István halála után elkészült *Bibó emlékkönyv* volt. A kötetet Kenedi János ötlete alapján Bibó hetvenedik születésnapjára tervezték elkészíteni barátai, tisztelői. Bibó azonban 1979. május 10-én elhunyt. Már temetése napján megalakult az a szerkesztőbizottság, amely eldöntötte, hogy a tervezett kötetet emlékkönyvként állítja össze. A koordinációt Donáth Ferenc vállalta, a szervezést Kenedi János végezte.

A szerkesztőbizottság első körben 200 értelmiségi nevét írta össze, akiktől valamilyen írást terveztek kérni az emlékkönyvbe. Végül 75 tanulmány, értekezés került a kötetbe. Az eredeti szándék az volt, hogy a könyvet valamelyik kiadónak adják le, azaz hivatalos megjelentetésre szánták. A szerkesztőbizottságban Csoóri Sándor képviselte a nemzeti demokratákat, helyét később Tornai József vette át.

Bibó István joggal volt tekinthető a nemzeti demokraták szellemi-ellenállása egyik meghatározó szereplőjének. Ennek megfelelően számos író, tudós, gondolkodó készített írást a kötetbe. A cél elsősorban az volt, hogy Bibó István személyét és munkásságát méltó módon bemutassák Magyarországon. Emigráns szerzőt eleve nem vettek számításba, hiszen a szándék a legális megjelentetés volt.

Az 1980 végére elkészült kéziratot Donáth Ferenc benyújtotta a Gondolat Kiadónak, ám annak vezetője, Siklós Margit továbbította a minisztériumba és a pártközpontba, ahol nem hagyták jóvá kiadását. A több mint ezer oldalnyi kéziratot ezután 90 példányban legépezték, minden szerzőnek juttattak egy példányt és engedély nélkül terjesztették.

A szamizdatként megjelenő *Bibó-emlékkönyv* szerzői között találhatók nemzeti érzelmű írók, gondolkodók éppúgy, mint a polgári radikalizmus felfogását képviselők. Szerepelnek benne marxista meggyőződésű vagy azzal az ideológiával rokon-

szervező írásművek, s a szerzők között két MSZMP-tag is helyet kapott. A kötet tehát egy összefogást reprezentált, nézetek, gondolatok, az ellenállás különböző útjait választók közös megjelenését. Ahogyan Réz Pál írta, a „mind vastosabb kötet lapjain akarva-akaratlanul kialakult egy új szellemi tömörülés, vagy, szerényebben szólva, különböző világnézetű, származású, múltú emberek találkoztak egy olyan férfi körül, aki, mert szuverén volt, egyiküktől sem volt idegen”.²²⁴ A kötet a demokratikus gondolatok, a Kádár-korszak rendszerkritikai értékelésének összefoglalása.

A kötet hetvenöt szerzői közül 15 tekinthető a nemzeti demokratákhoz szorosabban vagy lazábban kötődőnek. Ilyennek mondható a néprajztudós Andrásfalvy Bertalan (írásának címe: *A magyarság életfája*), Csoóri Sándor (*Láttam arcodat. Bibó István emlékére*), Csurka István (*Bibó-felejtés*), Domokos Mátyás kritikus (*Elmaradt kollokvium helyett*), Erdei Sándor (*Gondolkodni jó*), Fekete Gyula (*Szellem és hatalom*), Illyés Gyula (*Búcsú Bibó Istvántól*), Kiss Ferenc (*Bibó gondolatai*), Kiss Gy. Csaba (*A nemzetfogalom néhány antinómiája Kelet-Közép-Európában. A kelet-európai kisállamok nyomorúsága című Bibó-tanulmány margójára*), Kodolányi Gyula (*Megmaradni alkotó derűben*), Kovács István (*„Határtalan” demokrácia*), a történész Perjés Géza (*Bibó István, a hivatali kolléga*), Tornai József (*Szellem és erőszak*), Varga Domokos (*Bibó István eszményei és a finn fejlődés útja*) és Vargyas Lajos népzene kutató (*Búcsú Bibó Istvántól*). Azaz a szerzők egyötöde a nemzeti demokraták köréből került ki. Ugyanakkor hiányzik a szerzők közül Czine Mihály, Zelnik József, Bakos István, Bíró Zoltán, Lezsák Sándor, Ilia Mihály és még sokan mások, akiknek pedig Bibó társadalomszemléletéről bőven lett volna mondanivalójuk. Egyeseket bizonyára a kötet illegalitásban való készítése, másokat a szerkesztőség összetétele tarthatott vissza a publikálástól.

A Bibó emlékkönyv egy sikeres kísérlet a különböző rendszerkritikus csoportok egymásra találásában, és gondolataik megismertetésében, ám a szamizdat kiadvány csak szűk körben vált ismertté. Bebizonyosodott, hogy kizárólag legálisan megjelenő kiadvánnyal lehet széles körben ismertté tenni a rendszerváltoztatás gondolatát.

²²⁴ Réz Pál: A Bibó-emlékkönyv élé. *Bibó emlékkönyv*. Szerk. Réz Pál. Budapest–Bern, 1991, *Századvég–Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem*, I. kötet, 7.

TÁJÉKOZTATÓ JELENTÉS A BIBÓ ISTVÁN EMLÉKKÖNYVRŐL

*MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály tájékoztatója az Agitációs és Propaganda Bizottság számára*²²⁵

A Politikai Bizottság számára készült, az ellenséges-ellenzéki, ellenzékiekedő csoportok tevékenységéről és az ezzel kapcsolatos feladatokról szóló jelentésünkben²²⁶ röviden beszámoltunk a Bibó István emlékkötet létezéséről, főbb tartalmi-politikai jellegzetességeiről, a szerzői gárda összetételéről, a kötet jelentőségéről az ellenzéki csoportok tevékenységének fejlődésében, és utaltunk azokra a veszélyekre is, amelyeket a kézirat esetleges nyugati megjelentetése okozhat. A Politikai Bizottság 1980. december 9-i határozatában megbízta a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályát, hogy készítsen részletes tartalmi elemzést a Bibó emlékkötetről, és azt terjessze az Agitációs és Propaganda Bizottság elé. Itt következő tájékoztató jelentésünkben ennek a kötelezettségnek teszünk eleget.

1. A Bibó emlékkönyv kéziratát Donáth Ferenc 1980. október végén nyújtotta be a Gondolat Könyvkiadónak, a kötet előtörténete azonban ennél régebbre nyúlik vissza. Bibó István munkássága, személyisége és életútja – ahogy a kötet egyik szerzője is leírja – már évekkel ezelőtt fölkelte az ellenzéki csoportok érdeklődését, írásaival szemináriumok keretében is foglalkoztak. Ebben az időszakban született meg a kötet fő szervezőinek az az elképzelése, hogy Bibó Istvánnak – hetvenedik születésnapjára, tisztelgésekppen – egy ajándékkötetet állítsanak össze, amelynek egy-

²²⁵ Politikatörténeti Intézet Levéltára. Katona István személyes anyagai. PIL. VI. 983.f. 13. ö. e. Megtárgyalta az Agitációs és Propaganda Bizottság 1981. március 10-i ülése. MOL M-KS 288-41/363. ö. e.

²²⁶ A Politikai Bizottság 1980. december 9-i ülésén tárgyalta a belső ellenzéki, ellenséges tevékenységről szóló előterjesztést. MOL 288. f. 5/815. ö. e.

egy kézirat-példányát maguk a szerzők is megkapják. Az ajándékkötet terve Bil 1979 májusában bekövetkezett halála miatt megghiúsult. A továbbszerveződést, t vábbi szerzők bekapcsolódását viszont nagyban előmozdíthatta a Párizsban kiadó Magyar Füzetek Bibó tanulmányaiból összeállított száma, amelynek előszava ny felszólítást tartalmaz Bibó szellemi hagyatékának feldolgozására: a szerkesztők me fogalmazása szerint „pontosan ehhez kíván indítékot adni”.²²⁷ Az ilyen előzmény után elkészült kötet közel 1100 gépelt oldalnyi kézírata gondos szerkesztői munká vall. Egy rövid szerkesztői előszó /lásd. 1. sz. melléklet/ adja tudomásul, hogy írásokat Bibó István emlékének ajánlják, egyúttal figyelmeztet a szerzők közötti tens vitára, egymásnak ellentmondó nézetekre, s – ami miatt tulajdonképpen előszó íródott – leszögezi: „Valamennyi író önmaga írásáért felel; ebből következő hogy nyomtatásban közölni senki kéziratát nem szabad a szerző engedélye nélkül”. Nem kétséges azonban, hogy e fedezékként szolgáló állítás ellenére a kötet jól gondolt, előkészített politikai célokat szolgál, s tartalma sem szűkölködik jól öss hangolt – bár nem minden szerző által vallott – gondolatokban. A Bibó István s mélye és munkássága előtti tisztelgés csak jól megválasztott ürügy, keret volt a köt ben kifejtendő politikai mondanivaló előadásához, és egyben sikeres indíték a hogy a szerzőkhöz és szerkesztőkhöz olyanok is csatlakozzanak, akik – nem ismer a kötet összeállítóinak valódi célját és szándékát – Bibó Istvánban a magyar társa lomtudományi gondolkodás egyik jelentős, bár kritikailag értékelendő öröksé tisztelték.

Az ellenzéki szándékú és tartalmú írárok összehangoltsága következtében az á luk képviselt koncepció relatív súlya, kisugárzó ereje olymértékben meghatáro hogy még a nyilvánvalóan mérsékelt, józan tanulmányok is – kontextusuknál fogv szerzőjük szándékain kívül álló megvilágításba kerülnek. Ezért a továbbiakban el sorban az ellenzéki indíttatású szerzők mondanivalójára, főbb állításaira helyezzü hangsúlyt; a hozzájuk csapódott, tisztos szándékú kisebbség munkáit csak jelzéss rűen érintjük.

²²⁷ Bibó István. 1911–1979. *Magyar Füzetek*, 4. szám, Párizs, 1979. Az előszót Sz Zoltán írta.

²²⁸ A szerkesztők által közösen megfogalmazott előszó.

A kötet szerzőinek név, foglalkozás és születési dátum szerinti felsorolása és a tartalomjegyzék /lásd 2. sz. melléklet/ után a kötet Bibó István 1947-ben megtartott akadémiai székfoglalójának szövegével kezdődik. Ezt 75 szerző írása követi. Az utolsó fejezet Horváth Barna 1946-os, Bibó István egyetemi tanári kinevezése kapcsán készült ajánlása mellett Bibó-bibliográfiával és időrendben haladó életrajzi adatokkal zárul /ezeket Kenedi János állította össze/. A kötet munkálatait tíztagú szerkesztő bizottság /Bence György, Csoóri Sándor, Donáth Ferenc, Göncz Árpád, Halda Aliz, Kenedi János, Kis János, Réz Pál, Szűcs Jenő, Tordai Zádor/²²⁹ fogta össze. Többségük nyilvánvalóan részt vett a koncepció kialakításában is, egyesek /pl. Szűcs Jenő/ közreműködése azonban nem ment túl a tanulmányok megírására való fölkérésen, a szűk szervező tevékenységen. Donáth Ferenc a szerkesztő bizottság vezetőjeként tárgyalt a Gondolat Könyvkiadóval, de a kötet terve és a szerkesztői munka irányítása egyaránt Kenedi János nevéhez fűződik. A szervezők tisztában voltak az- zal, hogy a Gondolat Kiadó egy ilyen kötet publikálására nem vállalkozik. A kézirat benyújtása így lényegében az elutasítás kiprovokálását, és a kéziratnak a „második nyilvánosság” felé történő terelését szolgálta. Jól mutatja ezt, hogy Donáth Ferenc, amikor a Gondolat Könyvkiadó igazgatója visszaadta neki a kéziratot, maga is úgy nyilatkozott, hogy tudomása szerint a kézirat máris kijutott Nyugatra.²³⁰

2. Bibó István életútját a kötet szerzőinek többsége az értelmiségi magatartás példaképeként állítja be. Bár különbözőképpen ítélik meg Bibó 1945 és 1948 között keletkezett írásainak, valamint 1957-es Emlékiratának²³¹ a valóságos társadalmi-történelmi feltételekhez viszonyított tartalmát, az általa felvázolt fejlődési irányok és

²²⁹ Csoóri Sándor helyét később Tornai József vette át.

²³⁰ Annyiban téves az információ, hogy csak a kéziratokat juttatták ki, azaz a nyugati lapokban történő megjelentetést is a szerzők engedélyéhez kötötték. A Magyar Füzetek című párizsi sorozat közölt néhány tanulmányt a kötetből, minden esetben megszerezve hozzá a szerző engedélyét. Az Emlékkönyv először nyomtatásban megjelent: Bibó Emlékkönyv I-II. *Századvég Kiadó-Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem*, Budapest-Bern, 1991.

²³¹ Először nyomtatásban megjelent: Bibó István: Harmadik út. Politikai és történelmi tanulmányok. *Magyar Könyves Céh*, London, 1960.

alternatívák realitását, abban a legtöbben megegyeznek, hogy – gyakorlati veresége ellenére – az őáltala képviselt gondolkodás és magatartás volt a történelem erkölcsi győztese. Azt a tényt, hogy Bibó /akár a külső körülmények hatására, akár, később, saját elhatározásából/ „nem integrálódott a rendszerbe”, úgy értelmezik, hogy az elméletileg megalapozott, felelős politikai gondolkodás és magatartás és a nyugat-európai mértékkel mért demokratikus államvezetés összeférhetetlen a Közép-Kelet-Európában kialakult – mély történelmi gyökerekre visszanyúló – torz társadalomfejlődéssel és a hatalmi gépezet itteni mechanizmusával. A Bibó-féle értelmiségi-attitűd és életút az ellenzék számára azért látszott mintaszerűvé emelésre alkalmasnak, mert egyfelől vannak kapcsolódási pontjai a szocialista fejlődés eredményeit elismerő, de a kialakult viszonyokkal szemben konstruktíven kritikus magatartással, másfelől az értelmiség teljes gondolkodási és magatartásbeli autonómiáját valló, de nem ellenséges beállítottsággal is, s így alkalmas különböző értelmiségi rétegek látszólagos egyetértésének kialakítására.

Bibó személyének a hagyományteremtés, az „öskeresés” céljából történt kiválasztásában ugyanakkor nem kevésbé jelentős az a tény sem, hogy egyrészt életútja a legutóbbi évtizedek történelmének olyan sorsfordulóhoz kapcsolódik, amelyekről az ellenzéknek is van mondanivalója, másrészt elméleti-társadalomtudományi munkásságában olyan témákat érintett /a kelet-európai államok fejlődési sajátosságai, a demokrácia kérdése, a nemzetiségi kérdés stb./, amelyek ma is kétségtelen aktualitással vethetők fel. A bibói magatartás és életmű vizsgálata az ellenzéki szerzők felfogásában az egész 1945 óta megtett történelmi út megkérdőjelezésével, elutasításával párosul. A bibói alkat és gondolkodásmód gyakorlati kiszorulását, perifériára kerülését a hatalomra került kommunista párt „voluntarista” taktikájának, valós érdekeket és tömegméretű politikai-pszichológiai folyamatokat ignoráló manőverezéseinek, esetenként pedig a szovjet nagyhatalmi politikának a számlájára írják.

De nemcsak az elvszerű értelmiségi különállás magatartásbeli mintájához, hanem a szocialista fejlődés elutasításához is Bibó Istvántól igyekeznek érveket meríteni. Tanulmányaiban Bibó széles körű történelmi, jogfilozófiai, államelméleti és más tudományokból származó apparátussal ír le és elemez témájukban ma is többé-kevésbé aktuális történelmi-politikai jelenségeket és folyamatokat. Kategóriarendszere, ok-

nyomozása és szemlélete eközben többnyire megmarad a társadalmi-történelmi folyamatok felszínén: a kötet számos szerzője által mintaképpé tett „objektivitása” nem megy túl a felületi – bár e korlátokon belül kétségkívül érzékeny – társadalompszichológiai elemzésen. A történelmet mozgató mélyebb társadalmi-gazdasági folyamatok iránt általában nem mutat nyitottságot, ezek feltárására nem vállalkozik. Így az ő elvont szinten maradó, „nyugati” típusú, polgári demokratikus – de plebejus irányultságú és szocialisztikus elemekkel is átszőtt – társadalommodellje és a szabadságjogok megóvására általa javasolt intézményi keretek tulajdonképpen többfelé kiegészíthetők, s különös erővel kínálóznak egy olyan, gazdaságpolitikai program nélküli, a politikai pluralizmus talaján álló ideológia számára, amilyent az ellenzéki csoportok különféle formában képviselnek.

Bibó speciális helyzete a népi írói mozgalom periferiáján, parasztpárti múltja, másfelől európai tájékozódása, átfogó társadalomtudományi látásmódja és műveltsége, polgári demokratikus eszményei alkalmassá teszik arra, hogy örökségét a népies-urbánus ellentét ellenzéki platformján keresztül „hidalgják át”. Ugyanakkor éppen a fenti vonások: a demokratizálódás kérdéskörének központba helyezése, a kelet-európai nemzeti fejlődés sajátosságai iránti érdeklődés, a társadalompszichológiai folyamatok érzékeny leírása, valamint a közelmúlt történelme iránt megnyilvánuló érthető érdeklődés az elsődleges oka annak, hogy – a Bibó emlékkönyvtől függetlenül – az utóbbi másfél évben /Bibó halála óta/ a társadalomtudományi és a kulturális sajtóban is egyre-másra jelentek és jelennek meg Bibó István gondolataiból merítő, munkásságát méltató írások. A cikkeknek, tanulmányoknak ezt az ellenzékiiségtől független vonulatát gondosan el kell választani az ellenséges politikai szándékú akcióktól, ugyanis Bibó írásainak kétségtelenül vannak máig kiaknázatlan, hasznosítható-hasznosítandó tanulságai.

3. Bibó Istvánt az emlékkötet szerzőinek többsége a magyar politikai gondolkodás és demokratikus hagyomány legnagyobbjai közé, Széchenyi, Eötvös és Deák mellé sorolja. Ezt az aránytévésztést semmiképpen sem magyarázza, csupán némileg motiválja, hogy abban szinte mindannyian egyetértenek: Bibó értékeit sem a „hivatalos” Magyarország, sem az értelmiségi közvélemény nem ismerte fel, nem méltatta mindeddig jelentőségének megfelelően. Abban azonban már jelentős különbségek

fedezhetőek fel közöttük, hogy milyen mértékben és milyen értelemben tartják elfogadhatónak, tovább elemzendőnek gondolatait, s főképp hogy milyen célok eléréséhez használják fel vagy kívánják felhasználni életútjának tanulságait és elméleti hagyatékát.

A kötet néhány szerzőjének /Komlós Aladár, Erdei Sándor, Weöres Sándor, Fodor András, Fazekas László, Rácz Pál, Andrásfalvy Bertalan, Vályi Nagy Ervin/ Bibóhoz fűződő viszonyát nem lehet közelebből meghatározni, mivel írásuk vagy semmiféle utalást nem tartalmaz Bibó életútjára és gondolataira, vagy ha tartalmaz is, az kizárólag személyes jellegű, illetve elemzésünk szempontjából nem értékelhető vagy elhanyagolható. Az ő kötetbeli szereplésük ezért inkább csak jelképesnek tekinthető.

Ugyanígy értelmezhető az emléktanulmányokat nyitó Illyés-szöveg is, ez a Bibó temetésén elhangzott búcsúztató beszéd ugyanis nyomtatásban már egyszer megjelent.²³² Egyértelműen a mértéktartó tudományos közelítés, illetve a méltányos tiszteltetés hangján belül maradnak azoknak a szerzőknek az írásai, akik valamilyen Bibó által nem műveit tudományterület kérdéseire alkalmazzák egyes gondolatait /Németh Lajos, Beke László, Csűrös Miklós/, illetve akik történettudományi és irodalomtudományi kérdések elemzésekor érvényesítik – esetenként közvetlen vagy közvetett kritikával – Bibó szempontjait /Szűcs Jenő, Fügedi Erik, Granasztói György, Oltványi Ambrus és a kolozsvári Kántor Lajos/. Akad – igaz, csak egyetlen – olyan tanulmány is, amely a marxista tudományosság igényével értékeli Bibó egyes tételeit és rendszerező szempontjait /Niederhauser Emil/. E szerzők Bibóhoz való viszonya, szándéka és írásuk tartalma önmagában nem kifogásolható.

A szerzők egy következő csoportjának a szándékai már kifejezetten Bibó munkáinak, személyének és életútja egyes mozzanatainak a misztifikálását szolgálják. Ide sorolhatóak azok, akik legendás történetre kerekítik Bibó parlamenti viselkedését 1956 novemberében /Szántó Piroska/, sőt „bizonyítékokat” szolgáltatnak arra, hogy a hivatalos sajtó és történetírás rosszindulatúan elferdítette az itt történeteket /Dalos

²³² Illyés Gyula Bibó István sírjánál elmondott búcsúztatója megjelent: *Tisztaíj*, 1979, július, 143. o.

György/. Többen igazságtalan melléfogásként találják a bebörtönzését /pl. Vas István/, illetve – volt börtöntársai és egy hivatali kollégája – az együtt töltött napokban tanúsított fegyelmezett, minden nehézségen derűvel fölemelkedő, kiegyensúlyozott viselkedését, emberi tartását írják le /Mérei Ferenc, Göncz Árpád, Hegedűs László, Bali Sándor, Perjés Géza/. Számos irodalmi alkotás és arckép, megemlékezés sorolható még ebbe a csoportba /Csoóri Sándor, Képes Géza, Tornai József, Domokos Mátyás és a bukaresti Szász János/. Több szerző Bibó életútjának tanulságaképpen utólag megtagadja saját életének egyes, a szocializmushoz, a párthoz fűződő pozitív mozzanatait /Halda Aliz, Márványi Judit/, de a hitehagyottak neofita túlbuzgósa másokkal is „megszépített” múltját, Bibóhoz való egykori viszonyát vagy érzelmi attitűdjét /Mérei Ferenc, Réz Pál stb./.

A kötet ellenzéki jellegét markánsan képviselő tanulmányok a felszabadulás utáni történelem – később részletesen kifejtendő – utólagos revideálásában „kamatoztatják” Bibó elemzéseit, helyenként egyenesen azzal az eredménnyel, hogy azokat a pozitív vonásokat is megtagadják e történeti korszaktól, amelyeket Bibó is egyértelműen eredményként, fordulópontként interpretált. Sokan bírálják Bibót egyes javaslatainak, elgondolásainak irreális voltáért. A nyíltan ellenzéki szerepben tetszelgő szerzők egy része „jobbról” bírálja Bibót, és azért marasztalja el, hogy túl sok kompromisszumot engedett meg, amikor – figyelmen kívül hagyva a Szovjetunió kelet-európai „hegemonisztikus törekvéseit” – illúziókat táplált a kommunisták iránt, hitt egy kizsákmányolásmentes társadalom fikciójában, és a demokratikus szocializmus diadalától várta a magyar demokrácia megteremtését. Miközben Bibó életútjának máig érvényes tanulságait igyekszik tisztázni, a kötet néhány szerzője állást foglal a politikai hatalomhoz való viszony, az értelmiség és a szembenállást választó ellenzék által követett vagy követendő magatartásminta kérdésében is. Álláspontjuk itt sem egységes: a társadalmunk gondjainak megoldásából részt vállaló, de ilyen szándékaiban nem eléggé támogatott, konstruktív attitűdtől /pl. Kodolányi Gyula/ az autonóm, hatalomra nem vágyó, független gondolkodói státuszon keresztül /pl. Granasztói Pál/ az ellenséges, gyűlölködő szembenállásig /pl. Konrád György/ többféle fokozatot képviselnek, s van, aki eközben elhatárolja magát a vezetők „hamis realizmusától”, de az ellenzék – Bibó más jelenség leírására szolgáló kifejezésével élve – „duzzo-

gásba, sértődöttségbe vagy különtségbe menekülő, ádáz prófétaságától” is /Bertalan László, Oltványi Ambrus/.

4. A kötet ellenzéki szerzői szövegszerűen is bizonyítható előkészítő munka eredményeképpen összehangolt álláspontot képviselnek mind Bibó István életművének megítélésében, mind a bibói szellemi hagyaték egyes elemeinek politikai törekvéseik céljaira való felhasználása tekintetében. Bibó István életútjának tanulságaira hivatkozva megkérdőjelezzik társadalmunk egész, 1945 óta megtett történelmi útját. Főbb állításai a következők. A szocialista rendszer Magyarországon, „de más középkelet-európai országokban is illegitim. Legalitását a fordulat évében veszítette el, mert a demokratikus kísérletek szétzúzásával /szovjet szuronyok árnyékában/ puccs zajlott le, s egy kisebbség erőszakosan magához ragadta a hatalmat. A kialakult totalitárius állam /mely egyes szerzők megfogalmazásában fasiszta rendszerekkel rokon/ hazugságteremtő manőverezései a legkisebb mértékben sem élvezték és élvezik a nép erkölcsi támogatását, így hiányzik az uralmukat igazoló, legitimációt megteremtő közmegegyezés. A hatalomért cserébe a párt- és állami vezetés eladta a nemzeti függetlenséget, s megakadályozta a nép szuverén jogainak érvényesítését vezetői megválasztásában. /Eörsi István azt a „kérdést” is fölteszi, hogy vajon Lukács György e hazugságteremtő taktikának „bűnrésze” vagy „balek áldozata” volt-e./ A politikai vezetés e manőverezést leplező hatalmi ideológiaként a „felvilágosult paternalizmushoz” fordult: „atyai gondoskodással” dönt, választ és értékel minden kérdésben, amelynek eldöntésére egy egészséges társadalomban a közvetlen részvételen alapuló demokratikus társadalmi erők volnának hivatottak, s ígéreteinek teljesítését a távoli, s igen bizonytalan jövőre hárítja.

A felszabadulás – amelynek történelmi fordulat jellegében Bibó sohasem kételkedett – nem hozta meg a magyar nemzet számára a kelet-európai fejlődés zsákutcájából való kitörést. Egyesek szerint tulajdonképpen nem is tekinthető felszabadulásnak, ugyanis a két nagy alternatíva közül – amelynek pólusait nem a szocializmusban és a kapitalizmusban, hanem a diktatúra és demokrácia kategóriáiban vélik megtalálni – újra a diktatúra kerekedett felül, s nem sikerült, nem sikerülhetett a Bibó által fölvezetett „harmadik út” lehetőségét sem megvalósítani. A kötet ellenzéki szerzői 1956-ot forradalomként, egy „önérzetében mélyen megbántott nép elemi erejű felke-

léseként” rehabilitálják. 1956-ban szerintük kísérlet történt az 1948 előtti állapot, a demokratikus intézmények és a többpártrendszer visszaállítására, a jogfolytonosság megteremtésére. E demokratikus „forradalmi” kísérletet a szovjet csapatok vérbefojtották [sic]: intervenciójuk következménye a Kádár-kormányzat, amely ily módon az illegitim hatalom-gyakorlás folytatása csupán. Időközben a Szovjetunió külpolitikája nem változott; nagy hatalmi, hegemónikus törekvései céljára a sztálini korszak óta változatlanul kiaknáz minden lehetőséget.

Többen utalnak arra, hogy a jogtalanság mértékét nem csökkenti, tartalmán, lényegén nem változtat a 25 éves „látszat liberalizálódás”, az életszínvonal viszonylagos emelkedése; ez ugyanis csak elodázza a szükségszerű összeomlást. „A konszolidáció – írják – csak annyiból állt, hogy először megmutatták, hol lakik az úristen, majd fokozatosan kiengedték a gyeplőt.” Az értelmiség e hazug, megtévesztő taktikázásban cinkosa lett a hatalomnak, mert úgy gondolta, hogy 48-at 67-tel is megvalósíthatja, ezért lemondott a demokratikus szabadságjogokról, a szuverenitásról és a függetlenségről, s egy „új kiegyezés” eszmei igazolójává vált. Az ellenzéki beállítottságú szerzők pozíciója abban is közös, hogy közvetlen programként a politikai pluralizmus – néhányuknál egyenesen a többpártrendszer – elérését tűzik ki célul. A pluralizmus intézményesítésében vélik feloldhatónak a kelet-európai kis államok véleményük szerint ma is „érintetlen”, sőt „elmélyülő nyomorúságát”, álláspontjuk szerint mellébeszél, rossz hagyományokat folytat, aki a létező szocializmus fogalmát elfogadja, aki e magukat szocialistának nevező rendszerek keretein belül orvosolható problémákról értekezik – ez, írják, a „gyógyíthatatlan reformerek”, a „fogalom-mennyországban élők” illúziója. Egy „harmadik reformnemzedék” eljövételében hisznek. „A magyar kultúra két nagy reformhulláma – írja Konrád György – liberális-demokratikus volt, a harmadik is az lesz. Legyen ennek a reformmozgalomnak legfontosabb tulajdonsága, hogy végre sikerül és el nem fojtható. Jobb, ha olyan formákat és színtereket választ, amelyen leváltások, rendőri akciók nem állíthatják meg. A változások természeténél fogva különbözni fog az egy-két éves reformidőszaktól 56 előtt Budapesten és 68 előtt Prágában: csalódott kommunista értelmiségiek neorealizmusa uralta azokat, nem pedig egy átfogó értelmiségi többségnek a kormányhatalomtól független, messzire látó nemzeti stratégiája... Semmit sem kívánok kevésbé, mint hivatásos

forradalmárokból szerveződő politikai élcsapatot, ezúttal paradox módon az élcsapatellenesség eszméi körül. Olyan társadalomban szeretnék élni, amelyben a politikusok nem sok vizet zavarhatnak.” E program konkrét megvalósításához azonban a pluralizálódás politikai célkitűzésén, s a nyugati típusú polgári demokratikus be rendezkedés importján és a polgári szabadságjogok garantálásán kívül nincs közelebbi elgondolásuk.

Gazdaságpolitikai kérdéseket nem érintenek; a tulajdonviszonyok kérdését nem taglalják. Megoszlik véleményük a politikai pluralizmus konkrét formáit illetően is. Egyesek a közvetlen demokrácia irányába mutató törekvéseket preferálják, bírálják a képviseleti demokrácia működőképességét, s megkérdőjelezzik valóban demokratikus voltát is. Mások viszont a klasszikus polgári demokratikus illúziók híveiként a többpártrendszeren alapuló parlamentáris demokrácia elvét hangoztatják. A jelen helyzetben azonban közös, „minimális” programjuk, hogy „bármilyen kis bázison”, a társadalmi erők „természetes érdekviszonyainak” elkülönülése mentén teret kívánnak engedni a „közösségi politikai magatartás egészséges fejlődésének”. E cél elérésére minden kisebbség /a nemzetiségek, a szegények, a cigányok, a zsidóság, a vallási csoportok/ vélt vagy valós sérelmeinek, elkülönülési lehetőségeinek felkarolását vállalják és támogatják.

A kötetben a fentebb vázlatosan kifejtett ellenzéki politikai álláspontot – kisebb-nagyobb eltérésekkel és a témák különböző irányú és igényű feldolgozásával – a következő szerzők képviselik: Bence György, Donáth Ferenc, Eörsi István, Gáli József, Haraszi Miklós, Kenedi János, Kis János, Konrád György, Kovács András, Krokóvay Zsolt, Molnár Gusztáv /Bukarest/, Radnóti Sándor, Réz Pál, Szalai Pál, Szilágyi Sándor, Tamás Gáspár Miklós, Vajda Mihály.

Mellettük külön kell szólni a kötetnek azokról a szerzőiről, akiknek a mondanivalója – bár több-kevesebb ponton érintkezik a fentebbi, szemmel láthatólag összehangolt, közös forrásból eredő gondolatkörrel – mégsem illeszkedik szervesen az előbbieken vázolt koherens ellenzéki koncepcióba, s ezért szerzőjük nem sorolható az előbbi névsorba. Erdélyi Ágnes – egy bosszantóan lapos, a szerző zsidó, illetve magyar voltának egyéni és társadalmi konklúzióit boncolgató önéletrajzi visszatekintés „melléktermékeként” – pl. a kötetbeli szerzők közül a legerőteljesebben bizony-

gatja, hogy 1945 nem hozott felszabadulást a magyar társadalom legtöbb rétege számára. Berkovits György egy publicisztikának szánt, igen alacsony színvonalú írásban – eredeti gondolatok nélkül, sok zsurnalisztikus kiszólás kíséretében – próbálja érzékelteni, hogy Bibó gondolatai azért időszerűek ma is, mert azok a demokratikus értékek, amelyekért 1945 és 1948 között Bibó írásai sikra száltak, máig sem valósultak meg. Varga Domokos a magyar társadalom demokratikus hagyományainak erőtlensége mellett a Szovjetunió kelet-európai hegemonisztikus törekvéseivel és a határai mentén elterülő országok politikai berendezkedéséről alkotott, erőszakosan keresztülvitt külpolitikai elgondolásaival igyekszik megindokolni, hogy miért nem volt lehetséges, hogy Magyarország a sokkal szerencsésebb finn társadalmi fejlődés útjára lépjen. Csurka István a „legújabb kiegyezést végrehajtó magyar társadalom” bűneként rója föl Bibó mellőzését, s e bűnben elsősorban a magyar értelmiséget marasztalja el – önmagát e kiegyezés „haszonélvezőjeként, fizetett fenegyerekeként” aposztrofálva. Cinizmussal teli iróniával fejtegeti, hogy a hatalom miként hallgattatott el, majd emelt újra vissza kegyeibe kulturális értékeket képviselő személyeket, ha érdekei úgy kívánták. Eközben a magyar szellemi élet szerinte mély depresszióba süllyedt: a húszadik század nehéz helyzeteiben – 44-ben és 56 után – lemondott jogairól és az európai kultúrában játszott szerepéről. Vargyas Lajos egy rövid baráti visszaemlékezés keretében hitet tesz Bibó harmadikutas elgondolása mellett, s eközben arra hivatkozik, mintha a kései Lukács György is belátta volna, hogy az imperializmus-szocializmus ellentétpárja helyett a diktatúra-demokrácia alternatívája az elsődleges. Mészöly Miklós filozófiai esszét írt; ebben az emberi történelem legválságosabb periódusaként írja le korunkat. Ezt a válságot – mondja – a lélektani tényezőktől elidegenített társadalmi gyakorlat idézte elő, s e válság Kelet-Európában, közelebbről Magyarországon politikai intézményekben tárgyasul, s nincs is remény e „kimerült, lejáratos” politikai eszköztár tartalommal való megtöltésére. Tordai Zádor a népszuverenitás és a hatalom összefüggéséről értekezik, s elvontsága miatt marasztalja el Bibó István ilyen kérdésekről alkotott véleményét. Aktualitásokat azonban írása csak igen áttételesen tartalmaz. Végül Gelléri András tanulmányát kell megemlíteni, amely ugyan több ponton érintkezik az ellenzéki szerzők által felvetett problematikával, de látszólag azokéval megegyező következtetései ellenére /legitimációs válság, a

demokrácia hiánya, paternalizmus/ okfejtése mélyebb, sőt helyenként elfogadható elemeket is tartalmaz. Ő ugyanis eljut addig, hogy figyelembe veszi a magyar társadalom által követett gazdasági reformpolitikát, elismeri országunkban a társadalmi egyenlőtlenségek leküzdésének távlati lehetőségét, s nem áll szemben az értelmiségnek a hatalommal megkötött „kompromisszumával” sem, de hiányolja azokat a magatartási normákba beépülni tudó ideológiai rendszereket – mi így mondanánk: a szocialista közösségi tudat erőteljesebb jelenlétét –, amelyek az összgazdasági érdekek és az egyéni magatartásmódok közötti közvetítést megteremtenék, s e hiány értelmében beszél legitimációs válságról.

5. A kötet fő szervezőinek ellenzéki politikai mondanivalójú fő vonulatához szorosabb-lazább szálakkal különböző melléktémák kapcsolódnak. Politikai szempontból valamilyen értelemben ezek mindegyike problematikus. Az alábbiakban ezeket foglaljuk össze.

Első, legszorosabb szálakkal az 1956-os perújrafelvételhez kapcsolható – de a Bibó-mitosz megteremtésében is elől járó – íráscsoportot a volt börtöntársak egy részének /Mérei Ferenc, Göncz Árpád, Hegedűs László, Bali Sándor/ emlékezései képviselik. Áttételes mondanivalójuk az, hogy végletes ellentmondás volt a börtönbüntetésre ítéltetés és Bibó István derűs, kiegyensúlyozott és segítőkész jelleme, oknyomozó tudósi magatartása között, következésképpen elzárása értelmetlen abszurditás.

A nemzet fogalma, sorsa, s ezzel együtt a határainkon túl élő magyar nemzetiségek kérdése a kötet több írásának képezi tárgyát. Nem említjük itt most azokat, amelyek a történettudomány eszközeivel, a sajátos közép-kelet-európai, illetve kelet-európai társadalomfejlődés problematikájába beágyazva, tárgyilagosan közelítik meg e komplex problémát /róluk később még szó lesz/. Korántsem a tárgyilagosság mozgatója azonban azoknak a tollát, akik a trianoni és párizsi békeszerződésekről, s azok következményeiről, valamint a nemzetiségi kérdéssről fejtik ki nézeteiket /Kiss Gy. Csaba, Kovács István, Duray Miklós/. Mindegyik írás éppen Bibó szellemiségétől távolodik el, amikor nacionalista elfogultságokra nacionalista elfogultságokkal válaszol. Kiss Gy. Csaba a nyelv- és kultúr-nemzet eszményének alapján állva román és szlovák szerzőktől idéz területi igényeket kifejező állításokat. A Pozsonyban élő Duray Miklós a politikai pluralizmusban véli fölfedezni a nemzetiségi kérdésnek is a

megoldását, azt állítva, hogy a hatalom legitimitása szorosan összefügg az állam területi státuszával is. Ez utóbbi véleményében osztozik Kovács István is. Litván György polemizáló írásában a népi írói mozgalommal és az októbrista politikusokkal kapcsolatban számos helytálló és téves megállapítás mellett egy ide kívánczó problematikus állásfoglalás is szerepel: nem fogadja el azt a bírálatot, amely szerint a mai magyar kisebbségek ügyét felkaroló publicisztika rontaná a dunamenti népek együttműködésének az ügyét.

Több tanulmány, így Bojtár Endre irodalomtörténeti kérdésekből kiinduló írása is, arra a következtetésre jut, hogy a közép-kelet-európai térségben a nemzet ügye mindmáig nem találkozott a demokrácia és a szabadság kibontakozásával. A térség megkésett fejlődésének a tényét többek közt azzal hozza összefüggésbe, hogy itt – eltérően Nyugat-Európától – az ipari forradalom előtt zajlott le a demográfiai robbanás, s ez „csak a nyomort növelte. Ezen belül különösen az orosz nyomort... Ez a másfélszázmillió kolosszus Európa keleti felén azután hol durvább, hol finomabb eszközökkel magához szippantotta az itt élő kisebb népeket. Tehette annál inkább, mert a Nyugat – saját békéje, illetve politikai céljai kedvéért – szinte lökte őket az orosz karokba” – szól a parabolikus megfogalmazás. Nemzet és szabadság szerves összekapcsolódását szerinte a szocialista korszak sem hozta meg, mivel a – Bojtár sajátos értelmezésében két elkülönülő részből összetevődő – marxizmus „fiatalosan megkapó szabadságfilozófiája” a maga elvontságában csak tézis maradt, míg az erre ráerakodott másik „ágból”, a marxi közgazdaságtanból egyetlen gyakorlatias elv valósult meg a Szovjetunióban és a szocialista országokban: a központi munkaerőgazdálkodás elve.

A „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után” című, 1948-ban íródott Bibó-tanulmány volt az ihletője azoknak a szerzőknek, akik zsidó-voltuk személyes átélését /Erdélyi Ágnes, Márványi Judit/, illetve az antiszemitizmus mai, vélt vagy valós jelentkezését, s ezzel kapcsolatban más etnikai és szociális csoportok /cigányság, arabok, szegénység/ problémáinak párhuzamos vonásait tárgyalják /Vezér Erzsébet/. Kisebbségről, a cigányság helyzetéről szól Csalog Zsolt több vonatkozásban vitatható, az ellenzéki nézetekkel is érintkező, de tanulságos szociológiai leírása. Szerepel a kötetben egy írás, amely a Magyar Népköztársaság egyházpolitikáját és az Egyház-

ügyi Hivatal egyes eljárásait bírálja /Éliás József/, egy szociológiai leírás, amely a mezőgazdasági nagyüzemekben nem, csak a kisgazdaságokban lát megújulásra képes alternatívát /Juhász Pál/, valamint egy, az atomerőműveket ellenző „környezetvédő” eszmefuttatás, amely „emberi méltósággal összeférhető”, „mindenki által alkalmazható” technikáért száll sikra /Endreffy Zoltán/.

Két, az előzőekben már említett irodalmi igényű visszaemlékezés – Szántó Piroskái és Vas Istváné – a kötet mítoszteremtő funkcióját erősíti. Szántó Piroska felvilágosító Bibó arcképét a 45 előtti Szocialista Művészcsoporthoz egy műhelyében, majd államminiszterként a parlamentben töltött néhány novemberi napját, amikor Bibó a „Felelős Magyar Minisztérium” egyetlen, posztján és hivatalában maradt tagjaként „két napig a büfében száradó süteményt ette, s fotelekben aludt”, majd – mikor a szobájába lépő szovjet tiszt megjelenése végképp abszurdá tette a helyzetet – kísértálatlantatlanul a kapun. Az ez után történetekről szólva Vas István így ír: „A helyreállított Rend legendás vasöklének csapásai közben talán semmit sem éreztem olyan képtelenségnek, mint hogy ezt a politikai becsvágy, bármiféle hiúság vagy feltűnési viselkedés nélkül való, szelíd férfit is képesek voltak börtönbe csukni. Több mint húsz év távlatából visszatekintve azonban a vasöklöt irányító ítélkezésnek – és végrehajtásnak – inkább a nagylelkűségét csodálom. Mert ha már nem tehettek mást, mint hogy Bibó Istvánban ellenséget lássanak, nála veszélyesebbre nem találhattak: neki gondolatai voltak. Akárhogy is esett, ma már minden szempontból szerencsésnek tarthatjuk, hogy hitvalló létére vértanúságra mégsem kényszerült.”

Csoóri Sándor, Képes Géza, Petri György és Tornai József versei több-kevesebb politikai töltettel, a líraiság eszközeivel közvetítik Bibó melletti kiállásukat, és Bibó István sorsáért – áttételes, de félre nem érthető utalásokkal – a szocialista rendszert teszik felelőssé.

6. Említettük, hogy szerepelnek a kötetben Bibó Istvánhoz mértéktartással viszonyuló, a kötet ellenzéki politikai mondanivalójától mentes – irodalom-, történettudományi és művészettörténeti témájú – szaktanulmányok.

Niederhauser Emil, Szűcs Jenő, Fügedi Erik, Granasztói György, Oltványi Ambrus, Csűrös Miklós, Fekete Gyula, Kodolányi Gyula, Kiss Ferenc, Németh Lajos, Beke László és Bertalan László írásai sorolhatók ide. Ezeknek az írásoknak a

szaktudományi jellegű mondanivalójára nem térünk ki – több, a maga nemében értékes tanulmány található köztük. Ami itt kiemelésre kívánczik, az az, hogy a felsorolt szerzők írásai közül jónéhány tartalmaz a párt politikájának és kultúrpolitikájának elvi és gyakorlati kérdéseit érintő kritikai észrevételeket, mégpedig többnyire konstruktív szándékkal, a szocializmus ügye iránt elkötelezett nézőpontból megfogalmazva. Bírálják pl. a demokratizmus érvényesülését lelassító, kontraszelektív társadalmi mechanizmusokat, s általában is hangot adnak annak a meggyőződésüknek, hogy a szocialista demokratizmus mechanizmusai és intézményes keretei nem fejlődnek, illetve lassan, késedelmesen alakulnak /Beke László, Fekete Gyula, Kiss Ferenc/. Egyrészt leszögezik, hogy „épesző embernek nem jut eszébe, hogy visszacsinálja, ami történt”, de ugyanakkor állítják, hogy a nyitottság, a tartalmi korszerűsítés a szocializmus életképességének életfeltétele. „Üvegházi viszonyok között – írja Fekete Gyula – nem óvható meg a forradalmi gondolat az elsozódástól.” Éppen e megfontolás alapján – írják – az ellenzékkel is vállalni kell a vitát; korlátokat csak a szélsőséges, reakciós szellemű és külpolitikai érdekeinket sértő megnyilatkozások elé szabad állítani. Ezekből az írásokból is kitűnik, hogy a társadalomtudományi kérdésekkel foglalkozó és a humán értelmiségi réteg egy nem jelentéktelen részének rossz a közérzete. Úgy érzik, hogy kultúrpolitikánk nem veszi számításba alkotó erejüket, nem vonja be őket a társadalmi döntések előkészítésének és érvényesítésének folyamatába; Kodolányi Gyula megfogalmazásában: „ezer jel mutatta meg nekünk, hogy igazából nincs szükség ránk mint alkotókra és gondolkodókra”. Pedig – szól Németh Lajos megfogalmazása – „a társadalomtudomány nem elvont szaktudomány, hanem a társadalmi és nemzeti önvizsgálat eszköze; nem pusztán tény-, hanem értéktudomány is, amelynek célja a társadalmi önkontroll szorgalmazása és segítése”. A Bibó emlékkönyv ezen írásai részben ugyanazt a rossz közérzetet tükrözik, amelyről a Politikai Bizottság 1980. december 9-i ülésére beterjesztett jelentésünk is említést tett. Erre a problémára, e rossz közérzet összetevőinek és okainak elemzésére a Bibó-emlékkötettől függetlenül, a Politikai Bizottság határozatának megfelelően szélesebb összefüggésben kell visszatérni.

7. A Politikai Bizottság számára készült jelentésünkben is felhívtuk a figyelmet arra, hogy a Bibó emlékkötet minőségileg két vonatkozásban is újat jelent az ellenzé-

ki csoportok tevékenységében. Az egyik a kötet „koalíciós” jellege, vagyis az, hogy különböző ellenzéki csoportok képviselői egyaránt szerepet vállaltak mind a kötet szerkesztő bizottságában, mind megírásában. Ehhez járul, hogy a kötet szerzői között számos olyan vezető értelmiségi, főleg író található, akik mindeddig a realitáskeretei között mozogtak, és tiszteletben tartották a párt szövetségi politikája alapjá kialakult politikai-kultúrpolitikai mozgásteret. /Ugyanakkor tudunk olyanokról is pl. Czine Mihály, Hanák Péter, Laczkó Miklós –, akik visszautasították a kötetbe való részvételt./ Külön kiemelésre érdemes sajátossága a szerzői gárdának, az 1956-os ellenforradalomban aktív szerepet játszókkollektív jelenléte /Bali Sándor, Donát Ferenc, Gáli József, Göncz Árpád, Hegedűs László, Mérei Ferenc/.

A kötetnek négy olyan szerzője van, akik nem magyar állampolgárok, s mintegy szomszédos országok magyar értelmiségének a vállalkozásban való részvételét reprezentálják: Duray Miklós /Pozsony/, Kántor Lajos /Kolozsvár/, Molnár Gusztáv /Bukarest/ és Szász János /Bukarest/. Ilyen széles összefogást az ellenzék korábbi kezdeményezései – beleértve az aláírási akciókat is – nem tudtak elérni. Ugyanakkor arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy a „koalíció” létrehozása – politikai értelemben – nem sikerült, pontosabban az a „koalíciós” platform, amit a kötet tükröz, már ma is töredezett. Két vonatkozásban is. Egyrészt a felszabadulás óta eltelt 35 év történelmi útjának, fejlődésének értékelése tekintetében: míg a kötet ellenzéki hangoltságú szerzői egyöntetűen elutasítják ennek a történelmi korszaknak pozitívumait, mások – pl. Fekete Gyula, Kiss Ferenc – egyértelműen elismerik a szocialista fejlődés eredményeit, bár /egy részben a nacionalizmus által torzított értékrend alapján/ bírálják a kialakult viszonyokat, a politikai-kultúrpolitikai közállapotokat, közérzetet stb. Másrészt még a szűkebb ellenzéki „mag” is megosztott, a követendő taktikát illetően is. Míg az ellenzéki szerzők zöme az önálló mozgalommá szerveződés programja mellett kötelezi el magát, Konrád György /előterjesztésünkben is idézett/ álláspontja szerint nincs veszélyesebb, mint egy élcapsatszerű értelmiségi összeesküvés, még akkor sem, ha az épp az élcapsatellenség zászlóját emeli magasba, s ő „az írógép partizánjainak” mozgalma mellett tör lándzsát.

A másik új mozzanat, hogy az ellenzéki csoportokhoz tartozó szerzők az eddigi többnyire elméleti jellegű írások és a csehszlovákiai ellenzékkel való szolidaritási

kifejező akciók után most közvetlenül belpolitikai kérdéseket, sőt, a hatalom és a párt politikai fővonalának alapkérdéseit – szocialista fejlődésünk értékelése, az egypártrendszer, az 1956-os ellenforradalom értékelése, a Szovjetunióhoz való viszony stb. – állítják előtérbe. A lengyelországi események és a lengyel válság elmélyülése ezeket a kérdéseket még aktuálisabbá tették számukra, s amennyire azt újabb – elsősorban a lengyelországi helyzetet kommentáló – nyilatkozataikból meg lehet ítélni, a lengyel ellenzék taktikájának eddigi sikerei egyértelműen további politikai radikalizálódásuk irányába hatottak. E nyilatkozatok tanúsága szerint a Bibó emlékkönyv ismertetett tematikájához képest is van elmozdulás: fokozatosan előtérbe állítják a szakszervezetek problematikáját, az egyház szerepét és a magángazdaság jelentőségét a mezőgazdaságban. A lengyel események alapvető tanulságaként pedig az állam és a társadalom megosztottságának, kettősségének tudatosítását, a hatalomtól független autonóm szervezetek mozgalmak, irányzatok jelentőségét hangsúlyozzák mint a politikai pluralizmus megteremtésének legfontosabb feltételét.

8. A Bibó emlékkönyv kéziratát a Gondolat Könyvkiadó januárban visszaadta Donáth Ferencnek. Várható, hogy a kötet szervezői – a kézirat elutasítását hivatkozási alapként felhasználva – a „második nyilvánosság” /szamizdat, illegális kiadvány/ vagy valamely nyugati ellenséges orgánus /Szabad Európa Rádió, Magyar Füzetek stb./ keretei közt teszik hozzáférhetővé a kötetet. A samizdatként való terjesztéshez a feltételek máris biztosítottak: a kéziratot több tucat példányban másolták le /gépelés útján/, s a szervezők valamennyi szerzőnek ígértek egy-egy példányt /a gépelést a szerzők pénzadakozásából fizetik/.²³³ Donáth Ferenc közlésén kívül a Belügyminisztérium is megerősítette, hogy a kézirat kikerült Nyugatra. A kötet létezéséről, szerzői gárdájáról, tartalmáról már jelentek meg nyugati lapokban pontatlan, a kéziratot nem ismerő szerzőktől származó híradások. Ha a kézirat Nyugaton publikálásra kerül, az új helyzetet teremti, s ez meg fogja osztani a szerzőket. Osztályunk képviselői az elmúlt hetekben beszélgettek a kötet néhány szerzőjével – Niederhauser Emillel, Németh Lajossal, Szűcs Jenővel, s a szerzők között található két párttaggal: Bojtár Endrével és Bertalan Lászlóval –, s e beszélgetések alapján feltételezhető,

²³³ A legnagyobb összeget, 5000 forintot Illyés Gyula fizette be a sokszorosításra.

hogy egy ilyen akcióval a kötet szerzőinek egy jelentős /pontosan fel nem becsülhető/ hányada nem azonosulna, azt „kalózkidadásnak” tekintené, amely ellen nyilvánosan is hajlandó lenne tiltakozni.

A szerzők megosztásának irányába hatna, ha a kötet ellenzéki gondolatokat tartalmazó írásai – különböző helyeken – megjelennének. Németh Lajos például vele folytatott beszélgetés hatására adta le tanulmányát publikálásra a Jelenkor folyóiratnak. /Szűcs Jenő már az elmúlt év augusztusában leadta kötetbeli tanulmányát a Történelmi Szemle szerkesztőségének./²³⁴

Az emlékkönyv szerzőinek megosztása szempontjából is fontos feladat azonban, hogy a Bibó életmű valódi értéket jelentő elemeit, hasznosítható tanulságait – ezek előtti méltányos tiszteletadás vezette a kötet tisztességes szándékú szerzőit is – ne engedjük kihasználni ellenzéki politikai célokra. Bibó ugyanis – a számos vitakérdés ellenére, amely őt a hazai marxista gondolkodás különböző vonulataitól elválasztotta, s 1956-ban a forradalmi munkás-paraszt kormány ellenségévé tette – a huszadik századi magyar társadalom- és politikatörténetírás jelentős egyénisége. Életművének számos meghatározó gondolata – mindenekelőtt a feudál-kapitalista struktúra intézményeinek, az ún. úri mentalitásnak, a nemzeti elfogultságoknak, az etnikai vallási előítéleteknek saját korlátai között tárgyyszerű bírálata – időtálló érték, s a jelen számára is kínál tanulságokat. Tanulmányainak újrakiadása, életútjának és műveinek marxista kritikai elemzése ezért időszerű feladat. A Magvető Könyvkiadó ilyen megfontolások alapján kötött szerződést Bibó István fiával apja válogatott műveinek kiadására. A kötet megfelelő előszóval és jegyzetapparátussal hozzá fog járulni Bibó István életútjának és írásainak reális megítéléséhez, s egyben polemizálni fog az emlékkönyv Bibót és a harmadikutas értelmiségi magatartást misztifikáló szemléletével.²³⁵

²³⁴ Németh Lajos: Elvek és tanulságok (Bibó István munkássága a művészettörténet-írás területén), Megjelent: *Jelenkor*. 1981. június, 541. o., Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Megjelent: *Történelmi Szemle*. 1981. 3. szám. 313. o.

²³⁵ A kötet végül 1986-ban jelent meg, majd bővült összesen négy kötetes sorozattal Válogatott tanulmányok, 1-4.; vál., utószó Huszár Tibor, szerk., jegyz. Vida István, Nagy Endre, közrem. ifj. Bibó István; *Magvető Kiadó*, Budapest, 1986-1990.

Szervezés alatt áll – s a tervek szerint a Bibó-válogatás után fog megjelenni – egy tanulmánykötet is, amely Bibó István eszmei örökségét, életútját tematikusan elemzve lehetőséget nyújtana az esetleg illegálisan Nyugaton megjelenő emlékkötet elleni offenzívább ideológiai fellépésre. A tanulmánykötetben helyet kapna a Bibó emlékkönyv néhány erre alkalmas írása is /pl. Niederhauser Emil és Szűcs Jenő cikkei/. Ha a Bibó emlékkönyv nem is kerül publikálásra, akkor is célszerűnek látszik beszélgetéseket folytatni mindazokkal a nem kifejezetten ellenzéki szándékú szerzőkkel, akik leválasztása a szervezőkről lehetségesnek tűnik. A beszélgetések során fel kell hívni a figyelmet a kötet ellenzéki indíttatású szerzőinek /írásaikból is kiolvasható/ politikai törekvéseire, az emlékkönyv ellenséges politikai célzatú felhasználhatóságának veszélyeire, s lehetőleg azt kell elérni, hogy megosszuk a kötetben résztvevőket.

A kötet ellenzéki mondanivalójú szerzői közül ketten, Tamás Gáspár Miklós²³⁶ és Réz Pál, olyan munkakörben dolgoznak /egyetemi kutató, illetve szerkesztő/, ahol nézeteik nemkívánatos módon érvényesülhetnek tevékenységükben. Esetükben gondoskodni kellene arról, hogy a jövőben más munkakörbe kerüljenek; illetve, hogy Tamás Gáspár Miklós ne tanítson. Meggondolandó az is, hogy Halda Aliz /jelenleg kollégiumigazgató/ más megbízatást kapjon. A kötetben részt vevő két párttagot – Bertalan Lászlót és Bojtár Endrét²³⁷ – fel kell szólítani arra, hogy határolják el magukat a szervezők szándékaitól, a jelen formájában ellenséges politikai célokat szolgáló Bibó emlékkönyvtől, a kötet ellenzéki indíttatású szerzőinek koncepciójától. Ha erre nem lennének hajlandók, pártfegyelmi eljárás megindítását kell kezdeményezni velük kapcsolatban.

²³⁶ Tamás Gáspár Miklós 1980-ig tanított az ELTE Filozófiatörténeti tanszékén.

²³⁷ Bojtár Endre az MTA Irodalomtörténeti Intézetében dolgozott. Köpeczi Béla – akkor az MTA elnökhelyettese – beszélt vele, mivel ő ismerte legjobban a szocialista országok kulturális életét, csak fegyelmit kapott. Esszékötete viszont csak 4 év múltán jelenhetett meg, s abba a Bibó Emlékkönyvben szereplő írása nem kerülhetett be.

Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottság állásfoglalására

1. Az Agitációs és Propaganda Bizottság tudomásul veszi a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának tájékoztató jelentését a Bibó emlékkönyvről.

2. Felhívja a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának figyelmét arra, hogy kísérje továbbra is figyelemmel a kézirat sorsát, és – ha indokolt – a fejleményekről tájékoztassa az Agitációs és Propaganda Bizottságot.

3. Az Agitációs és Propaganda Bizottság egyetért azzal, hogy jelenleg a fő feladat a kötetben szerepet vállaló különböző indíttatású és szándékú szerzők megosztása. E célból beszélgetést kell folytatni mindazokkal, akik írásaik, eddigi tevékenységük, munkaviszonyuk stb. alapján leválaszthatók a szervezőkről. A beszélgetések lefolytatásáról a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya gondoskodik.

4. Az Agitációs és Propaganda Bizottság egyetért azzal, hogy a Bibó-kérdésben, a Bibó-hagyaték kiadása terén és az életút értékelésében aktívabb kiadói és propaganda-tevékenységgel kell ellensúlyozni az ellenzéki csoportok törekvéseit, és támogatja az ezzel kapcsolatos – a tájékoztató jelentésben foglalt – elképzeléseket, kiadói terveket.

5. A Művelődési Minisztérium tegye meg a szükséges intézkedéseket, hogy a Bibó-emlékkönyv ellenzéki mondanivalójú szerzői, illetve a kötet koncepcióját kialakítók ne dolgozzanak olyan munkakörben, ahol nézeteik érvényesülhetnek és politikailag károsan befolyásolhatják az ifjúságot, illetve az adott intézmény tevékenységét.

6. A Bibó emlékkönyvben részt vevő két párttagot a kötet ellenséges politikai koncepciójától való elhatárolódásra kell kötelezni. Amennyiben ezt nem vállalják, pártfegyelmi eljárás megindítását kell kezdeményezni velük kapcsolatban.

7. A tájékoztató jelentésben foglaltakról és az Agitációs és Propaganda Bizottság állásfoglalásáról tájékoztatandók körét a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya és az Agitációs és Propaganda Osztálya közösen állapítsa meg.

Budapest, 1981. március 2.

/Kornidesz Mihály/

* * *

A TISZATÁJ MEGRENDSZABÁLYOZÁSA

A *Tiszatáj* folyóirat egyike volt azon vidéki lapoknak, melyek befogadták a Budapestről nagyrészt kiszorult nemzeti demokrata írókat, illetve kiemelten foglalkoztak a határon túli magyar irodalommal, a magyar kisebbségek helyzetével. A *Tiszatáj* arculatát Ilia Mihály irodalomtörténész alapozta meg még a hetvenes évek elején. Már akkor is problémát okozott, hogy a lap túl sokat foglalkozott a magyar sorskérdésekkel, Iliát el is távolították a főszerkesztői székből, ám a folyóirat irányultsága nem változott. A helyi pártvezetés többször is figyelmeztette a szerkesztőket, hogy a lap „túlfavorizálja az erdélyi költőket, a legtöbb verset Kányádi Sándortól közölte”. A *Tiszatáj* folyamatosan hadakozva a helyi „cenzúrával”, Vörös László főszerkesztése, Annus József szerkesztése mellett az egyik legszínvonalasabb irodalmi folyóirattá nőtte ki magát.

Az 1979. október 25-i Budapesten megrendezett *Tiszatáj*-est az országos pártvezetést is megrettentette. Az est hangulatát így idézte fel a *Délmagyarország* tudósítója: „A budapesti Kossuth Klub törzsvendégei hosszú idő óta nem láttak olyan nagy létszámú közönséget, mint a Szegeden megjelenő folyóirat estjén. Ez a szokatlan érdeklődés szólt a lapnak természetesen, de a *Tiszatáj* szerzőinek, irodalmunk kiemelkedő képviselőinek és a közreműködő jeles színművészeknek is. A vendégeket – Illyés Gyulát, Kányádi Sándort, Páskándi Gézá és Tóth Bélát – óriási taps fogadta.”²³⁸ A közreműködő színművészek Bessenyei Ferenc, Csernus Mariann és Sinkovits Imre voltak. Csendes tüntetés zajlott a nemzetépítő demokraták mellett.

A zajos siker még inkább felkorbácsolta a *Tiszatáj* elleni indulatokat. 1981. március 25-én a szerkesztőség értekezletén Agárdi Péter értékelte a lap közléspolitikáját és rosszalóan jegyezte meg: „Csoóri: nagy érték, felvállalták, helyes, kitűnő, szeret-

²³⁸ *Tiszatáj*-est a fővárosban. *Délmagyarország*, 1979. november 1.

jük; jó, hogy az 50. születésnapon köszöntötték. De: a kiemelés apologetikus volt, kellett volna kritikai distanciákat is tartani. Nem arról van szó, hogy jó művek közlése mellett otromba kritika kéne. Az életmű vitatható pontjainak marxista közelítés, vitaszerű értékelése, megközelítése.” A kioktató mondatok arra vonatkoztak, hogy Csoóri 50. születésnapját a folyóirat 50 oldalas összeállítással ünnepelte meg. A valóban kiugró terjedelem talán annak is volt köszönhető, hogy Csoóri nem kapott Kossuth-díjat születésnapjára, így ez egyben egy erkölcsi díjazást is jelentett. Igen ám, de Csoóri is szerepelt a *Bibó Emlékkönyv*ben, amint Csalog Zsolt is, akinek szintén közölte az írását a *Tiszatáj*. Ráadásul az 1981. júniusi számban 67 oldalas Lengyelországról szóló összeállítás jelent meg *Krakkói körkép* címmel, miközben a főszerkesztői értekezleten felhívták a szerkesztők figyelmét, hogy a lengyel belpolitikai helyzete miatt a Lengyelországgal foglalkozó írásokat inkább ritkítani, semmint sűríteni kell.

Tóth Dezső, művelődési miniszterhelyettes igazoló jelentést kért a lap szerkesztőitől. Kifogásolta, hogy a megjelenés előtt nem egyeztették elképzelésüket a minisztériummal és a helyi pártvezetéssel. Ez a megfogalmazás már nem is titkoltan a szerkesztői szabadságba történő beavatkozás irányába mutatott, melyet a *Tiszatáj* szerkesztői visszautasítottak. Természetesen nem késett a retorzió sem.

Az alábbiakban ismertetésre kerülő dokumentum, mely arról a szerkesztőségi megbeszélésről készült, ahol a főszerkesztő és a szerkesztő felelősségre vonása és megbüntetése került megtárgyalásra, figyelmet érdemel, mert bemutatja a szerkesztőségek működésének mechanizmusát. Vörös Lászlónak nem volt tudomása arról, hogy a miniszterhelyettes megjelenése a szerkesztőségi értekezleten milyen célt szolgált, ezért a legteljesebb nyugalommal számolt be a lap terveiről, helyzetéről. A felelős ügyeletet ellátó helyi pártvezető és a miniszterhelyettes felelősségre vonó mondatai és arrogáns viselkedése felháborította a szerkesztőket. Ekkor már más légkör uralkodott a szerkesztőségekben. Távolról sem volt jellemző, hogy minden beavatkozást, utasítást szó nélkül, engedelmesen végrehajtanak. A kivonatos jegyzőkönyv jól érzékeltet azokat az indulatokat és ellentéteket, melyek a korszak szellemi életében egymással feszültek a hatalom és a lapszerkesztők között. 1981-ben az Írószövetség nagyvonalasztmánya még meg tudta védeni a szerkesztőket, ám 1986-ban már leváltásukhoz vezetett Nagy Gáspár *A fiú naplójából* című versének közlése.

A TISZATÁJ SZERKESZTŐSÉGÉNEK ÉRTEKEZLETE

1981. SZEPTEMBER 24-ÉN SZEGEDEN²³⁹

VÖRÖS LÁSZLÓ: a magyar irodalom történetében még soha ilyen jól kialakult rendszere nem volt a folyóirat-irodalomnak. A népfrontos szerkesztési szisztémán belül határozott arcélek alakultak: ki, s a Tiszatájnak is megvan a maga profilja. /amint arra Tarján T.–Reményi József T. kötete is rámutat²⁴⁰/. Az idei lapterv is ennek a profilnak az alapelemeire épített. A terv eddig teljesült, kivéve a szerb Most-Punte-Híd²⁴¹ anyagát, a koszovói zavargások miatt. Az évfordulók megünneplésében többletteljesítmények is voltak /a Bartók-centenáriumhoz a legutóbbi számban 4 tanulmány is kapcsolódott; lapterven kívüli volt a Kazinczy-évforduló és a Sarkadi-megemlékezés, volt összeállítás Balogh Edgár, Király István születésnapján, I. Tóth. Zoltán 70. évf [születésének 70. évfordulója]/. A versrovatot hagyományosan jó színvonalúnak ítéli; fiatal költők /júliusi szám/; drámaközlés: kiadatlan művek, életmű-

²³⁹ Az értekezleten részt vett: Tóth Dezső művelődési miniszterhelyettes, Agárdi Péter az MSZMP TKKO munkatársa, Vörös László főszerkesztő, Annus József szerkesztő, Olasz Sándor szerkesztő, Csatári Dániel szerkesztő, Mocsár Gábor szerkesztő, Kovács László a Csongrád Megyei Lapkiadó Vállalat igazgatója, Koncz János a Csongrád Megyei Pártbizottság titkára, Sebe János, Papp István a Csongrád Megyei Pártbizottság munkatársa, Szabó G. László, Bányainé Birka Mária, Müllerné a Megyei Tanácstól, Székely Sándor a városi Pártbizottság titkára. Forrás: Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archivum [RETÖRKI Archivum] Bíró Zoltán szakmai és közéleti tevékenységével kapcsolatos iratai 2. doboz.

²⁴⁰ Reményi József Tamás–Tarján Tamás: Mindent hét lapra (irodalmi paródiák). *Magvető Kiadó*, Budapest, 1981.

²⁴¹ A *Tiszatáj* 1972 áprilisától létezett rovata, amely a környező országok irodalmi alkotásaiból adott ízelítőt rendszeresen.

vek vállalása /Németh László/; Páskándi Géza drámája. A prózából Bognár Róbert, Mocsár Gábor és Baka István műveit emeli ki. A tanulmány-rovat az évfordulók miatt is terjedelmesebb volt. Kritika: a hagyományos elvek érvényesültek. A művészeti rovat képzőművészet központú volt, a rotációs elv alapján /mostanában a színház van soron: a Magyar Játékszín/. Nem színész arcok, hanem színházi arcok, rendezők, stb.: bővülés. /Hosszan részletezi a következő számok terveit/. /Pl. a decemberben a Kelet-Európai nézőben román és bolgár összeállítás lesz Árvay Árpád, Zirkuli Péter, Kántor Lajos írásaival, a bolgár anyagban Kovács István írása Ivan Vazovról, Levendel Júliáé József Attila eszmélet-motívumáról, stb./

A legutóbbi főszerkesztői értekezleten Tóth Dezső ismertette a PB-nek azt a határozatát, amely szerint a jövőben nagyobb figyelmet kell szentelni a '45 utáni kulturális életnek, már az idén. Csatári professzorral megbeszélték ilyen irányú elképzeléseiket. /Pl. ha majd megjelenik az Akadémiai Kiadó magyar történet-sorozatának eszázadi 1945 utáni kötete és a hatkötetes magyar irodalomtörténet folytatása, vitát terveznek egyikről vagy mindkettőről; lesz továbbá egy Tasi József-interjú a NÉKOSZ-os Kardos Lászlóval, KL. utolsó interjúja, stb./. Végül ismét felveti a lap anyagi helyzetét Tóth elvtársnak, amit már ismer, miként lehetne azt rendezni. Ezek után legyen kötetlen beszélgetés.

TÓTH DEZSŐ: hát nem egészen erről van szó. Volt a Tiszatáj részéről egy súlyos mulasztás, amit az MSZMP KB és a minisztérium annak tart, s ezért állami fegyelmit kap a szerkesztés. A fegyelmi átadása mégis inkább ürügy, annak, hogy olyasmiről mondjunk el ismét, amit kb. 2 éve folyamatosan, minden főszerkesztői értekezleten és minden más szóbeli csatornán mondunk. Valószínűnek tartja, hogy a főszerkesztő elvtárs az értekezleten elhangzó kéréseket, intenciókat továbbadta munkatársainak. Mégis, most még egyszer röviden elmondja, mi az, ami az irodalompolitikára, ezen belül a folyóiratokra, ezen belül a Tiszatájra vonatkozik. Mindezt itt, a Tiszatáján mondja el, de általános érvényű kérdésekről van szó.²⁴² Igen fontos, hogy mi történi-

²⁴² A miniszter-helyettes a lengyelországi zavargásokra utalt. Az 1980, augusztusában Gdanskban kitört sztrájkok kiterjedtek, és 1980 szeptemberében a lengyel kormány rákényszerült, hogy egyezményt kössön a szakszervezetekkel. Megalakult a Szolidaritás független szakszervezet.

a területen s az összkép a folyóiratok alkotta részterületek munkájából áll össze. Az ismert külpolitikai konstellációk elnehezedő, feszültségekkel teli állapot felé haladnak /szovjet-amerikai viszony, lengyel helyzet, világ gazdasági válság, stb./. Mindennek nem eltúlzandó, de nem is alábecsülendő hatása, súlyos ideológiai lecsapódása is van, amelyek sajátságosan a kulturális területen keresik a maguk nyilvánosságát. Itt a szellemi életben más típusú a politikai kontroll, mint a politikai napilapok kulturális rovatainál; az irodalmi folyóiratok területe értelmiségi terület, ahol szövetségi jellegű vita folyik művészetben, irodalomban. A helyzet változásával párhuzamosak azok a fellazító tendenciák, amelyek különös előszeretettel pertraktálják a belső vitákat, belső eltolódásokat: vagyis látható, hogy a terület nagy ideológiai nyomásnak van kitéve, e nyomás másfél-két éve minőségileg is megváltozott, megnőtt; nem mert a terület vagy az itt dolgozók rosszak, hanem a munka természete szerint. Mégsem ezek a gondok jellemzik a területet. Az eddigi szövetségi közgyűlések is azt tanúsítják, hogy ebben a nehéz helyzetben is van bizalom a politika iránt, a közgyűlések példamutató korrektséggel zajlottak. Mégis, már nagyon régen nem volt olyan PB-határozat, mint amilyen az ellenzékről szóló.²⁴³ Milyen válaszunk kell, hogy legyen erre a helyzetre? /Nekünk: ebben nemcsak a minisztérium van benne, hanem a szerkesztőség is/ Az, hogy a területre ható nyomásnak kategorikusan ellen kell állni.

MOCSÁR GÁBOR: honnan jön a nyomás? Ne a FIJAK-ot mondd!²⁴⁴

TÓTH DEZSŐ: elmondja Mocsárnak a PB-határozat lényegét: ellenzék, emigráció, kisebbségi magyar ügyek, negatív kritikai ideológiák, 56 forradalomnak minősítése, Rákosi és Kádár rendszerének történetietlen összevetése és lényegbeli azonosítása, Bibó-ügy és a kötet szereplői, köztük marxisták is, stb. Mindez a szellemi élet legális övezetében nincs jelen, az ellenzékét differenciáltan kezeljük. Minderről és másról is a fős. [főszerkesztői], értekezleteken a legrészletesebben szó esett; az elmondottak közvetetten és áttételesen a folyóiratban is megvannak, olyan publikációs

²⁴³ Az MSZMP PB 1980. december 9-i ellenzéki határozatára utalt Tóth Dezső.

²⁴⁴ A Fiatal Írók József Attila Körére történt utalás. A Kör 1981 januárjában választott új vezetőséget, melynek erőteljes önállósodási törekvései miatt a Kört márciusban függesztették, majd az Írószövetséggel kötött kompromisszum eredményeképpen júliusban újra engedélyezték működését.

politikai hibák, amelyekből kirajzolódik egy negatív vetület a legális szellemi életben is. Csődhelyzet szuggerálása, lazítás, bizalmatlanságkeltés, történetietlenség, és ha már itt tartunk, a Tiszatájban Gombár Csaba írása a progresszió törekvéseit marasztalja el.²⁴⁵ Visszatérve: a nyomást blokkolni kell, mert, ez a feltétele a szellemi szabad mozgás, a sokszínűség, az eszmei vita megőrzésének, annak, hogy a szocialista reformpolitikát folytatni tudjuk. Ha nem, az elvadult nézetek határozzák meg majd a reformpolitikát. E kettő: ellenállás és szellemi aktivitás egymást kölcsönösen feltételezik. Ez kell a szerkesztői praxisban is. Nem az, hogy konzerválni kell. Megőrizni vívmányainkat: nem a status quo megőrzése, hanem a feltételekhez való alkalmazkodás. Így lehet megküzdeni a jóhiszemű voluntarizmussal is, amely demagógiába váltohat át, aztán politikai ellenzékiességbe torkolthat. Itt zajlik ez a szörnyűség Lengyelországban; hogy a mi népünk ide ne jusson, azért felelősséggel tartozunk, és felelősséggel tartozik ezért a folyóiratirodalom is. Éppen ezért: türelmetlenkedés és kapkodás nélkül egy fellazult művelődéspolitikai fegyelem helyreállítására törekszünk, ami feltétele a nyomás blokkolásának. A főszerkesztői értekezletek a politikai határátlépéseket is jelezték a jó törekvések visszaigazolása mellett. Ezekért kapott fegyelmit Jovánovics /reakciója az volt, hogy olyan szürke lapot is tud csinálni, amin mindenki elalszik/; az Alföld, ezért kértünk: igazoló jelentést az Életünk-től, a Mozgó Világtól.²⁴⁶ A szellemi dinamikának ugyanis nem feltétlen velejárója az odamondogatás. Az idei színházi műsortervből 26 darabot húztunk ki, okkal; nem a lemerevedés a cél mégsem, Németh László egyébként pl. korántsem aktuális darabját /*Harc a jólét ellen*/²⁴⁷, vállalja a politika, mert érték; Örkény *Forgatókönyvét*²⁴⁸ kiadtuk, mert

²⁴⁵ Gombár Csaba: Az államférfi Erdei Ferenc; Kérdések, szempontok. *Tiszatáj*, 1980. 12. szám. 71-75. o.

²⁴⁶ 1981 néhány irodalmi eseménye: *Forrás* folyóirat bevonása; Hatvany Dániel pártfegyelmi (Nagy Gáspár verse); *Mozgó Világ* 1981/3. bevonása, szerkesztő-váltás (Kulin Ferenc); Jovánovics Miklós, Faragó Vilmos fegyelmi; igazoló jelentés *Jelenkortől, Életünk-től, Alföldtől*.

²⁴⁷ Németh László *Harc a jólét ellen* című drámáját 1964-ben írta, a Veszprémi Petőfi Színház 1981-ben mutatta be.

²⁴⁸ Örkény István: *Forgatókönyv. Szépirodalmi Kiadó*, Budapest, 1979.

problematis volt ellenére is érték, Illyés *Sorsválasztó*-ját²⁴⁹ játsszák, mert érték. A FIJAK-ügyről: követeltek méltányos dolgokat, ezek menni fognak. Csakhogy /mint Szentendrén/²⁵⁰ ezek egyszer átlépnek egy tűrési küszöböt, amikor a politika nemet mond. Ha egyezkedik, nem tölti be feladatát. Ennek hatására kijózanodtak, most már rendben lesznek a dolgok. A nemek mellett ott vannak az igenek is, éppen ezek érdekében kell nemet is mondani. A fősz. értekezleteken mindig erről van szó: tessék dinamikus, progresszív munkát végezni. A *Tiszatáj*? Nincsen semmiféle pikkelés a lapra. /Személyes hangon beszél a szerkesztőkkel való kapcsolatáról/. Ő nyíltan visszaigazolta, hogy jó a folyóirat, a maga adott képletével, ideológiai arculatával /marxizmus és magyarság, stb./ De ennek visszaigazolását mindig kollegiális, baráti kérés, figyelmeztetés is követte, jelzés a veszélyekre, hangsúly-viszonyokra, értékelődásokra, hogy ti magatok legyetek e hibahányad korrigálói; s ezt nem a hatalom kockafejű képviselőiként mondtuk, hanem barátilag. Szó volt Csoóriról: az ügy túl lett dimenzionálva. Csoóri a szellemi élet botcsinálta vezéralakjává vált, hogy ez jó-e neki, nem tudom. Igaz, hogy szövetséges és vitapartner, de nexusban van a politikai ellenzéknek minősülő mozgalmakkal. Nemcsak a születésnap, hanem a Herder-díj megünneplése is túldimenzionált volt. Most pedig az 5. szám Csoóri-verssel /Erdei zsoldár – Agárdi Péter hívta fel rá a figyelmet/ nyit: rossz számhangsúly, vitatható közlés. Vagy ki bombázta Kassát? Csoóri: hát a románok!²⁵¹

ANNUS JÓZSEF: nem ötlet, megírták a sajtótörténészek is.²⁵²

²⁴⁹ Illyés Gyula *Sorsválasztók* című drámáját 1981 tavaszán mutatták be a Pécsi Nemzeti Színházban.

²⁵⁰ 1980. október 30–31-én a szentendrei művelődési központban a FIJAK tanácskozást rendezett. A felszólalók mindenekelőtt azt szerették volna az illetékesek tudomására hozni, hogy elégük van az atyai gondoskodásból. Szokatlanul nyílt hangon fejezték ki elégedetlenségüket: magyarázatot kértek például Csoóri Sándor *Egy nomád értelmiségi* című esszéjének a kecskeméti *Forrásból* történt kimetszésére.

²⁵¹ Csoóri Sándor: A magyar apokalipszis (esszé). *Tiszatáj*. 1980. október 5. o.

²⁵² A román támadás elmélete már az 1970-es években is felmerült, de itthon is felerősödött, amikor megromlott a viszony Ceaușescu rendszerével. A lehetőségről részletesen írt: Borsányi Julián: Kik bombázták Kassát? I-II. *Új Látóhatár* 1970/5. 427-439. o. és *Új Látóhatár* 1970/6. 555-566. o.

TÓTH DEZSŐ: ugyanakkor elmaradt Bálint György köszöntése. Czine Mihály könyvéről két átfedő, egyezzerre dicsérő kritika volt, ezek nem vitatkoztak egymással /himnuszverseny/. Mit érzel az ember? Személy szerint Neked mondom, Laci: az hogy barátilag szólunk, nem jelenti, hogy egyik fülön be, a másikon ki. Mondd el, hogy mivel nem értesz egyet! De Te nem vitatkozol, hanem mint egy buddha, rámeredsz, nem mondasz semmit, lejattolsz és elmész. Lengyel szám: hiába mondták, hogy az anyag már be volt tördelve. Mások is szóltak a főszerkesztői értekezleten, hogy van lengyel anyaguk, és megbeszéltük. Vörös Laci pedig ott ült, tudott az írásokról és nem szólt! Smúzolás, sompolygás volt, mert elment. Nem a dolog közvetlen politikai jellege volt kényes, hanem most már a művelődéspolitikai fegyvelenezésének vetünk véget: Neked prémium megvonással fegyelmet, Annus évtársnak szigorú megrovást adunk. Az ellenforradalom 25. évfordulójával kapcsolatban: a PB határozat nyomán júliusban kérte a fősz. értekezlet, hogy a számokban legyen szó konszolidáció kulturális teljesítményeiről. Az októberi és szeptemberi számokban nem látja ennek a kérésnek a megértését.

AGÁRDI PÉTER: a márciusi lapértékelésen lényegében ugyanaz volt, mint a fősz. szerkesztői értekezleten. Lehet, hogy a műfaj tévesztett meg benneteket, a fősz. értekezlet szigorúbb, rövidebb, mint az írásbeli folyamatértékelés, de nem jelent értékkülönbségeket. Akkor elhangzott a szakmai színvonal visszaigazolása, a minőség dolga, de a hangsúlyok kérdése /Németh László-ügy is, a hagyomány kritikus vállalása, éppen NL dolgában, Fülöp László tanulmánya volt jó ellenpélda/. De elhangzott az is, hogy a profilban, az áramlatbeli elkötelezettségben sok, a magatok mércéjével mérten is igen erős túlhajtás volt. Lapértékelés volt mindaz, ami akkor elhangzott, kár az írott szöveget szembe állítani a szóban előadottakkal /írott anyag CSM, szóban: A. P./ Az elmúlt két évben voltak publikációs politikai hibák. Nem a politikai lett keményebb, közben adódtak más olvasati lehetőségek is, olyanok, amelyek miatt egyes írások már túlesnek az ideologikus faktoron. Mi a lényeg? Van egy jól működő folyóiratszerkezet, igaza van Vörös Lacinak. De ha így vélték is; nem esik le a karok kagyűrű az ujjatokról, ha amit vállaltok, vitatkoztok is vele. Csoóri a legnyeglébb kéri számon a politikán a szövetségi politikát. Ti miért nem gyakoroljátok a szövetségi politikát? Pontosan az érték képviselétét kockáztatjátok. A rossz munkamegosztás

tást nem lehet tovább csinálni, nem kell több apológia. A Csoóri-versről: tudom, hogy nehéz költőkké, sorokkal vitatkozni, de nem kell vezércikként közölni az ilyen verset,²⁵³ katonacsizmákról és őszi hadgyakorlatokról. De ha már közlöm, megvédem a verset az ilyen olvasattól azzal, hogy másutt közlöm. Lengyel szám: tényleg beszélt velem Laci, de azt gondoltam, hogy egy szokásos Most-Punte-Híd-anyagról van szó, 20-30 oldalról. Az anyag szerzői közül 2-3 aktív ellenzéki van ma a lengyel közéletben, köztük erősen jobboldali KOR-osok is.²⁵⁴ Ilyen helyzetben ezeknek túllíciált, összekacsintó támogatást adni, s azoknak, akik a KOR törekvéseit át akarják hozni Magyarországra, igen súlyos politikai hiba volt. A Tiszatáj a maga értékrendjét nem fogja tudni megőrizni, ha ezt folytatják. Az októberi-novemberi lapszámokról, tervekről: mibe került volna, ha foglalkoztak a szegedi gyökérzettel? Az elmúlt 25 évvel? Az írások a tervekben teljesen problémamentesek, de egy ilyen korszakban becsukni a szemet nagy kár, főleg ha ennek az ellenkezőjét külön kértük. Jó, ha az akadémiai történetről, világirodalom-történetről vita lesz, de a konszolidáció eredményeit vissza nem igazolni, önmagatok ellen való vétek. Végül: próbáljatok az itt élő szerzőkre, tudósokra jobban támaszkodni. És kissé politikusabbá tenni a Tiszatájat, mert csak így képviselhető az érték.

KONCZ JÁNOS: az elhangzottakkal egyetért. A lap itt él, jól dolgozik, vállaljuk. A legutóbbi időszakról: ők is úgy látják, amint elhangzott. A pártfórumok ideológiai problémákra is felhívták a figyelmet, éberségre intettek. Az ideológiai biztonság fokozását érvényesíteni kell. Nem most mondja először, hogy jobban oda kell figyelni. A szerkesztősséggel jó az együttműködés, de a bizalomnak kölcsönösnek kell lennie. Vörös László tagja a városi pártbizottságnak, munkáját igen nagyra értékeljük. A kétoldalú kapcsolatot azonban meg kell erősíteni. Ő nem szeret senkit sem beren-

²⁵³ Csoóri, Sándor: Erdei Zsoltár; Menjünk lopakodva; Pillanatfölvétel. *Tiszatáj*, 1981.

5. szám. 3-4. o. Főként az *Erdei Zsoltár* című verssel volt probléma.

²⁵⁴ A Kiss Gy. Csaba által összeállított rovatban többek között közöltek verset Leszek A. Moczulski-tól, akinek a testvére a Független Lengyelország Konföderációja nevű szervezet egyik vezetője volt. Csordás Gábor *Krakkói beszélgetések* című írásában értékelte Stanislaw Baranczak ismert költő – mellesleg a KOR [Munkásvédelmi Bizottság] egyik vezetőjének – művészetét.

delni, keressük inkább egymást, a jövőben is megtalálhatók vagyunk. Óvári elvtárs mondta, ha gondok vannak, forduljunk a vezetéshez: lengyel ügyben is lehetett volna a pártbizottsághoz vagy a tanácshoz fordulni. A megyei pártbizottság a szerkesztést a jövőben sem akarja irányítani, de jó lenne, ha nem ilyen ügyekben kéne utólag találkozni. Vitatkozunk: a politika csak végső esetben nyúl hatalmi eszközökhöz. Helyi jelleg: a mai szerkesztés a színvonalat jól tartja, de helyt ad a szubjektív ellenérzéseknek is. Ezt toleránsabban kéne csinálni. Mégis, a Tiszatáj háttérét ez a város adja, jobb támaszkodás a helyi erőkre.

MOCSÁR GÁBOR: egyetért Vörös bevezetőjével. Vitatja azonban a népfrontos értelmezését. A népfrontosságot ráhúzzuk a folyóirat-szerkezetre, így mindenki egy csapatba kerül, pedig ő nem hajlandó egy frontban lenni Esterházy Péterrel. A megbeszélést igen komoly értekezletnek tartja. Egy sor ügyet szerinte /SZETA,²⁵⁵ stb./ nem kell komolyan venni, nem szabad belőlük csokrot kötni, pánik hangulatot kelteni. Tóth Dezső és Agárdi Péter beszámolójából pánikhangulat érződik, holott szerinte ezek az ügyek nem ingatják meg az erős rendszerünket. A FIJAK-ügyet sem kell annyira komolyan venni: Szilágyi Ákos egyáltalán nem óriási koponya. Ha nincs ott a háta mögött Csoóri !/, sehol sincsen. A Tiszatáj túldimenzionálja Csoórit: Ti pedig túldimenzionáljátok Szilágyit. Fellazult a fegyelem, de nem a folyóiratokban. Miért kell általános, ideológiai hadjárat előtti állapottá kikiáltani a mai helyzetet? Ő /M.G.-/ biztonságban érzi magát, kizárólag csak az irodalompolitika rossz, kapkodó lépéseitől fél.

TÓTH DEZSŐ: én keltek pánikot? Csoóri ÉS-beli cikke nem keltett pánikot?²⁵⁶

MOCSÁR: Ti mindent fölnagyítotok, holott azt nem tudják a világban, hogy Budapest vagy Bukarest a fővárosunk! A művelődéspolitikai fegyelem fellazítói nem a szerkesztőségek, ezt maga az irányítás engedte. Mindent megengedtek: lírában a lötyöt, stb.

²⁵⁵ Szegényeket Támogató Alap. Solt Ottília által 1979-ben alapított, be nem jegyzett szervezet, mely a mély szegénységben élő emberek, sokgyermekes családok támogatását végezte.

²⁵⁶ Csoóri Sándor: A panaszos hangról. *Élet és Irodalom*, 1980. augusztus 9. 4. o.

TÓTH DEZSŐ: Mészöly Miklós poémája például, igaz, esztétikailag is megmagyarázhatatlan.

MOCSÁR: a lengyel számmal kapcsolatban a jog alkalmazásával van a baj. Mert vannak előítéletek és van párt- és állami fegyelem, ami ellen nem lehet fellebbezni. Hova fellebbezenek a szerkesztők, ha ártatlannak érzik magukat?

TÓTH DEZSŐ: jogukban áll!

ANNUS JÓZSEF: igazságtalannak tartja, ezért nem fellebbez.²⁵⁷

MOCSÁR: ha '56 október hiánycikk, ő megírja. Sok zavarkeltés volt például azért. Pándi Pál a múltkor itt Szegeden háromszáz értelmiségi előtt nekiment a Tiszatájnak azzal, hogy olyan szerzőket közöl, akik az ellenforradalom szervezőjeként börtönben ültek.

TÓTH DEZSŐ: összetévesztette a két Moczulskit, akik egyébként testvérek.²⁵⁸

MOCSÁR: igen káros tévedés. Az ilyen szövegek keltik egyébként a pánikhangulatot, és az olyanok, mint a Ti kettőtök beszámolója. A Híd-rovat a legkockázatosabb rovat, nyugodtan lehet nélküle is jól dolgozni, de a lap vállalja. A Tiszatájnak nem bűne, hanem érdeme, hogy néha kockázatot is vállal. Czine könyvéről két kritika: na és. A Rozsdatemetőről annak idején 3 írás is megjelent egy számban /ezt félreérti és lényegtelen dolgokat mesél: ha velem interjú készülne '56-ról, lenne benne izgalmas, stb./. Nem kell a szegedi 56-os eseményekről vagy másról konszolidációs anyagot közölni, mert nem történt itt semmi /félreértette/. Jobban kell figyelni a helyi erőkre, igaz. Máskülönből ő nyugodt: Ti ott Pesten állandóan egymást buzeráljátok, pedig ma nagyobb nyugalom kéne, mert az irodalom nyugodtabb, mint az irodalompolitika.

²⁵⁷ Mármint a saját felelősségre vonását tartja igaztalannak és azért nem fellebbez.

²⁵⁸ Elképesztő tévedéssorozat takar a történet. Robert Leszek Moczulski alapítója volt a lengyelországi Független Lengyelország Konföderációja nevű szervezetnek. Testvére Leszek Aleksander Moczulski, költő, akitől a *Tiszatáj* verset közölt a lengyel-összeállításban. Pándi Pál nem ismerte a költőt, ám a testvéréről, aki a lengyelországi sztrájkok és tüntetések kapcsán sűrűn szerepelt a híradásokban, annál többet hallott. A *Tiszatáj* szerkesztőit ez alapján vádolta meg azzal, hogy a lengyelországi ellenforradalom egyik szervezőjének versét közli.

TÓTH DEZSŐ: sem le-, sem pedig túlbecsülni nem szabad az ideológia jelenségeit!

MOCSÁR: pedig Vörös Laci most többet kapott, mint az összes főszerkesztők. A Koránból idéz: a tiltáshoz csak elhatározás kell, de a megengedéshez bölcsesség is!

ANNUS JÓZSEF: A Csoóri-ügyről csak annyit, hogy mi azt a Csoóri Sándort közzöljük, akit Tóth Dezső akadémikus a Magyar Tudományos Akadémia székházában minősített, és akiért felelősséget érzünk, azért, hogy megtartsuk, ne engedjük szétromcsolódni.

VÖRÖS LÁSZLÓ: Tóth és Agárdi elvtársak megjegyzéseihez kénytelen, ténybeli kiigazításokat fűzni. A telefonba nem mondta, hogy nem utazik fel Pestre megmutatni az anyagot. Tóth elvtárs mondta, hogy neki már nincsen ideje megnézni. A lengyel ügy a főszerkesztői értekezleten nem a főreferátumban, hanem Szerdahelyi István kérdése nyomán, esetlegesen merült fel: a lengyel kérdés nem volt központi. Más: a lapterveket minden felelős fórum megkapta és elfogadta. A lapértékelésen sem hangzott el figyelmeztetés, hogy a lengyel ügyben vigyázni kell. Miért nem szólt ő az értekezleten? Nyomásra készen állt a lap. Papp Lajos sokkal későbbi anyagok ügyében kérdezett. Vörös nem tartotta alkalmasnak az értekezletet annak megtárgyalására, mit közöl a Tiszatáj. Agárdi Péternek is időben szólt. Az anyagból öt verset kivettek, sorokat hagytak el, erre tanúkat is tud állítani. A telefonba világosan elmondta a tartalomjegyzéket, tételről tételre Tóth elvtársnak, aki azt mondta, hogy közölje a főszerkesztő saját felelősségére, mert ő /TD/ utazik Krakkóba /enyhe derűtség/.

TÓTH DEZSŐ: de ettől még megmutathattad volna a KB-ben, az Irodalmi Osztályon, a megyei pártbizottságon; Koncznak.

VÖRÖS LÁSZLÓ: miért nem szól ő hozzá az értekezletekhez? Mindig rossz szájjal jön el az értekezletekről, mert ott rendszer nélküli a tájékoztatás, holott a teljes egészben való látás a marxista gondolkodás alapeleme, gondos hibajelzés, kisszerű méréskelés hangzik el. Mindig arról van szó, ami nem tetszik, hogyan egyeztethető ez össze azzal, hogy a párt bíz a tömegek nevelhetőségében? Ha valahol 98 % jó, 1,5 % vitatható, 0,5 % a hiba, mindig a 0,5 %-okat gyűjtik ki, elemezgetik. Egyoldalúság. Vajon nem defenzív kultúrpolitika-e ez? Fortélyos félelem igazgat és a tömegek lebecsülése. Van; ami a lapban hiba, meg is kapják a magukét miatta, aztán

ugyanaz 2-3 év múlva megjelenik. Ami jó, de ez sem vall éppen következetességre. A főszerkesztői értekezleteken a Tiszatájjal kapcsolatban mindig voltak konkrét észrevételek, de ideológiai hibát 1978-79-ben nem tett szóvá senki, idevéve a szóbeli fórumokat, de még E. Fehér Pál megnyilvánulásait is. 1980-81-ben aztán összesűrűsödtek a dolgok. Pozsgay elvtárs még kulturális miniszterként tette szóvá a „Csoóri-ügyet”, de egészen más hangsúlyokkal, mint Tóth Dezső.²⁵⁹ Ez most furcsa, Tóth elvtársat hallgatva. Arra mutat mindez, hogy odafönt az irányításban sincsen összhang. /TD az irányítás nevében beszélt/. Az a kérdése, hogy a művelődéspolitikai vezetés nem gondolkodott-e el még azon, hogy csak a szerkesztőkben és az alkotókban van-e a hiba? Nem arról van-e szó, hogy lent a tömegek /alkotók, szerkesztők, olvasók/ másként értelmezik a szocialista demokrácia gyakorlatát, mint a művelődéspolitikai vezetés egy része? Az utóbbi nem okoz-e kárt? Ő nem érzékeli azt a művelődéspolitikában, hogy képes lenne az önkritikára. Ha a Tiszatájat a lengyel összeállítás miatt felelősség terheli miért nem jelezték a figyelmeztetést a tervek nyomán? A kérdések érdemi megbeszélését a főszerkesztői értekezleteken nem tartja lehetségesnek. Laptervek, konszolidációs anyagok: a PB-határozat április végén született, megismertetése pedig július végén történt. Miért kellett 2 hónap ehhez?

Miért kéri számon a nem-alkalmazkodást? A rugalmasságot? Vajon nem kellett volna először fönt nagyobb sebesség, és csak ezután a számonkérés? A helyi jellegről: ma 39,3% a helyi anyag /szerző vagy téma/. A 40 %-ot reálisnak, elégnek tartja. Fenntartja, amit Koncz elvtársnak megírt: a Tiszatáj minden tárgykörben minden olyan helyi szerzőt /az egy Péter László kivételével, aki nem hajlandó erre/, aki minőséget ad, foglalkoztat. Mocsárnak: igaza van, ő is úgy érzi, hogy fölösleges pánikhangulat van, és fél az irodalompolitika kapkodásaitól, rossz lépéseitől. Foglalkozik-e a vezetés szerkesztőségek sajátos helyzetével? Nem mindenben a művelődéspolitikának, és nem mindenben az íróknak van igazuk. Nagy várakozással tekint az Írószö-

²⁵⁹ Pozsgay Imre több főszerkesztői értekezleten elismerően nyilatkozott a Tiszatájáról. Ugyanakkor Pozsgay minisztersége alatt éles ellentétben állt Tóth Dezsővel. Többek között Tóth Dezső akadályozta meg, hogy Bíró Zoltánt Pozsgay kinevezhesse a minisztérium sajtóosztálya vezetőjének. Vörös László tudott az ellentétről, ezt használta ki hozzászólásában.

vetség közgyűlése elé, a személyes beszélgetéseket /A. P.-vel vagy T. D.-vel/ ez utánra kívánja időzíteni.²⁶⁰ A kultúrpolitika dimenzionál túl dolgokat. Hol borult fel a fegyelem? A szerkesztőségek ütközőpont-helyzetéből következően. Óvári elvtárs azt mondta: a szerkesztők elbizonytalanodtak. Ezt nem mondaná, mert egyrészt a szerkesztők nem bizonytalanodtak el, másrészt, ha némelyik igen, akkor nemcsak a szerkesztők. Ő személy szerint úgy érzi, hogy nem bizonytalanodott el. A konszolidációs írásokról, friss tervekről miért nem korábban szóltak? Tóth Dezsőnek személy szerint: nincs mersze egy marxista magyar kultúrpolitikának annak elismeréséhez, hogy a jó összteljesítmények keltik a pozitív összhatást? Marxon nevelkedve, igen furcsának tartja, hogy a párt a tömegekben való bizalmát hirdeti: ez a kultúrpolitika ezt szívja vissza. Mutatja ezt az egyetemi, hallgatói közhangulat is.

MOCSÁR: minden ideológiai kérdést történetileg kell nézni, mert a mai Szolidaritás már más, mint a május! Ez az egész most valami után lövő dorgatórium: most kéri számon a politika a 6-os számot /június/, amely már hónapokkal korábban készen volt!

CSATÁRI DÁNIEL: úgy érzi, elsikkadt az, hogy a lap mai profilját Vörös László az MSZMP politikai irányvonalán alakította ki. A 35 évet ő is, mi is egységes folyamatnak tartjuk, ebből nem engedünk, amiből nem lehet mazsolázni. A „szellemi blokkolásról”: Lenin alapján az MSZMP új, konkrét kérdésekre ad konkrét választ: ennek léte, megléte a lapban Vörös László érdeme. Válaszolni kell a kihívásokra! Ha ő /Cs. D./ pl. az egyetemen elhúzódik a hallgatók azon igénye elől, hogy legyen pl. szeminárium a pilsudskizmusról²⁶¹ – most! – nem használ, de akkor igen, ha fölkészülten kiáll. Ha nem válaszol, akkor blokkol. És ugyanígy, van ez más kérdésekkel, pl. a nemzetiségi kérdéssel is: a Tiszatáj sokat tett /I. Tóth Zoltánt is ő hozta vissza a

²⁶⁰ Az Írószövetség közgyűlése 1981 decemberében került megrendezésre, ahol éles vita alakult ki a nemzeti demokraták és a párt kultúrpolitikájának képviselői között. A nemzeti demokraták a közgyűlést követően megerősítették pozícióikat az Írószövetségben.

²⁶¹ Józef Klemens Piłsudski (1867–1935) a független Lengyelország megteremtőjeként tisztelik a lengyelek. Csatári Dánielnél a hazafiság eszmerendszerének oktatása kapcsán merült fel a neve.

köztudatba; stb/. Neki az a benyomása, hogy nem vagyunk azért annyira gyengék és idegesek, fölöslegesnek tartja ezt. A népi-urbánus ügyről: rosszízűnek tartja. Megszűnt ennek a talaja már. A frontvonalak nem Czine és Pándi között húzódnak. Mint szerkesztő, fokozottabb tájékoztatást kér.

AGÁRDI PÉTER: jó ez az őszinte beszélgetés. De úgy jöttünk-e ide, hogy a Tiszatáj reakciós, ellenzéki, stb.? Szidtuk-e? A beszédterjedelem nem tükrözi az arányokat; de most másról beszélünk. A fegyelmi nem a folyóirat egészének szól, hanem egy konkrét ügynek, egy hivatalos kérés kikerülésének. Vörös Lacinak igaza van: a politika a művészet fő törekvéseit pozitívnak tartja, s ha így van, akkor ezt nem érvényteleníti, ha a problémákról szólunk. Amiket Vörös László általában elmondott a kultúrpolitikáról, az most egészében nem ide tartozik. Lett volna millió alkalma, hogy az egyet nem-értéseit megfogalmazza, de nem tette. De ha el is fogadom, amit mond, ez nem oltja ki a lényegét. Nem igaz, hogy a politika öntelt, magabiztos, tévedhetetlen. Ha téved, akkor önkritikus. És az opponálók éppen ezt a magatartását használják ki. A közvetítő funkciót mi is drámaként éljük meg: mi is közvetítünk, mindenki a területén. A szóvá tétel most a tömegek önérzetéből is fakad. Meg kell a lapot védeni a proletárgöggel szemben is, amely azt mondja: azért adunk pénzt, hogy azt mondják a lapok. Magyarország egy romlott lelkű ország? Lengyel-ügy: a laptervet én nem láttam. A lengyel kérés a főszerkesztőin nem Szerdahelyi István kérdése nyomán merült fel, hanem a főszövegben szerepelt. Lehet, hogy nem figyeltünk oda a laptervre, de nem ez a lényeges. Politikai vád nincsen az összeállítás miatt: kihagyásról van inkább szó. A fegyelmmel pedig egyet nem érteni emberi jogotok.

VÖRÖS LÁSZLÓ: majd háromszori elolvasás után eldönti ezt.

AGÁRDI PÉTER: ha egy közlés a lapban hibának minősül, ez nincs összefüggésben a könyvbeli megjelenéssel. Nálunk nincsen cenzára: nincs kartotékja az írásoknak, amelyik mindenütt kicsenget, hogy nem lehet. A művelődéspolitikai szóvá tétel a magyar irodalom védelme. A Bibó-ügyről: igaza van Csatárinak, reagálni kell. Vannak lapok, amelyek jó szándékkal arra törekcsenek, hogy az anyagból – helyesen – közöljenek /Alföld, Jelenkor/. De ne legyen ez a közvetítő funkció túldimenzionálása! Csatárinak igaza van, marxista tanulmányokat kell írni. Annus Csoóri-

értelmezése nem vita velem, én is azt akarom, hogy Csoóri a politika partnere legyen.

ANNUS JÓZSEF: éppen ezért nem kell róla elhíresztelni, hogy leprás!

AGÁRDI PÉTER: kritikusan vitázó, nyomtatott szellemi izgalmat kell szerezni. A főszerkesztői értekezleten annak idején /Pozsgay elvtárs/ szóba került a Tiszatáj /de a Forrás Csoóri-esszéje is/, amikor Pozsgay élesen szóvá tette a hibákat! Lehet, hogy hanghordozásbeli különbségekkel, másként, mint Tóth Dezső. De Ti ezt ne játsszátok ki a Tiszatáj mentése érdekében, ne nagyítsátok ki lényegi különbséggel. Vannak gyengeségei a kulturális politikának, de Ti ezt ne játsszátok ki. A személyes beszélgetéssel pedig ne várjunk a közgyűlésig, ne kívárujuk, hanem alakítsuk, mint kommunisták. Hogy várjunk, fenyegetésként hangzott, hogy lássuk, mi lesz a közgyűlésen.

TÓTH DEZSŐ: mi van, ha nem blokkolunk? Kb. 10 jó filmrendező adott be forgatókönyvet az ötvenes évek problematikájában. Jó ez? Igen. Jó ez ilyen sűrűségben? Nem jó. Színház. Lett volna 2 Zilahy, 2 Márai, Herczeg, stb. A blokkolás a rossz? Csoórinak azt a cikkét, amely a politika és az értelmiség közt megkötött szövetséget felmondja, ennek kivétele a Forrásból: ártalmas?²⁶² A Bibó-kötetet nem adtuk ki, mert abban a '45 utáni politika ellenforradalmi értelmezése van kifejtve Bibó tiszteltreméltó életműve ürügyén. Blokkolás volt. Ez ártalmas? Mondjon példát Vörös L. konkrétan arra a rossz blokkolásra, ami szerinte az volt. Gombár Csaba szerint: ami 45-48 között volt, mindaz rossz, minden, ami a szocializmus felé tendált. Erdei szerint a parasztság árulója volt. Pozsgay elvtárs valóban más hangsúlyokkal, de félreérthetetlenül, kritikusan tette szóvá Csoóri 50. születésnapjának túldimenzionálását. Kiss Ferenc pedig azt írta: alul a víznek árja, azért a nép az úr, milyen jó, hogy ez mindig is így volt.²⁶³ Csoóri azóta vált a szövetség felmondójává, azóta vált a negatív hangulat szószólójává. Csoóri pánikot sugallt, a maga képességeinek hitelével támogatva. Az én „pánik-keltésem” az, hogy az ilyen pánikkeltést visszautasítom. A Dani-írás az ÉS-ben: egy lumpenszociográfia ürügyén a pártvezetőket hülyének nézni? Ezt lehet? És blokkolás káros? A jó válaszadásban vagyunk elmaradva. Ha a

²⁶² Csoóri Sándor *Egy nomád értelmiségi* című írásáról van szó, melyet a Forrás folyóiratból kinyomtatás után távolítottak el.

²⁶³ Kiss Ferenc: Csoóri tanszéke. *Tiszatáj*, 1979. 10. szám. 38-46. o.

Tiszatáj jól, marxista módon válaszol meg bármilyen kényes kérdést, személyesen eljövök és gratulálok Vörös Lacinak. Ami könyvben jelenik meg, az a könyvkiadás amorf mezőjébe kerül, megint más a folyóiratközlés. Én önkritikát gyakorolok: az Irodalmi Osztály mondhatta volna, hogy vigyázatok lengyel-ügyben. Nem mondta. De nem ez a lényeges. Igaz az is, hogy a PB-határozat hosszan jött.

VÖRÖS LÁSZLÓ: szabadságát megszakítva ment el a tájékoztatóra, de a lap átfutása 2 hónap.

TÓTH DEZSŐ: egyébként a szerkesztés nem is igyekezett megérteni, miről van szó. Minden utólagos kérdésed a telefonban olyan ügyekre irányult, amikről a főszerkesztői értekezleten világos szó esett. Ha tehát az értekezlet után mégis kérdezel, világos, hogy azt hiszem, olyant kérdezel, amiről nem esett szó. Amilyen hiba volna ezt túldimenzionálni, olyan kötelesség ezt a szűk területet alaposan megvizsgálni. Egy pörsenés a kézfejen a közérzetemet nem befolyásolja lényegesen, de ha bőrgyógyász vagyok, másként kell megközelítenem. Az pedig nem érv, hogy én nyugodt vagyok. Az, hogy „majd megvárjuk a közgyűlést”. Ez azt jelenti, hogy addig nem vagy hajlandó tárgyalni, és utána lássuk, mi lesz. Egyébként meggyőződése, hogy a közgyűlés felelős és jó lesz.²⁶⁴

SEBÉ JÁNOS: Úgy érzi, hogy a szerkesztősséggel való kapcsolat megköveteli, hogy nyíltan beszéljen az ápr. 28-i PB-határozat végrehajtásának fáziskéséséről. Mert sem országosan, sem megyénként nem voltak a szaktárcákra vetített tervek: ez a mi felelősségünk. Jogos a főszerkesztőnek ama felvetése, hogy a számonkérés ezért utólagos.

VÖRÖS LÁSZLÓ: Másról. Reméli pl, hogy mondjuk: az Új Írást hasonló elvek alapján fogják értékelni; a PB-határozat számonkérésekor.

²⁶⁴ Tóth Dezső várakozásával ellentétben a közgyűlés valójában áttörést hozott. Csoóri kemény hangú és meghatározó beszédet tartott. Később a „konszenzusfelmondó” beszédnek titulálták ezt, mivel Csoóri az írók nevében éles bírálatban részesítette az Aczél György által az 1960-as években meghonosított, különalkukra épülő kultúrpolitikát. A választások során a nemzeti demokraták nem fogadták el az előre beterveztetett javaslatokat és végül az Írószövetségben belül változásokat tudtak gerjeszteni. Más kérdés, hogy a hivatalos jelölttel szemben megválasztott Hubay Miklós a következő években nem tudta/akarta kihasználni a szövetség megnövekedett befolyását.

AGÁRDI PÉTER: ha nincs is áprilisi határozat, a főszerkesztő a naptárát akkor is kell, hogy tudja használni, látja, hogy október következik.

VÖRÖS LÁSZLÓ: de ha októberben nem jön össze jó anyag, akkor nem kell közölni ilyesmit.

KONCZ JÁNOS: ha a fegyelmi előtt jöttünk volna össze, az lett volna jó. Ez a beszélgetés a pártvezetés számára is hozott tanulságokat, jó műhely-vita volt. Az alkalom ugyan nem volt szerencsés, de tartalma jó volt. Félre tevődtek a szokásos tiszteltkörök, vitatkoztunk. Nem érez pánikhangulatot a művelődéspolitikában. Ha a politika valamitől óv, az éppen a csapkodás. Kiegyensúlyozottság van. A lengyel számról: nem hívtuk fel a figyelmet, de ez iskolás lett volna. Az volt csak a tervben, hogy „lengyel ciklus” – ebből nem következett, hogy probléma lesz – annyi önkritikát vállalhat a szerkesztés, hogy kicsit „elszunnyadtak”. Kéri a főszerkesztőt, hogy ezután ismertesse munkatársaival és a helyi vezetéssel mindazt, ami elhangzik a főszerkesztői értekezleteken. Jó, hogy a Csoóri-ügy előjött, erről is tájékozódni kell. A Tiszatáj továbbra is adja tovább az információkat, akiknek ír, közvetít. Köszöni T. D.-nek és A. P.-nek a figyelmet és energiát, hogy súlyt adtak a beszélgetésnek.

VÖRÖS-LÁSZLÓ: köszöni a beszélgetést. Két elvi alapkérdés megválaszolatlan maradt most: 1/. helyes-e a főszerkesztői értekezletek alapszisztémája? 2/. nem defenzív-e a művelődéspolitika? Jegyzetei alapján utánanéz annak, hogy a lengyel kérdés az értekezleten a főszövegben hangzott-e el. Tudja, hogy ez a fegyelmin nem változtat. Azt is megnézi, hogy a Pozsgay elvtárs és Tóth Dezső közti hangsúlykülönbség mekkora volt. Szerinte ugyanis mást mondott a miniszter és helyettese. Hajlandó a közgyűlés előtti személyes találkozásra Agárdival. A blokkolásról: nem azt mondta, hogy káros, hanem azt, hogy rugalmasan és értelmesen kell csinálni. Kíváncsi arra, még egyszer, hogy a PB-határozat végrehajtását miként kéri majd számon az Új Írásnál pl.? Mert korábban, épp a Bartók-évforduló megünneplésekor a Tiszatáj munkáját egy jó szó nem érte, de az Új Írás azért, mert egy szál írást sem közölt a kiemelt évfordulón, semmi kritikát nem kapott, ami kettős mértékhasználatot mutat.

TÓTH DEZSŐ: ha Te ezt elmondod, igazad van!

VÖRÖS LÁSZLÓ: nem az ő dolga, és nem is volna értelme.

TÓTH DEZSŐ: akkor Te nem bízol az emberi megnyilatkozások hasznában, amelyek előbbre viszik a dolgokat.

VÖRÖS LÁSZLÓ: Ha Te nem szólsz, én miért?

TÓTH DEZSŐ: nyíltabban kéne közlekednünk egymással. De Te még hozzám nem jöttél. Nyisd ki a szád máskor is.

MOCSÁR: tiszteld a Laci karakterét is!

TÓTH DEZSŐ: zárszót Koncz et. már mondott.²⁶⁵

* * *

²⁶⁵ A beszélgetésről készült jegyzőkönyvet Csapody Miklós, a minisztérium munkatársa készítette, aki sok esetben szó szerint idézett mondatokat, máskor csak összefoglalta azokat a saját szavaival. Nem egyszer belefűzött a jegyzőkönyvbe saját kommentárt is. A beszélgetés nagyon feszülten és ellenségesen zajlott le. Vörös László nem fogadta el a minisztérium és különösen Tóth Dezső instrukcióit. A „kézi vezérlés” a Tiszatáj esetében nem működött.

ELLENZÉKI SZEREPEKÖRBE SZORÍTVA

Az MSZMP PB 1980 decemberében rákényszerült, hogy komolyabban elemezze a rendszerkritikus csoportok tevékenységét. Sokan ezt külpolitikai okokkal, a „hidegháború felmelegedésével”, és a lengyelországi helyzetből kiinduló hisztérikus szovjet reakciókkal magyarázzák. Kétségtelen, hogy erős nyomás nehezedett a magyar pártvezetésre is egyrészt a szovjet vezetők, másrészt a környező országok irányából, hiszen az egység és az „éberség fokozása” ismét sűrűn előkerülő szlogen lett a pártok közötti érintkezésben, ám én mégis azt hiszem, hogy a rendszerkritikus csoportok 1979-1980-ban megváltozott taktikája és akciói kényszerítették ki elsősorban a pártvezetés intézkedését.

A Charta aláírásgyűjtés, a Bibó emlékkönyv, a Bethlen Alapítvány kezdeményezése, a nemzeti demokraták egyre erősödő követelése saját lapjuk engedélyezésére, olyan helyzetet teremtett, melyre választ kellett adnia a politikai vezetésnek. Az előterjesztés ellenséges/ellenzéki és ellenzékiekedő csoportokról szólt. Az 1980-as párhatározat előkészítése során két koncepció merült fel. Az egyik megkülönböztette és megnevezte az ellenzék két csoportját, az úgynevezett polgári demokratákat és a népi ellenzéket. A másik felfogás, melyet határozott formában Pozsgay Imre és Király István képviselt, a népi-nemzeti, azaz a nemzeti demokraták csoportját nem sorolta az ellenzéki szerveződések közé, hanem valós társadalmi problémákat felvető kritikus hangú, de alapvetően együttműködő csoportként kívánták jellemezni őket.

Király István naplójában Pozsgayval történt 1980. júliusi beszélgetése alapján lejegyezte, hogy Pozsgay nagyon fontos szerepet tulajdonított a nemzeti kérdésnek és annak segítségével vélte a különböző alternatív mozgalmakat együttműködésre készíteni. Bár Király helytelenítette, de fontosnak tartotta kiemelni, hogy Pozsgay plurális pártban és kulturális intézményrendszerben gondolkodott. Király a többszektörű

kulturális intézményrendszert és a nemzeti kérdés toleráns kezelését elfogadta, ám a párton belüli vitákat és frakciókat helytelenítette.²⁶⁶

Pozsgay szerepe a nyolcvanas évek elején növekedett, ám művelődési miniszterként lehetőségei korlátozottak. 1980 szeptemberében még beterjesztette a Politikai Bizottságnak a Bethlen Alapítvány tervét, de döntést nem tudott kicsikarni az ügyben. Az 1981 decemberében megrendezésre került írószövetségi közgyűlés előtt felhívta a figyelmet arra, hogy az Írószövetség „hatalomnélkülisége” miatt növekvő elégedetlenséggel kell számolni. A közgyűlésen a „nemzetiségi kérdés, a népesedési helyzet, az alkoholizmus, az öngyilkosság, ill. a (részben e kérdésekkel kapcsolatos) publikációs korlátozások demagóg, sőt akár nyíltan ellenzéki hangoltságú felvetésével, valamint az irodalmi műhelyek irányzatokénti szerveződésére vonatkozó javaslatokkal” kapcsolatos hozzászólások várhatók.²⁶⁷ Meghívottként ott lehetett a PB 1982. március 30-i ülésén, ám érdemi befolyással nem bírt a döntésekben. A PB ülésén Kádár elutasította az árnyalt megfogalmazásokat. Ellenzékinek nevezte azokat, akik a fő kérdésekben egyetértenek a párttal, egyes részletekben vannak javasla-
taik, de a szocializmus keretei között képzelik el a jövőt. Ellenségnek nevezte ugyanakkor azokat a csoportokat, akik megtagadták a szocializmus rendszerét és annak megváltoztatását hirdették meg Magyarországon. Kádár szerint a feladat „leszámolni az ellenséggel, elszigetelni az ellenzékiet, megnyerni az ingadozókat.”

„Egyébként, amit mi adminisztratív intézkedésnek hívunk, az adminisztratív, de nem mind belügyi. [...] Rámenni, egyszerűen rámenni, az istenit az anyjának, hát ezt mindenütt a világon csinálják, és ez még nem is adminisztratív intézkedés, kellemetlenkednek nekik, no, mert már harmadszor veszik el a hajtási igazolványt, vagy mit tudom én, mi a rossebet, hát miért nem lehet ezt megcsinálni? Lakást is megállapítják, hogy életveszélyes, áteszik szükséglakásba. [...] Ennek egymillió módja van, amit úgy hívnak, kellemetlenkedni kell nekik.”²⁶⁸ – hangzott el a március 2-i ülésen Kádár indulatos kifakadása, mely jelezte, szűkül a párbeszéd lehetősége.

²⁶⁶ Király István: Napló 1956–1989. Magvető Kiadó, Budapest, 2017. 627. o.

²⁶⁷ MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottság 1981. november 17-ei ülés jegyzőkönyve, 11. MOL M-KS 288-41/376. ő. e.

²⁶⁸ MSZMP PB 1982. március 2-i ülés jegyzőkönyve. MOL. 288. f. 5/848. ő. e.)

AZ 1980. DECEMBER 9-I ELLENZÉK-HATÁROZAT VÉGREHAJTÁSÁNAK TAPASZTALATAIRÓL

*Az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentése a Politikai Bizottságnak*²⁶⁹

1982. március 30.

A Politikai Bizottság 1980 decemberében hozott határozatot az ellenséges-ellenzéki, ellenzékieskedő csoportok tevékenységével kapcsolatos feladatokról.

Az azóta eltelt több mint egy év alatt az ellenzéki, ellenséges csoportok működésének feltételeiben és tevékenységükben is új mozzanatok jelentkeztek. Ez indokolja, hogy áttekintsük az 1980 decembere óta e téren szerzett tapasztalatokat.

1. A Politikai Bizottság határozatát követően az illetékes párt- és állami szervek, a tudományos és kulturális intézmények, szerkesztőségek vezetői és pártszervezetei tájékoztatást kaptak az ellenséges-ellenzéki, ellenzékieskedő csoportok tevékenységének jellegéről, ennek megítéléséről és az ezzel kapcsolatos feladatokról.

A párttagság és a szélesebb közvélemény az Országgyűlés 1980. őszi ülésén és a Hazafias Népfront kongresszusán elhangzottak alapján, majd a márciusi központi bizottsági ülés belpolitikai napirendje kapcsán szerzett tudomást e csoportok tevékenységéről. Általában megütközéssel vette tudomásul létezésüket és elutasítóan reagált törekvéseikre.

²⁶⁹ Az ellenséges, ellenzéki, ellenzékieskedő csoportok tevékenységéről szóló határozat végrehajtásáról. 1982. március 30. MOL 288. f. 5/850. ő. e. Az előterjesztésnek ez már a második változata volt. A március 2-i ülésre beterjesztett javaslatot Kádár visszautasította, mert az nem tért ki elég részletesen az általa érzékelt növekvő ellenzéki befolyásra a sajtóban és a kulturális területen.

Az illetékes párt- és állami szervezetek az ellenzéki-ellenséges csoportok tevékenységével kapcsolatos munkája koordináltabb, szervezettebb lett. A Központi Bizottság apparátusában a Politikai Bizottság határozatának megfelelően munkacsoport alakult. Frissebb, rendszeresebb lett a tájékoztatás, az egy-egy ügyben érintett szervek gyorsabban, összehangoltabban tudtak reagálni az ellenséges-ellenzéki csoportok akcióira. A megyei pártbizottságok tervszerűbben, rendszeresebben foglalkoztak az értelmiségpolitika kérdéseivel. Több megyei pártbizottság testületi ülésén vitatta meg az értelmiségi politika kérdéseit, s ezen belül foglalkozott az ellenzéki-ellenséges csoportok és nézetek elleni harc feladataival is.

Központi kezdeményezésre több konferencia, tanácskozás megrendezésére került sor olyan politikai és tudományos szempontból egyaránt fontos problémákról, amelyek sajátos értékelése és beállítása az ellenzéki-ellenséges csoportok politikai-ideológiai céljai közé tartozott az elmúlt években. Ilyen tanácskozásokra került sor pl. a többoldalúan hátrányos helyzetű társadalmi csoportok kérdéséről; a népesedési helyzetről; az elmúlt 25 év történelmi útjának értékeléséről; az értelmiség helyzetéről, a párt értelmiségpolitikájáról; a nemzetközi ideológiai harc időszerű kérdéseiről. E tanácskozásokon szakemberek és politikusok fejtették ki álláspontjukat, s szálltak esetenként vitába ellenzéki nézetekkel, a széles közvélemény előtt bizonyítva, hogy a párt- és az állami vezetés megfelelő súllyal és a problémák tudatában foglalkozik a társadalmi gyakorlatban jelentkező legfontosabb kérdésekkel. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a társadalompolitikai kérdések időben történő és nyilvános megvitatása, a megoldásukra irányuló javaslatok kidolgozása, az ellenzéki nézetekkel való nyílt, elvszerű és érvelő konfrontáció jelentős értelmiségi csoportok számára újabb fórumot teremt az értelmes társadalmi-közéleti aktivitásra, a párt politikája melletti kiállásra, s ezzel közvetve vagy közvetlenül az ellenzéki tevékenység és aktivitás elszigetelése irányába hat. Az ilyen céllal működő vitafórumok száma azonban még kevés; helyenként az értelmiség ilyen jellegű aktivitásának kibontakoztatásával szemben bátortalanág is tapasztalható, ennek következménye a párt politikája iránt elkötelezett értelmiség körében érzékelhető passzivitás.

Az ilyen jellegű viták kedvező hatása megmutatkozik a SZETA (Szegényeket Támogató Alap) „profiljának” változásában is. Miután képviselői mind helyzetisme-

retben, mind elméletileg alulmaradtak a vitában a többoldalúan hátrányos helyzetű csoportoktól rendezett konferencián, s kiderült az is, hogy karitatív célkitűzéseik és anyagi lehetőségeik kisszerűek az állami, a tanácsi szervek szociálpolitikai tevékenységéhez képest, a SZETA voltaképpen kénytelen volt feladni eredeti céljait, és tevékenysége fokozatosan lengyel szolidaritási akciók felé tolódott el. E kezdeményezések szélesebb körű visszhangot nem váltottak ki. Hatásukat a Magyar Vöröskereszt gyűjtése, az ehhez csatlakozó társadalmi szervek és az egyházak akciója és a megindult gyermeküdültetés szintén erősen korlátozza.

2. Az ellenséges-ellenzéki csoportok új szervezetek létrehozására, új tevékenységi formák intézményesítésére irányuló többi korábbi próbálkozását – munkaközvetítőiroda, tudományos kutatók egyesülete – ugyancsak sikerült politikai, államigazgatási eszközökkel korlátozni, illetve megghiúsítani.

A Politikai Bizottság határozata végrehajtásának ezek az eredményei azonban az ellenzéki, ellenséges csoportok tevékenységét csak részben tudták korlátozni. A bonyolultabb külső és belső viszonyok az ellenzéki csoportok számára kedvezőbb feltételeket teremtettek. Munkánk fogyatékosságai, esetenként az egységes és következetes fellépés hiánya miatt az ellenzéki megnyilvánulásokkal szemben csak részleges eredményeket tudtunk elérni. A határozat végrehajtása során a területi pártszervek és az állami irányító szervek többnyire elsősorban a direkt ellenzéki fellépésekre koncentráltak, s ugyanakkor nem foglalkoztak elég átfogóan azokkal a területekkel (egyetemek, színházak, irodalmi folyóiratok, sajtó), ahol a leginkább érzékelhető az ellenzéki nézetek hatása.

Az ellenzéki-ellenséges megnyilvánulások elleni határozottabb fellépést egyes területeken saját munkánk gyengeségei is akadályozták. A lassúság, az erélytelen, következetlen fellépés, számos, évek óta rendezésre váró, valós probléma megoldásának halogatása (pl. egyetemi-főiskolai ösztöndíjak, honoráriumrendezés), a megérett személyi kérdések rendezésének elodázása fontos kulturális intézmények élén a párt politikájának hitelét, a bizalmat rendítheti-rendíti meg egy-egy fontos területen.

Az egyetemi-főiskolai hallgatóság egy része a vontatottan, illetve következtelenül folyó felsőoktatási reform következtében elégedetlen a felsőfokú intézmények okta-

tó-nevelő munkájával, belső demokratizmusával, az ideológiai-világnézeti nevelés színvonalával, a KISZ politikai és érdekvédelmi tevékenységével.

A kulturális és tudományos intézményekben, a tömegkommunikáció terén dolgozó párttagok és a vezető értelmiségiek egy része nem tartja megfelelőnek tájékoztatását. Véleményük szerint a tájékoztatás nem tudott lépést tartani a gyors változásokkal, a bonyolultabb, nehezedő külső és belső feltételekkel. Úgy értékelik, hogy nem eléggé hatékony azoknak az intézményeknek, fórumoknak a rendszere, amelyek keretében az időszerű ideológiai, politikai, társadalmi kérdésekről eszmecsere tudnának folytatni. Ez akadályozza az ellenzéki megnyilvánulások elleni hatékonyabb és egységesebb fellépésüket is. Mindezek a jelenségek elsősorban az irányító szervek munkájának fogyatékoságaira világítanak rá.

A belpolitikai tájékoztatás és agitáció fontos fórumain, a sajtóban, a rádióban és a televízióban az utóbbi időben nagyobb gyakorisággal tapasztalhatók politikai érdekeinktől eltérő, olykor azokkal ellentétes megnyilvánulások. Ezek a jelenségek néhány szerkesztőség (pl. *Mozgó Világ*, *Tiszatáj*, *Magyar Nemzet*) munkájában rendszeressé váltak. A párt politikájától eltérő megnyilvánulások a sajtóban általában valós társadalmi, gazdasági, kulturális és tudományos problémákhoz kapcsolódnak (demográfiai hullámvölgy, deviáns jelenségek, az infrastruktúra hiányai, vezetési, szervezési, érdekeltségi gondok, bürokrácia, generációs problémák, a hatalom gyakorlásának kérdései, a szabadságjogok értelmezése). Egyesek – adott témaköröket a konkrét történelmi viszonyokból kiragadva, elhallgatva a párt és a kormány törekvéseit – a negatív jelenségekből próbálnak tőkét kovácsolni, hangulatot, közvéleményt szervezni. Ezt megkönnyíti, hogy a sajtó, a tömegkommunikáció és különösen a kulturális és irodalmi lapok sokszor valós eredményeinket is elhallgatják, vagy nem védik meg történelmi vívmányainkat a torzító bírálatokkal szemben. A politikailag problematikus vagy ellenzéki megnyilvánulásokkal szemben gyakran nem került sor határozott és egyértelmű fellépésre, a hibás nézetek sokszor válasz nélkül maradnak. Az irodalmi és kulturális sajtó által közvetített közérzet rosszabb a társadalom alapvető osztályainak, rétegeinek valóságos közérzeténél.

Szocialista fejlődésünk egészének megítélését torzítja felszabadulás utáni történelmi utunk egyes korszakainak – elsősorban az ötvenes évek első felének – egyolda-

lú, negatív beállítása. Ez a kulturális sajtón túl a filmművészetben és a színházakban is eluralkodott.

Megszaporodtak a sajtóban és a kulturális sajtóban a szomszédos szocialista országokkal való viszonyunkat zavaró, felelőtlen, nemegyszer nacionalista jellegű megnyilvánulások is. Ezek némelyike a szocialista fejlődés egészével szembeni bizalmatlanság kiváltására is alkalmas.

A publikációs normák fellazulásához hozzájárul az is, hogy a tömegkommunikáció terén, a tudományos és kulturális műhelyekben dolgozó kommunisták és vezetők nem egységesen ítélik meg ezeket a jelenségeket. Egy részük politikailag érzéketlen az ilyen megnyilvánulásokkal szemben, illetve gyakran védeni, igazolni próbálja azokat. Az ötvenes évek Magyarországot ábrázoló filmeket, irodalmi alkotásokat, színházi előadásokat védelmezve pl. gyakran csak azt hangoztatják, hogy ezek hiányt pótolnak, a történelemtanítás adósságait törlesztik, és politikánk helyességét, a művészet kívánatos szabadságát tükrözik. Erre hivatkozva nemegyszer egész felszabadulás utáni fejlődésünket megkérdőjelező, torzító alkotásoknak is zöld utat biztosítanak. Hasonlóképpen a mai társadalmi jelenségek egyoldalú kritikájával kapcsolatban arra hivatkoznak, hogy a pártpropaganda és az agitáció idealizálja belső helyzetünket, nem eléggé rugalmas és személyhez szóló, nem tudott megújulni, nélkülözi az offenzivitást, a kezdeményezőkétséget, képtelen az új kérdések felvetésére és megválaszolására. Ezek a hivatkozások tartalmaznak jogos kritikai elemeket, de a tömeg-tájékoztatás hibáit nem igazolhatják, s végső soron egy nem kívánatos, torz munkamegosztást eredményezhetnek. Előfordul e körökben olyan értékelés is, amely szerint a politikai és gazdasági vezetők túlzottan érzékenyen reagálnak a problémák bemutatására, s a valóságosnál kedvezőbb képet szeretnének látni társadalmunk és gazdaságunk helyzetéről.

3. A nemzetközi helyzet éleződése, mindenekelőtt az új amerikai vezetésnek a szocialista országokkal szemben ellenséges, agresszív irányvonala megélénkítette a szocializmusellenes propagandát.

A lengyelországi válság, a szomszédos szocialista országok gazdasági problémái egyesekben a szocializmus általános válságának érzését keltik, és tápot adnak nacionalista tendenciáknak is. Ezt természetesen kihasználja az ellenséges propaganda is.

A nehezedő gazdasági feltételek között az ellenzéki-ellenséges hatásnak leginkább kitett fiatal értelmiségi generációk anyagi helyzete nem javult, lakáshoz jutásuk, önálló élet- és pályakezdésük feltételei különösen kedvezőtlenek. A fiatal diplomások, elsősorban a humán és társadalomtudományi végzettségűek között – részben elhelyezkedési nehézségek miatt is – évek óta nő a különböző „szellemi segédmunkából” élő ún. szabad foglalkozásúak száma. Ezek között a legnagyobb az ellenzéki hangoltságúak aránya, aminek – helyzetük egzisztenciális bizonytalansága mellett – a legfőbb oka, hogy kívül állnak mindenféle intézményi kereten; ez a réteg mind az állami, mind a társadalmi szervek számára elérhetetlen, s így a velük, problémáikkal való foglalkozás is esetleges.

A nemzetközi viszonyokban bekövetkezett kedvezőtlen változások és gazdasági fejlődésünk nehézségei, amelyek a külső feltételek romlásával is összefüggnek, kedvezőtlenül hatottak a közvéleményre. Ebben a helyzetben az ellenséges propaganda és az ellenzéki csoportok is arra törekedtek, hogy pesszimizmust keltsenek a béke kilátásaival és a szocializmus perspektívaival, terveink realitásával kapcsolatban. Népünk – és benne a magyar értelmiség nagy többsége – az elmúlt évben a nehezebb feltételek közt is nagy politikai érettségről tett tanúbizonyságot, s ennek következtében az ország belpolitikai helyzete nyugodt. Ugyanakkor egyes körökben fokozódott az apolitikus magatartás, a perspektívátlanosság érzése, az elfordulás a szocialista értékektől.

4. A hazai ellenzéki, ellenséges csoportok szervezetiileg ma is laza, belsőleg tagolatlan keretek között tevékenykednek. Változatlanul nincs átfogó programjuk, amely körül egységes szervezet alakulhatna ki, de a program hiánya egyben meg is könnyíti a különböző, egymástól ideológiai-politikai orientáció tekintetében is különböző csoportok adott kérdések kapcsán megvalósuló összefogását. A létező csoportosulások közt felismerhető egy polgári beállítottságú, álradiális, kozmopolita vonásokkal is rendelkező csoport és egy nacionalista nézeteket valló, a népies hagyományokra hivatkozó mag.

A jelenlegi – tartósan ígérkező – hidegháborús tendenciák közepette a külső ellenséges erők a céljaiknak jobban megfelelő álradiális ellenzéki csoportosulás tevékenységét támogatják erőteljesebben, egyben szorgalmazzák az „egységfront” kiala-

kulását a nacionalista csoporttal, amely szovjetellenes törekvéseik szempontjából különösen értékes. Az álradiális csoportosuláson belül hangadó, irányító szerepet betöltők köre –Bence György, Kis János, Kenedi János, Hamburger Mihály, Szilágyi Sándor, Csákvai Mihály. Kőszeg Ferenc, Kovács Mária, Demszky Gábor, Solt Ottília, Nagy András, Rajk László – jelenlegi összetételében az utóbbi 2-3 évben alakult ki, azóta számottevően nem növekedett. Csatlakozott hozzájuk néhány olyan személy is, aki korábban szélsőbaloldali – maoista – politikai platformon állt (Dalos György, Haraszi Miklós). Az általuk irányított, illetve velük bizonyos tevékenységi-érintkezési pontokon kapcsolatban álló személyek száma mintegy 200 fő. Hatásuk, befolyási körük azonban a szamizdat iroda működése óta, valamint az ellenséges rádióadások és propagandaszervek tevékenysége révén ennél jóval szélesebb.

Esetenkénti támogatóik és szimpatizánsaik közé tartoznak a „repülőegyetem” előadásait látogató fiatalok, és ide sorolhatók a tudományos és kulturális intézményekben, a tájékoztatás, valamint a könyvkiadás területén dolgozó kapcsolataik is. Ez utóbbiak révén a csoportosulás vezetői hozzájutnak fontos kül- és belpolitikai információkhoz.

Befolyásra tettek szert a neoavantgárd képzőművészeti irányzatok képviselői körében és az egyetemi ifjúság soraiban. Ez utóbbit utánpótlási bázisnak is tekintik. Innen verbuválódott aktivistáik egy része is.

Úgy értékelik, hogy a hatóságok bizonyos fokig tudomásul vették, hogy „együtt kell élni az ellenzékkel”. Ebből kiindulva a még „kislétszámú mozgalom megerősítését”, embereik további nevelését tekintik közvetlen feladatuknak. Soraik bővítését is folytatják pl. a SZETA tevékenységének támogatásával vagy a szamizdat iroda működtetésével, az elégedetlen vagy marginális helyzetben levő értelmiség fórumhoz juttatásával, különböző antológiák, kiállítások kezdeményezésével. Nagy súlyt helyeznek arra, hogy rendszeresen bizonyítsák a nyilvánosság előtt létüket és erejüket.

A csoportosulást a külföldi ellenséges szervezetek publikációs lehetőségek, propaganda, ösztöndíjak, tanulmányutak biztosításával és anyagi eszközökkel is támogatják. E vonatkozásban a külföldi sajtóközpontok és alapítványok mellett különösen jelentős a párizsi Magyar Füzetek szerkesztősége és a Szabad Európa Rádió tevékenysége.

A külső és belső ellenség közötti közvetlen kapcsolat erősödését mutatja, hogy a csoport több hangadója (Haraszi Miklós, Bence György, Kis János és Kenedi János) rendszeresen tájékoztatja a nyugati propagandaszerveket, illetve azok beutazó tudósítóit.

5. Az elmúlt egy-másfél évben ennek a csoportnak a fő törekvései szorosan kapcsolódtak az imperializmus széles körűen kibontakozó szocializmusellenes propagandakampányához:

– Fő céljuk a Magyar Népköztársaság politikájának lejáratása, e politika nemzetközi elismertségének aláaknázása. Ennek érdekében mindenképp azt igyekeznek kimutatni, hogy a reformok, a „liberalizálás”, a belpolitikai stabilitás Magyarországon is egy lényegében ugyanolyan „sztálinista” politikát takar, mint a többi kelet-európai szocialista ország esetében. A rendszer Magyarországon sem „demokratikusabb”, mint a létező szocializmus többi országában, legfeljebb „liberálisabb”. A rendszernek nyújtott látszólag széles körű népi támogatás legfeljebb apátiát tükröz, „a hallgatás nem beleegyezés”.

– Az ellenzéki-ellenséges csoportok létezésükkel is igyekeznek bizonyítani: a többi szocialista országhoz hasonlóan a Magyar Népköztársaság sem immúnis az ellenzéki „fertőzéssel” szemben, s ez maga is a rendszer instabilitásának jele, a hatalom nem-demokratikus voltának következménye.

– Igyekeznek kipuhatolni és tágítani a hatalom tűrőképességének határait, s ahol csak lehet, elmosni a legális és illegális tevékenység határait. Olyan helyzetet akarnak teremteni, amelyben a törvényesség határai fokozatosan azok lesznek, ameddig az ő tevékenységük terjed.

– Tudatosan provokálják a „hatalmat”. Az adminisztratív intézkedések kiprovokálásával a rendszer antidemokratikus, az „emberi jogokat” sértő, „sztálinista” jellegét szeretnék bizonyítani.

– Végül változatlan céljuk befolyásuk, hatókörük kiterjesztése.

Nézeteik 1980 vége óta jobbra tolódtak. A polgári ideológiai irányzatok változása – bizonyos késéssel – közvetve, a többi szocialista ország hasonló jellegű ellenzéki mozgalmával kiépített kapcsolataik révén, és közvetlenül is hat a hazai ellenzék ideológiai-politikai arculatára. Amíg Nyugaton az újbaloldali irányzatok domináltak

az értelmiségi és diákmozgalmakban, a kelet-európai és a hazai ellenzék is erre felé tájékozódott. Mióta az amerikai külpolitika enyhülésellenes irányvonala megerősödött, s a nyugati szellemi életben is a neokonzervatív ideológiák kerültek előtérbe, ezeknek az ellenzéki mozgalmaknak az ideológiai arculata is egyre jobboldalibb lett, s politikai törekvéseik szocializmusellenes vonásai is erősödtek.

Korábban írásaik, illegálisan terjesztett kiadványaik többnyire elméleti kérdésekkel foglalkoztak, az utóbbi hónapokban viszont érdeklődésük konkrétabb, közvetlenebbül politikai témák felé tolódott el. Ennek első jelei már a Bibó-émlékkönyvben megmutatkoztak: meghamisítva mutatják be a felszabadulás óta megtett történelmi utunkat, támadják az egypártrendszert, az 1956. évi ellenforradalom forradalomként történő „rehabilitációjára” törekszenek, megkérdőjelezzik a rendszer legitimitását és a Szovjetunióhoz fűződő viszonyunkat. A múlt év végén megjelent két illegális kiadványukban, a Beszélőben²⁷⁰ és különösen a Kisúgóban²⁷¹ alapállásuk nyíltan ellenségesse fordult.

Élénk érdeklődéssel figyelik és értékelik a lengyelországi eseményeket. Értékelésük szerint Lengyelországban új vonásokat tartalmazó, világtörténeti jelentőségű forradalom bontakozott ki, amelynek pluralizálódási törekvéseit és helyenkénti anarchisztikus vonásait egyaránt követendő példaként állítják be. Ezt tükrözi legújabb – ugyancsak illegálisan előállított és terjesztett – kiadványuk, a Solidarnosc is, amely a december 13-a után kibontakozott „ellenállás” eseményeiről tudósítja olvasóit.²⁷²

Láthatólag kényelmetlen számukra hazánk pozitív nyugati (főként szociáldemokrata) megítélése. Elutasítják e pozitív megítélést, amelyre szerintük az üzleti köröknek, a baloldali értelmiségnek és a szociáldemokrata kormányoknak azért van szüksége, hogy egy pozitív példával igazolják keleti politikájukat.

²⁷⁰ Beszélő. Budapest, Szerk.: Haraszi Miklós, Kőszeg Ferenc, Kis János, Nagy Bálint (1984-ig), Petri György. Példányszám: induló: 1500, átlag kb. 2000-2500. Első szám: 1981.

²⁷¹ A Kisúgó. Budapest. Szerk.: Lányi András, Dániel Ferenc, Szabó Miklós, Vági Gábor. Példányszám: 200 db. Első megjelenése: 1981. december 1.

²⁷² Az Elnyomás és Ellenállás Dokumentumai. Budapest. Példányszáma 500 db. 1982.

Az ország belpolitikai helyzetéről adott értékelésük differenciáltabb képet mutat. Saját szempontjukból kedvezőnek ítélik az ország gazdasági nehézségeit, ezek fokozódásával, válságtünetekkel, s ennek következtében társadalmi méretű elégedetlenség kialakulásával számolnak. Számításaik szerint ebben az esetben a hatalom kénytelen lesz engedményeket tenni az ellenzéknek. A politika egyes szféráiban véleménykülönbségeket, megosztottságot igyekeznek feltételezni, kimutatni, s az „erőviszonyok várható alakulásának” függvényében formálják saját taktikai szövetségüket az ellenzéki akciókban szerepet vállaló vagy azokkal szimpatizáló, különböző indíttatású csoportokkal. Úgy értékelik, hogy a lengyel szükségállapot bevezetése nyomán növekedhet befolyásuk a munkások, az értelmiségiek és a fiatalok körében. Ugyanakkor elismerik, hogy rendszerünk stabilitása és nemzetközi tekintélye, a gazdaság teljesítőképessége, a gazdaságpolitika rugalmassága, valamint az alapvető osztályok és rétegek hangulata és magatartása még hosszú ideig gátja lehet törekvéseiknek.

A helyzet értékelésének ezek az ellentmondásai esetenként egymással is ellentétes állásfoglalásaikban jutnak kifejezésre. Érzik és be is ismerik erőtlenségüket, tehetetlenségüket, ugyanakkor cselekedni, változtatni szeretnének. Egyre gyakrabban fogalmazzák meg, hogy a társadalomkritikán és az elégedetlenségeken túl – gazdaságpolitikai elemeket is tartalmazó – programra volna szükségük, de ennek körvonalazásáig még nem jutottak el. Stratégiai és taktikai elképzeléseikben mindinkább előtérbe kerül a munkásosztály felé való „nyitás” igénye.

6. A Bence György, Kis János és Kenedi János vezette csoport politikai akcióinak, tevékenységének ellenséges jellege fokozódott, egyes esetekben átlépte a törvényesség határait.

Az elmúlt egy-másfél évben elsősorban az ellenzéki tevékenység nyugati propagandáját igyekeztek fokozni, s a nyugati propagandaközpontok révén próbálták növelni hazai befolyásukat is. A nyugati propagandaszervek, mindenekelőtt az ellenséges rádióállomások minden egyes akciójuknak széles körű nyilvánosságot biztosítottak.

Fokozták az ún. „második nyilvánosság” kiszélesítésére irányuló tevékenységüket is. Megindították a Beszélő című illegális folyóiratot, amely a korábbi lengyel és szovjetunióbeli ellenzéki csoportok hasonló lapjainak példája nyomán elsősorban az

ellenzéki akciókról, a „hatalommal” szembeni különböző fellépésekről számol be, propagálja az ellenzéki rendezvényeket, kiadványokat. A szerkesztők és egyes szerzők is feltüntetik nevüket a kiadványban, ily módon azt a látszatot keltve, hogy bár a „hatóságok” nem engedélyezték a megjelenést, hallgatólagosan tudomásul veszik.

Intenzívebbé vált az illegális kiadványok, az ún. „szamizdatok” terjesztése is. A sokszorosításra és terjesztésre külön apparátust hoztak létre, ifj. Rajk László lakásán pedig illegális kiadványokat árusító „szamizdatbutikot” nyitottak.²⁷³ Rajk Lászlót figyelmeztettük, majd a múlt év szeptemberének elején rendőri intézkedésre került sor a terjesztést szervezőkkel szemben. Ez egy ideig visszavetette ezt a tevékenységet, de néhány hét múlva készleteiket ismét feltöltötték. Újabban kiadványaikat sokszorosítják (stencillel, illetve szitaeljárással), ami az illegális, ellenséges irodalom lényegesen nagyobb példányszámban való terjesztését teszi lehetővé.

Az illegális irodalom kiadására és szervezésére Független Kiadó névvel a legutóbbi hetekben új szervezetet hoztak létre.²⁷⁴ Ennek egyik kiadványa is feltünteti a szerző (Konrád György) nevét. Nyomdai és kiadói tevékenységüket szigorúan illegális, konspiratív módszerekkel folytatják.

A Rajk László lakásán működő „szamizdatbutik” nyitvatartási idejének és árjegyzékének mind az ellenséges rádióállomások, mind rőpiratok útján széles körű nyilvánosságot biztosítottak. Az illegális irodalom ennek következtében ma már elég széles körben forog közközen az egyetemeken, a társadalomtudományi kutatóintézetekben, a humán értelmiség körében elsősorban a fővárosban, de ezek a kiadványok egyre inkább eljutnak a vidéki, mindenekelőtt az egyetemi városokba is.

Továbbra is folytatódnak meghatározott időközökben, magánlakásokon a „repülő egyetemi” előadások. Témáik az utóbbi időben direkter politikai jellegűek, az ellenzéki akciók propagandáját szolgálják. Hallgatóságuk száma némileg csökkent (60-100 fő), továbbra is egyetemi hallgatókból, fiatal értelmiségiekből áll. Ma már nem tudnak megnyerni előadónak az ellenzékiisígtől távol álló szakembereket, így

²⁷³ Rajk László Budapest V. kerületi, Galamb utca 3. szám alatti lakásán szamizdat árusítást végzett 1981 és 1983 januárja között.

²⁷⁴ Az AB Független kiadót Demszky Gábor hozta létre 1981-ben. A Beszélő című lap mellett könyvkiadással is foglalkoztak.

töbnyire ők maguk vállalnak előadói szerepet. A szervezők többször voltak kénytelenek helyet is változtatni, mert a lakások tulajdonosai – munkahelyi figyelmeztetés nyomán – nem vállalták tovább a szervezésben való közreműködést.

7. Az ún. népi írói mozgalomból verbuválódott nacionalista beállítottságú ellenzéki csoport vezetője Csoóri Sándor. E csoport fő törekvése, hogy a határainkon túl élő magyarság „elnyomott” voltára irányítsa a közvélemény figyelmét, s a nacionalista hangulatkeltéssel megfelelő tömegbázist teremtve „rászorítsa” a kormányt; hogy külpolitikájában – elképzeléseiknek megfelelően – képviselje a magyar nemzetiségek érdekeit. Ezt a csoportot a külső ellenséges erők is elsősorban azért támogatják, hogy segítségükkel a nemzetiségi kérdésben nyílt vitát provokáljanak hazánk és a szomszédos szocialista országok párt- és állami vezetése között.

Konspiratív, illegális tevékenységet nem folytatnak, s bár több, az álradikális csoport által kezdeményezett akcióhoz csatlakoztak, az illegális irodalom előállításába és terjesztésébe eddig nem kapcsolódtak be. Ugyanakkor kapcsolatban állnak olyan emigráns csoportokkal, amelyek a nyugati fellazító központokhoz és kémszervezetekhez kötődnek. E kapcsolatok egyik megnyilvánulása, hogy Csoóri Sándornak és Tornai Józsefnek problematikus, illetve ellenséges írásai jelentek meg a Magyar Népköztársaság iránt illojális, nyugati emigrációs folyóiratokban.

Ideológiailag a népi írók „harmadikutas” elképzeléseihez nyúlnak vissza, s az ún. „nemzeti sorskérdéseket” – a határainkon túl élő magyarság helyzetét, a népesedési kérdést, az öngyilkosságok számát és az alkoholizmust – állítják előtérbe, azt állítva, hogy a párt és a kormány egyoldalúan a gazdaságra koncentrált, s nem törődik a nemzet fennmaradása szempontjából alapvető jelentőségű erkölcsi-tudati tényezőkkel. „A nemzet egy szépen felrakott házban rossz közérzettel albérlőként él” – tömören így hangzik ennek az ideológiának a lényege.

Belpolitikai síkon elsősorban a párt kulturális politikáját és szövetségi politikáját támadják. Az általuk kívánatosnak tartott „politikai ellenzéki” pozíciót a humán értelmiség aktivizálása útján akarják elérni. Az „értelmiségi autonómia” kiharcolása érdekében Csoóri Sándor kezdeményezésére önálló lap indításának tervével foglalkoznak. A tervet több, alapvetően az álradikális ellenzékhez tartozó prominens személy – Konrád György, Eörsi István, Mészöly Miklós, Szabó Miklós – is támogatja.

A múlt év második felében közösen, összehangolt taktikát követve léptek fel az Írószövetség alapszabály módosításának elérése, egy függetlenebb, a különböző irodalmi irányzatoknak az Írószövetség keretein belül nagyobb mozgásteret és önálló szerveződési lehetőséget biztosító szervezet létrehozása érdekében. Ez az összefogás a választmány, illetve az elnökség megválasztása során részleges sikereket ért el.

8. Mindkét csoportnak befolyása van a kulturális és tudományos élet különböző intézményeiben, a szerkesztőségekben, a kiadókban, a színházakban, a kutatóintézetekben, s érvényesül hatásuk az egyetemi ifjúság körében is. Az értelmiség szélesebb köreiben a nacionalista csoportnak van nagyobb bázisa. Ezek a bázisok nagymértékben megkönnyítik számukra a legális fellépést, az illegális és legális tevékenység összekapcsolását.

Az ellenzéki jellegű megnyilvánulásokban gyakran keveredik a demagógia, a valóság eltorzítása és a valódi problémák jogos kritikája. Az ellenzéki csoportok tudatosan igyekeznek kihasználni munkánk fogyatékoságait. A valós gondok ellenzéki oldalról való felvetése nem egy esetben zavart kelt, megnehezíti a kellő differenciálást az ellenzéki indítékú fellépések és a megalapozott, jószándékú bírálat között.

A nagyobb rendezvények (forradalmi ifjúsági napok, KISZ-küldöttértekezletek, művészeti szövetségek közgyűlései) fontos tanulsága, hogy az ellenzéki, ellenséges próbálkozásokat ott sikerül elszigetelni és megakadályozni, ahol színvonalas politikai munka folyik és a párt mellett álló erők vállalják az elvi vitát, az aktív politikai fellépést. Jellemző példa erre, hogy a Politikai Bizottság felsőoktatásról hozott határozatának nyilvánosságra kerülése és a rendező szervek jobb felkészülése következtében a tavaszi egyetemi-főiskolai napok rendezvényei jobban sikerültek, mint a múlt évben. Az egyik legszembetűnőbb eredmény, hogy a konstruktív alapon lezajló vitákat az ellenzék bojkottálni kénytelen. Más esetekben csak határozottabb beavatkozás révén, illetve adminisztratív intézkedésekkel sikerült a kultúrpolitikai normáknak megfelelő működést biztosítani, illetve visszaállítani (pl. a FIJAK esetében).

Az ellenzéki csoportok befolyása, illetve nézeteik hatása a következő intézményekben, területeken érzékelhető leginkább:

a) Az egyetemek közül az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészkarán és a Jogi Karon, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen, a Budapesti Műsza-

ki Egyetem Építésztechnológiai Karán, a művészeti főiskolákon, valamint a szegedi és a debreceni tudományegyetemeken érezhető ilyen hatás a hallgatók kisebb csoportjainál.

b) A színházi életben a kaposvári, a győri és a szolnoki színházakban, valamint a színikritikában.

c) A társadalomtudományi intézetek közül (intézetenként 2-3 személyről van szó) a Filozófiai, a Történettudományi, az Irodalomtudományi, a Szociológiai, a Közgazdaságtudományi, a Pénzügykutató és a Szövetkezeti Kutatóintézetben.

d) A sajtóban: rendszeresebben a Mozgó Világban, a Tiszatájban, a Magyar Nemzetben, valamint a Rádió és a Televízió kulturális rovatában, esetenként az Élet és Irodalomban és több vidéki kulturális folyóiratban (Forrás, Új Forrás, Életünk).

Ezenkívül érzékelhető ez a hatás néhány kiadó szerkesztőségében egyes lektoroknál (pl. Szépirodalmi, Magvető, Közgazdasági és Jogi Kiadó), egyes közművelődési intézményekben, valamint a képzőművészeti élet különböző fórumain, a Balázs Béla Stúdióban és másutt is.

9. A Politikai Bizottság 1980. decemberi határozata óta eltelt idő tapasztalatait értékelve megállapítható: az ellenzéki-ellenséges csoportok fő céljait – a Magyar Népköztársaság nemzetközi tekintélyének megingását és tömegbázisuk növelését – nem tudták elérni. Akcióik hatása – méreteit tekintve – elmarad attól, amit a számukra kedvezőbb körülmények lehetővé tettek volna. Nézeteik azonban – bár befolyásuk továbbra is főként a humán és társadalomtudományi értelmiség egyes csoportjaira korlátozódik – a korábbinál szélesebb körben hatnak.

A nyugati propagandaközpontok révén sikerült elérniük, hogy nemzetközileg „magyarországi ellenzékként” tartsák őket számon. Létezésüket és akcióikat az ellenséges propaganda megfelelő időpontokban felhasználta és a jövőben is fel fogja használni a szocializmus és a Magyar Népköztársaság ellen, bár tisztában van azzal, hogy ez az ellenzék – amint az USA külügyminisztériumának a szenátus emberi jogokkal foglalkozó bizottsága számára készült ez év eleji jelentése fogalmazza – „néhány ezer budapesti értelmiségire terjed ki”.

Az ellenséges, ellenzéki csoportok tömegbázisa változatlanul korlátozott, de az ellenzéki akciókban részt vállalók ellenséges szándékai, konfrontációra való készsé-

gük, provokatív magatartásuk, elszántságuk fokozódott. Az ellenzéki csoportokban erősödött a fiatalabb, „radikálisabb” elemek hangja, s fokozódott a különböző csoportok összefogásának igénye is. Többen vállaltak saját nevük feltüntetésével szerepet a különböző ellenzéki akciókban és egyes ellenzéki vagy nyugati ellenséges orgánumokban is többen publikáltak. Többekhez jut el az ellenséges, illegális irodalom is. Minőségileg új helyzetet teremtett, hogy az ún. „második nyilvánosság” kiszélesítése érdekében illegális, konspiratív módszerekkel dolgozva ma már sokszorosítva állítják elő a korábbiakhoz képest veszélyesebb, nyíltan ellenséges kiadványaikat. s ezeket a „szamizdatbutikban” provokatív módon árusítják.

10. Az ellenséges-ellenzéki tevékenység elleni harcban változatlanul a legfontosabb politikai feladat e csoportok szélesebb tömegkapcsolatainak megakadályozása. Ennek érdekében továbbra is elsősorban az értelmiség, különösen a humán értelmiség és a fiatalabb értelmiségi rétegek, valamint az egyetemi hallgatóság körében végzett politikai munkát kell javítani, érzékenyebben és gyorsabban kell reagálni a körükben jelentkező problémákra. Napirendre kell tűzni a fiatal értelmiség helyzetének elemzését, az ezzel kapcsolatos feladatok meghatározását. Meg kell gyorsítani a felsőoktatással foglalkozó párthatározat végrehajtását. Ebben a közegben különösen fontos az ellenzéki-ellenséges megnyilvánulások elleni nyíltabb, érvelő fellépés, adott esetben az ilyen nézetekkel szembeni nyilvános vita is.

Egységesebb fellépésre van szükség a különböző irányító szervezetben, kulturális, tudományos intézményekben dolgozó kommunisták és vezetők részéről. Meg kell akadályozni az ellenzéki-ellenséges csoportok azon törekvéseit, hogy megosszák a területen dolgozó párttagokat, vezetőket az ellenzéki megnyilvánulások megítélésének, illetve az ellenük folytatandó harc taktikájának kérdésében. A párt egysége, a kommunisták egységes fellépése nélkül a kulturális és tudományos élet területén sem érvényesülhet megfelelően a párt orientáló szerepe. A kulturális élet irányításának biztosítása kell a megérett, illetve hosszabb ideje rendezetlen problémák mielőbbi napirendre tűzését és megoldását.

Biztosítani kell, hogy az ellenzéki-ellenséges megnyilvánulásokkal szembeni fellépés kellően differenciált legyen. Ügyelni kell arra is, hogy kitűnjön, a pártnak változatlanul alapvető törekvése a valóság kritikai elemzése, a problémák megoldása. A

tudománypolitikai irányelveket következetesebben érvényesítve egyértelműbbé kell tenni, hogy milyen kutatásokat támogatunk. A párt illetékes testületei, a Művelődés-politikai Munkaközösség és az Agitációs és Propaganda Bizottság folytassa az egyes társadalomtudományi ágak helyzetelemzésének megvitatását. Foglalkozzanak behatóbban az egyes tudományterületeken jelentkező ideológiai, politikai problémákkal. A tudományági helyzetelemzések alapján készüljön átfogó értékelés a társadalomtudományi kutatás helyzetéről, főbb feladatairól. Az elemzés megfelelő súllyal foglalja közön a társadalomtudományi folyóiratok és könyvkiadás helyzetével is.

A párt kulturális politikájának következetes érvényesítése, a művészeti élet területén dolgozó kommunisták megfelelő orientálása érdekében elemezni kell az egyes művészeti területek – irodalom, színház, film, képzőművészet – főbb folyamatait, az egyes művészeti ágakban érvényesülő főbb irányzatokat; egyértelműbbé kell tenni, hogy milyen művészeti törekvéseket támogatunk, s melyeket utasítjuk el. Az elemzéseket vitassa meg a Művelődéspolitikai Munkaközösség, s ha indokolt, a dokumentumok nyilvánosan is jelenjenek meg. Az egyes művészeti területek helyzetének elemzése alapján átfogó dokumentumot kell készíteni pártunk kulturális politikájának legfontosabb feladatairól. Biztosítani kell, hogy megfelelőképpen működjenek az egyes kulturális területek kommunista aktívái. Ezek a fórumok a kommunisták rendszeres tájékoztatása mellett váljanak az ellenzéki-ellenséges megnyilvánulások elleni egységes fellépés szervezőivé. Egyértelműen tisztázni kell – ha szükséges, nyílt politikai vitával is – a legális és illegális tevékenység határait. A „második nyilvánosságban” is szerepet vállaló, az ellenséges külföldi orgánumokban publikáló szerzők esetében korlátozni kell, illetve meg kell akadályozni legális hazai publikálási lehetőségeiket. Egységes, a mai joghézagokat megszüntető tájékoztatási törvényt kell alkotni. Határozottabban kell érvényesíteni művelődéspolitikai elveinket és publikációs normáinkat, valamint a műhelyek vezetőinek felelősségét (párttagok esetében pártfegyelmi felelősségét is). Nyíltabban és bátrabban kell fellépnie a marxista kritikának is.

A jelenlegi, bonyolultabb politikai, gazdasági helyzetben növekednek a belpolitikai agitációval és propagandával, a tömegtájékoztatással szemben támasztott követelmények. A sajtóban, a Rádióban, a Televízióban biztosítani kell a párt politikájá-

nak következetes képviselését. Határozottan fel kell lépni az esetenként még az elemi szerkesztői kontrollt is elmulasztókkal szemben. A szerkesztőségek vezetői és a párt-szervezetek lépjenek fel az ellenzéki-ellenséges nézetek képviselői ellen, és tegyenek meg mindent, hogy a szerkesztőségek munkájában érvényesüljön a szocializmus iránti elkötelezettség.

A sajtó, a Rádió, a Televízió politikai munkája színvonalának emelése érdekében következetesen érvényesíteni kell az egyszemélyi vezetés felelősségét;

- a nagy és erősen tagolt intézményekben (pl. Rádió, Tv) az irányítás politikai hatékonyságának növelése céljából korszerűsíteni kell a belső szervezetet;

- biztosítani kell a jelenlegi szerkesztőgárda megfelelő szakmai-politikai továbbképzését;

- a szakmai-politikai követelmények alapján részletes káderfejlesztési tervet kell készíteni, s végre kell hajtani a szükséges kádercseréket;

- hosszabb távon a politikai szükségleteknek megfelelően kell fejleszteni az újságírók kiválasztásának, szakmai-politikai képzésének és továbbképzésének rendszerét.

A megváltozott külső és belső feltételek szükségessé teszik belpolitikai propagandánk feladatainak ismételt meghatározását, a sajtó párt- és állami irányításának korszerűsítését.

11. Az ellenzéki-ellenséges csoportok elleni fellépés során a Politikai Bizottság határozata szellemében a jelenlegi helyzetben is változatlanul abból kell kiindulni, hogy biztosítsuk munkásosztályunk, népünk megnyerését, meggyőzését, támogatását, megőrizzük a belpolitikai helyzet stabilitását. Az ellenzéki-ellenséges csoportokat a nagy tömegektől mindenekelőtt jó politikai munkával lehet elszigetelni.

A politikai eszközök alkalmazásának elsődlegessége mellett figyelembe kell venni azt is, hogy az adminisztratív eszközöknek is igen széles skálája van, s mindegyiket gondos politikai mérlegelés után differenciáltan kell alkalmazni. Gondoskodni kell arról is, hogy mindazok, akik nem törekszenek konfrontációra, megtalálják helyüket társadalmunkban. Érvényt kell szerezni annak az elvnek, hogy a törvények betartása mindenkire, minden állampolgárra nézve egyaránt kötelező. Adminisztratív intézkedések alkalmazása esetén megkülönböztetett figyelmet kell fordítani az azokat megelőző, kísérő és követő politikai munkára.

Mindenekelőtt a párttagság megfelelő tájékoztatását kell biztosítani. A tájékoztatás ne csak általában ítélje el az ellenzéki csoportok tevékenységét, hanem ott, ahol ez szükséges, hitelesen dokumentálva le kell leplezni e csoportok törekvéseit, illegális tevékenységét, nézeteikkel nyíltan, hatásos érvekkel vitatkozni kell.

A legfontosabb szerkesztőségekben, a kiadóknál és más kulturális műhelyekben (pl. színházak), a társadalomtudományi intézetekben és a nagyobb felsőoktatási intézményekben hiteles, érvelő szóbeli tájékoztatást kell adni az ellenséges, ellenzéki tevékenységről ezen intézmények valamennyi felelős munkatársának. A tájékoztatásnak elsősorban a szocializmusellenes nézetek és törekvések ellen kell irányulnia, ismertetve képviselőik nevét is. A tájékoztatás fő célja az ilyen intézményekben dolgozók felelősségének hangsúlyozása, az ellenzéki megnyilvánulások elleni következetesebb fellépés megalapozása legyen.

Mérlegelés tárgyává kell tenni a szélesebb közvélemény tájékoztatását is az ellenzéki-ellenséges tevékenységről. Ha a törvényesség betartása érdekében foganatosított intézkedéseket követő nyugati propagandakampány méretei indokoltá teszik, célszerű olyan cikkek megjelentetése, amelyek tájékoztatják a közvéleményt az intézkedések előzményeiről, a szocializmusellenes, ellenséges, ellenzéki tevékenység főbb jellemzőiről, és amelyek visszautasítják a nyugati propagandaközpontoknak a törvényesség betartására irányuló lépéseinkkel kapcsolatos kommentárjait.

* * *

NEMZEDÉKI HITVALLÁS

1982. október 15-én főszerkesztői értekezletet tartott Tóth Dezső művelődési miniszterhelyettes és Knopp András, az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának osztályvezető-helyettese. Az értekezletről beszámoló *Beszélő* című szamizdat lap tényként közölte, hogy Vörös László főszerkesztőt és Annus József szerkesztőt leváltották a *Tiszatáj* éléről. Az információ téves volt, de annyiban valós, hogy az értekezlet egyik témája ismét a *Tiszatáj* volt.

A szeptemberi számban ugyanis két kifogásolható írás is megjelent. Az egyik Koteles Pál: *Töprengés egy torzkép előtt* című írása volt, mely Ion Láncránjan *Gondolatok Erdélyről* című frissen megjelent sovíniszta könyvét ismertette és illette határozott hangú bírálatban. Vörös László, érezve a cikk politikai súlyát, fölhívta telefonon a minisztériumban Csapody Miklóst, van-e elvi tiltás a válasza. Mivel nem volt, a lap közölte a bírálatot. Szeptember 22-én Sebe János, a párt megyei kulturális osztályának vezetője kért magyarázatot, október 14-én pedig Koncz János az MSZMP megyei ideológiai titkára rendelte be Vörös Lászlót, és közölte vele, hogy leváltják a főszerkesztői posztról. A fölmondás egyelőre szóban történt, mivel sok szerv egyetértését kellett megszerezni, hogy az írásbeli döntés is megszülethessék.

Októberben Tóth Dezső és Agárdi Péter jelentéstételre rendelte a főszerkesztőt a minisztériumba. Mivel Vörös László hivatalos küldetésen Belgrádban tartózkodott Annus József utazott Budapestre. Arra is „fölkérték” hogy ellenőrzésre vigye magával az éppen nyomás előtt álló novemberi szám tördelt levonatát, amit a szerkesztőség az első sortól az utolsóig a 80 éves Illyés Gyula köszöntésének szentelt. Tóth Dezső és Agárdi Péter átolvasták az anyagot, de végül csak egyetlen verset ítéltek kihagyásra Nagy Gáspár *Három megjegyzés: egy válasz* című költeményét. A *Kodály és Illyés ünnepére* – 1982 ajánlással készült alkotás alábbi három sora ingerelhette őket: É

együtt látom őket /egy dalban és /egy mondatban. Ez nyilvánvaló utalás volt, az *Egy mondat a zsarnokságról* című versre, s ez megsérthetetlen tabunak számított.

Az éppen akkor ülésező írószövetségi nagyválasztmány ülésén az írók – értesülvén a lap elleni támadásról – felháborodottan utasították vissza a politika otromba beavatkozását. Végül ez alkalommal Vörösek leváltása még elmaradt.

Ugyancsak nagy visszhangot keltett az ugyanebben a lapszámban megjelent *Egy nemzedék naplója* című írás. A „Rózsadomb-párt”, ahogyan a Rózsadomb étteremben rendszeresen beszélgető baráti társaságot anekdotikusan Fodor András elnevezte, a nyolcvanas évek közepére kiszélesedő kapcsolatrendszerrel, önálló politikai és közéleti arculattal rendelkező, szervezett csoporttá vált. A saját maguk által „Hurál”-nak nevezett társaság irodalomtudósokkal, közgazdászokkal, politológusokkal, filmrendezőkkal, közismert színészekkel bővült, egyre markánsabban jelenítette meg a nyolcvanas évek Magyarországnak sorsfordító kérdéseit. A csoport a Bethlen Alapítvány kezdeményezésével, a Duray Miklós elítélése elleni tömeges tiltakozás megszervezésével, a vidéki irodalmi folyóiratokban megjelenő vitacikkekkel folyamatosan napirenden tartotta a társadalmi problémák nyilvánosan történő megtárgyalásának igényét. Rendszerkritikájuk nem támadó éllel szólalt meg, hanem a párbeszéd fórumainak és lehetőségének megteremtését célozta.

Bíró Zoltán 1971-től dolgozott a Kulturális minisztériumban. Előbb a felsősoktatási főosztály munkatársa volt, majd 1974-től a közművelődési főosztályt vezette. Pozsgay Imre miniszterre történt kinevezését követően az új közművelődési törvény előkészítése során került szoros kapcsolatba Pozsgayval. 1980-ban az Művelődési minisztérium irodalmi, sajtó, és tájékoztatási főosztályára került, ám Aczél György leváltatta posztjáról, mert Pozsgay emberének tartotta és nem bízott benne. Tóth Dezső, aki művelődési miniszterhelyettes volt, és egyben Aczél bizalmasa, kijelentette, hogy nem hajlandó Bíróval dolgozni. Pozsgay felajánlotta Bírónak a művelődési főosztály vezetését, ám azt ő nem fogadta el. Ezután – 1981-től – a Petőfi Irodalmi Múzeum megbízott főigazgatója volt 1983 novemberéig. Ekkor ugyanis felmentették. Többek között az alábbiakban ismertetésre kerülő tanulmánya miatt, melyben Csoóri Sándor művészetről és közéletéről vallott nézeteinek átfogó értelmezését nyújtotta, illetve a nemzeti demokraták második nemzedéke hitvallását fogalmazta meg.

T. BÍRÓ ZOLTÁN

EGY NEMZEDÉK NAPLÓJA

Csoóri Sándor új könyve²⁷⁵

Mintha egy álombeli Modern Művészetek Múzeumában járna az ember, nagy, kongó termekben, magasra fölpuccódó falak között, s egyszer csak szemközt találna magát egy fél falat beborító tablóval, s mintha ez Picasso Guernicája lenne, de mégsem egészen az. A levágott kézfejek, a légnyomástól a levegőnek röpitett régi ólajtó, a szuronnal felhasított égbevisítő süldő, a szibériai hómezőn szétterpesztett lábbal állva megfagyott ló, az üszkösödő katonavégtagok és az induló katonavonatok után könnyes-tétován mozduló anyák vagy hitvesek látványa mellett oda vannak festve erre a képre a bevérzett elmék, a körülárlkolt lelkek is és egy kis zöld erdei gyík, amint rettenetében halált imitál, hogy elkerülje a tényleges halált. Olykor feltűnik a képen az idill rózsaszíne is, a gyermekkor néhány örömteli pillanata, hogy aztán belecsorogjon az egész a második világháború véres sarába; felpiroslik imitt-amott az ifjúkor hite, de bele is kékül mindjárt az ötvenes évek szorításába, s ahol kiüt a természet, a születés, a megújulás zöldje, ott valami kivehetetlen betonszürke színekörnyezet teszi azt valószínűtlenné, s egyik a másikat szinte irracionálissá.

Csoóri Sándor azonban új esszékötetében, „*A félig bevallott élet*”-ben²⁷⁶ nemcsak a képek erejével él, amikor az életét, s a történelmet faggatja. Szabadon használja az eszközöket, kihasználja a logikai-fogalmi megközelítés lehetőségeit is. Úgy látszik, a Csoóri-esszé egyik fontos jellegzetessége éppen a logikai-fogalmi és a képi-szürrealis megközelítés változatos alkalmazása a legkényesebb pontokon, az alig kimondható

²⁷⁵ T. Bíró Zoltán: Egy nemzedék naplója. Csoóri Sándor új könyve. *Tiszatáj*, 1982. szeptember. 58-67. o.

²⁷⁶ Csoóri Sándor: Félig bevallott élet. *Magvető Kiadó*, Budapest, 1982.

dolgok kimondása érdekében. Ez nemcsak azzal jár, hogy így többnyire jóval közelebb férközhet valamely igazság mélyen rejtekező magvához, tehát nemcsak praktikus-racionális értelme van, hanem stílárís-etikai önreprezentáló jelentősége is, amennyiben mindennél plasztikusabban tárja elénk a hívő, a vívódó, a kétkedő, a töprengő embert, aki egyszerre akar túllépni önmaga és a társadalom korlátain, s egyszerre remél győzelmet és védtelenséget. A Csoóri-esszé stílárísan is felmutatja tehát azt az ambivalenciát, amit lélek és értelem kényszerűen visel ezen a tájon, egyre keservesebben görnyedve a feloldhatatlanság terhe alatt. Csoóri a saját magatartás-normáit igyekszik legalább felkínálni erkölcsi megoldás gyanánt: ne hallgassuk el, írjuk le ezeket az ambivalenciákat, nézzünk szembe önmagunkkal, s takarítsuk el az útból a félmegoldásokat kedvelő hajlamainkat, üzzük el a féligazságokat recsegő torokhangokat. A történelemben az eseti hazugságok egymásra rakódnak, felhalmozódnak, s a „félig bevallott élet”, a félig élt és félig értelmezett élet nehezékeivel úgy telepszik ránk, hogy minden vállalkozó kedvünket, s minden jó ösztönünket a földre nyomja, tehetetlenné és kiszolgáltatottá, némává tesz éppen azokra a pillanatokra, amikor történelmi kihívásokra a történelem léptékében kellene válaszolni.

AZ APOKALIPSZIS

Aki úgy akar írni a történelemről, hogy abban a mindenkori „folyó történelem” benne legyen, mégpedig természetesen legyen benne, aki tehát nem csak tárgyyszerű ismereteket akar kigyűjteni belőle és nem is látszólag találó analógiákat, azaz féligazságokat, annak úgy-kell tudni közlekedni múlt és jelen között, mint gazdának a pince és a présház között. Ott olyan szervesen kell a tudatban összekapcsolódniuk a dolgoknak, mint a pincének a présházzal, s mindkettőnek a szőlőskerttel. Csoóri maradéktalanul magáénak tekinti az elmúlt fél évszázad magyar történelmét, s úgy jár-kezel benne csakugyan, mint a saját birtokán, amelyet rossz bérlők lerontottak ugyan és kihasználtak, de talán még fel lehet javítani, s akár lehet, akár nem, mindenképpen muszáj.

Csoóri könyvében különálló nagy történelmi esszé *„A magyar apokalipszis”*.²⁷⁷ Tárgya a magyar hadsereg doni tragédiája, de sokkal inkább annak a története, ho-

²⁷⁷ Csoóri Sándor: A magyar apokalipszis. *Tiszatáj*, 1980. 10. szám. 5–31. o.

gyan szorult a magyar nép a történelem perifériájára a XX. században. Fő kérdése: hogyan vesztette el a magyarság, nem is a két háborút, hiszen az annyira nem volt a sajátja, hogy valójában elveszíteni sem tudta, hanem a két háború folyamán önmagát. Csoóri is, akárcsak közvetlen elődjei a sorselemzésben: Németh László és Bibó István, visszatekint egy pillanatra – szinte csak egy mondat erejéig – a kiegyezésre: *„... a kiegyezőnek, a tenyérbeccsapás másnapján – ha titokban, ha fojtogató fegyelemmel is, de – mindenkor meg kell teremteni a kiegyezés kritikáját. A könnyű beletörődés ellenszeréül, azaz: politikai józanságból.”* Ezt a hajdan megvolt és megtartó erejű politikai józanságot, az igazi magyar politikai génuszt talán valóban nem is a kiegyezéskor, s nem a kiegyezéssel, hanem akkor vesztettük el, amikor a kiegyezés nemzeti méretű, fő vonulatában csendes, passzív, de annál egységesebb kritikáját sikerült végre fellazítani az idővel szükségképpen ernyedő lelkekben, s átalakítani az energiákat előbb békebeli, századvégi nyüzsgéssé, önérvényesítő tülekedéssé, majd pedig háborús kivagyisággá, érzelmes balekséggé. Csoóri a magyar köztudatban igyekszik tetten érni a folyamatot, elsősorban tehát nem a politikai elit, s nem az ünnepi nemzet, hanem a mindennapi nemzet lelki világában. A doni katasztrófa, s ami közvetlen utána jött, alkalmas kiindulópont számára, hogy vissza és előre tekintsen az időben, a tudatromlás folyamatának ábrázolásáért. Eszerint, első világháborús balgaságunk valamiféle hősi anekdotizmusba fordult a vereségsorozatot követően, a nép a mesék által igyekezett megkerülni a szembenézést a történelmi tényekkel: *„Az elbeszélésekben az olaszokkal, a bosnyákokkal, a kutyaszerbekkel s az óriási természetű muszkákkal szembesültünk, amikor magunkkal kellett volna.”* Csoóri szerint tehát a tudatromlás, az öntudatszűkülés másik nagy állomása a századvég után, az első világháborút követő időszak, pontosabban az akkor kivirágzó anekdotizmus. Csoóri erre az anekdotizmusra azt mondja: *„a jellem csapdája”*. Én azonban azt hiszem, nem csak a jellem csapdája volt ez, hanem egyúttal a maradék önbecsülés megőrzésének ösztönös megnyilvánulása is, a lélek vékonyan kent zsíroskenyere. Mert az első világháborús hőskultusz szerény lelki kenyerén még élélhetett a túlélő család, a magukra maradt asszonyok a holtak hősiességéből meríthettek erőt ahhoz, hogy hat-nyolc gyermeket viszonylag ép lélekkel felneveljenek, ha nyomorúságokon, világválságon és második világháborús borzalmakon át. Én emlékszem, milyen tűzzel égtek még

negyvenöt után is évekig a gyertyák ezrei a rákoskeresztúri köztemető köröndjén az első világháborús hősök emlékezetére, akik „a hazáért haltak meg”. Ezek között a lángok között egész biztosan ott voltak a doberdói hősökért égők mellett, kimondatlanul és bevallatlanul, a Don-kanyar halottaiért lobbantott gyertyalángok is. Az önbecsülés morzsái voltak tehát ezek az emlékek – beleértve az egyébként csakugyan önámító anekdotákat is – amelyekből még egyéni állóképességet nyerhetett az ember lélekben – a közösségnek azonban ez már valóban nem volt több mákonyból.

Mindez tehát nem vonja kétségbe Csoóri igazságát az önmagunkkal való szembenézést illetően, Horthyékról szólva: „A kiegyezés – ezúttal nem az osztrákokkal kötöttük, hanem a saját vakságunkkal.” A „hamisítások”, a népámítás és az önámítás politikája a történelem periferiájára sodorja az országot szükségképpen, egészen addig, hogy azután már senkinek sem lett szüksége rá, hogy velünk „kiegyezzen”, s a szó: kiegyezés, már nem jelenthetett semmit nekünk magunknak sem. A tudatromlás folyamatában az önbecsülés is megrendül előbb-utóbb. Ha az első világháború lezárása Magyarország drasztikusan valóságos Trianonja, s a folyamatos tudatromlás egyik állomása, akkor azt mondhatjuk, hogy a második világháború lezárása és magyar mérlege – túl a megismételt országvesztésen – a magyar önbizalom és önbecsülés Trianonja.

Természetesen, Csoóri nem elsősorban a történelmi oknyomozás vagy tényfeltárás kedvéért kutat, s nem ott, ahol a tudós keresi általában a feltárára váró igazságokat, hanem a maga írói-esszéista feladatvállalásának megfelelően, a magyar lelkek történelmét, reflexeit, reakcióit akarja feltárni a hatalmi politika manipulációival összefüggésben. Nem feltétlen idegen ez a történelemtől sem, de jobban illik írói vállalkozáshoz. Már az öt elemi módon érdeklő kérdés is klasszikusan „történelmietlen”: „mi lett volna, ha” Horthyék mégis engedik átáramlani a doni katasztrófa valóságos tényeit a hazai elmén, ha lejátszódhat a lelkekben a dráma, s érzelmeket kavarva, a szellemi szemfedőket leszaggatva végül a köztudatban létrehozza a felismerést, s a nép rádöbben arra, hogy mi is történik vele, s mire számíthat? Nem tudhatjuk persze, hogy mi történt volna. Az mégis nagyon valószínűnek látszik, hogy – Csoóri szavaival élve – „a közös gyász” katarzisa megemelhette volna még a nemzetet, legalább addig, hogy – átmeneti politikai többletnehézségek és zavarodottságok

után – passzivitása teljesebb és tudatosabb legyen, néma ellenállása konokabb és egységesebb, s ezzel mintegy határozottabb ösztönzést és hivatkozási alapot nyújtson a hatalomnak is, legalább a legszélsőségesebb németbarát erők félreállításához. Csak hát, annak a politikai érának is megvolt a maga olyan-amilyen története, s a maga természete is, amelyből, mint láttuk, nem léphetett ki egy pillanatra sem, még saját stabilitása céljából sem. Ám mindezeknél fontosabb, hogy az említett katarzisz nyomán – bármibe torkollott volna is az – a nemzet mindenesetre egészségesebb lelkellettel és emeltebb fővel állhatta volna ki az elkövetkező eseményeket, még a békediktátum lesújtó végeredményét is és később Rákosiék ideges, megtorló jellegű klikkpolitikáját is.

Esszéjében Csoóri szinte észrevétlenül emeli a Don-kanyar megröndítő szürreális képeit a magyar erkölcsi-tudati lét látomásos tablójává. Így lesz egyszercsak a Don-kanyar „magyar apokalipszisa” egyben a tájékozatlanság, a bizalmatlanság, s a száz év történelméből fölfakadó nemzeti méretű kisebbségi érzés magyar apokalipszisa. Csoóri végül is az önámítást és a politikai hazudozást avatja egyik főökká, s a folyamatosan torzuló „magyar alkat” megérthetőségének forrásává. Látszólag joggal kérdezheti a racionális, a magát realistának tudó elme: nem moralizál-e Csoóri, amikor a történelem magyarázatába beemeli az erkölcs kategóriáit, s a politikán átleggeti az erkölcs elemi törvényeit? Nézzük hát racionálisan a dolgot! A politikus (és tágában egy politika) értékét nem azon mérjük, hogy hányszor mond igazat, hányszor beszél mellé vagy hányszor hazudik szemrebbenés nélkül. Ez így igaz, hiszen a politikának napi taktikája is van, helyzetek adta kényszerűségei, vannak államtitkok, ott a diplomáciai vagy a harcászati cselvetés gyakori kényszerűsége, és így tovább. A politikust mindig a kiinduló ponton, vagyis a vállalt ügyén mérhetjük és a záróponton, vagyis az eredményén. Ebből az utóbbi jól megközelíthető a pusztán praktikus gondolkodás felől is, az előbbi azonban mindig szükségképpen erkölcsi alapozottságú. S ha ehhez hozzátesszük, hogy egy ország uralkodójának vagy politikusának ügye valamiképpen mindig egybe kell essen népe-nemzete legfontosabb ügyeivel mert különben nem államférfi, csak egyszerűen karrier-machiavellista, akkor ez azt is jelenti, hogy a saját népét nem vezetheti félre, főképpen nem a nemzet sorskérdéseiben. A történelem azt bizonyítja, hogy a kormányzati hamisítások, egy nép

félrevezetése rövidebb-hosszabb távon népek, nemzetek tragédiájához vezet, függetlenül az eredeti szándék természetétől. Ennyiben feltétlen igaza van Csoóri egyik, látszólag ugyancsak moralizáló, kulcsmondatának: „... a történelmet kisajátító kormányok – a valóság letagadásával – a saját népük züllését készítik elő.” Tegyük hozzá: ezzel együtt természetesen saját politikájuk csődjét is. A történelemben a politikai csőd is halmozódhat, s hetedízigen visszaüthet, bénultságot, eszmei, erkölcsi zavart okozhat a nemzedékek sorában.

„JÓK VOLTUNK, JÓK ÉS ENGEDELMESEK”

Csoórinak szabad átjárása van a legújabb kori magyar történelemből nemzedéke történetébe és vissza, így kutatva járja be a rendelkezésére álló teret és időt, igyekezőn megfejteni a jelen világot. A nemzedék felelősségét keresi a történelem alakításában, s a történelem, pontosabban a politika felelősségét egy-egy nemzedék sorsának és természetének alakulásában. Új esszékötetével lényegében egy időben jelent meg egyik fontos verse a Tiszatájban.²⁷⁸ A vers így indul:

*„Jók voltunk, jók és engedelmesek,
mint a cigánymeggyel teleaggatott kisfiúk a sétatéren,
nem tapostuk le a gyöpöt, s nem aknáztuk
alá a parkba kiültetett dáliaikat.”*

Az ajánlás: „Nemzedékemnek”. Olyan ez a vers, mintha a vaskos esszékötet egyik gondolati fővonulatát akarná zártabb keretbe sűríteni, költészetté avatva egy nemzedéki summázatot, s mintha mottóként írná fel egy nemzedéki napló elé, amely itt formálódik a szemünk előtt. „A félig bevallott élet” prózai írásai olyan kérdések sorát állítják elé, amelyeknek java valamennyiünk számára életbevágó kérdés, bár többségük egy viszonylag jól körülhatárolható korosztály történetéből lép elő. Képek villannak ránk múltból és jelenből, hogy megláttassák, érzékeltessék velünk a mai ötvenévesek útkereső, vagy inkább kiútkereső vívódásait, toporgásait egy zezugos történelmi-társadalmi környezetben.

²⁷⁸ Csoóri Sándor: Jók voltunk, jók és engedelmesek; Egy korszak emléke; Mint cigaret-tázó sírásók. *Tiszatáj*, 1982. 2. szám. 3-4. o.

Egy toporgó, várakozó nemzedék képe tárul elé a könyvből. Amit Csoóri a „várakozás” politikájáról szólva mond más összefüggésben figyelmeztetően, azt a saját nemzedékére is vonatkoztatja: „... az alternatívák nem sültgalambok sose. Úgy kell kicsikarni őket a sorstól.” Innen, a negyvenesek felől nézve azonban úgy tűnik, hogy a mai ötvenévesek korosztálya, ha sorsuk gyakori jellemzője volt is a várakozások kényszere, alaptermészetét tekintve alternatívakereső vonulat. Mindenesetre lázasabban, nyugtalanabban kutató természetű, mint a miénk, s méginkább mint az utánunk következőké. Igaz, a baleksorsot is súlyosabban és tartósabban kellett megélniük. Mert az alternatívakereső természetben mindig ott van a cselekvésigény, a felfokozott cselekvésigényben pedig mindig megvan a lehetőség arra, hogy a remélni és cselekedni kész embert balekké varázsolja a történelem. Vagyis észrevétlenül valami mássá alakítja, mint ami lenni szeretett volna, úgy teszi eszközévé, hogy saját egzisztenciájával téveszti meg. A joviális küllemű nagybácsi mindig ott áll a sétatér sarkán, hogy cigánymeggyet aggasson a kölykök fülébe, hogy barátságos hátbaveregetések közepette megnótáztassa őket, s hogy aztán gyorsan véget vessen a nótázásnak, ha a kelletténél nagyobb kedvük támadna a fiúknak, ha kell pofonnal, vagy újabb jutalmak osztogatásával, ha „jók és engedelmesek”. Ezzel azonban mindig számolni kell, ez történelmi alaphelyzet. S a vállalható magatartásról a döntést sohasem egy nemzedék együttesen, hanem az egyesek kell, hogy meghozzák, még akkor is, ha egy nemzedék történelem alakította lelki kondíciói, és a történelmi helyzetek magasláti pontjai erősen meghatározzák az egyének magatartásnormáit és vállalásait. Egy-egy nemzedék vagy korosztály arculatát így alakítja a történelem, s így vési rá az arcra a maga jellegadó vonásait. Amennyire kusza és változékony volt a megélhető történelem, annyira kuszák és változékonyak a vonások Csoóriék korosztályának arculatán is. Nagy lelkesedések és súlyos csalódások, végletesen erős cselekvéskényszerek és kényszerű szilenciumok, társadalmi méretű megrendülések és lelki apályok, tehetetlen ácsorgások és tétova újramozdulások hagyták ott nyomaikat. Akárcsak a főnyes tengerparton a föl-alá vonulató katonaszázadok, amint egy partközben várakozó hajóra akarnának beszállni végre, de szüntelen tűz alatt van a hajó, s nem lehet tudni még, hogy beszállhatnak-e egyáltalán, s kifut-e a hajó végül is a nyílt tengerre. Ez a tartós eldöntetlenség is odafonta a maga pókhálóját a korábban fénylő

szemekre, s újra meg újra szóra nyíló szájak szegletébe. Lehet azt mondani, hogy az alternatívákat ki kell csikarni a sorstól, s igaza van Csoórinak: valóban ki kell csikarni. Csak azt nehéz megmondani bizonyos korszakokban, hogy hogyan. Csoórinál is csak nagyon halványan körvonalazódik még ez a „hogyan”, de mintha bontakozna talán valami ebben a kötetben, legalábbis egy lehetséges magatartásmód erejéig.

Ha hiányzik ebből a nemzedékből egy jellemvonás, akkor az jellemzően a kívülálló ember idegenséget árasztó fölényessége. Épp az a vonás, amely egyre gyakrabban tűnik fel az utánuk sorjázó korosztályokban. „Az egyén kritikussá vált, s nem cselekvő” – mondja Csoóri. Ha igaz ez a saját korosztályára, hát sokszorosan igaz a fiatalabbakra. Hiszen azoknak a tényleges cselekvés lehetőségéből egyre kevesebb jutott, a viszonylagos jólétből és nyugalomból egyre több. Kritikát művelni – főként az okos, művelt kívülálló pozíciójából – kockázat nélkül vagy csekély kockázattal is lehetett már, ehhez még szülői háttér is adódott, cselekedni azonban még az igazi egyéni vagy közösségi kockázatvállalás árán sem. A szülői konformizmus elégségesnek bizonyult ahhoz, hogy a gyerekek veszélytelenül lehessenek nonkonformisták addig, amíg túl nem jutnak a jócskán elnyúló kamaszkoron. A történelem furcsa fintora, hogy míg a szülők ellentmondásos, nyeldeklő konformizmusa azért hordott többnyire valami cselekvést igénylő, előremozdító tartalmat is, addig az utódok nonkonformizmusának ilyen tartalma egyre ritkább esetben van. Csoóri alkalmazkodónak látja a maga nemzedékét, s azt mondja róla: „... az én nemzedékem inkább csak verítékezett a védtelensége kiharcolásáért, minthogy kiharcolta volna.” Ez a mondat eléggé lesújtó önkritikának hat, pedig benne van ebben annak a férfias magatartásnak a jelzése is, amely természetesen szereti ugyan a biztonságot, de önállóságát akár annak elvesztése árán is igyekszik kicsikarni, ha többnyire sikertelenül is, de legalább verejtékezve. Úgy tűnik, a fiak ezzel szemben már a teljes önállóságot akarják, többnyire a teljes védtettség burkán belül, lehetőleg veríték és kockázat nélkül. Egy folyamat tanú vagyunk ebben az esetben is, és megint a történelemben a magyarázat. Csoóri azt mondja egy helyen, hogy ha megírná a maga „Számadás”-át,²⁷⁹ a saját történetét nem a gyerekkorával, hanem a világháborúval kezdené. Azt hiszem, rosszul tenné, mert

²⁷⁹ Utalás Veres Péter 1963-ban megjelent, *Számadás* című önéletrajzi kötetére.

főleg az ő korosztályuk, de jórészt még a miénk is, abból a falusi vagy kültelki gyerekkorból merít erkölcsi erőt és életszemléletet, s e korosztályok karakterisztikus vonásainak egy része éppen onnan származik, némiképp függetlenül attól, hogy közvetlen a háború előtti vagy utáni időszakból jön-e. A világ kérgesebb, de őszintébb és emberibb lelkülete azoknak a felnövő egykori falvaknak és külvárosoknak a lelkületéhez hasonlít leginkább, amelyek mára vagy eltűntek végleg, vagy lényegükben változtak át. Alap volt ez és támpont, amelyről természetesebben fonódott össze a plebejus öntudat a szociális érzékenységgel, a személyiség önértékesítő vágya a közösség törvényeivel. Igaz, ennek a gyermekkori-kamaszkori indulásnak szerepe van abban is, hogy ez a generáció oly nagy veszteségekkel és sérülésekkel élte át az elmúlt évtizedeket, és a torzó életek, a félig kész, a félig sikerült életművek sorát hozta létre. Hogyan is készíthette volna fel őket az egykori környezet mindarra, ami később történt? A földosztás, a fényes szelek, a népi kollégiumok szelleme hevítették fel, s tartották egy ideig forrponon cselekvő kedélyüket és közösségi érzületüket, aztán az álmaikat az ötvenes évek jegelték, majd ötvenhat magas láza jött, hogy aztán a konszolidációs politika próbálja végül átlagos testhőmérsékleten tartani a lelkeket. A történeteket nagyjából ismerjük, a lelki történeteket azonban, amelyek ezt a generációt formálták, még nagyjából sem. Annyi azonban biztos, hogy nem tekinthetjük földön túli átok hatásának, hogy egy nagyreményű írói vonulat ilyen arányban távozott fiatalon az élők sorából, nem véletlen művek és életek ilyen arányú csonkulása. Társadalmi, politikai és lelki folyamatok emberemésztő összeakaszkodása van ebben jelen: családok, települések szétesése, erőszakos kollektivizálások emberi tragédiái, az iparosítás elefantizmusa, a felelőtlen, elsietett urbanizálás teremtette képtelen emberi helyzetek, a politika epilepsziás rohamai és kíméletlenül cinikus esztendői, hitek, erkölcsök, ideológiák és politikai eszmék átmeneti vagy tartós válságai, s mindehhez elhagyott tájak, emberek, életnormák folytonos jelenléte az idegekben.

Elmondhatjuk: szerencsének kell tekinteni, hogy Csoóri Sándor életműve mind-ezek után, annyi fenyegető veszélyhelyzet és annyi társ elvesztése után gazdagon sorjázó művekben most teljeseedik ki igazán. Talán szerepe van ebben annak is, hogy az utóbbi években Csoóri egyre elemzőbben, tehát felülemelkedetten tekint saját magára és nemzedéke sorsára. Szenvedélyes felülemelkedettség ez, amely lehetővé

teszi, hogy a maga sorsát közös sorsként élje meg, s ugyanakkor tárgyyszerűen is szembesülni tudjon a történettel. Ezen az úton juthatott el ahhoz a felismeréshez, hogy mai nyomorúságaink egyik vezérgyökere az 1945 utáni mindenre kiterjedő államosítás táján húzódik. Vagyis, hogy ott is államosítottunk, ahol társadalmasítani kellett volna, s ott is, ahol inkább a személyiség kibontakozásának útját kellett volna szélesebbre nyitni. „*Megszoktuk, hogy a nagyság nem a mi mértékegységünk, mert azzal a teremtés és a pusztulás képzeje jár együtt, mi viszont csak az alkalmazkodásban vagyunk nagyok.*” – állapítja meg Csoóri keserűen, mint aki nem tud belenyugodni abba, hogy ilyen kicsire zsugorodott bennünk és körülöttünk az élet, amelyet egykor, nemzedéktársaival együtt nagynak és teremtnak álmodott. Az elgyámoltalanító paternalizmus következményeiről van itt szó.

A „sokgumójú Én” titkai megfjtésének szándéka, a többszólamúság, az igazi személyiségek és az igazi közösségek igénye emel szót ezekben az írásokban, többek közt egy örökkön hiányzó, már-már mitizálódott folyóirat vágyképében is: „... *ahol nem a véletlen vagy a kidekázott népfrontos megfontolás állítja össze a lapot, hanem a meggyőződés, a szellem önalakító ereje.*” Milyen durvának hangzik első hallásra ez a kifejezés: „*kidekázott népfrontos megfontolás!*” Pedig Csoóri a legkevésbé sem egy komoly, megfontolt népfrontos politika ellen szól, hanem az egyértelműségért, az arányok természetes és nagyvonalú kibontakozásának lehetőségéért és még egy esélyért, hogy ennek a generációnak módja legyen még egyszer egy valódi közös vállalkozásra. Csoóri jól tudja, hogy a történelem során az irodalomnak és a politikának egyaránt mindig lapra volt szüksége ahhoz, hogy felnevelhesse az új nemzedékeket akár művészeti, akár politikai ügyek esélyes képviselőit. Az egészséges kiválasztódáshoz, a szárnyaláshoz, a vállalkozáshoz kevés a szándék. Az előbbihez műhely kell és alkalom, hogy kiderülhessen, ki mire képes, az utóbbihoz a bátorságon túl, edzés, felkészülés, megpróbáltatás, a képességek művelése, iskolázottság. Ezért a folyóirat örökkön előtűnő vágyképe Csoórinál.

Ha arányait tekintve nem is feltűnően, de az írások során túllép már Csoóri a maga nemzedékén, s aggodalma gyakran már inkább a következőkért kap erős hangsúlyokat. Ha saját nemzedékének jellemző madárképe a neuraszténia, a besúgóhajlamú, a fényképezőgép-szemű elvárosiasodott rigó, „*az idegbeteg hólapátoló*”,

akkor a következő generációké talán az első nagy útra készülő ifjú fecskeraj képe lehetne, ha volna annyi előrelátás bennünk, mint a felnőtt fecskékben, ha gondolkodnánk rá, mondja Csoóri, hogy: „*Közeledik az ősz, a nagy utazás, s renyhe szárnyakkal tilos elindulni.*” A *Kórházi hajnal*,²⁸⁰ s egyben a kötet nyitóképének alapgondolata ez: ha már mi annyian, s oly gyakran lettünk készületlenségünkől fakadó félelmeink és szorongásaink áldozatai, legalább az új rajok ne pusztuljanak el szívbénulásban az óceánok fölött, az első hirtelen rájuk csapó vihartól. Nem a nyugtalan, nem a türelmetlen kései fiatalember, hanem a meglett férfi újabb gondja ez már, aki már másokra, gyámoltalanabbakra figyel, miközben versében még a múlt idő zárójelében teszi nemzedéke félig elbeszélt történetét:

„*Jók voltunk, jók és engedelmesek
sajgó orrcsontunk felett szoknyásan
lépkedett át a balszerencse,
céljához ért velünk a múlt,
de mi még mindig egy trombitás bál
emlékét dédelgettük a háborúból,
mintha megtömtött, rózsaszín zsák
álmodott volna helyettünk éjszakánként.*”

„MIHELYT EGY HARANG MEGSZÓLAL...”

Paraszt és értelmiségi, faluszéli szegény-legény és fővárosi urbánus egyszerre, így látja magát Csoóri is, és mi sem láthatjuk másnak. Hozott jó ösztöne és szerzett tudása van ahhoz, hogy felismerje, bátorsága, hogy beismerje a „félig bevallott élet” tényét, és hiányzik belőle a cinizmus, hogy selyemsátrat vonjon a féligazságok fölé, s aztán kiüljön a sátor elé pipázni. Csoórinak a történelem a „megrendülések színtere”, s az a maga története is, amint összefonódik a nemzedékével, s magával a történelemmel. Egyéniség, és ez az egyéniség egyre inkább a magyar szellemi élet középpontjába kerül. Innen a növekvő felelősségérzet, amely kötete jelentőségét a *Nomád Napló*²⁸¹ után is emelni tudja. Bár odafigyel még Malraux szavaira, olykor még Che

²⁸⁰ Csoóri Sándor: *Kórházi hajnal. Alföld*, 1982. 2. szám. 18. o.

²⁸¹ Csoóri Sándor: *Nomád napló. Magvető Kiadó*. Budapest, 1978.

Guevara távolba vesző léptein tűnődik, de gondolatai valójában már egy hazai, itt és most érvényesítendő erkölcsi világrend látomásából építkeznek. A felismerés, hogy Illyésék nemzedéke még történelmi küldetésű nemzedék volt, míg a maguké már nem történelmi, csak erkölcsi küldetéstudattal élhet, egyszerre jelent számára csalódást, megrendülést és feladatot. A „megrendülés”, a „dráma”, az „Antigoné-szerep” ezért lesznek vezérszavak, vezérmotívumok oly gyakran a Csoóri-esszéiben. Ehhez a tudatosan alakított önszemlélethez és szerepvállaláshoz jó alapot ad az alkat, amely még mindig túlságosan nyugtalan ahhoz, hogy újabb és újabb csalódások után egyszer csak fölcserélje a cselekvés igényét a pusztá szemlélődéssel, és túlságosan is etikus ahhoz, hogy a cselekvés mámorában egyszer csak hirtelen szerepet cseréljen. Az alku nem kenyeré ennek az alkatnak, de a politizáló ember tudja, hogy adott esetben alkudni kell; a költő pedig tudja, hogy a költészetben nincs kompromisszum. A magány, a félrevonulás sem természete ennek az alkatnak, az írónak azonban szüksége van az egyedüllétre, így eleve állandó feszültség alatt van ez az élet, ám az igazi, a drámai feszültséget a feladat, a társadalmi vállalkozás adja. Ennek a feszültségnek természetszerűen – szinte minden ízében átpolitizált világunkban – elsősorban a politika, a közélet színterén kellene levezetődnie. Ez azonban a megfelelő „vezetékek” híján egy egyébként is túlérzékeny világpolitikai konstellációban csak a legritkább esetben mehet végbe. A szellemi-politikai energiák bolygó elektromos tüneményekként cikáznak keresztül-kasul a közéleten, s többnyire gazdátlanul maradva vagy elhalnak, vagy elvadulnak.

Csoóri igyekszik mindinkább tudatosan gazdálkodni a maga adottságaival, s erőit úgy terelgeti, hogy azok valamiképpen mégis hasznosuljanak a közösségben. „... *ha bent lehetek valamiben, legyek a közepén. Ha pedig nem, akkor legyen meg a jól kiszámított távolság.*” – írja Csoóri, s ez nem jelent egyebet, mint egy kissé talán bizarrnak tűnő ökonomikus gondolkodást a személyiség erőinek közösségi hasznosításáról. Ez a látszólag bizarr ökonomia azonban csupán a kialakult helyzet furcsaságára utal, s igyekszik a beszűkült lehetőségek fölé emelkedni a gyakorlatban, meghaladni a Csoóri által így összegzett ellentmondást: „... *megint becsületes maradtam, de nem csináltam semmit.*” Az író most már határozottan, s tudatosan körültekintve keresi helyét a magyar glóbuszon, hogy szolgálni tudjon, s mindig ott és olyan mó-

don, ahol és ahogyan éppen ő szolgálhat. Ám nagyon nehéz megtalálni azt a helyet, amely egyéniségnek legalkalmasabb a közcselekvésre, s kérdés, hogy az a hely szabad-e a számára. Nehéz egyetlen pontot találni itt, amelyen a közcselekvésre elszánt ember legjobban megvetheti a lábát, s nem is biztos, hogy egyetlen ilyen pontot kell keresni ebben a nagyon bonyolult felparcellázott világban. Csoóri nem fél attól, hogy megperzselődik a politikától, ha kapcsolatba kerül a hatalommal vagy a politikuskokkal, de attól sem kell félnie már, hogy hatástalanná válik, ha csak a hatalmi sáncokon kívül hallathatja a hangját. Ez bizonyos nyugalmat és derűt áraszt írásaiból, még a keserű felismerések közepette is. Az író és a hatalom viszonyát nem az absztrakta moralizálás jegyében igyekszik elintézni, hanem a politikai ésszerűség és az erkölcsi erő egységét akarja megvalósítani a maga társadalmi szerepkörében.

Ebből a törekvésből ered Csoórinál az erkölcsi hatalom, az „erkölcsi kormányzat” ideája, amelyről persze maga is tudja, hogy ez nagyrészt csak átmeneti megoldás – az ő szavaival élve – „*politika és erkölcs mélypontra süllyedt házassága*” kényszerű áthidalására addig is, amíg a világ ezt valamiképpen vagy rendbe hozza, vagy felrobbantja önmagát. Ennél fontosabb azonban, mert kézzelfoghatóbb, hogy felvillan itt azért egy gyakorlati lehetőség is, amennyiben az emberi minőség és a hitelesség egyszeriben politikai erővé és eszközzé is válik, s ez az „eszköz” esetenként alkalmas lehet a tényleges politikai hatalom gyakorlatában mindenkor szükségképpen előadódható hibák kiigazítására. Más kérdés az, hogy egy adott történelmi pillanatban, vagy egyik-másik szakaszban, ez az erő a fennálló politikai hatalom mellett vagy esetleg részben vagy egészben azzal szemben érvényesülhet-e? Csoóri tehát nem azt mondja, hogy a tényleges politikai hatalom vagy a politikai eszközök valamiféle erkölcsi hatalommal helyettesíthetők, csupán azt, hogy az erkölcsi erő átalakítható politikai erővé adott esetben, illetőleg átalakul az magától is, ha a politikai hatalom valamelyik szektorában az eredeti erkölcsi alapok felmorzsolódnak. Csoóri a Hatvani Dánielnek adott interjújában önmagát illetően ebben a vonatkozásban is világosan beszél.²⁸² Azt mondja, szeretne már „boldog tanulmányokat” is írni, majd így folytatja magyaráza-

²⁸² Készülődés a számadásra. Hatvani Dániel beszélgetése Csoóri Sándorral. *Mozgó Világ*, 1982. 1. szám. 17-32. o.

tul: „...Ez az óhajom azért is érthető, mert a magam módján bizonyítani szeretném, hogy életkedvem, életerőm engem ideköt ehhez a hazához, ehhez a társadalmi rendhez, amelyben sok lappangó, jó erőt látok. És alapot és kifutópályát is hozzájuk.” Ez tehát Csoóri elkötelezettsége. Kinek kevés, kinek sok. Csoóri Sándornak bizonyára nem több és nem kevesebb, mint amennyi egy erkölcsileg és politikailag hiteles írói-közéleti szerep fundamentumához éppen elegendő. Erről az alapról számára az „ellenzék” fogalma nem misztifikálható és nem fantomizálható. Ő maga a társadalmi rendszeren belül van, a továbbiakban tehát csak a „funkció”, azaz a közösségi feladat érdekli, nem a pecsétek, s nem a pecsétnyomogatók ideges szertelensége.

Nagy kár, hogy amikor Csoóri, legújabb könyve tanúsága szerint is, immár egy nem kapott, hanem önmaga által kiküzdött és alaposan kimunkált, igazán nagyszabású írói-közéleti szerepkörben áll előttünk, akkor éppen a – tetszik, nem tetszik a szó – „hivatalosnak” tekintett kritikának alig van érdemleges szava e könyvről. Pontosabban szólva: méltó vita, méltó értékelés helyett még most is csak arra futja, hogy a kritikus döntő pontokon „félreértse” a szerzőt, hogy aztán a nagy nyilvánosság előtt fölényesen kioktathassa valóság- és népismeretből. Indokolatlannak tűnik az az ingerültség, amely egyesek részéről Csoóri műveit újra meg újra fogadja, s mindenképpen méltatlannak az olyan gyakorlat, amely a tárgyszerűség követelményét félretéve, megfelelő érvek híján azt a látszatot igyekszik kelteni, mintha Csoóri valamiféle kívülálló „ellenzéki” lenne, idegen a szocializmusban, idegen a maga országában. Nehéz megérteni, miért kellene esetenként újra előhívni bárkiből is ebben az országban a Nagy László-i keserű sóhajtást: „*Úristen, én nem vagyok itthon?*”²⁸³ De miért érdemes itt egyáltalán utalni a kritikára?²⁸⁴

Túl az erkölcsi szempontokon, mindenekelőtt a politikai-kultúrpolitikai ésszerűség kérdése okán. Csoóri azt mondja Bertha Bulcsuval beszélgetve: „*Én csakugyan*

²⁸³ Nagy László: Szólitlak, hattýú. (énekes Budai Ilonának) *Élet és Irodalom*, 1976. február 28.

²⁸⁴ Tarján Tamás kritikája megjelent a *Kritika* című lap 1982. 7. szám, 28. oldalán; Nácsa Klára a *Népszava* 1982. augusztus 28-i számának 10. oldalán, Szerdahelyi István a *Népszabadság* 1982. május 29-i számának 15. oldalán közölt írást Csoóri esszé-kötetéről.

elhítem, hogy ez az ország a mi országunk, nehezen viselem el, ha nem azok a dolgok történnek, amiknek történniük kéne.”²⁸⁵ Ha most éppen ezt az indíttatást és az írói figyelmeztetések indokolt, megalapozott részét nem akarjuk figyelembe venni, s azt, hogy Csoóri, s nemzedékének java éppen az országgal, a néppel, a szocializmus-sal való azonossága tudatából meríti kritikai magatartását és cselekvő hajlandóságát, s hogy erről az alapról tart igényt az önálló, felelős részvételre, akkor valóban bekövetkezhet az, amire Csoóri figyelmeztet: létrejöhet a „kettős hatalom”, egyik oldalon a kultúrpolitikai adminisztráció, másik oldalon az írói hitelesség; egyik oldalon a politikai hatalom elkülönülő erőfeszítései, másik oldalon a lelkek elszigetelt kis köztársaságai; egyik oldalon a koncentrált eszközök hatalma, másik oldalon az eszköztelenség spontán erkölcsi fölénye. Ilyen helyzetben a politika könnyen elveszítheti azt a szűkebb közvetítő réteget, s azokat a személyiségeket, akik emberi és írói minőségüket, s hajlamaikat tekintve egyaránt képesek lennének a hatalom és a legtágabb szellemi élet közötti közvetítő-egyeztető szerep betöltésére, holott ez az érdekegyeztető tevékenység nélkülözhetetlen az ország érdekében és a szocializmus jövője szempontjából.

Miközben Csoóri Sándor egyre biztosabb emberi-írói pozícióból vesz részt a magyar szellemi élet közös dolgaiban, egyre teljesebben körvonalazódik a nyilvánosság előtt egy Csoóri-arckép is. Ő maga is szemmel láthatóan fontosnak tartja ezt, nyilván érzi benne az egyetlen személyiségen túlmutató lehetőséget. Olyannyira, hogy maga is rajzolja ezt a portrét: az „örök protestáns” arcvonásait, Koppány és Kálvin zord és konok parasztösöktől átöröklött arcélét, de mindjárt mellé a dionysosi vonásokat is, a könnyed mediterrán derű jegyeit, s a humorérzékét, melyet talán Illyéstől csent el finoman egy óvatlan pillanatban. A portrékészítés folyamatában segítenek neki az írói társak. Bertha Bulcsunak az tűnik fel, mennyire nem véletlen, hogy közülük éppen Csoóri találkozott Che Guevárával, Domokos Mátyás a líraibbat, a tűnődőbbet, s az esztéta számára felfoghatóbbat rajzolja ki az egyéniségből, míg Hatvani a szociográfust, vagyis a „legközelebbi” ügyekben serénykedő politikus-író faggatja. S amikor az esendőség jelei következnek, olyankor mindig Csoóri rajzol. Ahogyan

²⁸⁵ Bertha Bulcsu: Délutáni beszélgetések. *Szépirodalmi Kiadó*, Budapest, 1978. 62. o.

József Isten balekja a szeplőtelen fogantatásban, olyan baleknak látja önmagát is olykor, és a balekség, a naivitás, az „átszellemült kapkodás” személyiségjegyeit vagy sorsadta vonalait maga helyezi el a képen; s a kép egyik sarkába odarajzolja kigombolt farmerkabátját, hogy megmutathassa alatta a Don Quijote-i inget, amelyet kora ifjúságától visel abban az „előharcban”, amit a küzdelem jogáért kell vívnia.

Új kötetében tehát Csoóri nemcsak a magyar apokalipszis képét festi meg, hanem saját arcképvázlatát is elkészíti, s ez utóbbi semmivel sem jelentéktelenebb és semmivel sem hordoz kevesebb történelmet, kevesebb politikát, kevesebb társadalomlélektani kérdést. Ha igaz az – márpedig úgy látszik, hogy igaz –, hogy Csoóriban, s körülötte a legutóbbi időkben történt valami fontos változás, hogy bizonyos vonatkozásban megújult, akkor ezt a változást valószínűleg éppen a Don Quijote-i ing sarokba rajzolásában érhetjük tetten elsősorban. Nem azt jelenti ez, hogy Csoóri végzetesen leszámolt Don Quijote-val, csak kegyesen száműzte őt, hogy átmentse legalább valamivel lovagiasabb időkre, amikor többek között a Don Quijote-i érték is érték lesz ismét. Figyeljük csak Csoóri önjellemzésének egyik legszebb, s legtömörebb mondatát: *„Mihelyt egy harang megszólal, egy ajtó sarokvasa megcsikordul, egy tétova gondolat gazdát keres, tudom, mit kell csinálnom.”* Jelen van ebben a mondatban Don Quijote távoli képe is, de már nálánál tudatosabb, politikusabb, s főleg tapasztaltabb lovagok társaságában.

Csoóri nem az ideálisat, nem a lehetetlent akarja ideperelni újabb prózai írásaival, hanem a lehető kéri számon, nem utolsósorban önmagától. És már nem egy megfoghatatlan radikalizmus ígézetében teszi ezt, hanem egy, a jelen körülményei között is lehető magyar progresszió jegyében. A „fordítói lelkület” helyett az autonóm személyiség és az autonóm nemzet igényét akarja fölkelteni; az ökonomista, a technokrata, a fogyasztói félrefutások láttán az emberi és nemzeti létezés teljességére kívánja ráirányítani a közfigyelmet, amikor e korszak természetét kutatja, s úgy érzi, most ilyen ügyekben kell a figyelmeztetés. Csoóri figyelmeztetései, beleszólásai, közéleti vállalkozásai természetesen mindig magukban hordják a kudarcok, a vereségek kockázatát. Ám a vereségek már szinte kenyeres pajtasai Csoórinak, legalább annyi erőt, biztatást adnak neki, mint amennyi keserűséget okoznak. *„A legyőzöttek őszirózsás üzenete, hogy ha lekerültünk is a földre, nincs vége semminek se. Sőt, erőt éppen a*

földtől kapunk”. Így gondolja Csoóri Sándor, s ha olykor megérinti is őt a rilkei költői lehetőség távolból érkező csábító kisugárzása, a „legvégső dolgok”, s egy „sokkal esztétikaibb minőség” iránti nosztalgia, az élet, a környezet küldi itt szüntelen a maga mindennapi kihívásait, s az ötvenen túl az „örök protestáns” Csoóri, ha változik is, már aligha változhat annyit, hogy megtagadja a kihívásokra a választ. Legfeljebb ez a válasz lehet nemcsak egyre találóbb, de egyre esztétikaibb minőségű is.

* * *

CSOÓRI SZILENCIUMA

1982. június 3-án rendőrségi vizsgálat indult Duray Miklós, a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának elnöke ellen. 1982. november 10-én kisebbségi ügyekben készült jelentések és statisztikák terjesztése miatt előzetes letartóztatásba helyezték és 1983. január 31-én Pozsonyban a köztársaság fölforgatására irányuló tevékenység vádjával bíróság elé állították. A tárgyaláson, demonstrálva a nemzetépítő demokraták szolidaritását, részt vett Mészöly Miklós, Cseres Tibor és Csurka István is.

Miközben a per zajlott, a nemzeti demokraták összeállítottak egy tiltakozó levelet, melyet február 7-ei keltezéssel megküldtek Losonczy Pálnak, az Elnöki Tanács akkori elnökének. A levelet háromszázötvenen írták alá. Megfogalmazója Kiss Ferenc, Für Lajos és Kiss Gy. Csaba voltak, a tíz kezdeményező pedig, akik a levél köröztetését is végezték, Csoóri Sándor, Für Lajos, Kiss Ferenc, Kiss-Gy. Csaba, Perjés Géza, Benda Gyula, Mészöly Miklós, Hamburger Mihály, Kis János és Donáth Ferenc. Nem tudni, hogy ennek a levélnek vagy a nemzetközi tiltakozóakciónak a hatására, de a pert félbeszakították, s Durayt februárban szabadon engedték. Az aláírók magas száma, a társadalom legkülönbözőbb területeiről érkező tiltakozás bizonyította; intézményes keretek nélkül is hatékonyan és eredményesen működik a nemzeti demokraták mozgalma.

Duray letartóztatásának és perbe fogásának egyik vádpontja a nyugaton megjelent *Kutyaszorító* című könyve²⁸⁶ volt, amit az időközben Amerikába kitelepült s ott ismét könyvkiadót és könyvesboltot alapító Püski Sándor adott ki. A kötethez Csoóri *Kapaszkodás a megmaradásért* címmel írt előszót. Csoórit Püski hívta meg előadó-körútra 1982 októberében. A költő kéziratban magával vitte az előzőekben említett

²⁸⁶ Duray Miklós: *Kutyaszorító. Püski Kiadó, New York, 1982.*

esszéjét. Püski javasolta, hogy azt illesszék be Duray kötete előszavának. Csoóri beleegyezett, így az a kötetben megjelent, ám Csoóri ehhez nem kérte a magyarországi szerzői jogvédő hivatal jóváhagyását, így megsértette a kettős publikálás korlátozásáról szóló párthatározatot, mely megtiltotta a hazai szamizdatokban és a nyugati lapokban publikáló szerzők magyarországi hivatalos orgánumban történő foglalkoztatását. Mivel a Duray ügygel és a kötetben megjelent előszóval több nyugati hírügynökség, illetve a Szabad Európa Rádió is foglalkozott, ezért Csoóri renitens viselkedését valamilyen módon meg kellett torolni. Lakatos Ernő, az MSZMP Agitációs és Propaganda Osztály vezetője készítette azt a tájékoztatót, a PB tagjainak, melyben hosszasan sorolta a Duray-könyv és a Csoóri előszó „problémás”, „felforgató” részeit: „Csoóri kifejti, hogy a nemzetiségi lét megpróbáltatásai súlyos torzulásokat idéztek elő a kisebbségek lelkében és tudatában. Szerinte: »Ezek az örületbe csúszó torzulások nem egyszerű félreértések.« Ott van mögöttük a törvény: a »szocializmus végig-gondolatlan eszmerendszere és gyakorlata.«” Lakatos Ernő arról is tájékoztatta a PB tagjait, hogy elbeszélgetett Csoórral, aki „a hozzá intézett kérdésre válaszolva elmondta, hogy vállalja írását: lelkiismereti parancsnak engedelmeskedett, mikor az előszót megírta és kivitte az Egyesült Államokba. Meggyőződése szerint az, amit ő leirt, eltörpül a valóságos helyzethez, a határainkon túl élő magyarság sorsának tűrhetetlenségéhez képest.”

A Politikai Bizottság 1983. június 13-i ülésén döntött a Csoóri Sándor ellen meghozandó intézkedésekről. Egy éves publikálási tilalommal sújtották, az Írószövetség képviselőjében nem utazhatott külföldre, és határoztak arról is, hogy az *Élet és Irodalom*ban jelenjen meg egy Csoóri írását és nézeteit elítélő publicisztika.

A Csoórit pellengérré állító cikket – többek visszautasítását követően – Hajdú János televíziós újságíró, a *Hét* című TV-műsor munkatársa írta meg és az *Élet és Irodalom* szeptember 16-i számában jelent meg *Előszó az utószóhoz* címmel. Hajdú János cikke felemás helyzetet teremtett, mivel az olvasók nem tudták, nem ismerték, hogy pontosan mit is írt Csoóri, ami ellen a Hajdú cikk élesen kikelt, hiszen a könyvet itthon nem terjesztették. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy Püski Sándort, a könyv kiadóját, abban az évben nem engedték be Magyarországra, pedig 1983-ban ünnepelték az általa szervezett 1943-as Szárszói konferencia 40. évfordulóját.

KAPASZKODÁS A MEGMARADÁSÉRT²⁸⁷

Ezt a könyvet nem szépíró írta. Nem is gyakorlott tollforgató. Ezt a könyvet maga az elviselhetetlen sors íratta egy Csehszlovákiában született, s máig ott élő, fiatal magyar értelmiséggel: Duray Miklóssal.

Tizenkétezernél több hajnal és napnyugta váltogatta egymást a szerző életében. Havazások, szelek és esők. Minden évben virágzott a krumpli, a bodza, a mák, aztán meg elvirágzott, de ebben a könyvben nyoma sincs semminek, ami természetes vagy suhantató élet. A *Háború és béke* Bolkonszkij hercege a borodinói csatatéren, a halál szomszédságában is örvényleni látja az eget, forog fölötte kéken, hatalmasan, áhítatot keverve még az elmúláshoz is. Ennek a könyvnek azonban egyetlen mondata se csapódik föl a magasságba. Nincs benne semmi, ami önfeledt és lebegtető. Mintha Duray számára a természet se létezne, felhők se, utak se, lányok se, az Alacsony-Tátra zöld estéi sem, amelyekben az embernek egyszerűen kedve támadna fölköltözni a sasok helyére.

Amikor először olvastam el százhusz oldalas kéziratát, ennek a hiánynak a hidege csapott ki rám a sorok közül. De amikor másodszor is elolvastam, megértettem, hogy a könyv csonkasága maga is dokumentum. Akaratlan, ösztönös bizonyíték, hogy a kisebbségi ember nemcsak a társadalom, hanem a létezés kitaszítottja is.

Tapasztalatból tudjuk, hogy a többséghez tartozót is összezsugoríthatják szelídebb s vadabb diktatúrák, elronthatják az álmát, gondolatait, eliszaposíthatják a lelkét, de őrá mindig könnyebben rábukkan a remény, mint a kisebbségi egyénre.

Mindig így volt ez?

²⁸⁷ Csoóri Sándor: *Kapaskodás a megmaradásért*. In Duray Miklós: *Kutyaszorító*. Önéletrajz és beszélgetések önmagammal. *Püski Kiadó*, New York, 1982, 7–20. o.

Negyven évvel ezelőtt Németh László a kisebbségi létet nem az önkorlátozással, ellenkezőleg a jövővel és a minőség eszméjével kapcsolta össze. Az 1943-as nagyváradi beszédét egyetlen kristályos gondolatra alapozta: „*A kevesebb joga az élethez az, hogy különb. A kisebbség jogosítványa, ha elit tud lenni.*”²⁸⁸

Az ember szinte belegörnyed az emlékezésbe: csakugyan volt idő, amikor hinni lehetett ilyen kiváltságos, európai eszmékben? Hinni abban, hogy az elszakított magyarságban, mint tragikus hősből, a lelki nagyság nemcsak hogy megszülethet, de még példa erejűvé is válhat?

Manapság a kisebbség elitszerepére gondolni – csak gondolni is! – üres-ábrándhajszolás volna. Korlátozása a második világháború óta odáig fajult, hogy már magától kínos önkorlátozásba csap át. Csupán egy mindennapos témát, illusztrációképpen. Az idén tavasszal Budapesten rendezett országos táncszínházalkotókongresszuson Csehszlovákiából is sikerült nyolcvan-kilencven középiskolás diáknak átjönnie. Ártatlan, zeneszomoruság volt a találkozó, tehát félelem nélkül jöhettek. Másnap még maradt annyi idejük, hogy szétnézzenek a fővárosban, mivel a legtöbbször még sose járt Magyarországon. Fölmentek a budai Várba is. Odaérkezik a csoport a Mátyás-templom elé. Az idegenvezető felajánlja a kísérő tanárnak, hogy mielőtt kimennének a Halászbástya csipkézett mellvértjére s megnéznék Pestet, az Országházat, a Dunát, nézzenek be a templomba is, ő szívesen végigmondja a diákoknak a koronázó hely történetét: a sírokét, a zászlókét, a kincsekét a Hunyadiaktól kezdve a huszadik századig. A tanár belesápad az ajánlatba. Végigviharzik rajta a félelem: mi lesz, ha valamelyik diákja elkottyantja magát odahaza, akár szándéktalanul is, hogy ők nemcsak táncolni érkeztek Magyarországra, de gondosan becserkésztek Budát, jártak a koronázó templomban, sőt még egy kiadós történelemórát is végighallgattak a falak között ez neki épp elegendő lenne ahhoz, hogy egy életre eltemesse magát a gimnázium szlovák igazgatója és tanárai előtt. Ha felfehéren is, de gyorsan dönt, hogy nem mennek be. Nem és nem, ha villámok kergetnék is befelé őket. A világ minden turistája bemehet. Bemehetnek a csehek, a szlovákok, a franciák, a románok, a németek, az etiópok, a kubaik, csak a kisebbségben élő magyar diák ne menjen be.

²⁸⁸ Németh László: *A reform*. *Tanu*, 1935. 1. szám. 4–56. o.

Ez a történet ugyan nem Duray könyvéből való, de odailik bármely horpadásos, csonka részletéhez. Aki el akarja fojtani az emberben az egészséges fogékonyt, a lázadás vagy a kiteljesedés örömét, mindenekelőtt a szenvedést kell kiölni belőle.

A szenvedést? Hogyan? Úgy, hogy módszeresen épp a szenvedéshez szoktatja hozzá. Én azt hiszem, nincs olyan megszegényítés, társadalmi és lélektani abszurditás, amit egy határokon túli magyar 1982 nyarán ne tudna elképzelni. Régi ismerőseim mesélik, hogy egy kalotaszegi fiú csupa regáti román katonával tölti szolgálati idejét, bent a Regátban. Román-magyar labdarúgó mérkőzést néznek együtt a tévé előtt. A hangulat robbanékony, feszült, a fiatal idegek nem ismerik az önfegyelmet. Góóó! – ugrik föl helyéről, magasba lendített karral. Szemvillanásnyi idő alatt az életével fizet a magyarokhoz húzó vonzalmáért. Valamelyik katonatársa – elborult aggyal – ledurrantja. A szülők persze, úgy kapják meg a fiú holttestét, mintha ő maga lőtte volna fölé magát.

Az eset végül is kibogozhatatlan, mert túl van a bevallhatóság és a fölfoghatóság határain. Én hajlandó volnék elhinni, hogy merő kitalálás az egész, kerek agyrém, újdonsült mítosz, de ilyen agyrémek és ilyen mítoszok nem szülehetnek meg egy egészen más természetű valóságban, csakis olyanban, ahol az ilyen hajmeresztő eseteknek történelmi és pszichológiai esélye van.

Márpedig van. A magyarok részéről is, a románok és a szlovákok részéről is. Ilylés emlékeztető írására, a *Válasz Herdernek és Adynak* című esszéjére, nemcsak egy rágalmozó cikket írtak a románok egyik akadémikusukkal, hanem áttételes, sőt hadonászó válaszként Horthy katonáinak a rémtetteit is elősorolták gyorsan. Természetesen a Maniu-bandák bosszúmenetéről és a szárazajtai fejszés kivégzésekről egy szót sem ejtettek, mintha azok meg se történtek volna.

Mindenki fölháborodva toltá elém az *Élőkben* célzatosan megjelölt cikket, bizonygatván, hogy túlon túl kilátszik alóla a lóláb, és Illyés panasztemető s megoldást sürgető mondataira mégiscsak emelkedettebb módon illetet volna felelniük a románoknak.

Felháborodás helyett én inkább megrendülve olvastam a múltat hánytorgató írásokat. Mert a bűnt újra és újra bűnnel indokolni: a bűnösök logikája. Azoké, akik nem képesek megszakítani a rossz pályára tért folyamatokat.

Vagyis amivel távol akarták tartani maguktól a feljűk nyilazó igazságokat, épp azzal a mozdulattal leplezték le magukat pszichológiailag. Horthy és néhány bevonuló, emberségéből kivetkőzött katonáját ugyan kicsoda mentetné Magyarországon? Miattuk nekünk már többszörösen meg kellett bűnhődnünk. Rájuk hivatkozni politikai sutaság; nem egyéb, mint a háború óta eltelt idő nemzetiségromboló politikájának indoklása. Figyelem-elterelés arról, amit jelen-idejűen ők folytatnak a magyar és szász kisebbséggel.

Mert Horthy mégse lehet negyven év után kiváltó oka a kalotaszegi fiú halálának. És annak az ismerősömének sem, akit besúgónak akart mindenképpen beszervezni a Securitate, ehelyett ő inkább öngyilkos lett. Kolozsvár egyik új tömbházának a tizedik emeletéről vetette alá magát a betonra.

De maradjunk csak továbbra is a mélylélektannál. Minél erőtlenebb a nemzetiségek ellenállása, annál vadabb az elnyomásuk. Mi ez, ha nem tomboló perverzitás, beteges tünet, amely sanda izgalomokkal, sőt kalandésséggel társul, és örökös kielégülést keres. Sajnos a többségi nép állambiztonsági szervei sehol sem gyakorlatozhatnak úgy kedvükre, mint a nemzetiségi vidékeken. Egyrészt, mert itt a homályos ösztönök is gátlátalanabban farsangolhatnak, másrészt itt mindig találnak megnyúzható ürügyet hajlamaik kielégítésére. Találnak, mert a kisebbségnek nincsenek kollektív jogai, de ha egy kisebbségi egyénileg követ el valamilyen kihágást, vétet, politikai baklövést, minden további nélkül kollektív bűnösnek lehet kezelni. Szemére lehet hányni, hogy idegen, hazátlan, árulójelölt. Egy romániai magyarhoz például bármikor be lehet állítani és házkutatást rendezni nála, különösen ha magyarországi kapcsolata vannak. Sőt, a házkutatás után aláíratni vele két jegyzőkönyvet is. Az egyikben azt íratják vele alá, hogy a házkutatás jogszerű volt, és rendben zajlott; a másikon pedig azt, hogy a házkutatás során sovinszta magyar könyveket találtak a lakásában, melyeket ő a rendőrség jelenlétében önszántából el is égetett. Ugyan kit zavar az, hogy a könyvégetés közönséges kitalálás?

Mi ez, ha nem a koholt, nagy perek kicsinyke modellje? Mi ez, ha nem a mestersegesen előállítható tudathasadás titkosrendőri receptje. A „nappali” és az „éjszakai” rendelkezések párja, melyeknek ez az ördögi lényegük, hogy ha kiadnak, mondjuk, egy országos intézkedést az oktatásról vagy a vagyonfölmérés irányelveiről, az az

intézkedés megjelenik az országos lapokban, de ugyanakkor a nemzetiségi vidékekre megérkezik az „éjszakai” utasítás is. Ezt azonban csak a beavatott pártvezetők és rendőrségi emberek olvashatják el titokban. Láttamozniuk kell, hogy olvasták, és utána visszaküldeni. Természetesen ezek a suba alatti utasítások az erőszakos asszimilálódás legidősebb kiskatéi. Sokáig azt lehetett hinni, hogy ezek a titkosrendőrinek mondható módszerek csak a romániai magyarok megtörésében, szétzüllesztésében fedezhetők föl. A hit tévesnek bizonyult. A szlovákiai magyartalanítás, jogfosztás – a háború utáninál ugyan rejtettebben, de pontról pontra haladva hasonló eltökéltséggel folyik. A szocializmus vívósiskaja alatt a Trianon utáni kisantantosszépítések cinkosságát figyelheti meg szomorúan az ember.

Az 1919. május 20-i jegyzékében Csehszlovákia küldöttsége a következőket ajánlotta föl a párizsi béketárgyaláson: *„A csehszlovák kormány szándéka az, hogy ezt az államot úgy szervezze meg, hogy ez a nemzetiségi jog alapjaként azokat az alapelveket fogadja el, amelyek a Svájci Köztársaság alkotmányában találhatók: azaz, szándéka az, hogy a Csehszlovák Köztársaságtól egy Svájc-jellegű államot alakítson, természetesen Csehország különleges viszonyainak a figyelembevételével... Egy rendkívül liberális rendszer fog létrejönni, amely a svájcihoz nagyon hasonló lesz.”*

A nagyhatalmak elhitték, mert el akarták hinni Beneséknek ezt az ígéretét. Tagadhatatlan, hogy a területgyarapító Csehszlovákia jóval demokratikusabb rendszerű ország volt, mint a területet veszített Horthy Magyarország. Nagyvonalúságához és liberalizmusához mindenekelőtt épp történelmi nyeresége segítette hozzá.

De hogy sem a nagyvonalúság, sem a liberalizmus nem vált az újonnan megszervezett köztársaság szilárd erényévé, ezt a második világháború, de még inkább a háború utáni időszak pórén megmutatta:

Janics Kálmán felbecsülhetetlen értékű könyvéből, *„A hontalanság éveiből”*, tételről tételre elénk tárul a hamisítások végösszege: a csehek liberalizmussal álcázott nacionalizmusa, amelyet az önállóságra törő Szlovákia igyekszik „ellenpontosítani”. A később Hitlerrel együtt lépő Tiso Szlovákiája.

A szlovenszkói kisebbségnek adódik egy olyan történelmi pillanata, amikor Horthy Magyarország és Tiso Szlovákiája között választhat csupán. Természetes, hogy Horthy Magyarországot választja.

A háború után ezért a döntésért bűnhődik irgalmatlanul, vagyonekobzással, kitelepítéssel és ráadásul teljes jogfosztottsággal. Holott ez ugyanúgy nem az ő döntése volt, mint az elszakadás. Sodródott ide-oda tehetetlenül. Vagyis mindent összegezve: a tehetetlenségre kárhoztatott szlovákiai magyar kisebbséget úgy kezelték, mint a cselekvő bűnöst.

Janics Kálmán e téren is mehökkentő adatokkal szolgál. Európai statisztikákat hasonlít össze a háborús büntetésekről. Összesítéseiből megtudjuk, hogy a legtöbb háborús bűnös a szlovákiai magyarok közül került ki. Százalékosan több mint Hitler és Mussolini országából, több mint Magyarországról, Franciaországból. Már-már azt várhatná az ember, hogy föláll valahol egy örült statisztikus, és a bűnösök arányszáma alapján bizonyítani kezdi: a második világháborút a csehszlovákiai magyar kisebbségek robbantották ki.

Duray Miklós abban az évben született, magyar kisebbségi sorba, amikor a háború végeztével a szlovákiai magyarok megszámlaltatása elkezdődött.

Kisebbségek hullámválásaival ez az elszámoltatás azóta is folytatódik. Életének ez volt eddig a közege, mint eszkimónak az egyhangú, kemény hóvilág. *„Nyolc évig állandóan útrakész állapotban voltunk”* – emlékszik vissza a gyerekkorára. A negyvenégyben ládába rakott holmijaikat csak az ötvenes évek elején merték kicsomagolni. A hitleri és sztálini világ idegbénító otthontalansága és félelme támadt föl – vagy inkább folytatódott? – a szlovákiai kisebbség életében. Támaszt ezúttal sehonnán se remélhettek, mivel a párizsi békeszerződés a nemzetiségek ügyét kizárólagos belügynek nyilvánította. 1946-ban a Magyar Kommunista Párt, méghozzá Rákosi Mátyás szavaival tiltakozott a magyarok erőszakos kitelepítése ellen. Egy csehszlovák újságíró azonban, a be nem avatkozás elvére utalva, azt válaszolta Rákosinak, hogy *„minden magyar, aki a szomszéd államokban marad Magyarország határain kívül, abban a pillanatban a legkártékonyabbá válik az egész magyar nemzet részére, mihelyt Pesten törödni kezdenek vele”*.

A be nem avatkozás „szent elvének” a jóváhagyásában mindkét Európán kívüli nagyhatalmat komoly felelősség terheli: Amerikát és a Szovjetuniót egyaránt. Az elsőt a jóhiszemű dilettantizmusa, a másodikat a harsány és ígéretes, de hamisításon nyugvó internacionalizmusa miatt. Bedel-Smith amerikai küldött az 1946-os párizsi

béketárgyaláson kijelentette: „Az Egyesült Államok polgára nehezen érti meg, hogy a faji kisebbségek fönnek akarnak maradni, amikor asszimilálódhatnak.” Tősgyökeres amerikai lángelméjűség! Rooseveltt özvegye, az ENSZ Emberi Jogok Bizottságának akkori elnöke ugyanezt az amerikai kovással kelesztett gondolatot dagasztotta tovább: „Ha tiszteletben tartják az egyének jogait, úgy nincs többé szükség a kisebbségek jogainak a kinyilatkoztatására.”

Hogy a másik – Európától távol álló – nagyhatalom: a Szovjetunió mit mondott az európai idegrendszerrel és történelemmel megvert kisebbségek jövőjéről, nem is annyira érdekes. Nem szónokolhatott másról, mint a minden bajt feloldó internacionalizmusról. Ám a diktatúrák mindig megengedhetik maguknak azt a fényűzést, hogy egészen mást cselekedjenek, mint amit mondanak.

Magyarországon mind a mai napig, mint fenyegető evidencia, az a háború utáni megállapodás maradt érvényben, hogy a nemzetiségek ügye: belügy, így aztán történhetett bármi a szomszédos országokban élő magyarokkal, a csitító szólam mindig ugyanúgy hangzott: ne szóljunk, ne lázadozzunk, egyetlen kukkal se tiltakozzunk a szomszédainknál, mert arcizmunk rándulásával is a náluk élő magyarok helyzetét nehezítjük. Ez a kormányzati elv kezdetben meggyőzőnek hatott, a tisztesség súlyos parancsának, de időközben kiderült, hogy a mi tapintatos taktikánk egy fabatkát sem ér, mert a kisebbségi magyarság helyzete – a magyar kormány viselkedésétől függetlenül – egyre csak romlik.

Amit cselekedni tudnánk, persze, nem sok, mert akit a zsarolás szorít sarokba, túlságosan is kiszolgáltatott. De egyetlen feszültség-fölvállalásunk a románokkal szemben mindenképpen figyelmeztető példa lehetne. A magyar kormány két esztendőig nem írta alá a magyar-román barátsági szerződést, mondván, hogy az efféle barátsági szerződésekhez némi barátság is szükségeltetik. Ezek az esztendők az erdélyi magyarság és a hazaiak közötti viszony legtermékenyebb esztendői voltak. Érzelmi és szellemi találkozók olvasztották föl a több évtizedes idegenség jégpáncélját. Fiatalok jöttek-mentek, könyvek, énekek, gondolatok cserélődtek nagy tételben.

Az erdélyi magyar értelmiségiek szinte az égieknek rimázkodtak, hogy a magyarok sokáig ne írják alá a szerződést, mert ez a föltételeket szabó magatartás becsületet szerez számukra is a románok előtt, s talán el is gondolkodtatja őket.

És újól is nekik lett igazuk. Mihelyt – külső nyomásra – a magyar kormány aláírta a szerződést, fél év se telt bele, és elszabadult a pokol. Egymás után állították föl a már régen megfestett tilalomfákat. Egyebek közt a barátsági szerződés aláírása után léptették életbe azt a világon egyedülálló rendeletet is, hogy külföldi állampolgár magánháznál nem aludhat, hacsak nincs vérségi kapcsolatban a háziakkal; mindenki másnak szállodában kell éjszakáznia. Ahol nincs szálloda, ott, száraz időben, legföljebb sátrort üthetnek föl kijelölt helyen.

A vak is láthatta, hogy a mindenkire érvényes rendelet éle elsősorban a magyarokba és a szászokba metszett bele. Azonnal le is csökkent az Erdélybe utazók száma. Elszakadtak ismét azok a kapcsolatok, amelyek lelkiileg karbantartották a kisebbségi magyarságot. A romlás logikája: a romlás mélyülése. A lelki és politikai csődöket az idő – egyszerű következményként – megtoldta gazdasági csődökkel is.

A nyugati demokráciák neveltje hitetlenül hallgatja a kelet-európai kisebbségek nyomoráról szóló történeteket. Egyrészt mert túlzásnak véli őket, másrészt – a saját logikáját követve – elképzelhetetlennek tartja, hogy a földbe taposott közösségek pissenés nélkül tűrik, hogy végigszántsanak rajtuk. Végül is a baszkok lőnek, az írek robbantanak – miért nem követik példájukat például az erdélyi magyarok vagy a szlovákiaiak?

E kihívó kérdést nem én rögtönöztem most, hanem radikális olasz értelmiségiek dobták magasba évekkel ezelőtt. Mit válaszolhattam nekik? Nem azzal a közhellyel érveltem, hogy Közép-Európában a kisebbségek semmiképpen se juthatnak fegyverhez, hanem azzal, hogy még a fegyverszerzés fölvillanyozó gondolatáig sem juthatnak el. Tudniillik ahhoz, hogy egy gondolat, egy érzés, egy igazság életképes legyen, legalább két ember egyetértésére van szükség. Egyre, aki megfogalmazza s a másakra, aki indulattal vagy tüzetes megfontolás után helybenhagyja az érzést, a gondolatot. Csakhogy a bénító akadály ezen a ponton lép föl minden határon túli magyar idegrendszerében. Nincs olyan kisebbségi magyar, akit a sorsa így-úgy ne torzított volna el és meg ne fertőzött volna gyanakvással. Ez a gyanakvás odáig gyomrozta őket, hogy még a legjobb barátok se bíznak meg életre-halálra egymásban. De a szülő sem a gyermekében szeplőtlenül. Ismertem olyan református papot, akit a Securitate arra akart kényszeríteni, hogy saját híveit súgja be neki.

Ilyen körülmények között hogyan adódhatnának össze az erők bármilyen ellenál-láshoz is? Aki bizalmatlan: erőtlén. S még agresszív se lehet. Hacsak nem alkoholis-taként vagy öngyilkosként önmaga megtámadója.

De hogy ne csak személytelenül beszéljek a torzulásokról, el kell mondanom, hogy a könyv íróját, Duray Miklóst odaát Csehszlovákiában sokan a rendőrség em-berének hiszik. Mert ha ilyen nyíltan, keményen, eltökélten kiáll véleményével a világ elé, és mind a mai napig még „véletlenül” se ütötte el egy autó, nem csukták le, akkor csakis beszervezett provokátor lehet.

Ezek az örületbe csúszó torzulások nem egyszerű félreértések. Ott van mögöttük a törvény: a szocializmus végiggondolatlan észmerendszere és gyakorlata.

Hadd említsek néhányat a bajt kiváltó okok közül. Elsőül rögtön az egypártrend-szert kell megemlítenem. A többpártrendszerű országok nacionalizmusa eleve nem lehet olyan féktelen és diktatórikus, mint az egy párt irányította országoké. Hisz ahol pártok versenyezhetnek a hatalomért, ott akár meggyőződésből, akár pártérdekből az egyik küzdőnek föltétlenül fel kell vállalnia a nemzetiségek gondjait. Mert ha nem vállalja, számíthat rá, hogy a következő népszavazáson a millió-kétmillió kisebbség könnyen az ellenpárt oldalára billentheti a kormányzás mérlegét.

A másik ok, amely legalább ennyire kiszolgáltatatta nemzetiségi egyént, a magán-tulajdon megszüntetése: illetve komoly korlátozása. Amíg például a kisebbségi pa-rasznak volt földje, voltak lovai, tehenei, termett kukoricája és az állam – ha képle-tesen is – rászorult a tejre, a húsrá, a kukoricára, a tehénbőrből készült cipőtalpra, nem kellett annyira félnie. Nemcsak a szentesített jog védte, hanem az államérdek is. De a magántulajdontól megfosztott egyén, elveszítve gazdasági támasztékát, pajzsát, tökéletesen elveszett állampolgárrá változott. Ide-oda lökhető alkalmazottá.

A harmadik alapok: a kisebbséget lelkileg, nyelviileg, morálisan védő egyházak megroppantása. A marxizmus ideológiai kartácstüze a többségi nép vallásos életét és intézményeit is megtépázta alaposan, de rombolni a kisebbségi élet sáncaiban rom-bolt a legtöbbet. Amit a román király sose mert volna elkövetni, azt a szocializmus világnézetére hivatkozó pártvezérek szemrebbenés nélkül elkövették: olyan kimagasló erkölcsiségű püspököket börtönöztek be indok hiányában is tíz-tizenöt évig, mint például Márton Áron.

Soroljam tovább a romboló okokat? A civilizáció gyorsan fölzárkózó, ördögi sze-repét? Azt, hogy a szocialista sovinizmusnak semmi sem jött úgy kápóra, mint a lendületes iparfejlesztés, városfejlesztés, a munkaerő-mozgatás kényszere? Korszerű-síteni még véletlenül sem a nemzetiségi vidékeket kezdték. Onnan csak munkaerőt kellett nagy erővel és nagy tudatossággal elszivattyúzni. S amikor ez megtörtént, s az elmaradott vidék nemzetiségi lakossága távoli munkahelyekre szegődött el, akkor már elkezdhatték fejleszteni a vidéket is, hiszen üzemvezetőket, mérnököket, szak-munkásokat úgys a többségi népből kellett odaköltöztetni. Ezek a gondosan telepí-tett üzemek, gyárak szilárd hídfőnek bizonyultak eddig, ahonnan – a fejlődésre hi-vatkozva – végzetes támadást lehetett indítani az egy tömbben élő nemzetiségek-szekértáborá ellen. Egy-két évtized elég volt ahhoz, hogy az olyan történelmi hájzátú városok, mint például Kolozsvár, arcot és lelket cseréljenek.

A városasszimilációk mellett a nemzetiségi vidékek szívós és módszeres átgyúrása is folyik. Csak egyetlen adatot érzékeltetésül: 1919-ben Dél-Szlovákiában 787 falu-ból 505-ben még kilencven százalék fölötti volt a magyarok aránya. Az 1961-es nép-számlálás idején az 505 falu helyett már csak 183-at említ a statisztika.

Duray könyve egyetlen adatot se közöl, de a romló folyamatok emberi dokumen-tumait közli. A görcsös kapaszkodást a megmaradásért. Édesapja néhány sorban fölrajzolt életpályája, a jogi végzettségtől indulva úgy hanyatlik a vasipari szakmán át a kárpitosmesterségig, mintha egy kisiklott sorsú alkoholistá életpályája volna, pedig csak arról van szó, hogy magyar volt. Duraynak személyes sorsa miatt is nyomós okai lehetnének az elfogultságra, sőt a gyűlöletre is. Ő azonban egyenes testtartással kerüli ki a csapdájukat. Jól tudja, hogy a kisebbségi kérdés nem faji kérdés, még ha azt eszkábálnak is belőle. A kisebbségi kérdés mindig a többség kérdése is; azaz: társa-dalmi kérdés.

A prágai tavasz néhány hónapja erről győzte meg őt életre szólóan. A szétszivar-gó demokrácia és a megélenkülő politikai kultúra a dél-szlovákiai magyarok életét is lázba hozta. Ahogy csökkent fölöttük a nyomás, nem a szabadság hangoskodó laza-ságát választották, de rögtön intézményes formákat teremtettek maguknak. Ha verí-tékezve is, de Durayék megteremtették maguknak a független Magyar Ifjúsági Szö-vetséget.

A szervezet azonban csak addig élt, amíg a demokrácia ablaknyitásával friss levegő áradt az országba. Mihelyt 1968 augusztusában újra beszegelik az ablakokat, a szervezet fölött a politikai hatalom azonnal kimondja a halálos ítéletet.

Könyvének az a része sziszifuszi napló. Az ember a sok huzakodástól, kínoskodástól már-már abbahagyja az olvasást, mert, ahogy a pornográfia vagy egy-egy szadista film jelenetsora gyorsan kifárasztja az agyat, az ifjúsági szervezet talpra állításáért és fennmaradásáért folyó küzdelem is a politikai szadizmusok lankasztó szomorúságát idézi. De végül mégse hagyja abba, mert Duray makacssága nem engedi.

Duray könyve nemcsak erkölcsi tett, de bizonyos tekintetben új határkö is. Eddig minden kisebbségi sorsról szóló írásban fölsorakoztak a mentegetőzés mondatai: a magyar uralkodó osztály bűneiről, a '67 utáni elmagyarosítás szégyellni való korszakáról. A szándékot utólag is helyeselnünk kell: a történelmi és morális jóvátétel kívánta azt az írótól, történésztől, politikustól. Duray szakít ezzel a büntudatra alapozott hagyománnyal. Nem fejt ki, de érezteti, hogy minden mentegetőzés újabb ürügy a nemzetiségek bevádolásához. Mintha csak arra szólítaná fel az érintetteket: nézzük most már a Trianon óta eltelt időket; a tragikus számlák végösszege nem a magyarok lelkiismeretét terheli.

Miközben én ezeket a bevezető sorokat írom, Duray Miklóst emiatt a könyve miatt is vádemeléssel vagy ideggyógyintézetrel fenyegetik. Könyvét, természetesen, csak a titkosrendőrség olvashatta, nem az olvasók. Szorongatott helyzetében egyedüli védelme a nyilvánosság volna. Vagyis, ha önéletírása odahaza jelennék meg magyarul és szlovákul.

Sajnos, ez még reménynek is reménytelen.

Könyvének amerikai megjelentetése tehát kényszer. A kényszerrel együtt azonban mégiscsak olyan nyilvánosság, amely nem a politikai botrány, nem az anarchia, s nem a terrorizmus eszközeit választja, hanem a megegyezést kereső ember egyetlen módszerét: a vallomásba ágyazott igazmondást.

* * *

KÉTSÉGBEESETT ÍTELETHIRDETÉS

Kérdéses, vajon kényszerhelyzetben volt-e a hatalom Csoóri előszavának megjelenése után? Kellett-e valamilyen reakciónak lennie egy Amerikában kiadott kötet pár oldalas bevezetőjével kapcsolatban? Avagy a hisztérikus felzúdulásnak nem is annyira az előszóban megfogalmazottak, hanem a saját gyengeség és tétovaság beismerésének elkerülése volt indítéka?

Nem kétséges, hogy a párton belüli konzervatív erők, valamint az állambiztonsági szolgálatok mindent megtettek annak érdekében, hogy felnagyítsák az ügyet. Június elejétől kezdve sorozatosan születtek az összefoglalók, melyek az előszó káros jelenségeiről, Csoóri nyughatatlan viselkedésének bemutatásáról szóltak: „Csoóri Sándor a Magyar Írók Szövetségének elnökségi ülésén szóba hozta és visszautasította azt a bírálatot, mely őt a Duray-könyvhöz írt előszava miatt érte. Az előszót, mint mondta, sajnálatos módon egy amerikai kiadónál – Püskinél – kellett megjelentetnie, mert itthon nem lehetett, pedig semmi olyat nem írt, ami a Magyar Népköztársaság érdekeit sértené. Csoóri szerint országunk nemzetközi tekintélye jelenleg éppen azért ilyen mértékű, mert ezek a kifogásolt viták – a szomszédos szocialista országoktól eltérően – nálunk lezajlanak, s a kultúra területén szellemi pezsgés van.” – szólt az egyik héten az állambiztonsági összefoglaló, amely természetesen a politikai vezetés íróasztalán is landolt. Kádár János munkája megkezdésekor ezeket olvasta át először.

Ne feledkezzünk meg arról, hogy Püskit, a kötet kiadóját az a Pozsgay Imre segítette kitelepülni Amerikába, aki közismerten jó kapcsolatot ápolt Csoórral. Sokan érezték úgy, hogy most leszámolhatnak mind a nemzeti demokrátákkal, mind Pozsgayval, s megnyirbálhatják Aczél György befolyását is.

Az MSZMP KB 1983. áprilisi ülésén Kádár a legfőbb veszélynek „a nálunk is érezhetően növekvő nacionalista” hullám megerősödését említette. Elővette a szoká-

szos érvanyagot, mely szerint mindezt az imperialista államok, az imperialista propaganda szítja azzal a céllal, hogy szembeállítsák egymással a szocialista országokat.

Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1983. február 22-i ülésén állásfoglalást fogadott el az 1943-as balatonszárszói konferencia negyvenedik évfordulójával kapcsolatos feladatokról. A hirtelen felfedezett legendás találkozó azért vált ilyen fontossá, mert „*hazai szellemi életünk egy részében és a nyugati magyar emigrációban erős törekvés érzékelhető Szárszó átértékelésére, egy burkoltan vagy nyíltan nacionalista »folytonosság« kiemelésére*”.²⁸⁹

A kulturális osztályt eleve nagyon ingerelte mindaz, amit a nemzeti csoport az Írószövetségben elért. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának a PB tagjai számára készült 1983. március 25-ei tájékoztatójában²⁹⁰ kiemelték, hogy a Írószövetség választmányi és elnökségi üléseken „*demagóg és politikailag elfogadhatatlan felszólalások*” hangzanak el, és a Csoóri Sándor nevével fémjelzett csoport hatása egyre erősödik.

Az MSZMP KB Titkársága 1983. június 13-án döntött Csoóri ügyéről. Kádár indulatosan vetette fel az Írószövetség felelősségét az ügyben. „*Én, isten bizony, megküldeném az Írószövetség elnökségi tagjainak az előszót – még Csoórinak is mint tagnak – és az észrevételeinket. Felhívni az Írószövetséget, hogy határolja el magát. [...] Ezzel a vegyes vezetőséggel, amit ott sikerült összehozni a legutóbbi kongresszuson, azzal hosszú békés együttélés nem lesz úgy, ahogy van.*”

Illyés halálát követően mindenki számára egyértelmű volt, hogy a nemzeti csoport vezetését Csoóri vette át. Az a szilencium, mellyel Csoórit sújtották egyben az egész csoportot is érintette. Ráadásul Csoóri az Írószövetség elnökségi tagja is volt, azaz a szövetség sem vonhatta ki magát a következmények láncolata alól. A politikai vezetés hadüzenetet nyújtott át az értelmiségi társadalomnak Csoóri szilenciumával, s egyben a párt reformokat követelő csoportjának is.

²⁸⁹ MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága 1983. február 22-ei ülésének jegyzőkönyve. MOL M-KS. 288. f. 41/404. ö. e.

²⁹⁰ MOL 288. f. 11/4413. ö. e.

AZ MSZMP KÖZPONTI BIZOTTSÁGA TITKÁRSÁGÁNAK HATÁROZATA

*Csoóri Sándor Duray Miklós Kutyaszorító című könyvéhez írt előszavával kapcsolatban*²⁹¹

Püski Sándor Magyarországról elszármazott amerikai állampolgár, jelenleg New Yorkban élő könyvkereskedő és kiadó a közelmúltban *Kutyaszorító* címmel magyar nyelven, 159 oldalon, megjelentette a Pozsonyban élő Duray Miklós csehszlovák állampolgár önéletrajzát és önmagával készített interjút.

Duray Miklós 1944-ben született Losoncon. 1968-ban az akkor létrejött Magyar Ifjúsági Szövetség vezetője lett, 1966 és 1969 között tagja volt a CSEMADOK vezetésének, egy ideig elnökségének is. Később mint nacionalistát távolították el ezekből a szervekből. Azóta geológusként dolgozik. 1977-től a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága megjelöléssel,²⁹² illetve saját nevével jelzett illegális, ellenzéki tartalmú írásokat adott közre. Duray 1977 óta rendszeres kapcsolatban áll a magyarországi ellenzéki csoportokkal, különböző magyar emigrációs szervezetekkel és nyugati központokkal is. Rajtuk keresztül juttatta el a szlovákiai magyarság helyzetéről készített összeállításait a madridi tanácskozáshoz, illetve jelentette meg különböző emigráns kiadványokban, például a párizsi *Magyar Füzetek*ben.

A csehszlovák hatóságok 1979 óta többször folytattak nyomozást Duray ilyen irányú tevékenységével kapcsolatban. 1982. november 10-én letartóztatták, és 1983.

²⁹¹ MSZMP KB. Titkárságának határozata. 1983. június 13. MOL 288. f. 7/675 ö. e.

²⁹² Az eredetileg Csehszlovákiai Magyar Nemzetiség Jogvédő Bizottsága néven 1978 áprilisában megalakult szerveződés azzal a céllal jött létre, hogy a magyar nyelvű oktatást sújtó pártállami intézkedésekre felhívja a közvélemény figyelmét, s megakadályozza azok végrehajtását.

január 31-én Pozsonyban bíróság elé állították a köztársaság megsértésének és alá-
ásásának vádjával. A tárgyalást másnap elhalasztották. A további eljárást február 24-
én felfüggesztették, és Durayt – figyelmeztetés után – szabadlábra helyezték. A Poli-
tikai Bizottság tagjait a Duray-ügynek a hazai értelmiség egyes köreiből kiváltott
visszhangjáról és az ezzel kapcsolatos aláírás-gyűjtésről többször tájékoztattuk.

A Püski Kiadó által most megjelentetett könyv tulajdonképpen Duray politikai ön-
életrajza. Középpontjában a csehszlovákiai magyar nemzetiség helyzete és az 1968
körüli események állnak. Élesen csehszlovák-, CSKP-ellenes, szocializmus- és kom-
munistaellenes, és elítéli a Szovjetunió és a Magyar Népköztársaság politikáját is.

A kiadványnak közvetlen magyar vonatkozása is van: a kötethez Csoóri Sándor,
az Írószövetség elnökségének tagja írt előszót, s azt engedély nélkül, a törvényes utat
megkerülve juttatta ki az Egyesült Államokba. Csoóri a hozzá intézett kérdésre vála-
szolva elmondta, hogy vállalja írását: lelkiismereti parancsnak engedelmeskedett,
mikor az előszót megírta és kivitte az Egyesült Államokba. Meggyőződése szerint az,
amit ő leírt, eltörpül a valóságos helyzethez, a határainkon túl élő magyarság sorsá-
nak tűrhetetlenségéhez képest.

Az előszót tartalmilag a Politikai Bizottság tagjai számára készített tájékoztató
ismertette. Ezt – összefoglalóan – a következő értékeléssel lehet kiegészíteni: Csoóri
Sándor írásában a nemzetiségi kérdést ürügyül felhasználva lényegében a szocialista
rendszer alapjai ellen intéz támadást. A nemzetiségi kérdés megoldatlanságáért a
Szovjetunió politikáját, a szocialista rendszert teszi felelőssé. Megállapításai alkalma-
sak a szocializmusellenes, nacionalista indulatok felszítására, és sértik külpolitikai
érdekeinket is.

II.

A Titkárság az ügygel kapcsolatban a következő intézkedéseket tartja szükséges-
nek:

1. Ha az imperialista propaganda központok Csoóri Sándor írását szélesebb
körű kampány keretében felhasználják, az abban foglaltakra nyilvánosan is reagálni
kell a *Magyar Nemzet* vagy az *Élet és Irodalom* hasábjain. A megjelentetendő írás
lépjen föl a nacionalizmus ellen, és utasítsa vissza Csoóri Sándor előszavának főbb
megállapításait. A sajtópolémiát a külföldi és a belpolitikai visszhangtól függően kell

folytatni. A nyilvános elhatárolódással el kell érni, hogy a szükségessé váló admi-
nisztratív intézkedéseket a kérdés iránt érzékeny értelmiségi közvélemény értse és
elfogadja.

2. Szankciókat kell életbe léptetni Csoóri Sándorral szemben:

a) Írószövetségi delegáció tagjaként tervezett olaszországi utazására június máso-
dik felében ne kerüljön sor. További intézkedésig az Írószövetség képviselőjében
nem utazhat külföldre.

b) További intézkedésig a Művelődési Minisztérium Kiadói Főigazgatósága állít-
sa le Csoóri Sándor politikai tartalmú, a Magyar Népköztársaság érdekeit sértő írasa-
inak megjelentetését. Az intézkedéseket és azok indokait a Művelődési Minisztéri-
um illetékes miniszter-helyettese közölje Csoóri Sándorral.

c) Az ügy további alakulásától és Csoóri Sándor magatartásától függően:

– a Tájékoztatói Hivatal elnöke rendelje el, hogy Csoóri Sándor politikai érdekű
és tartalmú írásait a lapok és folyóiratok ne közöljék;

– a Művelődési Minisztérium egyidejűleg biztosítsa, hogy Csoóri Sándor nyilván-
os szerepléseit az illetékes tanácsi művelődésigazgatási szervek ne engedélyezzék.

3. Püski Sándor magyarországi beutazásait – további intézkedésig – ne engedé-
lyezzék a konzuli szervek.

4. A KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya a Külügyi Osztállyal
együttműködve szóbeli jegyzékben tájékoztassa az ügygel kapcsolatos állásfoglalásról
a budapesti szovjet, csehszlovák és román nagykövetség kulturális beosztottját.

* * *

A NEMZETI DEMOKRATÁK LÁTLELETE A NYOLCVANAS ÉVEKRŐL

1983 decemberében született meg az az összefoglaló tanulmány, amely a hetvenes évek második felének és a nyolcvanas évek elejének válságjelenségeire hívta fel a figyelmet. Az előzőekben már olvasható volt Kiss Ferencnek a hetvenes évek elején írott összegzője, amely a hatvanas éveket tárgyalta. Bíró Zoltán Kiss Ferenc gondolatmenetét követve tárta fel mindazt, ami az azt követő évtizedben történt, illetve ami nem történt.

Bíró Zoltán a hetvenes évek elejétől kezdve rendszeres résztvevője volt a Rózsadomb étteremben zajló beszélgetéseknek. Személye több szempontból is tüske volt a művelődéspolitika irányítói szemében. Irodalomtörténészként rendszeresen publikált vidéki folyóiratokban. A *Népi-nemzeti kultúra a szocialista társadalomban* című, a *Tiszatáj* 1977. júliusi számában megjelent írásával vívta ki először maga ellen a rendszerhű irodalomkritikusok haragját.

„T. Bíró Zoltán cikkében csakúgy csapkodnak a haragos villámok a kozmopolitizmus, a „szupranacionalizmus”, a „felszínes európeárság” és a hasonló – valóban elítélendő – jelenségek körül. Közben egyetlen elítélő, megbélyegző szava sincsen a nacionalizmus mai formáiról. Tényleg úgy gondolja, hogy ezek nem léteznek?”²⁹³ Bíró valóban úgy gondolta; a nemzetiek törekvéseinek semmi köze a nacionalizmushoz.

1983 végével felmondták munkahelyét az Irodalmi Múzeumban. A vád a *Tiszatájban* megjelent két írásának hangvétele és tartalma volt. Az egyik az előbbiekben már közölt Csoóri Sándor esszéiről készült kritikája, a másik pedig az 1981-ben Németh Lászlóról írott, *A minőség prófécija* című tanulmánya volt. A közvetlen kiváltó ok mégis a *Forrás* című kecskeméti folyóirat 1982 novemberi számában megjelent *Magyarok: szorongók és békétlenek. Vázlat Illyés könyvének értelmezésé-*

²⁹³ E. Fehér Pál: Kulturális jegyzetek. *Népszabadság* 1977. július 31. 9. o.

hez című írása volt, amelyet a nem egészen fél éve regnáló művelődési miniszter, Köpeczi Béla a régi nacionalista felfogás feltámasztására tett kísérletként értékelte. A főszerkesztői értekezletek egyik legkeményebb kritikáját a *Forrás* szerkesztősége e tanulmány miatt kapta.

Bíróval közölték, amennyiben valaki olyan nézeteket képvisel, mint ő, és azokat publikálja is, az nem lehet egy állami intézmény vezetője. Bíró nem volt hajlandó önkritikát gyakorolni, ezért a Petőfi Irodalmi Múzeum megbízott főigazgatói státuszából 1983 végével felmentették.

Bíró azonban írt egy hivatalos levelet Kádárnak, melyben kifogásolta, hogy irodalompolitikai nézetei és tudományos munkássága miatt meghurcolták és elvesztette munkahelyét. Kádár a TKKO vezetőjére, Tétényi Pálra bízta, hogy Bíróval egyezkedjen. A beszélgetésen Bíró megerősítette, hogy felmentését tudomásul veszi, de nem tartja indokoltnak. Amint azt december 19-én Tétényi Pálhoz írott levelében kifejtette: *„Elfogadhatatlannak tartom, hogy bármely nemzet élő irodalma, s az azt bemutató folyóiratrendszer működésében bűnnek vagy hibának minősülhetne az, ha nemzeti jelleget, önálló arculatot mutat fel; de ezen túl, általában sem tartom indokoltnak azért, mert szerintem sokkal szélesebb körből kellene válogatni azokat, akik a kulturális politika felsőbb irányításában dolgoznak, s indokoltnak éppen azt tartanám, ha az irányító apparátus összetételében sokkal gazdagabb, szellemében »népfrontosabb« lenne, mint amilyen ma. Úgy vélem, ez több biztosítékot nyújtana egy jobb kultúrpolitikai gyakorlat kialakításához.”*

Nem ez volt az egyetlen olyan pontja a Tétényivel folytatott beszélgetésének, melyben nem értettek egyet. A határon túl élő magyar kisebbség kérdésében is homlok egyenest más felfogást képviselt Bíró. Tétényivel abban egyeztek meg, hogy nézeteit, gondolatait összefoglalja egy tanulmányban, és azt megküldi a Tudományos, Közoktatási és Kulturális osztálynak.

Az alábbiakban közlésre kerülő dokumentum először kerül publikálásra. Bíró Zoltán nem az ellene irányuló támadásra reagált, hanem összefoglalta saját maga és egyben a nemzetépítő demokraták hitvallását, irodalmi és politikai elképzelését. Úgy is tekinthetünk erre az iratra, mint a nemzeti demokraták későbbiekben kidolgozott programjának előképére.

JEGYZETEK AZ MSZMP KÖZPONTI BIZOTTSÁGA SZÁMÁRA

*Tétényi Pál elvtárs kezéhez*²⁹⁴

Amikor az MSZMP Központi Bizottsága kérésére – a Kádár János elvtárhoz írott levelem és a Tétényi elvtárral folytatott, azzal kapcsolatos beszélgetésünk nyomán – írásban kell megfogalmaznom azt, hogy miként is gondolkodom én a nemzetről, a nemzettudat tisztaságáról, s ezzel együtt esetleges nacionalista közhangulatok és közgondolkodás elkerülhetőségéről, mindenekelőtt azt kell tisztáznom, hogy ebből a tágas kérdéskörből mi az, amit semmiképp sem vállalhatok magamra ez írás keretében. Nem tartom feladatomnak a nemzet, a nemzettudat vagy a nacionalizmus fogalmának történeti vizsgálatát, sem pedig azt, hogy elvont, teoretikus fejtegetésekbe bocsátkozzam e fogalmak tisztázása ürügyén. E kérdéseknek igen gazdag tudományos és publicisztikus irodalmuk van már, nem érzem szükségét annak, hogy egy vázlatos kísérettel én most ezt gyarapítsam. Annál inkább szükségét érzem viszont annak, hogy felelősen gondolkodó emberek – minél többen, s lehetőleg együtt – számot vessenek azzal a helyzettel, amelyben ma élünk, amelyben ma és a közvetlen jövőben a nemzetnek léteznie, a kormánynak, s így a pártnak pedig politizálnia kell.

Kiinduló pontom ez utóbbi mondatnak a második fele: a Magyar Szocialista Munkáspárt nem egy párt a többi között, nem egy pluralista, többpártrendszerű polgári demokrácia körülményei között működő párt, mely a társadalom egy osztályának vagy valamely rétegének érdekeire építve, azok ügyét képviselve, s egy sajátos

²⁹⁴ RETÖRKI Archívum: Bíró Zoltán szakmai és közéleti tevékenységével kapcsolatos iratai 4. doboz. Ezúton fejezem ki köszönetemet Bíró Zoltánnak és a RETÖRKI munkaközösségének, hogy engedélyezték a dokumentumok közlését és szakmai tanácsaikkal segítették a kötet elkészítését.

pártdoktrína elveire alapozva politizál, hanem kormányzó párt, az egypárt rendszerű, létező szocializmus keretei között, ahol az osztályharc okát és célját adó két alapvető és egymással kibékíthetetlenül szembenálló osztály, a proletár- és a burzsoázisztály már rég nem létezik, s ahol ugyanannak az ügynek, lényegében azonos érdekeknek, esetleg más-más irányú, más-más hangsúlyú képviselőjét sem látják el különféle irányzatos pártok. Az MSZMP-nek tehát az egész nemzet képviselőjét és irányítását kell ellátnia, mint kormányzópártnak, szükségképpen nem egyetlen osztályérdeket, hanem nemzeti érdeket kell képviselnie, hiszen az általa irányított és felügyelt államiságban kell szerveződnie és reprezentálódnia a magyar nemzetnek. Ezzel a párt az egyedüli legfőbb letéteményes szerepét vállalta magára, a nemzet belső szerveződését és külső reprezentációját, összességében tehát a nemzet történelmi jelenlétét és történelmi perspektíváját illetően. Így nem gondolkodhat másban, csak – Veres Péter szavaival élve – országban, népben, nemzetben. Mindebből pedig az következik, hogy a nemzet sorsát a szocializmus sorsával időszzerűen összekapcsolva, a nemzeti lét ügyét mindenkor első helyre, a társadalmi kérdések összességének élére állítva, újra meg újra sorra kell vennie a nemzet valóságos sorskérdéseit, s gyakorlati politikáját azok megoldása érdekében kell alakítania. Ezáltal a párt mintegy szocialista népi-nemzeti frontként, illetve annak csúcsszerveként működik, így programjának – a szocialista társadalom feltételei között és a szocialista társadalomépítés követelményeinek is megfelelően – nemzeti programnak kell lennie. Vagyis: olyan programot kell kialakítania, amely a nemzet állandóságára alapoz, amelyhez a nemzet egésze, s ezen belül lényegében minden állampolgár kapcsolódni tud, elismerheti azt a maga programjának, mert megmutatkozik abban az egyén és a nemzet perspektívája.

Meglehet, hogy már itt felmerül a kérdés: a nemzetnek ilyen előtérbe állítása a politikában, nem jelent-e már önmagában is egyfajta nacionalizmust, vagy legalábbis annak tendenciáját?

Én természetesen úgy gondolom, hogy semmi esetre sem. Csupán annak tudomásul vételéről van itt szó, hogy a XX. században is – vagy talán még inkább, mint korábban – nemzeti keretekben szerveződik az emberi világ, s ez a belátható jövőben így is marad. Ha egy nemzet vagy nemzetállam életében nem tudatosul kellően ez a tény, mint evidencia, vagy vezetői valamilyen nemzetfeletti illúzió jegyében, volunta-

rista módon a való világ törvényeinek ellenében akarnának politizálni, akkor szükségképpen kudarcot kellene vallaniuk. Olyan, viszonylag kis nemzet esetében, mint a magyar, ez persze nemcsak egy politika kudarcához, de akár a nemzet széteséséhez, felbomlásához is elvezethet. A maga nemzeti ügye, akár mint nyelvi-etnikai-kulturális, akár mint politikai-államjogi alakulat, ma feltűnően fontos és izgató ügy a világ minden részén, bármely nép számára. A francia ma is a Vive la France jegyében él, a francia Gloire az ő számára ma is az alapvető érzelmi élmények egyike, s az önálló nemzetállami lét kérdése, mint eldöntendő kérdés; egyszerűen fel sem merülhet. De hasonló létezési keretekben gondolkodnak a palesztinok, s a zsidók Izraelben, az albánok és a finnek, a fiatal afrikai népek, a délamerikaiak, s a világ minden kis és nagy népei; s tegyük ehhez hozzá a sokat emlegetett írek, katalánok, baszkok identitáskeresését, sajátosságuk és másságuk, sőt, nyílt önállósodási törekvéseik hangoztatását. Különböző eredetű és ok vonatkozásban különböző minőségű jelenségek ezek, de irányuk végső soron egy: a tradicionális nemzetek továbbra is nemzeti keretek között akarnak élni, s eszükben sincs feladni azt, mellettük ugyanakkor új nemzetek jönnek létre vagy vannak születőben, új nemzetállamok keletkeznek vagy rugókapálnak eszmei magzatként egy-egy nyelvi-etnikai közösség vágyaiban – ki tudja, mennyi joggal, mennyi eséllyel? De mondhatjuk-e, a XX. századi pejoratív értelmezésben, erre az egész bonyolult jelenségálmazra egyszerűen azt: nacionalizmus? Kétségtelen, hogy a különféle vallási és faji türelmetlenségek után, napjainkra riasztó méreteket öltött a nyelvi-etnikai-kulturális türelmetlenség, s a vele együttjáró nemzeti jellegű agresszivitás, mindez pedig a védekező reflexek sorát hívja elő a sértett közösségekből, s a változatos formákban megnyilvánuló ellenagresszivitást. Természetesen, ezzel együtt is és épp ezért is, differenciáltabban ítélünk. De ítélünk bár hogyan is nem lehet vitás, hogy jogos, vagy jogtalan ábrándokkal, támadó vagy védekező szándékokkal, de mindenképpen a nemzeti törekvések, a nemzeti szempontok érvényesítésének világméretű jelenségével van dolgunk. Ennek a ténynek nem mond ellent az sem, hogy a világ ma nagy tömbökre tagolódik, s a világméretű politizálás tömbök politikájában összegződve realizálódik. Nem mond ellent, mert a tömbökön belül is nyilvánvaló a törekvés mindenütt a nemzeti szempontok érvényesítésére, az egyes nemzetek, országok önállóságának megővésére. Fontos szerepet kap e jelensé-

gek kibontakozásában az, hogy nincs egyetlen nagyhatalom, vagy szuperhatalom, amely egyedül, másokra való tekintet nélkül is vállalkozhatna a világ közvetett vagy közvetlen igazgatására, s figyelmen kívül hagyhatná akár csak a legkisebb nemzetek létét és nemzeti szempontjait is. Bármennyire erőteljesek és szükségszerűek is az egy-egy nagyhatalom körül szerveződő tömbökön belül a gazdasági és katonai érdekeken alapuló egységesítési szándékok, látni való, hogy ezzel párhuzamosan erősödnek az egyes országok saját érdekeiből fakadó külön törekvések is, az önálló belpolitikai rend és gazdaságirányítási rendszer kialakításában, a saját anyanyelv és kultúra kiteljesítésében, a saját gyökerek felkutatásában és ápolásában, de a tömbön kívüli kulturális és kereskedelmi kapcsolatok szorgalmazásában is. E jelenségek a nemzeti integritás feltésére és megőrzésének szándékára mutatnak, részint a saját jelleg hangsúlyozása, részint a kapcsolatok tágítása, többoldalúságának kialakítása révén. A kapcsolatok ilyen szélesítésén és sokrétű gyarapításán való munkálkodás korántsem csupán gazdasági kényszerűség következménye és semmiképpen sem a nemzeti keretek oldódásának a jele. Azt mutatja inkább, hogy az egyes országok egy tágasabb játéktér kiépítésében, egy többtényezős kapcsolatrendszer kifejlesztésében több biztosítékot látnak a maguk megtartására, viszonylagos függetlenségük megőrzésére. A világpolitikai játéktéren – vagy mondjuk inkább így, küzdőtéren – nemcsak a tömbök vannak jelen a maguk diplomáciai, gazdasági és katonai eszközeikkel, hanem jelen van itt mindig a nemzeti szempont is, jelen vannak a nemzetek a maguk külön érdekeivel, s mindenekelőtt túlélési szándékaikkal. Kis országok, vagy fiatalabb államalakulatok szükségképpen mélyebben és drámaiabban élik meg ezt a harcot, több szorongással és idegesebb igyekezettel. A kormányzati politika szintjén a világpolitikai helyzetnek ezzel a sajátságával is számolni kell.

Ha most már a szocialista világrendszer, s ezen belül Magyarország és szűkebb környezete fontosabb tényeit nézzük, a nemzet helyzete és az ennek megfelelően alakult nemzettudat illetve nemzeti helyzettudat oldaláról, akkor nagy vonalakban az alábbi – egyébként ismert – tényeket érdemes talán rögzíteni.

Azon túl, hogy a második világháború lezárását követően erősödött meg igazán és vált világpolitikai hatalommá a Szovjetunió; hogy ennek következtében viszonylag gyorsan létrejött a szocialista világrendszer; hogy Kína szocialista nagyhatalom lett,

majd hamarosan kialakult a szovjet-kínai ellentét, az európai illetőleg közép- és kelet-európai térségben különösen fontos tény Németország kettészakítása, s legalább ilyen jelentős Magyarország példátlan arányú megcsonkítása a második világháborút követő békekötések által megerősített és szentesített Trianonnal. Hatalmas, történelmileg, gazdaságilag és kulturálisan egyaránt jelentős területeinek, s ezzel együtt több, mint három millió magyarnak az elvesztésével közép-európai hatalmi tényezőből, ezer esztendő európai politikai tényezőből egy csapásra kis ország lett, közép-európai viszonylatban is. Huszadik századi történelmét ez a nemzet a vereségek történelmeként élte meg. Ez már önmagában is éppen elegendő ahhoz, hogy beteg lélekkel, megzavart tudattal, a levertség érzésével, önbizalmának csak a morzsáit őrizgetve kezdjen új életet, egy világháborús katonai és erkölcsi vereséggel, gazdasági pusztulással, népessége mintegy harmadának a megmozgatásával, és körülbelül egymillió fős tényleges háborús veszteséggel is megnyomorítva. A háború borzalmaitól való szabadulás öröme, majd a szocializálás, a földosztás, az államosítás, az iskolák kapuinak szélesre tárása, az újjáépítés, egy új, a népnek esélyeket adó élet megalapozása feletti öröm ennek a népnek nem, vagy csak nagyon rövid pillanatokra nyújthatott felhőtlen örömet és emelkedéseményt, az ország feldarabolása, a ki-, át- és betelepítések zűrzavara és vereségélménye közepette. Ugyanekkor a velünk szomszédos országok közül mind egytől-egyig jussolt területünkől, népességünkől és természeti kincseinkből még Ausztria is. A kézzel fogható történelmi veszteségeken túl – annál is perzselőbben – a nyilvánvaló történelmi igazságtalanság üszkösítette ennek a népnek az önbizalmát, a jövőbe vetett hitét.

Ilyen lelkülettel zuhantunk bele a „személyi kultusznak” nevezett, nép- és nemzetidegen Rákosi-féle klikk-diktatúrába, amely aztán még a maradék öntudatot is igyekezett kiirtani ebből a népből, a lehetséges önismerettel és reális önvizsgálattal együtt, részint mesterségesen beinjekciózott büntudattal, részint a tőle idegen álforradalmi optimizmus cinikus erőltetésével, de múltunk, nemzeti történelmünk szűkítésével és durva torzításával is.

Ezt a korszakot a környező szocialista országok – minden valós azonossága ellenére is – sok tekintetben másként élték meg. Először: már eleve más kondíciókkal rendelkeztek, amikor e korszak politikája rájuk nehezedett; az u.n. utódállamok szá-

mára a világháború és a Párizs környéki békeszerződések a győzelem és a nyereség élményével zárultak. Másodszor: a korszak politikai propagandája nem a büntudatot, az „utolsó csatlós”, a kollektív nacionalizmus vagy antiszemitizmus vétkének tudatát igyekezett e népekbe sulykolni, hanem sokkal inkább a nemzeti fölényérzetet, erkölcsi és hatalmi nagyságtudatot, amit a tényleges, kézzel fogható nyereség és a bosszúállás, a sokszoros visszafizetés lehetősége gazdagon táplált a valóságban. Igaz, ezzel együtt érzékelhető e népeknél egyfajta „újjazdag” bizonytalanság, zavartság, mintha például a románok vagy a szlovákok nem éreznék egészen magukénak az ajándékba kapott kincseket, s közülük az újonnan e területekre telepített tömegek szükségképpen gyökértelennek éreznék magukat a számukra új és idegen tájon. Az új fölényérzettel ez az újfajta zavarodottság és kisebbségi érzés vegyül, s valószínűleg nagyobbra ez az oka a gyakran ámulatba ejtő ingerlékenységnek és agresszivitásnak, amelynek végső soron durván nemzetiségellenes intézkedések sora és ennek megfelelő állami propaganda veti meg az alapját. Annyi mindenesetre nyilvánvaló, hogy a környező szocialista országokban vagy határozottan nemzeti érdekű politikát folytatnak, vagy egyes esetekben ez a politika már nem nemzetinek, hanem legalábbis nacionalistának mondható. Mindebből – és néhány egyéb tényező hatásából – következően a szocialista táboron belül az a sajátosan tragikus helyzet alakult ki, hogy két szomszédos országban a magyarság sorsa közel negyven évvel a felszabadulás után több vonatkozásban rosszabb és megalázóbb, mint amilyen – ugyancsak kisebbségi sorban – a Masaryk-féle Csehszlovákiában, vagy akár a királyi Romániában volt. Nem lehet kétséges, hogy a környező szocialista országokban többségében – főként ott ahol a magyarság nagy és viszonylag egységes tömbökben él még ma is – hol durva nacionalizmussal, ideges agresszivitással, hol finomabb módon, bizonyos politikai toleranciával, de mindenképpen a magyarság mielőbbi asszimilálására töreksznek, mégpedig nem is csak állami segédlettel, de kifejezetten állami inspirációval, s ennek megfelelő intézkedésekkel és propagandával. /Ahhoz persze, hogy minderről pontos, hiteles képet nyerjünk, külön vizsgálat tárgyává kellene tennünk a Romániában, Csehszlovákiában és a Jugoszláviában kialakult helyzetet az asszimilációs folyamatok intenzitását, s az alkalmazott módszereket./ Egészen biztos, hogy az így ki-

alakult helyzet már ma is, de hosszabb távon még inkább, súlyos erkölcsi veszteségekkel jár végsősoron az egész szocialista táborra nézve.

Magyarországra mindebből legalább két fontos következtetés hárul. Az egyik az, hogy a határainkon túl, a környező szocialista országokban élő nagy számú magyar kisebbség sorsának folyamatos romlása itthon az állampolgárok millióit tölti el aggodalommal felháborodással, s ez a felháborodás könnyen csaphat át érzelmi túlfeszítettségbe, érthető indulatokba, s ezekből reakcióképpen kifejlődhetnek nacionalista indulatok is. Az ilyen indulatokról azután már nem lehet pontosan tudni, mikor, milyen formában törnek fel nagyobb tömegekben, s melyik pillanatban válnak politikailag kezelhetetlenné. A másik következtetés pedig az, hogy részben az általános világjelenségek, de még inkább a közvetlen környezetben huzamos idő óta tapasztalható jelenségek következtében, a magyar politikai vezetés nem helyezkedhet olyan álláspontra, amely a nemzeti szempontot igyekszik háttérbe szorítani; a magyarság nemzeti érzelmeiről a maguk teljességében lehetőség szerint nem akar tudomást venni, a kisebbségek sorsának megoldását pedig a szocialista jövő távlatára bízva, s a szocialista társadalomfejlődés automatizmusára; de úgy vélem, három millió magyar sorsára gondolva, a „belügyekbe való be nem avatkozás” egyébként tiszta, ebben az esetben azonban önző, cinikus és hamis logikáját sem fogadhatja el senkitől sem.

Sajnos Európa népeinek, s köztük nekünk, magyaroknak és a környező népeknek különösen nyersen és nyilvánvalóan mutatkozott meg minden szép utópia, minden racionalis elképzelés csődje, amely a XIX. vagy a XX. század folyamán Európa, Közép-Európa, Kelet-Európa vagy a Duna-medence népeinek valamilyen egyesülését, föderációját, szorosabb közösséggé szerveződését, s így évszázados ellentéteinek oldódását kívánta és jósolta. A történelem csúnyán rácafolt a különféle európeér, világpolgári és kozmopolita ábrándokra, de – és ez már sokkal keserűbb tény – sem Németh László tejtészvérség gondolatát, sem a munkásmozgalom osztályharcos alapon nyugvó, végső nemzetközi megegyezést és országhatárokat eltüntető, kiegyenlítődést ígérő internacionalizmusát, illetve ezek realitását mindeddig nem igazolta. Meglehet, hogy a történelemből nem sokat tanultunk, talán nem is lehet abból olyan sokat tanulni, de annyit azért mégiscsak tapasztalhattunk már, hogy jósolni a történelemben a nemzetek sorsát illetően is, értelmetlen. Azt viszont tudjuk, hogy ez a történe-

lem változékony, s e változékonyágban a nemzetek legfontosabb létparancsa mindeig a megmaradás volt. Csak itt, Európa szívében megélt már a magyarság több mint ezer esztendő. A mai, s minden bizonnyal a holnap és holnaputáni magyar politikának nem lehet fontosabb feladata, mint ezt a folytonosságot és a megmaradást biztosítani a magyarság számára itt, a Kárpát-medencében. Épp azért, mert nem tudhatjuk miként fordul a történelem a jövőben, s az hogyan érinti majd e térséget, a politikának lehetőség szerint olyan kondíciókat kell létrehoznia az országban, a magyar állampolgárok tömegeiben, amelyek már nem csak a jelennek felelnek meg, hanem a jövő számára nyújtanak megfelelő alapokat.

Bárhogyan alakuljon is a jövőben e térség sorsa, az nem lehet kétséges számunkra, hogy az elkövetkező évtizedekben nekünk különösen fontos lesz, hogy teljesértékű népként, nemzetként fogadjuk az előre nem látható helyzeteket is, s azokra jó reflexekkel tudjunk válaszolni, különben könnyen sodródhatunk a magyarság számára végzetes és jóvátehetetlen helyzetekbe újra, vagy a helyben járás hosszú és neurotizáló évtizedei köszönhetnek ránk, s azokat mi feltehetően sokkal több veszteséggel viselnénk, mint a nálunk kiegyensúlyozottabb népek. Mert, ha a Közép- és a Kelet-európai országok között a kapcsolat lényegesen nem változik, akkor a stagnáló környezeti viszonyok közepette Magyarországnak csekély gazdasági előnyét legalábbis meg kell őriznie, a nép lelki készultságát, a politika szervezőkészségét és diplomáciai szemlétét pedig meg kell sokszoroznia. Ellenkező esetben túlságosan nagy a nemzet elmorzsolódásának, lassú, de folyamatos bomlásának az esélye, hiszen környezetünkben mi vagyunk a legsérülékenyebbek, a nyelvileg leginkább elszigeteltek, a mi népességünk fogy, s a határon túli kisebbségeink asszimilációja erősödni, az ottani magyarság minősége pedig rohamosan gyengülni fog.

Megvan sajnos arra is az esély, hogy a nemzetek közötti kapcsolatok romlani fognak, az egyes országok közötti feszültségek, s részben a környező soknemzetiségű országok népeinek belső feszültségei fölerősödnek. Ahhoz, hogy a magyarság egy ilyen helyzetből, a környező népekhez viszonyítva, legalább relatíve egészségesen és egységesen tudjon kikerülni, sőt: esetleg erkölcsileg, politikailag, stb. gyarapodva is, ahhoz talán szükségtelen ecsetelni egy a jelenleginél sokkal erőteljesebb nemzeti kohézió jelentőségét.

Végül, bár nem sok remény van rá, megtörténhet az is, amit a legjobbak már régén áhítanak, hogy t.i. valamiféle testvériesülési és egységesülési folyamat mégiscsak megindul ezen a tájon a külön nyelvű, más-más műveltségű népek között, állampolitikai szinten is konkrét formákban. Egy ilyen ideális esetben sem kétséges számomra, hogy ebben a folyamatban, s egy bármilyen jellegű államszövetségi rendszerben is, csak erős, meghatározó jelentőségű népként és összetartó, önmagára sokat adó nemzetként vehetünk részt perspektivikusan.

Nem adódhat tehát olyan helyzet a mai magyarság számára, amelyben a nemzeti fejlődés reális esélyével vehetne részt hosszabb távon anélkül, hogy már megelőzően is különös gondot ne fordítana – reálpolitikai érzéken túl – nemzeti kohéziójára, s a nép nemzeti öntudatának és önismeretének: tisztán tartására. Ezt a környezeti viszonyok és belső társadalmi igények egyaránt nélkülözhetetlenné teszik. Gyenge, hitehagyott és csak a pillanatnak élő néppel senkinek sem kell számolnia, de sem a környező országoknak, sem a tágabban vett Európának nem is lesz érdekében, hogy perspektivikusan számoljon jelenlétével. Ellenkező esetben viszont éppen elég érdek hathat arra felé is, hogy a magyar nemzeti lét és államiság fontosabb legyen itt, Közép-Európában, olyan európai hatalmak előtt, amelyek nagyságuk és hatalmi helyzetük révén, pusztán összeurópai érdekeket tekintve is támogatathatják jogos és hasznos törekvéseinket. De megalapozott és hivalkodástól mentes önbecsülés, mértéktartó, de határozott magatartás és érdekképviselés vívhatja ki számunkra a tekintélyt a környező népek gondolkodó, önmagukra leginkább adó rétegei előtt is.

Akár a fenti szempontból, akár az ország belső politikai helyzete szemszögéből nézzük az elmúlt közel harminc esztendő magyar politikájának eredményeit, úgy tűnik, hogy egyes fontos kérdésekben, emelkedést ígérő ügyekben ez a politika kezdeményező volt, igen aktív és eredményes, míg néhány ugyancsak fontos kérdésben olykor érthetetlen passzivitást, közömbösséget, s időnként ingerült elutasítást mutatott. Talán nem tévedek nagyot, ha jellemzésül az alábbi főbb törekvéseket említem: a törvényesség helyreállítása, majd fenntartása; a szövetségi politika folytonosságának megőrzése; a gazdaság és az életszínvonal növekedésének, illetve stabilitásának biztosítása; a külkapcsolatok lehetséges tágítása; s végül, önmagában véve nem jelentékeny, de tárgyunk szempontjából mégis ide kívánczó kérdés a demonstratív módon

humánus és demokratikus, bizonyos jegyeiben pedig már-már disszimiláló irányú nemzetiségi politika. Vitathatatlan, hogy mindezek következtében a magyar politika a szocialista országok többségével összehasonlítva, komoly sikereket könyvelhet el magának, bizonyos előnyt szerzett, növelve nemzetközi presztízsét, sok vonatkozásban javította az országról kialakult külső képet, s belül mindez ideig sikerült megőriznie a gazdasági és politikai stabilitást. Az ország a maga egészében vonzóbb lett, mint a legtöbb ország a szűkebb környezetben, sőt, irigységet is sikerült ezáltal kiváltanunk, különösen a budapesti áruválasztékot, a csarnokok, boltok ellátottságát illetően, de ezen túlmenően mezőgazdaságunk jó hírével és a gazdasági reformtörekvésekkel. Sajátos módon, mégis úgy tetszik azonban, hogy egy igen fontos, bizonyos helyzetekben pedig egyenesen döntő kérdésben, a nemzeti önbecsülés és a nemzeti kohézió ügyében valamennyi szocialista országhoz képest rosszul állunk. Már az is jellemző persze, hogy ebben az ügyben semmiféle konkrét, megbízható és főként tudományosan megalapozott adat nincs a birtokunkban, sem az összetartozás-tudat, a magyarságtudat itthoni állásáról önmagában véve, sem kisebbségeink körére vonatkozóan, sem pedig a környező népekkel való összehasonlításban. Benyomásaink vannak csupán, s azok a fenti megállapítást kényszerítik ki belőlünk. Valószínűleg ugyanilyen képet kapnánk a Nyugat-európai népekkel való összevetés eredményeként is, legalábbis erre mutat a Mozgó Világban korábban ismertetett összehasonlító felmérés, számunkra minden mozzanatából lehangoló tanulsága, a magyar és a francia középiskolás diákság nemzettudatának állását illetően.

Alaposabb vizsgálódás nélkül a mai köztudatról annyit biztosan megállapíthatunk, hogy a nemzeti kérdés körül legalábbis zavarodottság és sokféle értetlenség uralkodik, a közömbösség, a közösségi tudat hiánya mellett ott az útkeresés, az eszmények iránti igény, a néppel-nemzettel való, olykor félszeg, máskor igen erős azonosulási vágy; a fiataloknak magyarságuk iránti erősödő érdeklődése mellett, ott a cinizmus, az individualizmus és az esetenként már torz formákban is megmutatkozó zavaros érzelmek kiélésének az igénye. Az ilyen helyzetből könnyen fakadhat az, hogy ami ma közömbösség vagy zavarodottság volt, az egyik napról a másikra határozott indulatkitörésekben megnyilvánuló önértékesítés és dacreakció lesz, hogy – különösen a fiatalok – magyarságélményüket megfelelő ismeretek híján, e tárgyban

gondozatlan tudattal, majd a politika, s azon túl a józan ész, a higgadt szó félrelökése árán ellenünkben fogják megszerezni. Mert nacionalista indulatokat nemcsak szívós nacionalista propaganda tud fakasztani, hanem legalább annyi eséllyel, a nemzeti tudat és a nemzeti érzelmek; legalábbis látens meglétével nem számoló, azok iránt közömbösséget mutató vagy azokat egyszerűen kiiktatni akaró politikai magatartás is. Különösen így lehet ez, ha a nacionalizmus fogalmát – mint pejoratív tartalmú fogalmat – parttalanná tesszük, ha a magyar őstörténet iránti érdeklődéstől a népművészet ápolásáig, a március 15-i kokárdaviseléstől a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek sorsáért való aggodalom kinyilvánításáig minden nacionalizmusnak, de legalábbis gyanúsak minősül. Így senki sem tudhatja, milyen normákhoz kell és érdemes igazodnia, nem tűnnek elő az elemi állampolgári igazságérzetnek is megfelelő tájékoztató pontok, s így az egészséges, s az annak megfelelő természetes érzelmek helyet individuális fogyasztói életesmények, vagy a történelemből igen jól ismert veszélyes tömeghangulatok fogják kitölteni. Az is lehetséges, hogy éppen a nacionalizmustól való indokolatlan és túlzott félelem, s az e félelemből fakadó ideges politikusi magatartás vált ki nacionalista jellegű megnyilvánulásokat, ha azokat egyéb környezeti hatások is életre segítik. Én magam pillanatnyilag nem tudok okosabbat, mint elfogadni az Illyés által megfogalmazott gondolatot: nacionalizmus, ami jogot sért, patriotizmus, ami jogot véd. Ha már most egy viszonylag nagy emberi közösség – nép, nemzet vagy nemzetiség – nyelvi, kulturális, történelmi vagy éppen etnikai együtvé tartozásának ápolása és emberi-közösségi jogainak védelme éppúgy nacionalizmusnak minősülhet általában vagy esetenként a kormányzati politikában, vagy a legszélesebb nyilvánosságot jelentő publicisztikában, akárcsak más népek jogainak megsértése, korlátozása, más népek lebecsülése vagy emberi méltóságának bemocskolása, akkor természetesen lehetetlenné válik bárhol a világon, bármely nép esetében a nemzettudat tisztán tartása, a nemzeti öntudat méltóságának és egyben humanista és demokratikus jellegének megőrzése vagy megteremtése.

Az a helyzet, amely nálunk a nemzeti tudat és általában a nemzeti ügyekkel kapcsolatos kérdések körül kialakult, s legalább egy évtizede fokozódó mértékben foglalkoztatja az értelmiség egyre bővülő köreit, egyáltalán nem nevezhető megnyugtatónak; s minél több és minél többféle válság teszi próbára a világot, a népek türelmét és

felkészültségét, nemzeti tudatunk minőségét, s a nemzetet érintő alapvető ügyek megítélésére és megoldására való készségünket tekintve, annál kevesebb okunk lehet az elégedettségre.

Az elmúlt évtizedek magyar politikája, miközben a gazdaságban szembe mert nézni a legsúlyosabb, olykor a struktúrát érintő kérdésekkel is, miközben maga vállalkozott reformkezdeményezésre, egy sor fontos kérdéssel egyszerűen nem mert szembe nézni, közös gondolkodást és vitát legfeljebb kényszerűségből vállalt, s igyekezett azon is mielőbb túllenni, cselekvést pedig csak a legritkább esetben vállalni. Nagyjából a következő kérdésekről van szó: a népesedés ügye, a népesség fizikai és lelki kondícióinak kérdése /elsősorban a családvédelem, az alkoholizmus, az öngyilkosságok, s egyéb mentálhigiénés bajok és devianciák/, a népegészségügyi struktúra és ellátottság néhány alapvető kérdése, a szociálpolitika átfogó vizsgálata, a környezet- és tájvédelem illetőleg a környezetszennyezés mélyebb problémái; s végül mindaz, ami a tágabban vett kultúrpolitika területéhez tartozik, s ebben elsősorban a nemzettudat, a nemzeti identitás kérdései az ideológiában, a kulturális politikai irányításban, a közoktatás, a közművelődés, a tömegtájékoztatás, a művészeti és kisebb részben a tudományos intézményrendszer tevékenységében, illetve működésében. Nagyon sokrétű és bonyolult kérdések ezek, s persze nem is gondolom, hogy bármely kormányzat képes lenne ezeket a problémákat minden részletükben és a maguk teljességében megoldani.

Az egyént e kérdések sokrétűsége és bonyolultsága fel is mentheti a kötelezettség érzése alól, hogy akárcsak a maga számára is mindegyikre keressen valamiféle érvényesnek tűnő választ. A kormányzatot azonban nem mentheti föl a szembenézés, a vita és adott esetben a kezdeményezés és a cselekvés kötelezettsége alól. E kérdések a magyarság pusztán számszerű jelenlététől illetve a Kárpát-medencében alakuló arányaitól, a nép testi-lelki egészségén, az ifjúság nevelődésén át, a magyarság ép öntudatáig és a közösség minőségéig terjednek. Magyar kormányzat tehát ezeket a kérdéseket nem kerülheti meg, nincs joga megkerülni, még akkor sem, ha teljes értékű válasza és megnyugtató megoldásra nincs mindig kilátás vagy közvetlen lehetőség. A legfőbb baj, és a társadalmi méretű zavarodottság általában, nem is feltétlen a megoldás hiányából adódott, hanem az elzárkózásból, a feladatok elhárításából, s

gyakran a felettébb ingerült, türelmetlen reagálásból. Csak néhány példát erre. Aki szinte magánhadjáratot vállalva napirenden tartotta és tartja a népesedés és a család- védelem ügyét, azt hosszú időn át úgyszólván lebugrisozták, majd végre megszületett a GYES, lett vita az úgyról az *Élet és Irodalomban*, de közben tudjuk, hogy mindez mennyire kevés, tudjuk, hogy számos dologban tehetnénk fontos lépéseket, amelyben nem teszünk, holott a népesség fogyása megindult, s kiszámíthatóan riasztó ütemben erősödni fog. Ugyanakkor országos siránkozás folyt azon, hogy egy szaporodási hullám /nem túlságosan magas hullám/ következtében egyszer csak szinte szükségállapotszerű körülmények mutatkoztak a közoktatásban, mert úgymond sok a gyerek, de azt senkitől sem kérték számon, hogy miért nem készült fel az intézményrendszer idejében, holott a gyermektöbblet a közoktatásban igazán nem egyik percről a másikra jelentkezik, hanem évekre előre kiszámíthatóan. Amikor az alkoholizmus és az azzal kapcsolatos néhány társadalompolitikai kérdés megpendítésére vállalkozó interjú közlésének igénye felmerült, akkor érthetetlen huzavona indult körülötte, olyan félelem és idegenkedés, mintha legalábbis a tények igazodnának a leírt szóhoz, s nem a leírt szavak igyekeznének megközelíteni a valóságot, s amennyire lehet, az okokat. Amikor ugyancsak a fenti lapban egy írás azt a kérdést feszegette, hogy nem feledkezünk-e meg valami lényeges dologról, miközben a gazdaság és az életszínvonal bizonyos sikerei felett örülünk – nevezetesen éppen a nemzeti kohézió hiányáról, egy nemzet egész közösségét megmozgató vállalkozásról –, s többek közt arra figyelmeztetett, hogy lehet a jól megépített házban üres lélekkel, műveletlenül és a közösséghez tartozás tudata nélkül összkomfortosan élni, s arra, hogy a gazdaság helyzetében jöhetnek buktatók, válságok is és ezekben a válsághelyzetekben, nemzeti összetartó erő híján, egyszerre omlékonnyá válhat minden – akkor a politikusi-kormányzati sértődöttség volt a válasz. Mindezen túl pedig egyesek kezdték úgy beállítani a dolgot, mintha lenne itt egy értelmiségi réteg, amelynek nem tetszenek az eredményeink, s amely ellensége a viszonylagos jólétnek vagy a gazdasági reformtörekvéseknek:

Lemondva most már a példák további sorolgatásáról, szükségesnek látszik a figyelmeztetés, nem lett volna szabad, s nem lesz célszerű ezután sem a gazdaság belső mozgásformáit mechanikusan áterőltetni a társadalmi élet más területeire, főleg, ha a

gazdaság maga is felemás módon és számos önellentmondástól terhelten működik, mert azok másutt többnyire nem lehetnek érvényesek és súlyos torzulásokat idézhetnek elő. Nem lehet valamiféle gazdaságpolitikai mámor hatása alatt minden társadalmi-emberi-nemzeti ügyben a gazdaságból kiindulni, s mindig ugyanoda kilyukadni, mert az élet nemcsak termelésből és fogyasztásból áll, s az emberek nem csupán termelő és fogyasztó biológiai konstrukciók. Márpedig az elmúlt években nálunk úrrá lett ökonomizmus – nem is feltétlen közgazdászok, gazdaságpolitikusok körében – egyre inkább áthatotta a közélet és a mindennapi magatartás egészét anélkül, hogy a reformszellemet igyekeztünk volna érvényesíteni többek között a kulturális politika irányításában és az intézmények rendszerében és működésében. Éppen ellenkezőleg: az történt, hogy maga a gazdasági reform sem tudott megfelelőképpen kibontakozni a politikai intézmények, a közigazgatás és a kulturális irányítás párhuzamos reformálása nélkül. Míg a közigazgatás és a választási rendszer ügyében az elmúlt évben megindult, legalább részlegesen, a kiigazítás folyamata, addig a kulturális irányításban az elmúlt tíz év során egyre több lett a központi, túlzott centralizálásra mutató hivatali döntés, adminisztratív intézkedés, ráadásul a kapkodás, a következtelenség jegyeivel terhelten, s anélkül, hogy az elvi-eszmei háttér kitapintható lett volna. Úgy tűnik, mintha a kulturális politikában egyesek azzal akarták volna pótolni ezt a hiányt, hogy egyre több jelenséget és egyre több személyt soroltak az „ellenzéki-ség”, illetve az „ellenzéki” fogalomkörébe anélkül, hogy tisztázták volna, mit is jelent az adott történelmi pillanatban az ellenzéki-ség, s amennyiben létezik, pontosabban mire is irányul, mivel szemben jelent, s mivel szemben nem jelent az adott magatartás vagy nézet ellenzéki-séget. A legnagyobb bajnak azonban azt látom, hogy az idők folyamán megrajzoltak itt egy nacionalista fantomképet, s ennek nyomán a szellemi élet egyes személyiségeire is elkészültek az ilyen fantomképek /hiszen megfelelő érvek és bizonyítékok nélkül nyíltan mégsem lehetett megvádolni senkit nacionalizmussal/, s ezáltal a kulturális politikai irányítás mindinkább elveszítette a párbeszéd és az egyébként közös, legfontosabb politikai célokban való megegyezés lehetőségét. Lassan már a parlagi nacionalizmus fogalomkörébe soroltatott az is, ha valaki a terjedő ökonomista társadalomszemlélettel szemben igyekezett érvelni, vagy az egyre terjedő önfeledt fogyasztói magatartás veszélyeire hívta fel a figyelmet, nem is szólva

a korábban több ízben említett nemzeti-kisebbségi ügyek vállalóiról. Írókról, történészekről, publicistákról, folyóirat-szerkesztőkről, közéleti emberekről készültek el ezek a hamis fantomképek, s persze ezek között párttagokról és párton kívüliekről egyaránt. Nem csodálható, hogy a közéletben és a közgondolkodásban ez zavart keltett, s főként azért, hogy közben egyre több szó esett a nacionalizmus veszélyéről, csak éppen azt nem lehetett tudni, hogy itt és most miben áll ez a veszély és kikben ölt testet. Talán ez utóbbi kérdésre lett volna válasz az előbb említett fantomkép, a sejtetés – és ritkább esetben a közvetlen denunciació. Egy igen szűk réteg igyekezett megint kisajátítani magának az „européerség” felsőbbrendűségét és a haladás mai szolgálatának dicsőségét az u. n. népi-nemzeti értelmiségekkel szemben, s hogy a zűrzavar teljes legyen, ugyanakkor a kulturális politikában kezdett hangot kapni az a félelem, s annak a veszélynek a megcsillantása, hogy az u. n. népi-nemzeti, és az u. n. urbánus vagy modernista értelmiségek valamely értelmiségi magatartás és szerepvállalás jegyében közelednek egymáshoz és esetleg egységre jutnak a politikával szemben. Az a kérdés közben nemigen merült fel, hogy mit rontottak el esetleg az utóbbi időkben a kulturális politika irányítói, mit tettek rosszul, mit mulasztottak el, s hogy a kulturális irányítással szemben kétségkívül erősödő kritikának, a némely ponton valóban egységesülő szembenállásnak netán magában a kulturális politikában is keresendő az oka, s nem valamilyen nacionalista szemlélet terjedésében; s a legtöbb esetben nem is abban, hogy értelmiségi körökben egyszer csak lábrakapott volna az ellenzékiesség. Valóban egyre határozottabban, s olykor már-már ingerülten fogalmazódott meg a kulturális irányítás tisztaságának és következetességének az igénye, az általános minőségigény és a nemzeti szempontok teljesebb értékű érvényesítésének a követelménye az ország szellemi életének egészében. Ezek a követelések azonban éppen azért lettek sokkal hangsúlyosabbak a legutóbbi években, mert sem a káderpolitikai döntésekben, sem az intézményrendszer fontosabb részeinek fejlesztésében, sem a műhelyekkel és személyekkel kapcsolatos hivatalos ítéletekben nem mutatkoztak megnyugtató jelek. Mindazon kudarok és a kultúrpolitika folyamatos elbizonytalanodásának tünetei, melyek körülbelül a hetvenes évek eleje óta érzékelhetők, de különösen az elmúlt négy-öt esztendőben kibontakoztak és láthatóvá lettek a tágabb szellemi élet, a kevésbé beavatottak számára is, a kultúr-

politikai válság jeleit mutatják, a kiegyensúlyozott értelmiségi politika felbillenését, s a kulturális irányítás és a szellemi élet olyan mértékű szétszakadását, amilyen még eddig, 1958 óta, sohasem volt tapasztalható, a hatvanas évek közepe, második fele emelkedő és előrevivő korszakához képest pedig egyenesen riasztó.

Az ilyenformán megromlott helyzet – legalábbis néhány fontos ponton – veszélyeztetheti a párt politikája nyomán eddig elért valóban jelentős eredményeket. Innen nézve is az u. n. nemzeti és vele együtt a kisebbségi kérdést tartom döntőnek, olyan kulcspontnak, amely a párt és a szellemi élet vezető személyiségei között létrejövő konszenzus esetén megfordíthatná a helyzetet, s további fontos kérdések tisztázására is alkalmat adna, illetőleg lehetőséget teremtené. Lehetőséget mindenképp arra, hogy a reform és a demokratizálás ugyancsak társadalmi alapkérdésében a legértékesebb szellemi erőkkel lehessen együttműködni, elsősorban stratégiai, de meggyőződéseim szerint taktikai szinten is; lehetőséget arra, hogy nemzet és haladás, nemzeti sorskérdések és a szocializmus sorskérdéseinek mesterséges szétválasztásában, történetileg is alaptalan elkülönítésében az e században terjengő ködöket végre eloszlassuk; az ügyek képviselőit, a képviselők csoportjait és személyeit illetően is, és nyilvánvalóvá váljék végre, hogy egyaránt a butaság fokmérője, ha valaki a nemzet ügyeiben tudatlan és érzéketlen, valamint ha a haladás, a korszerű gondolatokkal szemben az; és lehetőséget végül arra, hogy nemzeti érdekeinket és a szomszédnépekkel való jó kapcsolataink ügyét a politikai irányítás és a szellemi élet tisztázottan és egységesen képviselhesse, ki-ki a maga lehetőségei és társadalmi szerepe szerint. A párbeszéd újrafelvételének feltétele pedig az lenne, hogy a kormányzat ebben kezdeményező legyen, de nem egyszerűen beszélgetések és kinyilatkoztatások, hanem konkrét kérdésekre adott konkrét válaszok és gyakorlati intézkedések vállalása alapján.

Ha tehát röviden kellene válaszolnom arra a kérdésre, hogy mit értek én a nemzettudat tisztántartásán, akkor nagyvonalakban a következőt mondhatnám: a nemzet múltjának és jelenének torzításmentes, tehát nem szépítő, de nem is önmarcangoló vagy dezilluzionista tudatosítását; az egyetemes magyarság összetartozásának hangsúlyozását, a másság és a sajátosság iránti tolerancia általános emberi és nemzeti jelentőségével együtt; a természetes nemzeti érzelmek, az érzelmileg is meghatáro-

zott magyarságélmény politikai szintű elfogadását és egyben elhatárolását a más népekkel szembeni indulatoktól; a nemzeti érdekek lehetőleg világos körvonalazását és azok következetes képviselését a nyilvánosság előtt. Ha pedig arra kell válaszolnom, hogy esetleges nacionalista jelenségek feltűnését vagy fölerősödését mi által lehet megelőzni, akkor csak azt tudom mondani: az által, hogy a politikai irányítás ilyen ügyekben maga kezdeményez és vállalkozik, nem hagyja ez ügyben teljesen magukra az állampolgárokat, s főként nem a fiatalokat, a nyílt kérdéseket pedig nem tabuként kezeli, hanem lehetőségei szerint politikai értékű választ ad rájuk.

Mai helyzetünket tekintve, úgy ítélem meg, hogy még éppen nem késtünk le a legfontosabb teendőkről, de a politikai gyakorlat szükséges kiigazítását haladéktalanul el kell végezni ahhoz, hogy a párt politikájának, a párt és a nép kapcsolatának, a sokat hangoztatott közmegegyezésen alapuló közéleti cselekvésnek a folytonossága fenntartható és a megfelelő irányban továbbfejleszthető legyen. A generációs váltás a politikai életben pillanatokon belül kikerülhetetlenül be fog következni és úgy látom, erre annyira sem vagyunk felkészülve, amennyire egy zökkenőmentes váltás érdekében pedig feltétlenül szükséges lenne. A kulturális élet irányításában, ahol a szerintem szűkkeblű kiválasztási politika méginkább megterheli az amúgyis megsűrűsödött nemzedéki feszültségeket, különösen nem. Félő tehát, hogy a nemzedéki váltás következtében oly jellegű pozícióharc fog kibontakozni, amely megint a legfontosabb ügyekben jár majd tisztázás helyett újabb zavarral és a legfontosabb feladatok megoldása elől vonja majd el az erőket. Épp ezért különösen fontos, hogy még ezeket a pillanatokot megelőzendő induljon meg a tisztázás folyamata és szülessenek meg legalább a sürgetőbb és csupán elhatározást igénylő ügyekben az intézkedések.

Melyek lehetnének ezek az intézkedések és mennyiben kellene módosítani a közvéleményre és a közélet minőségére ható politikai magatartáson? Néhány ügyben igyekszem most erre javaslatot tenni, a magam pillanatnyi ismeretei, eddigi tapasztalataim alapján, távolról sem törekedve semmiféle teljességre.

Az általános politikai magatartást illetően:

Mindenekelőtt a politikai irányító apparátusban és az államigazgatásban fontos, hogy az irányításban dolgozók „fentről” érzékeljenek olyan törekvést, amelynek alapján maguk is toleránsabban és differenciáltabban kezelhetik a nemzeti és a kisebbségi

ügyekkel kapcsolatos jelenségeket és megérthetik, vagy legalább érzékelhetik a nemzeti kohézió politikai jelentőségét. Ehhez elsősorban a kulturális politika felsőbb irányításában és a hivatalosnak tartott publicisztikában kell megszüntetni azt a gyakorlatot, amelyről a fantomizálás során szóltam, tehát a nacionalista bélyegek alapatlan osztogatását, az alsóbb pártszerveknek szóló, a nemzeti sorskérdések vizsgálatát vállaló műhelyek, s személyek elleni utasításokat. Ez elsősorban azért lenne fontos, hogy az apparátusban dolgozók és a szellemi életben tevékenykedők között természetesebb kapcsolat alakulhasson ki, hogy egyáltalán megindulhasson újra egy-összintébb párbeszéd, s hogy a közéletben az utóbbi időben erősödő kölcsönös gyanakvás és gyakran megalapozatlan vádaskodás megszűnhessen – minden nemzeti egységtörekvés egyik legfontosabb, de mindenesetre nélkülözhetetlen feltételeként.

Nemzet és demokrácia, nemzet és haladás összefüggéseinek kérdésében szükségesnek látom egy szellemi-politikai értelemben is tisztázó folyamat elindítását. Égően szükségesnek látom a hatalmi apparátus gondolkodásában, s azon túl a közgondolkodásban elültetni és elmélyíteni a gondolatot: a nemzet demokratikus politikai és kulturális intézményrendszere által lélegzik és bármely reform, vagy demokratizálási törekvés csak nemzeti talajon nőhet fel és válhat az állampolgárok számára egyenlően hasznossá. A nemzet és a demokrácia kategóriái egymástól függetlenül csak politikai absztrakciók, s mint ilyenek, akár a legszükségesebb demagógiáknak is vezérszólamaivá válhatnak. A két eszme együttes bevitele a politikai közgondolkodásba és megjelenítése a politikai gyakorlatban viszont célt, keretet és garanciákat nyújthat a közösségi és állampolgári cselekvésnek és együttműködésnek. Nem gondolom természetesen, hogy a szokásos „tudatformálás” dolga lenne ez elsősorban. A két eszme valódi összeforrásának alapját magának a demokratikus intézményrendszernek a kiteljesedése adhatja, a népképviselői szervek-testületek reformja, a politikai intézményrendszer demokratizálása, a nyilvánosság szerkezetének ilyen irányú alakítása. Ezzel együtt ugyanakkor fontos, átháríthatatlan és alapozó jellegű lehetőségei vannak a kulturális politikának a szellemi élet területén:

1. Támogatni, sőt ösztönözni kell az „alulról” kezdeményezett, meghatározott autonómiával működő közművelődési mozgalmakat, egyesületeket, társulásokat. Nemcsak a gazdasági munkaközösségek és kisvállalkozások – s feltehetően nem is

elsősorban azok – hozhatnak hasznos élenkülést a szocialista társadalomban, hanem legalább ilyen jelentőséggel, a közösségi tudatot, a minőségérzékenységet, a hitelesebb értékkiválasztást lehetővé tevő kulturális vállalkozások.

2. Ugyanezen a logikai úton haladva javaslom, hogy a kulturális irányítás vegye tudomásul és szükség esetén erkölcsileg támogassa a szellemi élet olyan „lentről” alakuló fórumait, mint amilyenek például a Tokaji Íróta-
bor vagy a többször kezde-
ményezett, s egyszer megvalósult lakiteleki találkozó. E fórumok ugyanis a szellemi életben belül, de a politikától éppen nem elzárkózva nyújtanak lehetőséget a különbö-
ző eszmék, nézetek szembesülésére, fontos társadalmi kérdések nyílt vitájára és ki-
sebb, de mindenesetre korrekt ütköztetések révén segítenek kikerülni súlyosabb, s
éppen a tisztázódás lehetőségeit keresztező konfrontációkat.

3. A politikai hatalom gyakorlása, a társadalomszervezés megfelelő színvonalának biztosítása, valamint a szellemi élet és a közművelődés minőségének javítása, szerve-
ződésének erősítése egyaránt megköveteli, hogy tudatosan neveljünk fel olyan vezető
értelmiséget, amelynek erős érzelmi kötődése van a magyar néphez, a mindenkori
„lenti” rétegekhez, a nemzethez, a demokratikusan szerveződő szocialista társada-
lomhoz és ugyanakkor rendelkezik azzal a magas műveltséggel, történelmi, társada-
lompolitikai és szakmai felkészültséggel, amely az ország életének szervezésére és
irányítására a kor követelményeinek magas szinten megfelelően alkalmassá teszi. A
mai felsőoktatás-nevelés egyre tömegesedő és szürkülő folyamatában ez egyre kilátás-
talanabbnak tűnik. Le kellene tehát szokni az „elit”-képzéstől való általános irtózás-
ról. Valamilyen értelmiségi „elit” ugyanis így is úgy is kialakul, mert azt a társadalom
élete kitermeli magából, annak színvonala, minősége, szelleme, erkölce, ízlése azon-
ban így túlságosan esetleges és már kialakulását is túlzottan meghatározza a száрма-
zás és az életkörülmények családi környezet adta alakulása. Demokratikus megkép-
ződésére tehát sokkal kisebb az esély így, mintha tehetség és magatartás alapján, jól
körülhatárolt minőségi szempontok alapján, tudatos, és társadalmi rétegek, települe-
sek szerint is széleskörű kiválasztás révén készülhetnének fel fiatalok – az átlagosnál
sokkal keményebb szellemi feltételek és jobb körülmények között – az értelmiségi
hivatás betöltésére. Át kellene hát tekinteni a felsőoktatási reform folyamatában egy
ilyen kiválasztási és felkészítési vonal kiépítésének a lehetőségét, valószínűleg egy

különlegesen kezelt kollégiumi hálózat és kollégiumi közösségi nevelési rendszer
keretében. Ezen túlmenően a diploma megszerzése utáni időben céltudatos elhelye-
zési és továbbképzési rendszert kellene megtervezni, amely a további szelekciónak,
de már a gyakorlat és a kellő tapasztalat megszerzésének a keretét is kínálná. Érde-
mes volna megfontolni egy modern népfőiskolai kísérlet beindítását, amely a hajdani
népfőiskolai mozgalom demokratizmusát és a volt Eötvös Kollégium szakmai szín-
vonalát próbálná – a mai szükségletek keretébe fonva – egyesíteni.

Szükségesnek tartom éppen itt megjegyezni: a nemzet és a szocialista társadalom
alapvető ügyei hosszú távra szóló feladatokat adnak a kulturális politikának is, nagy
szükség lenne tehát arra, hogy a kultúrpolitikában meghonosodjék a távlatos és rend-
szerben való gondolkodás és a pillanat adta politikai reagálásoknak, a taktikai moz-
zanatoknak egy távlati kultúrpolitikai koncepció szabjon rendet és mértéket. Ennek
érdekében is, a közös célok és feladatok végiggondolására, de egyúttal mintegy „biza-
lomerősítő” tárgyalás gyanánt jónak látnám, ha létrejönne egy megbeszélés a közeli
jövőben a szellemi élet mintegy tíz-tizenöt – köztük a kulturális politikával vitában
álló – és az irányítás négy-öt személyisége között. Természetesen egy ilyen megbe-
szélésnek értelmet csakis a vitakérdésekkel való szembenézés, a megértés és a meg-
egyezés szándéka adhatja és semmiképp sem a demonstráció.

További javaslataim egyes intézkedéseket vagy jól körülhatárolható területeket
érintenek:

A magyar kisebbségek ügyében javaslom:

1. Kormány szinten és a pártközi kapcsolatok útján az érintett országok és az eu-
rópai közvélemény tudomására kell hozni, hogy a Magyar Népköztársaság figye-
lemmel kíséri a határain kívül élő magyar kisebbségek sorsát és kész határozottan
fellépni jogaik védelmében, szükség esetén a világközvélemény tájékoztatásával és
nemzetközi fórumokon való fellépéssel is;

2. A hazai közvélemény higgadt, de reális tájékoztatására van szükség, mind a ki-
sebbségek valóságos helyzetét, mind a kormány intézkedéseit, a jogvédelem érdekében
tett lépéseit illetően;

3. Mindazon ügyekben, amelyekben a kormánynak nem áll módjában, s nem
lenne célszerű cselekednie, nemcsak elképzelhetőnek, de szükségesnek is tartok olyan

kormányzati magatartást, amely tudomásul veszi a félhivatalos és a teljes egészében magánszemélyek, állampolgárok által vállalt, s az ő lehetőségeikhez illeszkedő tevékenységet;

4. Égetően sürgős a kisebbségek, a kisebbségi ügyek és tények múltjára és jelenére vonatkozó minden fontos dokumentum összegyűjtése, illetve a kordokumentum értékű hagyatékok, szellemi értékek átmentése;

5. Fontos lenne felmérni – személyekre menően is – a szomszédnépek java értelmiségeivel való kapcsolataink újabb és rendszeresebb lehetőségét és változatos eszközökkel törekedni kell rokonszenvük megnyerésére vagy belátásuk erősítésére /recenzeálások, fordítások, meghívások, kitüntetések, szellemi teljesítményeik rendszeres szemlézése és értékelése, stb./

6. Nélkülözhetetlen, hogy az illetékes külügyi szervek, elsősorban a külképviseltek a fentiek egészére vonatkozó, a kisebbségi ügyek megfelelő szellemű kezelésére határozott utasításokat, eligazítást kapjanak, elsősorban a környező országokra, de azon túl, egész Európára vonatkozóan. Szerény tapasztalataim szerint ugyanis, egyes külügyi szerveknél, külképviselteknek olyan magatartás tapasztalható volt az elmúlt években, hogy az ember annak alapján nehezen tudná megítélni: Magyarországot képviseli-e az illető vagy valamelyik szomszédos ország ránk nézve cseppet sem megnyugtató érdekeit.

7. A kulturális és a külpolitika legfelsőbb vezetői mellé hasznos volna szűk körű, de hozzáértése alapján jól megválogatott tanácsadói testületek létrehozása a kisebbségekkel kapcsolatos általános, illetve egy-egy országra szóló politika kialakításának és esetenként egy-egy fontosabb döntés előkészítésének támogatására. /Tudtommal ilyesféle javaslat született már, érdemes volna megfontolni./

Gyors és pozitív döntésre lenne szükség végre az évek óta elfekvő, érdemi válaszra sem méltott Bethlen Gábor alapítvány ügyében. Az ennek létrehozására vonatkozó indítvány /kérelem/ a magyar közélet jelentős személyiségei által kidolgozott, elfogadott, aláírt dokumentum, erkölcsileg és politikailag aligha kifogásolható elképzelés, amelynek több éves hányódását véleményem szerint semmi sem indokolja. Hosszabb távon jelent tudatformáló és az értelmiség hasznos aktivitását elősegítő mozgalom

lehetne ez, pillanatnyilag pedig nagy mértékben segítené az értelmiség és a kultúrpolitikai irányítás közötti feszültségek oldódását.

Ugyancsak évek óta, többszöri javaslat és több illetékes egyetértése ellenére sem született döntés a Hungarológiai Intézet /Magyarságtudományi-, Magyar művelődéstörténeti-, Kisebbségtudomány Intézet, stb./ ügyében sem, amelyre pedig szintén múlhatatlanul szükség volna, lehetőség szerint önálló intézeti keretben, rosszabb esetben legalább egy arra alkalmas nagy intézmény keretébe beékelődő önálló részlegként. Alapkonceptiója, főbb feladatai és kutatási iránya, részben szervezeti és személyi feltételei pedig kidolgozva várnak a döntésre.

A sajtópolitikában nem évek, de évtizedek óta eredménytelenül vajdó úgy az *Élet és Irodalom*mal párhuzamosan, de attól jellegében és irányában néhány vonatkozásban eltérő, hetenként vagy kéthetente megjelenő irodalmi-művelődéspolitikai-társadalompolitikai lap létesítésének a gondolata. Tudomásom szerint ilyesfajta javaslattal állt elő már Darvas József is, később Illyés Gyula, mert úgy gondolták, hogy másabb szellemben, a szellemi élet tágasabb köreit is megmozgatva lehetne és kellenne – nem az *ÉS*-sel szemben, hanem mellette – jó színvonalú, népszerű és politikailag a szocializmus alapeszméit támogató lapot szerkeszteni. A szellemi élet lap nélkül sohasem szerveződhetett, ma sem képzelhető el anélkül. Az *ÉS* e funkciót csak kis részben képes betölteni, részint személyi okok, részint a ráneheződő aránytalanul nagy feladat miatt. Értelmes munkamegosztás is csak egy új lap alapításával lenne megoldható. Ezáltal a politikai és kulturális felelősségvállalás arányosabban oszlana meg a szellemi élet fontosabb körei és személyiségei között.

Hasonlóképpen régi javaslat – annak idején az általam vezetett főosztály erre vonatkozó előterjesztést készített is, s azt vezető testületek tárgyalták –, hogy a vidéki lapok közül legalább háromnak, nevezetesen az *Alföld*nek, a *Tiszatáj*nak és a *Jelen*komak, vagyis a három legszínvonalasabb és legrégebbi irodalmi lapnak a működési feltételeit valamelyest közelítsük a fővárosban szerkesztett havi folyóiratokéhoz. Ez elsősorban gazdasági helyzetük stabilizálását, némi terjedelem és példányszámnöveledést jelentett volna. Ehelyett helyzetük vagy stagnál, vagy még inkább romlott az elmúlt években. E lapok pedig a maguk kialakította, egymástól is eltérő arculatuk-

kal ma már nélkülözhetetlen orgánumai a magyar szellemi életnek, jelentőségük országos, feltételrendszerük azonban regionális vagy még az sem.

Ugyancsak időszerű lenne végre egy megfelelő terjedelmű és kiemelt ellátottságú, magas színvonalú és a lehető legszélesebb közönség számára szerkesztendő képes családi hetilap alapítása, akár több, színvonalatlan és drága, minden vonatkozásban korszerűtlen, szellemében jelentéktelen vagy éppen kártékony lap megszüntetése árán is. Egy ilyen hetilap elsősorban családvédelmi, népesedéspolitikai, egészségügyi és kulturális, ízlés alakító, közszellemet javító szerepet kellene, hogy betöltsön.

A kulturális élet pangó, már-már az abszurditásig elnehezült szervezete a könyvkiadás. Vezérkara egyszerűen elaggott, intézményrendszere hiányos és monopóliumokkal terhelt. Amennyiben információim hitelesek /s nagy részük egész biztosan az/ van olyan könyvkiadó, amely például meghökkentő összegekkel preferál egyes szerzőket, akik ráadásul sem esztétikai, sem eszmei értékekben nem tartoznak az élő magyar irodalom élvonalába, olykor még középmezőnyében sem; állami dotációval ad ki olyan könyvet, amelyre giccsadót kellene kivetni, ugyanakkor más kéziratok éveken át elfeksznek a Kiadóban, s még a kéziratokat kísérő levelekre sem válaszolnak, stb. Ám, amikor mindez kiderülhetne, még a szűkebb nyilvánosságot is kizárva születnek olyan személyi döntések, amelyek az egyébként nyugdíjkorhatáron túl lévő kiadói igazgató működésétől független, személyi sérthetetlenségét erősítik meg.

A kultúrpolitikai irányítás megfontolásai ilyen ügyekben egész egyszerűen érthetetlenek, vagy csak olyan személyi összefüggésekkel magyarázhatók, amelyeknek nincs, nem lehet elvi megalapozottságuk, s az egész irányításra nézve kártékonyak. Mint több mindenben, e kérdésekben is a gyors és határozott intézkedést látom kivezető útnak: megfelelő káderpolitikai intézkedéseket a központi, nagy kiadóknál. s legalább három új, vegyes profilú kiadó létesítését vidéken, olyan városokban, melyeknek hagyományai és jelen művészeti és tudományos hátterük adott: Debrecenben, Szegeden és Pécsen.

A televízió, a film- és a színházművészet terén túlságosan sok kisebb-nagyobb tartalmi észrevételt lehetne tenni, de az én tapasztalataimnál és megfigyeléseimnél sokkalta alaposabb és rendszeresebb elemző munkára lenne szükség ahhoz, hogy komolyabb következtetéseket és javaslatokat lehessen leszűrni ezekkel kapcsolatban.

Nélkülözhetetlennek is látszik e három nagy nyilvánosságot befogó terület alapos tartalmi vizsgálata, hiszen nemzeti jelentősége az adott pillanatban és a távolabbi jövőben egyaránt vitathatatlan. Én most itt egyetlen szembeötlő tünetre hívom fel a figyelmet, mégpedig az itt érvényesülő káderpolitika és személyi kiválasztás ama furcsaságára, hogy éppen a legnagyobb nyilvánosság előtt nap mint nap, hétről-hétre megjelenők sora mutatja a legkirívóbban a káderpolitika és a kiválasztási rendszer szűk keresztmetszetét a kulturális életben. Ezekben az intézményekben érzékelhető a legnyilvánvalóbban, hová vezet az, ha a kiváló és a silány jobbára egyenlő eséllyel kerül a felszínre, s nagyobbbrészt ugyanabból a szűk körből; ha a minőségi szempont háttérbe szorul vagy szubjektív okokból relativizálódik; ha a versenyfeltételek nem széleskörűen egyenlőek; s ha egyes vezetők mindenféle társadalmi kontroll nélkül láthatják el hivatalukat. Ma újságíróink és színészeink jelentős része nem tud tisztességesen magyarul, egyeseket pedig mintha kimondottan beszédhibájuk inspirálna a szóbeli közszereplésre; színészeink táncolni még csak-csak tudnak, de szépen beszélni az anyanyelvet, jól artikulálni, s főként magas színvonalon verset mondani csak igen kevesen. Ezen túl pedig egyéb szemléleti és ízlésbeli gondok is vannak, amelyeket nagyon nehéz lehet olykor megértetni azzal, akinek egyszerűen nincs érzéke azok megközelítéséhez. Példának csak a „Stúdió 80” című kultúrpolitikai műsort hozom fel, amely megítélésem szerint fennállása óta – jobb megoldás híján így írom körül – egy pesti kis- és középpolgári érdeklődés és ízlésvilág igényeinek és elfogultságainak megfelelően alakul, s az a baj, hogy egyedül van – megint csak a maga nemében – a terepen. És kár volna az u. n. népi-urbánus ellentétre /erre az eredetileg is leegyszerűsítő, mára pedig egyenesen avított, anakronisztikus ellentétpárra/ ráhúzni ezt a jelenséget, hiszen ez részint messze túl megy a szellemi élet körein, másrészt pedig egyszerűen jóízlés, mértéktartás és valamiféle néphez-nemzethez való közelség kérdése csupán. A helyzeten javítani – úgy vélem – főként a Színház- és Filmművészeti Főiskola felvételi és kiválasztási /részben oktató-kiválasztási/ gyakorlatának valamint az újságírók kiválasztási, képzési és foglalkoztatási rendszerének módosításával lehetne, s kellene. Nem hiszem, hogy rövid távon megoldható feladatról van szó. Természetesen kölcsönös vádaskodásokkal, elfogultságokkal itt se megyünk semmire. Egyetlen igazodási pont lehet mindenki számára a minőség. De a minőséget és a tehetséget

nem szabad csupán a főváros egy-két kerületében kutatni. Tudom, hogy Soós Imrék és Latinovits Zoltánok ritkán születnek, de a Soós Imrék és Latinovits Zoltánok tehetségét, lelkületét, művészi erkölcsiségét egyaránt fel kell kutatni a Gundel Étterem környékén és a Hortobágy „mellyékén”.

Kultúrpolitikai szemlélet dolga mindig, hogy mekkora figyelmet kapnak a kulturális intézmények között a közcgyűjtemények. Mondandóm ezek ügyében nem is irányul másra, csupán arra a szemléleti problémára, hogy szerintem a kultúrpolitikai irányítás túlzott mértékben művészetközpontú – lényegében 1958 óta –, feltehetően azért mert a közvetlenül megnyilvánuló politikai feszültségeket a művészeti életben lehet leggyorsabban tetten érni, s mert a nyilvánosság itt szélesebb. Az is lehet persze, hogy szubjektív okok is közrejátszanak ebben. Ezen a szemléleten azonban hosszabb távon gondolkodó kulturális politikának változtatnia kell, mert a közgyűjtemények nemzeti-társadalmi jelentősége, közművelődési és tudományos szerepe, kevésbé látványosan, kisebb publicitással és napi-politikai feszültségekkel, de annál biztosabban és súlyosabban érvényesül távlatilag. Működési elégtelenségük, belső zavarai, ellátottságuk komolyabb hiányai az egész művelődési rendszer zavarait idézhetik elő, a közoktatástól a tudományos intézményekig, teljesítményekig. Szellemi értékeinket megőrző, gondozó és feltáró tevékenységük esetleges csődje pedig könnyen vezethet alapvető szellemi értékeink, hagyományaink pusztulásához. A legjelentősebb országos intézmények mai állapota méltatlan azokhoz a feladatokhoz, amelyeket ezeknek az intézményeknek el kellene látniuk, s azokhoz az értékekhez, amelyeket őriznek. Mindez köztudott. Amiért mégis szóvá teszem itt, azért van, mert az kormány szintű politikai döntés kérdése, hogy megfelelő anyagi feltételek biztosításával, s azok jó színvonalú, felelős beruházásával-tisztességes működésre alkalmassá tesszük-e őket vagy sem. Az Egyetemi Könyvtár, a Szépművészeti Múzeum állapota, vagy az Országos Széchenyi Könyvtár beruházásának két évtizedes elhúzódása, és jelenlegi „készenléti” állapota nem mondható másnak, mint szégyenletesnek, és gazdasági okokkal megmagyarázhatatlan. Kevésbé személyi ellátottságbeli, mint inkább a fenti okok következménye az, hogy ezek a jeles intézmények sem a szolgáltatásban, sem a profiljuknak megfelelő intézményhálózat szakmai-módszertani támogatásában nem tudják nyújtani azt, amire egyébként ké-

pések lennének, saját tudományos eredményeiket, tevékenységüket tekintve pedig messze hagyományos értékük alatt teljesítenek. Javaslom tehát, hogy a felső kulturális irányítás legalábbis egyenrangúan fontos területként kezelje a közgyűjteményeket, most pedig tartsa elsőrangú kormány szintű feladatnak az intézmények rendbetételét, s ez ügyben gondolkodása homlokterébe ne az ideológiai és a napi-politikai szempontokat, hanem a nemzeti kultúra hosszú távú érdekeit állítsa – beleértve természetesen az anyagi-technikai ellátottság mellett a személyi feltételeket is.

Nehéz érvényeset mondani, akárcsak mostani tárgyunk szempontjából is, olyan műfajban, mint ez a levélfele – s ilyen terjedelemben –, arról a bonyolult, sokrétű és az egész társadalom jövőjét meghatározó szakterületről, amit közoktatásnak és nevelésügynek nevezünk. Mégis, néhány alapvető dolgot talán érdemes ezen a helyen is leírni. Örömmel hallottam a legutóbbi művelődéspolitikai tanácskozáson, hogy elhangzott hivatalosan is az a többek által már régen hangoztatott megállapítás, miszerint a közoktatás ügye nemzeti sorskérdéseink egyike. Úgy vélem, annyiban is az, amennyiben képes arra, hogy a fiatalságot hazához, néphez, nemzethez kösse, gondolkodásmódjában, ízlésében és magatartásában egyaránt. Az ifjabb korosztályok esetében az ismeretekkel és tapasztalatokkal is alátámasztott magasrendű tudatosság kialakításának érthetően kisebb az esélye, tehát különös jelentősége van az élményszerűségnek. Ha a közoktatás mai gondjait vennénk sorra, akkor egész biztosan első helyre kerülne e gondok között éppen az iskolai oktatás és azon túl az egész nevelésügy vonatkozásában, ennek az élményszerűségnek a hiánya. A nemzettudat kialakítása és tisztasága felől nézve, természetesen elsőrendű kérdés a humaniorák oktatásának és nevelési felhasználásának a kérdése. Tartalmi tennivalókról van tehát szó, s nem feltétlen az iskolai struktúra, vagy az iskolák technikai ellátottságának a színvonaláról. A legsürgetőbb feladatnak tehát azt tartom, hogy a magyar történelem, a földrajz, a néprajz-népművészet, a magyar nyelv- és irodalom oktatását elsősorban a nemzettudat ifjúkori alakítása szempontjából tüzetesen felülvizsgáljuk, kutatva ezúttal a családhoz, néphez, hazához, tájhoz és a magyarság hagyományos és új kultúrájához való élményszerű kötődés és az ehhez nélkülözhetetlenül szükséges ismeretek kialakításának, illetve átadásának feltételeit – elsősorban magában a tananyagban. Ehhez mindenekelőtt újra át kellene tekinteni – most már kifejezetten csak ebből a

szemszögből – a tantervi előírásokat és a tankönyveket, szemelvénygyűjteményeket, és természetesen ezzel együtt megvizsgálni a tanárok, tanítók ilyen irányú műveltségét, s megtenni a szükséges kiigazításokat magában a pedagógusképzésben is. A magyar történelem, irodalom, politika- és művelődéstörténet legnagyobb /és legtragikusabb/ korszakait meghatározva, legjelentősebb kiváló személyiségeit az oktatásban jobban kiemelve, talán sokkal inkább e korszakok és személyiségek köré szervezve kellene élményszerűbbé tenni, a mesét, a legendát, a költészetet sem szégyellve átalakítani az oktatási-nevelési folyamatokat. Ezzel együtt ki kellene szűrni az egyes korosztályokhoz nem illő, gyakran egyébként is semmitmondó, szürke és felületes biflázásra szoktató anyagrészeket és megállapításokat. /Egy általános iskolás gyerek például teljesen feleslegesen biflázza be a rabszolgatartó társadalom egyébként is primitív tankönyvi meghatározását, az számára üres és érdektelen, és semmi esetre sem lesz okosabb tőle; közben az iskolai ismeretmalomban ott sem nyer élményt, ahol pedig nyerhetne. Zrínyi Miklósról esetleg ki tud nyögni két suta, életrajzi jelentőségű mondatot./ Hogy e szűk keretben érzékelhetőbbé tegyem mondanivalóm lényegét, elmondom, hogy évekkel ezelőtt egy debreceni gimnázium érettségi vizsgáján éppen ebben az ügyben megrázó tapasztalatokra tettem szert /és más iskolákban mások sajnos hasonlóképpen/. Megérdemelten jeles, jó vagy legrosszabb esetben közepes osztállyal érettségiző tizenhét éves fiatalok Debrecenben sem tudták megmondani, hol van a Sárrett /Göcsejt pedig Nyugat-Európában keresték/, nem tudták pontosan ki is volt Veres-Péter, nem tudták melyik magyar várost hívták kalvinista Rómának, alig volt néhány gyenge szavuk Bocskai Istvánról, s hogy merrefelé élnek a székelyek és közelebből kik azok, arról végképp alig volt fogalmuk; de hasonlóképpen álltak Bajcsy-Zsilinszky Endrével is, akiről tudták, hogy mártírhalt, halt, tehát nyilván kommunista forradalmár volt, akit Horthyék végül kivégeztek. És mindez nem írható egyetlen, esetleg gyengébb középiskola számlájára. Ezt a magyar közoktatásügy és köznevelés számlájára kell írni. A robottá vált pedagógusmunka, az esztelen ismeretközlő versenyfutás, a rosszul szelektált tananyag, a rosszul megszerkesztett és megírt tankönyvek, a humán tárgyak szisztematikus háttérbe szorítottsága, s csak utolsó sorban a pedagógus műveltségi hiányosságainak számlájára. Aránytalanul és pedagógiailag teljesen értelmetlenül gazdaságföldrajzra épülő földrajz-

könyvből és ennek megfelelő tantervi követelményekből, ráadásul egészen kis óraszámban, a legjobb, legfelkészültebb tanár sem tud csodát művelni és az ország valamint a tágasabb európai környezet megismeréséhez elégséges földrajzi műveltséget nyújtani. Nem csoda aztán, ha végül is mindez a fiatalok műveltségében, ízlés- és magatartásbeli zavartságában, emberi kapcsolataik elsivárosodásában és talajtalanságban üt vissza. Hiszen a gyerek megélhetés és különkeresetek után loholó, gyakran szétzilált családok és ugyancsak kapkodó, agyonterhelt iskola, és végig nem gondolt pedagógiai szituációsor között vergődik, hányódik, egyelőre mindkettőbe-belekényyszerülve, de lélekben mindkettőtől egyre távolabb.

Nem sokat segíthet ezen az agyonbürokratizált és „felnöttesen” átpolitizált ifjúsági szervezet sem, amely egyszerre vonzó és tartalmas programot nem tud adni, jó részt csak a nagy világhatások, divathullámok nyomába szegődve taktikázik és agitál. Úgy látom, az egész ifjúsági mozgalom, s a rátapadó szervezet annak szelleme, stílusa, módszere, mind a maga egészében módosításra szorul, s ennek feladata ismét csak a körmünkre égett. Javasolom tehát, hogy a legközelebbi pártkongresszus ezt a kérdést is tűzze napirendre, megfelelő színvonalú, körültekintő vizsgálat nyomán, mert a KISZ akár mai legkiválóbb vezetőitől sem lehet a jelenlegi helyzetben, a jelenlegi szervezet adta körülmények és a megrögzött rossz hagyományok közepette, a mozgalom vonzerejének, demokratikus és nemzeti szellemének, a valódi közösségi élmény csodájára várni.

Mindezek után még azt is le kell itt írnom – mert ugyancsak időszerű és minden szempontból ide kívánczik –, hogy mindaddig, amíg a magyar tanító és tanár helyzete a magyar társadalomban olyan nyomorúságos marad, annyira tekintély nélküli és annyira szélekre szorított, annyira kiszolgáltatott és agyonhajsolt, mint éveinkben, addig nincs az az oktatási reform, amely kielégíthető helyzetet teremthetne itt. Amennyiben sorra kerül – és minden gazdasági gond ellenére sorra kell, hogy kerüljön – a pedagógusok bérének emelése, nem szabad azt egyszerűen szociálpolitikai intézkedésnek vagy csupán béркиigazításnak tekinteni, mert az úgy semmit sem ér. Itt a kis lépések politikája már nem vezet sehová, nem vihet előbbre bennünket. A pedagógusok ellátottságában döntő változásra van szükség, tehát nem csak egyénileg, hanem társadalmilag érzékelhető, nagyarányú életszínvonal emelésre. Ellenkező

esetben a nevelők-oktatók kiválasztódása ugyanolyan kontraszelekciós úton megy majd végbe, mint eddig, s a tantestületek szellemi színvonala ugyanazon a siralmas ponton marad, ahová évtizedek alatt leszállt. Egyetlen jó tanár a rá bízott gyerekek szempontjából többet ér, mint az ország egész oktatástechnikai eszköztára, egy elhivatott, jól felkészült, feladataira koncentrálni képes magyar pedagógustársadalom, az e levél során oly sokszor említett magyarságtudattal megáldva, azt jelentheti, hogy megnyertük a történelmünket visszamenőleg is és még inkább a jövőre nézve. Ennek fényében kell eldönteni, hogy mit mer vállalni a politika a társadalom színe előtt a pedagógusok és az egész köznevelés ügyében.

Úgy látom, éppen ideje lezárni ezt a túlzottan is nekilódult elmélkedést, akár lenne még mondanivaló, akár nem. Hadd zárjam, talán a leírtak értelmezését is megkönnyítendő, Kölcsey pontos szavaival kapkodó soraimat: „Isten egy szívnek egy kebelt teremte: így egy embernek egy hazát. Semmi sem lehet erős, semmi sem nagy és következtéseiben tiszteletre méltó, ami cél és határ nélkül szélllyel folyt; aminek nincs pontja, melybe összevonuljon, honnan elágazzék.”/Mohács/

Budapest, 1984. január 22.

Bíró Zoltán

* * *

TIZENKILENCEK LEVELE

Bíró Zoltán előzőekben ismertetett levele 1984 januárjában került a pártvezetés asztalára. Választ felvetéseire nem kapott, vélhetőleg nem is remélt. Sokkal nagyobb problémát jelentett azonban, hogy a többi napirenden lévő kérelemre sem érkezett érdemi válasz. 1980 karácsonyán Illyés Gyuláéknál újabb elhatározás született a Bethlen Alapítvány ügyének előmozdításáról. Mivel egy év elteltével sem kaptak választ a kezdeményezők, ezért 1981 júliusában újabb levélben sürgették Pozsgay Imre az Bethlen Gábor Alapítvány holtpontra jutott ügyének előmozdítását. Pozsgay Imre 1981. november 19-én találkozott 19 kérelmet aláíróval, támogatásáról biztosította őket, de érzékeltette, hogy a továbblépés teljes mértékben a pártközponttól függ.

Megrekedt a hivatalosan kérvényezett *Hitel* című lap engedélyezése is. 1982 októberében Köpeczi Béla kérte a lap tervezetére vonatkozó javaslatot. Kiss Ferenc az alábbiakat küldte el: „Megjelenik kéthetenként négy és fél ív terjedelemben. [...] Szerkesztőbizottság elnöke Illyés Gyula, tagjai Csoóri Sándor, Csurka István, Hanák Péter, Hernádi Gyula, Karinthy Ferenc. Felelős szerkesztő Domokos Mátyás. Rovatvezető kijelölésére az engedélyezés után kerül sor. Az elképzelt munka félannyi státust kíván, mint amennyi az *Élet és Irodalom* működéséhez szükséges. Tisztelettel: Kis Ferenc, Budapest, 1982. november.” 1983 januárjában Domokos Mátyás tárgyalt a művelődési miniszterrel, ám Köpeczi csak havilapot látott megvalósíthatónak, amit viszont Illyés is elfogadhatatlannak tartott. Domokos Mátyás újabb levelet írt Köpeczinek, melyben jelezte, „... társaim arra kérnek, vedd még egyszer fontolóra az általam tolmácsolt gondolatokat, mert ha az állami irányítás jelenlegi, megromlott és zárlatossá vált napi gyakorlatát akár a levelemben vázolt kísérlet révén is föl lehetne váltani mindkét partner megalégedésére, akkor ez olyan jelentős eredménnyé válhatna, a szövetségi politikának olyan újdonságát eredményezhetné, amelynek még

a reménye miatt is érdemes volna talán még egyszer fontolóra venni, hogy ennek az üdvös változásnak az érdekében hogyan szüntethetőek meg azok a nehézségek, amelyek a kéthetenkénti megjelenés elkerülhetetlen velejárói."

A huzavona tovább folyt mind az Alapítvány, mind a *Hitel* ügyében. Bíró tanulmánya azonban akcióra sarkalta a nemzetieket. Úgy döntöttek, hogy közvetlenül a párt első titkárához fordulnak egy beadvánnyal. Az akcióban benne foglaltatott annak az elhatározása is, hogy lépésükkel érzékeltetik; a nemzeti demokratáknak joga és kötelessége beleszólni az ország sorsába, kezdeményezéseikkel most már nem egy-egy területre, hanem az egész közéletre vonatkozóan lépnek fel, párbeszédet sürgetnek és programszerű javaslataikkal érdemi változtatásokat kívánnak elérni.

A beadvány szövegét Bíró Zoltán, Für Lajos és Kiss Ferenc állította össze, egyeztettek társaikkal, majd 19 aláírás kíséretében 1984. július 27-én leadták a pártközpont postázójában. Amint az azóta hozzáférhetővé vált dokumentumokból kiderült, a levelet már július 30-án megkapta Kádár János, és a július 31-ei PB ülésen már foglalkoztak is vele. Kádár kiosztotta Aczél Györgyre, hogy beszéljen a levél aláíróival és pontosítsa az általuk megfogalmazott javaslatokat, kérelmeket. Kádár egy hónap szabadságra ment, de fontosnak tartotta, hogy a beadvány feladóját értesítsék a dokumentum beérkezéséről és arról, hogy foglalkoznak vele. A beadványról ezt mondta: *„... kb. olyan tizenkilenc, többé-kévesbé ismert író, színész, meg más hasonló személyiség írt ide egy levelet. Hát, azt nem tudom, hogy híjam én ezt a társaságot, egy ilyen fél-ellenzéki, vagy ellenzéki, vagy nacionalista, meg mi... Ismert nevekről van szó: Csoóri, Csurka. A színészek közt is ismert ember van. Szóval, a levél hangja elfogadható, normális. Fölvetik ezt a néhány ilyen nagyobb kérdést: nemzeti identitás, meg kisebbségi problémák, meg népességi helyzet alakulása és ilyesmi. Úgymond, azzal a megnevezéssel, hogy a párt kongresszusra készül, és javasolják, hogy ezekkel a kérdésekkel foglalkozzunk a kongresszus fölkészülési menetében. És valamiféle konkrét javaslatok vannak e kérdésekkel összefüggésben.*" Kádár úgy vélte, először Aczél tájékozódjon – elvégre azoktól érkezett a levél, akikkel neki van kapcsolata –, azután *„egyszer, valamikor válaszolni kell, de az lehet két hónap múlva is, vagy mit tudom én, mikor.*" Kádár nem beszélt róla, de szeptemberre volt várható az Írószövetség esedékes félidős közgyűlése, előtte ezt az ügyet rendezni akarta.

TIZENKILENCEK LEVELE

TISZTELT KÁDÁR ELVTÁRS!²⁹⁵

Azért fordulunk Önhöz, mert gondjaink súlya nagy, természetük pedig politikai, s mert azt hisszük, megosztásuk mindnyájunk javára válhat. Tudjuk, hogy az MSZMP kongresszusra készül, s úgy véljük, nagyon sok múlik azon, hogy a politika által is ismert s általunk többször szóvá tett gondokat ez a kongresszus miként mérlegeli, enyhítésük érdekében mit határoz.²⁹⁶

Sorskérdéseinkről beszélünk. Idézőjelek nélkül, és azt szorgalmazzuk, hogy ezeket: a magyarság biológiai, erkölcsi-szellemi teherbírásának fogycatkozását a politika is mentesítse a kérdéseket övező gyanútól, s orvoslásuk munkáját avassa elsőrendű teendői közé. Az identitás-tudat újjáalkotásának ez alapfeltétele. A politika tudja, hogy ez nem csoportérdek, de összefüggését társadalmunk minden nagy ügyével mégis hangsúlyoznunk kell, Ma már természettudósaink is arra figyelmeztetnek, hogy az előttünk álló teendők elvégzése a nemzeti tudat megújítása és megerősödése nélkül nem lehetséges. Mi sem külön feladatként képzeljük el, hanem a most alakuló reform részeként.

Sok magánjellegű erőfeszítés, félsiker és kudarc érte meg bennünk azt a meggyőződést, hogy a fentebb szorgalmazott állami cselekvés semmivel sem helyettesíthető. E felismerésből szükségképpen következik annak belátása is, hogy államunk ezekben az ügyekben is csak a maga feltételei és törvényei szerint politizálhat. Külpolitikai konfliktusokba sodorni nem akarjuk, javaslataink természete is belpolitikai: olyan ajánlások ezek, amelyeknek megvalósítása tőlünk függ.

²⁹⁵ RETÖRKI Archivum: Bíró Zoltán szakmai és közéleti tevékenységével kapcsolatos iratai 4. doboz.

²⁹⁶ Az MSZMP XIII. kongresszusát 1985. március 25-28 között rendezték meg.

Kül- és belpolitika ilyen kérdésekben persze nehezen választható szét. Noha munkáját nem hazai területen végzi, de tőlünk függ például külképviseletünk felkészültsége, alkalmassága nemzeti érdekeink felelős, hatékony és rokonszenves képviselésére. Úgy látjuk, hogy a magyar diplomáciai kar törekszik erre, de szemléletében még sok a korlátozó tényező. Ezért nem érvényesíthet optimális szinten olyan adottságokat, melyek révén a szövetségi rendszer és a magyarság sajátos érdekeit egymás sérelme nélkül tudja képviselni. Pedig így az érdekvédelem nyíltabb fellépéseire sem tehet kísérletet, noha ezekre már csak a bizalom és a remény ébrentartása miatt is égető szükség lenne. Hogy ezzel a gátlásos passzivitással némelyik szomszédunk rendszeresen visszaél, köztudott. Ezért hatalmasodhat el a védtelenség érzése, s nemcsak határainkon túl, hanem itthon is. Egyik politikusunk becslése szerint ez a tehetetlenség országunkban legalább hat millió ember közérzetét és munkakedvét rombolja.

Ami a hazai teendőket illeti, természetesen tudunk arról, hogy a nemzeti tudat állapotáról s a szomszéd országokban élő magyarság helyzetéről tudományos igényű felmérések készültek, a nyilvánosság fórumain tapasztaljuk az idevágó kérdések megjelenését, látjuk a könyvkiadók és más állami szervek jóakarátának megnyilatkozásait is. Mindez azonban együttvéve is csak tüneti kezelése az átfogó terápiát kívánó bajnak. Úgy véljük nem a könnyörület, hanem a felelősség érzését kellene magasabb szinten intézményesíteni. A felelősséget itthoni vállalkozásaink s a határon túli magyarság iránt.

Ennek azonban sok az akadálya. A legnagyobb az a beidegződött verzió, hogy a nemzet ügyis oldódó alakulat, sérelmei tűrhetőbbek, mint újjáalkotásának szenvedélye. Hozzá, akik ezen sáfárkodnak, kiszámíthatatlanok, nehezebben irányíthatók, mint azok, akiknek megbízhatósága nem a kezdeményezés jegyében formálódott. Ezért lehetséges, hogy egy egzakt hitelű tanulmány a Kárpát-medencei magyarság demográfiai állapotáról sokkal ingerültebb reakcióval találja magát szemben, mint a szórakoztató ipar szennyáradata vagy az alantas ösztönöket bujtogató filmek. Vagy: *Erdély történetét* például a szomszédok érzékenységet nagyon is tisztelő marxista történészek írták meg több mint öt évvel ezelőtt, hozzá az 1919 utáni fél évszázad eseményeiről csak tapintatos „*Kitekintő*” szól. De így sem képes megjelenni. S köz-

ben nemzedékek nőnek fel úgy, hogy Erdély nevét is csak sunyítva ejtik ki, mert amit róla nyíltan tudhatnak, elviselhetetlen, amit gondolnak, zavaros. A példákat sorolhatnók, s nemcsak a magyar-román relációk területéről.

Természetesen nehéz a megkövült gyanúkat feloldani, s az általunk sürgetett hatékonyabb cselekvést kibontakoztatni. Minél tovább késlekedünk, annál nehezebb, mert a helyzet által naponta felvert sokféle nyugtalanság és segítő szándék magát árvának, a politikát kényelmesnek érezve külön utakra kényszerül. Ebből a mérgező és erőörlő konfliktusok támadnak. Bizonyos, hogy a politika kockázatot vállal, ha ezt a sokféle nyugtalanságot egy nagyvonalú és gondos program érdekkörébe vonja, de a nyeresége is történelmi arányú lehet, tiszta szándékú tehetséges emberek sokaságát nyerheti meg.

Mivel ez a gond évszázados és huzamosnak mutatkozik, amúgyis kikerülhetetlen a vezetés szellemének olyan irányú alakítása, hogy ezt a gondot mindenki, akire belőle valami hárul, magáénak érezze. Hivatalossá kellene tenni az ilyen érzékenység jogát, s az ilyen munka becsületét is. Érdekeinek a tudományban, a tankönyvekben, az oktatásban, a tévé, a rádió műsoraiban, folyóiratainkban s a napi sajtóban is határozottan és tisztán kellene kifejeződnie.

Levelünket abban a reményben írjuk, hogy az MSZMP vezetésében is működő belátáshoz: párt és nemzet viszonyának már felismert új lehetőségeit mérlegelő tervezéshez társulhat mindaz, amit előadtunk. – A szorgalmazott teendőkre vonatkozó konkrét elképzeléseinket a Függelékben mellékeljük.

Budapest, 1984. július 27.

Tisztelettel

Sinkovics Imre (sk.), Gombos Katalin (sk.) Madaras József (sk.) Csoóri Sándor, Vekerdi László, Csurka István, Czine Mihály, Fekete Gyula, Für Lajos, Kiss Ferenc, Nagy Gáspár, Bíró Zoltán, Lezsák Sándor, Zelnik József, Bakos István, Sára Sándor, Ilia Mihály, Halász Péter, Kodolányi Gyula (sk.)

FÜGGELÉK

1./ A kérdésekben jártas politikusokból, írókból és tudósokból létre kellene hozni egy olyan szűkkörű bizottságot, mely egy szélesebb körű tanácsadói testületre támaszkodva figyelemmel kíséri a határokon túli magyarság életét, támogatásuk itthoni lehetőségeit földeríti, s a teendőkről javaslatot tesz az országvezetés szerveinek. Fontosságának politikai státuszában is ki kellene fejeződnie.

2./ Ez a bizottság tekintse át a korábbi felméréseket, s a hozzájuk kapcsolt ajánlások megvalósulásáról alkosson világos képet, s az elmulasztottak közül a legégetőbb teendőket tűzze napirendre.

3./ A határokon túl élő magyarságról a tájékoztatást sokkal rendszeresebbé és hitelesebbé kellene tenni.

a/ El kell érni, hogy néhány éven belül mindenki számára tudományos hitelű, hozzáférhető, tömör, jól megírt könyvek készüljenek a szomszéd népekhez fűződő kapcsolatainkról,

b/ A magyarság kisebbséggé válásának eseményeiről, konzekvenciáiról, mai helyzetéről.

c/ Ezeket le kellene fordítani a téma szempontjából legfontosabb nyelvekre, s gondoskodni kellene külföldi terjesztésükről.

d/ A tévé, a rádió, a sajtó a határokon túli magyarság életéről, kultúrájáról figyelmesen és folyamatosan informáljon. A sugárzás hatékonyságát áldozatok árán is ki kell terjesztetni a magyar nyelvterület egészére.

4./ A határokon túli magyar fiatalok s a hazaiak kapcsolatát új lehetőségekkel kellene erősíteni.

5./ Intenzívebbé kellene tenni az anyanyelv-örzés s a külföldi magyar tudományosság ügyeit támogató szervezetek munkáját. A könyv- és folyóirat-ajándékozás körét bővíteni kellene.

6./ A művészek, tudósok cselekvési lehetősége, mint ismeretes, nem ugyanolyan, mint az államé. Ezt a különbséget hasznosítva ösztönözni kellene olyan alapítványok, kapcsolatok létesítését, melyek a magyarság érdekében végzett s támogatásra szoruló munkát zavartalanabban segíthetik. A Bethlen Gábor Alapítványt, melyet ilyen szándék hívott életre, végre engedélyezni kellene.

7./ Folyóiratainkban, lapjainkban a határokon túli magyarság ügyét a kegyeletos könyvméltatásokon túl a róluk való elmélyült gondolkodás termékeivel kellene szolgálni. E célból egy új folyóirat s egy népszerű családi lap létrehozását is javasoljuk, bár az előbbi indítvány megvalósulása az utóbbit mellőzhetővé tehetné.

Mindez el sem képzelhető olyan tudományos bázisok nélkül, melyekre a napi munka támaszkodhat.

1./ A társadalomtudomány minden műhelyében legyen tervfeladat a nemzetiség-, illetve a kisebbségkutatás.

2./ Létesüljön egy Magyarság- és Nemzetiségtudományi Intézet, mely az Országos Széchenyi Könyvtárban s máshol már felhalmozott adatokat, dokumentációt adatbankká fejlesztve módszeresen tanulmányozhatja a kisebbségek, elsősorban a magyar kisebbségek helyzetét.

3./ A felsőoktatásban a Duna-medencei népek együttéléséről való tudás váljon el a frázisoktól, s a maga hiteles mivoltában legyen a tananyag része.

4./ A magyar bűnök élveteg és sekélyes felhánytorgatásától az állami védettség látszatát meg kellene vonni. Támogatni kellene viszont – meghívásokkal, publicitással, jutalmakkal, kitüntetésekkel – a magyarságtudomány olyan külföldi művelőit, akik érvényes munkát végeznek.

MEGBESZÉLÉS ACZÉL GYÖRGYNÉL

A beadvány aláíróit Aczél György augusztus 22-ére hívatta magához. Kiss Ferenc 1984. augusztus 1-én találkozott Knopp Andrással a Rózsadomb étteremben. Este héttől tízig tartott az eszmecsere. Nem volt sem sűrű, sem ritka, hogy leültek beszélgetni egymással. Félévente, negyedévente. Naplójában rögzítette a beszélgetést. Szóba került a beadvány ügye, a Bethlen Alapítvány és a *Hitel* kérdése is. Knopp tájékozódni akart, illetve a naplóból kiderül, hogy valódi szándéka az Írószövetség ülésén várható ügyek „kitapogatása” volt. *„Ő [Knopp]: Feri! Mi lesz a taggyűlésen? Én [Kiss Ferenc]: Nem tudom. Sok függ attól, mi intéződik el addig. A tagság elégedetlen, a vezetőségnek be kell számolni. Ez az ő dolga. A lap is elsősorban Matyira [Domokos Mátyás] tartozik. Engem a Bethlen Alapítvány érdekel elsősorban. Ha megadjátok, el sem megyek a taggyűlésre. Ő: Én nem mondom, hogy ne menj.”* A beszélgetés végén Knopp azt mondta: *„Okosabb lettem, de nem lettem boldogabb.”* A Kiss Ferencsel folytatott beszélgetésből Knopp András azt szűrhetette le, hogy az Írószövetségben terítékre fog kerülni mind a Bethlen Alapítvány, mind a *Hitel* kérdése. Sürgetővé vált tehát az Aczéllal való beszélgetés megszervezése. Ezért is került sor a találkozóra még augusztusban.

Aczél felkészítésére a TKKO háttéranyagot készített az Alapítvány ügyében. *„Az 1982-ben elfuttatott javaslatból világosan kitűnik, hogy a négy előterjesztő kifejezetten alapítványi jellegű tevékenységre gondolt. [...] Tervezetük egyértelművé teszi, hogy négyen kezdeményezik az alapítvány létesítését, tehát nem mindazok együttesen, akik a beadványt 1979-ben támogatólag aláírták – az említetteken kívül 61 fő.”*²⁹⁷

²⁹⁷ 1982 karácsonyán Illyés Gyula, Kodály Zoltánné, Németh Lászlóné és Csoóri Sándor írt levelet Köpeczi Bélának, melyben megjelölték az alapítványt, mint jogi formát, jelezték, hogy befizették az alaptőkét és ismételten kérelmezték az engedélyt.

Az Alapítvány Kuratóriuma elnökségével megbízott Márton János 1983 tavaszán elkészített egy alapszabály-tervezetet, amely még jobban kitágította az alapítvány hatókörét. Az előterjesztők szerint: *„Érdekeink azt diktálják, hogy az 1982-ben benyújtott eredeti elgondolást tekintsük tárgyalási alapnak, amennyiben az Alapítvány létrehozásáról érdemi megbeszélést kívánunk kezdeményezni. [...] Mivel az alapítók közt szerepel Csoóri Sándor is, fel kell készülni arra, hogy az Alapítvány által biztosított lehetőségeket, elismerési formákat megkísérlik művelődéspolitikánkkal, külpolitikai érdekeinkkel ellentétes célokra felhasználni. Ezeket a veszélyeket azonban jelentős mértékben semlegesíteni lehet az alapítványi célok pontos és egyértelmű meghatározásával, valamint a kuratórium kiegyensúlyozott, számunkra kedvező összetételével. [...] Számolni kell azzal, hogy a Bethlen Gábor Alapítvány létesítésének ténye irritációt fog kiváltani román részről, ezt azonban adott esetben figyelmen kívül lehet hagyni.”* – írták a TKKO munkatársai Aczélnak a háttéranyagban.

Aczélnak a beszélgetésre való felkészülését segítette az államvédelmi szolgálat is. *„Csókás [a fedőnév Csoóri Sándort takarta] és kilenc társa megállapodott abban, hogy a felső vezetés képviselőivel folytatandó beszélgetésen – melyre meghívást kaptak – alapállásuk nyugodt, jóhiszemű, de határozott lesz. Nem mennek bele »érezhetően halogató, taktikázó vitába, csak konkrét javaslatokról hajlandók tárgyalni; egyértelműen érzékeltetik: az elképzelt együttműködésük során hajlandók legális formában azt tenni, amit eddig féllegálisan tettek.«* Ha a felső politikai vezetésnek ez nem felel meg, akkor elképzeléseiket a kongresszus elé terjesztik. A tárgyalást akkor tekintik eredményesnek, ha a vezetés egyetért a Bethlen Alapítvány, a Hungarológiai Intézet létrehozásával és a saját lap beindításával. A legfontosabb kérdésnek tekintik a nemzetiségi ügyekkel foglalkozó »bizottság« felállítását.” – hangzott az ügynöki jelentés. Azt is megírták, hogy az aláírók a politikai vezetést lépéskényszerben látják.

A találkozó előtti este, a Für Lajos lakásán összegyűlt Bíró Zoltán, Csoóri, Csurka, Kiss Ferenc, Kodolányi Gyula, Kovács István, Nagy Gáspár, Vekerdí László, Zelnik József alkotta társaság minden szavát – mely a másnap követendő taktikáról szólt – megkapta Aczél. Az alábbi kivonatos jegyzőkönyvet a megbeszélésről Knopp Aczélnak készítette. Ebből megismerhető a tárgyaláson jelen lévők véleménye, a tárgyalás menete. A 19-ek ott döbrentek rá, hogy Aczél minden tervüket ismerte.

EMLEKEZTETŐ²⁹⁸

Augusztus 22-én Aczél elvtárs fogadta a július 27-én Kádár elvtárshoz intézett, 19 névvel ellátott levél aláíróit. A levélírók közül külföldi tartózkodás miatt a találkozón nem vett részt Halász Péter és Zelnik József.

Aczél elvtárs bevezető szavaiban jelezte, hogy Kádár elvtárs megbízásából fogadja a levélírókat. Hangsúlyozta, hogy a levelet tisztességes hangú, jó szándékú kezdeményezésnek tartjuk, amelyre megfelelő időben választ fognak kapni. Ehhez azonban pontosítani szükséges a levélben foglaltak egy részét, illetve a javaslatokat. Ez a pontosítási igény tette szükségessé ezt a tájékoztató találkozást is. Aczél elvtárs rákérdezett, hogy szükség van-e gyorsírói jegyzőkönyvre. Miután a válasz nemleges volt, megállapodás született, miszerint Bíró T. Zoltán és Knopp András fognak közös emlékeztetőt készíteni a beszélgetésről. Rátérve a levélre, elmondta, hogy a levélben foglaltakkal ellentétben az „Erdély története” c. könyv kézírata, aminek kiadását sürgetik, nyomdában van.²⁹⁹ Majd rákérdezett arra, hogy mi értendő a levélnek azon a mondatán, amelyek a nemzetek „oldódó alakulataként” taglaló felfogásokat ítélik el.

Kiss Ferenc válaszolt a kérdésre. Elmondta, hogy hosszú időn keresztül olyan felfogás uralkodott hazánkban, amely a nemzetet oldódó alakulatnak tekintette. Csak mintegy tíz éve kezd terjedni az a nézet, miszerint még hosszú időn át fennmarad a nemzet. De a korábbi nézetrendszer megkövült, és máig zavarok forrása. Határozott állásfoglalásra lenne szükség ezekben a kérdésekben ahhoz, hogy a közvélemény nemzetfelfogása tisztuljon.

²⁹⁸ Knopp András emlékeztetője az Aczél György és a Kádár Jánoshoz 19 értelmiségi által írott levél aláírói közötti megbeszélésről. MOL 288 f/11/4423. 95. o.

²⁹⁹ A Köpeczi Béla szerkesztésében megjelenő három kötetes *Erdély története* című könyv csak két év múlva, 1986-ban jelent meg.

Fekete Gyula a kérdéshez, illetve Kiss Ferenc válaszához kapcsolódva hangsúlyozta, hogy a szocializmus építése is nemzeti keretekben folyik. A régi értelemben vett nemzet valóban oldódó alakulat, a szocialista nemzet létrehozása azonban ma is feladat. Ezt kellene világosabbá tenni.

Csoóri Sándor itt mintegy a levélírók szóvivőjeként átvette a szót és azt javasolta a jelen lévőknek, hogy ne a szavakon, jelzőkön vitatkozzanak. A szándékról kellene beszélni, amely a levélírókat vezette. Ez a szándék röviden úgy fogalmazható meg: mit tudunk segíteni? A segítségnyújtás szándékával javasolták pl. a párt és kormány-szervek mellett létrehozandó bizottságot. A kormánynak már régen jobb helyzete lenne, ha egy ilyen bizottsága lenne. A szomszédos országoknak van stratégiájuk a nemzeti-nemzetiségi kérdés megoldására. Ennek a stratégiának a lényege az asszimiláció. A magyar kormánynak viszont nincs stratégiája ebben a kérdésben. A létrehozandó bizottság feladata éppen az lenne, hogy kidolgozzon egy ilyen stratégiát és egy követendő magatartást. Ezt minden állampolgárnak és párttagnak kellene ismernie. Ennek híján ma vidéken különböző szintű pártszervek és funkcionáriusok tisztességes szándékú embereket akadályoznak meg előadásuk megtartásában, s nem egyszer nacionalistának minősítik őket.

Aczél elvtárs röviden reflektálva az elhangzottakra, rákérdezett a bizottság működésével kapcsolatos konkrét elképzelésekre.

Válaszul Csoóri Sándor elmondta, hogy ők egy tanácsadói testületre gondoltak, azokból, akik a határainkon túl élő nemzetiségekkel kapcsolatos tudományos, jogi, demográfiai kérdésekről többet tudnak, mint a politika. A pontos ismeretek híján korrekt tanulmányok, amik semmi egyebet nem tesznek, mint összegezik a szomszédos országok népszámlálásainak nemzetiségi vonatkozású adatait, óriási fölzúdulást váltanak ki, mint például Dávid Zoltánnak a *Mozgó Világ* egy korábbi évfolyamában megjelent cikke.³⁰⁰

Bíró T. Zoltán kifejtette, hogy szerinte a létesítendő bizottság feladatait a Külügyminisztériumban működő Emigrációspolitikai Tárcaközi Bizottság mintájára lehetne elképzelni. Ebben is részt vennének az illetékes állami és pártszervek képviselői.

³⁰⁰ Dávid Zoltán: Magyarok – határaink mentén. *Mozgó Világ*, 1982. 7. szám. 38–50. o.

selői és operatív feladatokat látna el. Körülötte széles tanácsadói testületet kellene létrehozni, vagyis egy kettős bizottságnak kellene létrejönnie.

Sinkovics Imre elmondta, hogy szerinte stratégiára és határozott állásfoglalásra lenne szükség a politikai vezetés részéről. Az országban meg van a bizalom a politikai vezetés iránt, de világos állásfoglalás híján a társadalom gondolkodása megoszlik nemzetiségi-kisebbségi kérdésekben. Egyfelől közömbösség tapasztalható, másfelől a rosszul tájékozottság, ami különösen heves vérmérsékletű fiataloknál okozhat problémát. Könnyen meg lehet kapni az ellenzéki jelzőt. A mi jóléti társadalmunk a közösségi aktivitás csökkenése irányába hatott. Ez a tendencia párosulva a tájékozatlansággal, sok értelmesebb célra hasznosítható energiát terel tévútra. Ilyen okok miatt növekszik az alkoholizmus, az öngyilkosságok száma, stb. Világos állásfoglalásra van szükség, hogy jobban érezzék az emberek az egy testhez, egy fejhez tartozást.

Csurka István azt hangsúlyozta, hogy a javaslataikkal a társadalmunkban kibontakozott reform folyamatokhoz kívánnak kapcsolódni, azt kívánják előmozdítani. Egy olyan intézmény, mint a tervezett bizottság, illetve ennek nyilvános, államilag elismert létesítése az emberek számára erőt adna. Létrehozását a reformok sorába kellene illeszteni. A Magyar Népköztársaságnak ma kétségtelenül van nemzetközi tekintélye: ez a tekintély a dolgozó magyar nép és a politika eredménye. Ezzel kiáltó ellentétben áll a határainkon túl, elsősorban az Erdélyben élő magyarság helyzete, s ez a Magyar Népköztársaság nemzetközi tekintélyét is beárnyékolja. Az erdélyi magyarság helyzetét ma leginkább a hitleri „endlösung”-gal lehet jellemezni. Kiáltó az ellentmondás a magyarságnak a határainkon belüli illetve a határainkon túli helyzete között. Amikor az ország ilyen jó helyzetben van, ne szalasszuk el a lehetőséget. Ne nézzük tétlenül, mi történik 3-4 millió magyarral a szomszédos országokban.

Fekete Gyula arról beszélt, hogy a jelenlévők és a közvélemény is tud arról, hogy történnek állami és párt diplomáciai erőfeszítések a határon túli magyarság érdekében. A közvélemény azonban a tárgyalások tartalmát nem ismeri, csak az eredményt, a romló helyzetet látja. Fel kell tenni a kérdést: van-e szubjektív oka a tárgyalások eredménytelenségének? Ezt is meg kellene nézni. Javaslataik azonban elsősorban belpolitikai jellegűek. Idehaza is sok mindent lehetne tenni összhangban az internacionalista politikáinkkal. Ami a probléma súlyát illeti – végül is 3-4 millió emberről

van szó – akár külön minisztériumot is lehetne szervezni a külföldi magyarság ügyeinek. A bizottság létrehozásával legalább azt kellene megoldani, hogy társadalmi gazdája legyen az ügynek. Itt nemcsak külügyi kérdésekről van szó, ez belügy is. Egy sor dolog saját hatáskörökbe tartozik. Nemcsak a párt és az állam szintjén, hanem társadalmi alapon is kellene működni egy ilyen bizottságnak. Ugyanakkor a bizottság ne csak tárgyaljon, vitatkozzon, hanem a párt és állami szervekkel is legyen szerves kapcsolata. A kérdéssel való foglalkozásnak legyen kidolgozott menete az állami és a pártpolitikában is. A jelenlegi helyzet fő ellentmondása, hogy aki felelősséget érez a kérdésért, partizánként magára van hagyva. A pártnak és az államnak is érdeke, hogy összehozza ezeket az embereket. Ennek érdekében biztosítani kell, hogy az ügynek kellő publicitása legyen.

Sára Sándor egy konkrét esetet mondott el, hogy mennyi leleményre, öntevékeny segítségre, társadalmi alapon nyújtott pénzügyi támogatásra volt szükség ahhoz, hogy egy erdélyi tanárembernek – aki levélben fordult hozzá – biztosítani tudják a lehetőséget, hogy egy kopjafát faragjon Illyés Gyula sírjára.

Madaras József elmondta, ő úgy érzi, hogy mindig mindenről lekésünk. Most már valamit cselekedni kellene. A magyar nép nem olyan gyenge, hogy ne merjen az asztalra ütni, amikor kell.

Aczél elvtárs ezen a ponton feltette a kérdést, hogy tehát az a javaslatuk, hogy alakuljon egy nemzetiségi kérdésekkel foglalkozó bizottság az Emigrációspolitikai Tárcaközi Bizottsághoz hasonló hatáskörrel – esetleg nem túl nagy publicitással? Jelezte, hogy szerintünk ennek kapcsolatban kellene állnia azzal a Magyarországtudató Csoporttal, amely a Széchenyi Könyvtár keretében működne.

Für Lajos erre reflektálva hatékonyabb, magasabb szintű bizottság létrehozását tartotta szükségesnek, amely operatív feladatokat is ellátna. A bizottságnak, javaslatokat, koncepciókat, programokat kellene kidolgoznia. Tagjai a párt és állami apparátusnak a kérdésért felelős képviselői, valamint társadalmi szakértők lennének. A bizottságnak ellenőrzési feladata is kellene, hogy legyenek. A létrehozandó bizottságnak lehetne egy operatív magja és egy szélesebb szakértői bizottságra támaszkodhatna: az operatív mag folyamatosan végezhetné a munkáját.

Fekete Gyula mintegy kiegészítve az elhangzottakat az alkoholizmus elleni küzdelmet irányító bizottság példájára hivatkozott.

Madaras József azt hangsúlyozta, hogy egy magra van szükség, egy levélcímre, ahová az állampolgár eljuttathatja a panaszait, illetve ahová be lehet menni és elmondani azt, mit tapasztalnak a nemzeti illetve a kisebbségi kérdésben.

Bíró T. Zoltán a bizottság összetételével kapcsolatban tett javaslatot, felsorolva a Művelődési Minisztériumot, a Külügyminisztériumot, a KB Külügyi osztályát, a TKKO-t és az Agit. Prop. Osztályt.

Aczél elvtárs ezek után azt kérte, hogy a beszélgetés résztvevői foglalják össze, mit értenek a levél javaslati részének a propaganda javítására vonatkozó pontjain.

Csoóri Sándor ezzel kapcsolatban hangsúlyozta, hogy ők mindenekelőtt a rádió és a televízió ilyen irányú munkájának javítását tartanák döntőnek, és ehhez mindenekelőtt hiteles emberekre lenne szükség.

Kiss Ferenc azt hangsúlyozta, hogy szerintem nagyon jó ez a beszélgetés, úgy alakult, ahogy ők ezt szeretnék volna. De, ha kinyitják a mai *Népszabadság* – és itt felolvasott néhány mondatot Koncz Istvánnak és Walkó Györgynek a román felszabadulási évfordulóhoz kapcsolódó cikk-sorozatának épp aznap megjelent részéből³⁰¹ –, akkor az a kérdés merül föl benne, hogy fog mindaz, ami a beszélgetés során felmerült, realizálódni a gyakorlatban. Hiszen ez a cikk és a korábbi cikkek egyáltalán nem szólnak a romániai belső helyzet problémáiról és félretájékoztatják a közvéleményt.

Kodolányi Gyula olyan problémákra hívta fel a figyelmet, melyek különböző vidéki néprajzi előadásokkal kapcsolatban a helyi apparátus képviselőinek, illetve a rendőrség magatartása miatt merültek fel. Szerinte a létrehozandó bizottságnak ezzel és más hasonló problémákkal is kellene foglalkoznia. A levélben foglalt szándékoknak általános közérzetjavító, a nemzeti tudat állapotát javító funkciója is van. És ha ezekben a kérdésekben a vezető szervek állást foglalnak, a pártapparátus alsóbb szintjeire is le kellene szivárognia ezeknek a gondolatoknak.

³⁰¹ Koncz István–B. Walkó György: Románia négy évtizede. *Népszabadság*, I. rész. 1984. augusztus 15. 6. o., II. rész, augusztus 16. 6. o., III. rész, augusztus 17. 6. o.

Sinkovics Imre elmondta, hogy Tatán feleségével, Gombos Katalinnal együtt három előadást hirdetnek meg. Az est programjában Madáchról Váci Mihályon keresztül Illyésig a magyar költészet java szerepelt, de a második est után a harmadikat lemondták, mert nacionalizmussal vádolták meg őket. Hozzátette, hogy azért kényszerülnek ilyen előadást tartására, mert a Nemzeti Színházban és általában a színházainkban a nemzeti színjátszás egyre kevesebb teret kap, egyre kevesebb Illyést és Németh Lászlót játszanak. Azok osztanak meg minket, mondotta, akik félreinterpretálják a tiszta szándékokat. Igyekszenek szembeállítani bennünket. De, hogy itt nem szembenállásról van szó, azt a pártnak kell világossá, egyértelművé tennie. A vezetés szándékát kell világossá tenni.

Ezután Gombos Katalin elmondta, hogy az emberek tűrőképességének határa véges. Szerinte túl vagyunk ezen a határon. Elfogyott az emberek hite. A hitet kellene az embereknek visszaadni.

Madaras József azt hangsúlyozta, hogy jó pillanatban került sor erre a beszélgetésre.

Für Lajos ezek után mintegy pontokba szedte a tájékoztatással kapcsolatos elképzeléseket:

- Mindenekelőtt a haza belső tájékoztatását kellene rendszerezőbbé és pontosabbá tenni a határon túli magyarság helyzetéről.
- Meg kellene oldani a külföld tájékoztatását a határon túli magyar kisebbségek helyzetéről idegen nyelveken.
- Biztosítani kellene a határon túli magyar kisebbségek anyanyelvi tájékoztatását. Meg kell oldani, hogy a magyar rádióadásokat Székelyföldön is lehessen venni, a televíziót pedig – a technikai lehetőségek függvényében – az egész Kárpát-medencében. A határon túli magyar kisebbséghez tartozók tudják, érezzék, hogy itt – Magyarországon – foglalkoznak velük.

Vekerdi László a századforduló körüli Csehország és Románia példájára hivatkozott, amelyek összehasonlíthatlanul nehezebb helyzetben is számon tartották a kisebbségi sérelmeket. A románok például rendszeresen összegyűjtötték és publikálták az erdélyi románok sérelmeit Bukarestben, de a szebeni román lapban is, és időről időre a Magyar Tudományos Akadémia elé terjesztették azokat. Ez a figyelés a kisebbsé-

gek helyzetére járult hozzá, a nemzeti egység gondolatának kialakulásához, a fejedelemségek egyesüléséhez, a román kultúra egyesüléséhez. Ezeket a nemzeteket részben a kisebbségekre való figyelés emelte fel. Mi ma összehasonlíthatatlanul jobb helyzetben vagyunk, mint a századforduló körüli Románia. Az ország belső helyzete és nemzetközi tekintélye is sokkal szilárdabb. Ebben a helyzetben az sem lenne elképzelhetetlen, hogy az ENSZ előtt vessük föl a kisebbségi sérelmeket. De, ha a határainkon kívül tudnák, hogy van egy ilyen bizottság, annak a pusztta létezése is fékezőleg hatna a kisebbségekkel szembeni jelenlegi politika folytatására.

Bíró T. Zoltán azt fejtegette, hogy a kisebbségek körében a tájékozódás a fő gond. Ha például Romániában, az egész erdélyi részen jól lehetne fogni a magyar TV-t, az erdélyi románok is a magyar adást néznék, amint ezt a határhoz közel eső területeken lehet tapasztalni.

Csoóri Sándor szólt ezután ismét. Kifejtette, hogy ha Romániában nem tudjuk az áttelepítés-politikát befolyásolni, akkor mindaz, ami a beszélgetésen felmerült, nem ér semmit. Ha ugyanis széttelepítik a magyarságot és a színmagyar településekre és városokba tovább folyik a román betelepítés, akkor végül is ez súlyosabb károkat okoz, mint magyar nyelvű oktatás korlátozása vagy megszüntetése. Mert, ha együtt maradhat a magyarság, a megszüntetett iskolákat akár tíz év múlva is fel lehet támasztani. De ha széttépik a magyarságot, az anyanyelvi tanítás folyamata is visszafordíthatatlanná válik. A tényeket kell összegyűjteni, gondolatokat, módszereket kell kitalálni, amivel ezek a folyamatok is befolyásolhatók. Ehhez kell a bizottság, hogy kitalálja mi a legjobb.

Fekete Gyula ezután arról beszélt, hogy sajnos e téren is érzékelhető a szocialista országok elmaradása. Nyugaton már napirendre tűzték a nemzetiségek problémáját, s már történtek is bizonyos lépések. Legalább a nyomukba kellene lépniük.

Aczél elvtárs ezután – tovább menve a javaslatok pontjain – jelezte, hogy a Bethlen Alapítvány ügyében a tárgyalások – beadványuktól függetlenül – előrehaladtak az alapítványként való létrehozásról.³⁰²

³⁰² A Bethlen Gábor Alapítvány bejegyzésére csak egy év múlva, 1985 júniusában került sor.

Csoóri Sándor vette át ismét a szót, s elmondta, hogy az egész kérdéskörnek van egy érzelmi területe. Persze a fogalmakat is tisztázni kell. Például a nacionalizmus fogalmát, mert ezen mást ért ő és például Knopp András. Itt személyeskedő megjegyzéseket tett, majd arról beszélt, hogy az jó dolog, hogy a Magyarországra áttelepült írók lakást kapnak, de az áttelepülők anyagi támogatását is meg kellene oldani.

Kiss Ferenc ehhez kapcsolódva elmondta, hogy a Bethlen Alapítvány épp azt a célt szolgálná, hogy az ide látogató erdélyi magyarok anyagi támogatását, a könyvajándékozást, stb. társadalmi alapon biztosítsa.

Csoóri Sándor vette át ismét a szót, hangsúlyozva, hogy ők a gondot akarják megosztani, nem a hatalmat. Ezeket a gondokat már évek óta felvetették, de nem kaptak rá választ. Ha húzzák az időt, öneki nem marad más választása, minthogy megírja a Duray előszót.

Gombos Katalin ezután drámai hangvétellel adta elő, hogy a nők elveszítik kedvüket, hogy összetartsák a családot, hogy gyereket neveljenek, annyira nem őszinte az a nevelés, amit a gyerekek az iskolában kapnak, illetve olyan nagy a szakadék az iskolai és a családi nevelés között. Elmondta, hogy a lánya, akit ő vallásosan nevelt, az iskola illetve a férjhez menetele után a férje hatására elidegenedett tőle, már nem őszinte hozzá, unokái sem azok. Majd szóvá tette a vidéki színészek utazási kedvezményének megvonását és ennek súlyos anyagi terheit.

Csurka István ezen a ponton ismét a Bethlen Alapítvány kérdéséhez akart visszatérni.

Aczél elvtárs erre reflektálva rákérdezett a tervezett új lapra és a családi lapra.

Csoóri Sándor válaszul elmondta, hogy ha megkapják a kéthetenként megjelenő új lapjukat, akkor a családi lap kérdése eszik. De az új lappal is az a helyzet, hogy azt még Illyés Gyula kezdeményezte, aztán megígérték, s ők vártak. Többször is ígérgettek a lapot. A végén kedvetlenül, megfáradtan fogják elkezdni. A huzavona következtében lassan elveszítik a hitüket. „Nem hiszünk már senkiben” – mondta.

Sinkovics Imre mintegy ehhez kapcsolódva, több mint húsz éves színház alapítási tervét idézte fel, ami akkor egy interjúban megjelent, s amiért akkor a pártközpontban megrótták. Azóta sok minden történt, több új színház is alakult, köztük olyan is, amit ő tervezett akkoriban, csak közben az ő kedve ment el az egésztől.

Fekete Gyula emlékeztette ezután Aczél elvtársat a 18 év előtti laptervére. Az *Élet és Irodalom* akkor az egyetlen irodalmi-kulturális hetilap volt még és Benjámin Lászlóval, Tamás Lajossal együtt ő járt el Aczél elvtársnál az ügyben. Darvas József és Urbán Ernő is támogatta a lapot, úgy volt, hogy meg is születik, már a szerkesztőbizottságot is összeállították, de végül Darvas is, Urbán is meghaltak. Aztán megszületett az *Új Tükör*,³⁰³ de az valami más lett, és közülük csak Benjamin vett részt benne. Közben – ennyi idő alatt – deformálódnak is dolgok. Ő ugyan nem az a típus, aki elveszti a kedvét, és nem is ebben látja a fő bajt. Ő az új lap jelentőségét abban látja, hogy olyan emberek bekapcsolásáról lenne szó a politikába, a közéletbe, akik ebből a sokszínű sajtóból ma hiányoznak. Ezek az igények – megvalósulásuktól függetlenül – realitások. Ha most ismét elmarad a döntés, az is döntés lesz. De a realitások megmaradnak, és minél inkább elébe kellene menni a realitásoknak.

Csurka István ezen a ponton azt hangsúlyozta, hogy ők nem panasznapot akarnak tartani, hanem fel akarják ajánlani a szolgálataikat. Ezért írták a levelet, és ezért jöttek el a beszélgetésre.

Aczél elvtárs azután arra kérdezett rá, hogy mi értendő azon, hogy minden műhelyben legyen tervfeladat a nemzetiségi kutatás.

Für Lajos válaszképpen azt hangsúlyozta, hogy minden olyan intézetben és tanszéken, ahol ez értelemszerűen a tudományterületből következik. Tehát nemcsak az irodalomtudományi, történettudományi, néprajzi intézetekben és tanszékeken, hanem például a jogi karokon és az Állam és Jogtudományi Intézetben is.

Aczél elvtárs ezután arra kérdezett rá, hogy mit értenek a felsőoktatási intézményekben folyó nemzetiségi témájú oktatás „frázisoktól mentes” jellegén.

³⁰³ A *Tükör* képes politikai és társadalmi hetilap volt, amely 1964-ben indult. Az 1976. évi 13. lapszámtól *Új Tükör*-re változott a címe, ekkortól a főszerkesztője Csanádi Imre költő lett. Oldalszáma 48 lap. A színes és fekete-fehér fényképekkel gazdagon illusztrált, nívós lap mindenféle témát felölelt, de fő profilja a kultúra és a közélet volt. Politikai-társadalmi aktualitású cikkeiben tárgyilagosságra törekedett, a vonalas, ideologizált hangvételt általában mellőzte. A lap főszerkesztését Ilia Mihályra akarták bízni a nemzetiek, amit Aczél megígért, ám ígéretét nem tartotta be.

Kiss Ferenc válaszul azt hangsúlyozta, hogy szakadék van az írott szövegek, a tankönyvek és a tapasztalatok között, amivel a fiatalok rendelkeznek.

Kovács István ezt azzal egészítette ki, hogy el kell érni, hogy belső igény legyen a szomszédos országok népei irodalmának megismerése.

Kiss Ferenc visszakérve a szót, azzal folytatta, hogy a felsőoktatásban egy sor kedvező folyamat indult el, de a kézikönyvek még 15 évvel ezelőttiek és az akkori szemléletet tükrözik. Példa gyanánt a *Magyarország története* kézikönyvet emelte ki, amelyben nincsenek trianoni térképek.³⁰⁴ Ezek nélkül pedig nem érthető a fiatalok számára, hogy azok a nemzedékek, amelyek a kétségtől bűnös háborúban részt vettek, miért mentek bele a háborúba.

Bakos István elvtárs felvetette, hogy a szomszéd népekkel való kapcsolatok ápolása érdekében baráti társaságokat kellene létrehozni.

Fekete Gyula hangsúlyozta, hogy a szomszédos országok értelmiségével kellene és lehetne is kapcsolatot építeni, nemcsak diplomáciai szinten.

Csoóri Sándor azzal egészítette ki ezt, hogy ezt a megindítandó új lap szolgálhatná eleven módon.

Für Lajos a Magyarságtudományi Intézet kérdését vetette föl, megemlítve, hogy 4 éve tett javaslatot erre.

Aczél elvtárs válaszul elmondta, hogy Agit. Prop. Bizottság-i határozat van rá, és ősszel a Széchenyi könyvtár keretébe kutatócsoportként kezdi meg munkáját.³⁰⁵ Majd röviden összefoglalta a beszélgetést.

Nyugtázva, hogy a levélben megfogalmazott gondokat a vezetés ismeri, megismételte, hogy a beadvány hangja tisztességes, lehetővé teszi a gondok megoldásának keresését. A beszélgetésnek ezt a részét lezárva rátért a nemzetiségi kérdés megítélésének történelmi fejlődésére.

³⁰⁴ Magyarország története 8. kötet. 1919-1945. Szerzők, szerkesztők: Juhász Gyula, Pach Zsigmond Pál, Ránki György, Hajdu Tibor, Berend T. Iván, Tilkovszky Lóránt. Akadémia Kiadó, Budapest, 1976.

³⁰⁵ A magyarságkutató csoportot végül a Széchenyi Könyvtár keretében hozták létre, 1986-ban. Igazgatója az ígéretekkel szemben nem Für Lajos, hanem Juhász Gyula lett. A csoportban dolgozott Joó Rudolf, Kiss Gy. Csaba és Tóth Pál Péter is.

Hangsúlyozta, hogy egyaránt a nép javát akaró emberek között természetesek a viták, de a viták során az egyetértést kell keresni, s nem a sértést, a fullánkot őrizni.³⁰⁶

Befejezésül megköszönte a megjelentek aktivitását, részvételüket a vitában és biztosította a levélírókat, hogy az elhangzottakról pontos tájékoztatást adunk a vezetőknek és a levélben feltett kérdésekre visszatérünk.

Budapest, 1984. augusztus 27.

Knopp András

* * *

³⁰⁶ Aczél György megjegyzése Csoóri Sándor hozzászólásaira utalt. Csoóri határozottan és következetesen kérte számon rajtuk a Bethlen Alapítvány és főként a *Hitel* engedélyezésében folytatott halogató taktikát. Knopp Andrással személyes vitába is bonyolódott. Aczél békíteni akarta a hangulatot, tartott attól, hogy az Írószövetség felidős közgyűlésén nagyobb nyilvánosság előtt is összecsapásra kerül sor a kulturális vezetés és a nemzetiek között.

AZ ACZÉL GYÖRGYNÉL LEFOLYTATOTT TÁRGYALÁS HIVATALOS EMLÉKEZTETŐJE

Az Aczéllal való beszélgetésre a pártközpontban került sor. A tizenkilencek közül ketten nem tudtak elmenni, így 17-en ültek a tárgyalóasztalhoz. Aczél oldalán ott ült Katona István, aki Kádár János titkárságának vezetője volt, s arra volt hivatott, hogy a főtitkár jelenlétét szimbolizálja, illetve Knopp András, a TKKO helyettes vezetője, aki az „ellenzékkal” kapcsolatos ügyek felelőse volt a pártapparátusban. Jelen volt egy titkárnő is, aki jegyzőkönyvezte az eseményt, amint Aczél elmondta azért, hogy a későbbiekben a két kapcsolattartó, Knopp és Bíró Zoltán egyeztetni tudjon a megállapodásokról. Aczél maga nevezte ki a kapcsolattartásra Bíró, bár kétségtelen, hogy a beadvány aláírói is úgy állapodtak meg, hogy Bíró lesz a képviselőjük. Minden úgy alakult, mint amiben a tárgyalást megelőző este – Für Lajos lakásán – megállapodtak egymás között. Nem csoda, hiszen Aczél megkapta az ügynöki jelentést, tehát pontosan tudta mik az elvárásaik a beadvány készítőinek. A tárgyaláson sem Knopp, sem Katona nem vett részt érdemben, nekik csak a megfigyelő szerep jutott.

A feljegyzést Knopp és Bíró közösen állították össze aránylag sebesen, mert a Politikai Bizottság augusztus 28-ai ülésén Aczél György már be is számolt a beszélgetésről, és a PB tagjainak kiosztották a közösen elfogadott emlékeztetőt. A PB ülést Németh Károly vezette le, mivel Kádár még szabadságon volt. Ezt a napirendi pontot is – amint júliusban Kádár bejelentését a levél érkezéséről – a különfélék között tárgyalták meg. Aczél szóban fűzött megjegyzéseket a szétosztott emlékeztetőhöz.

Bejelentette, hogy a megbeszélés két és fél órát tartott. „Szívélyes hangnemben volt, ugyanúgy, mint a levél is udvarias hangon íródott, ezért jó volt a beszélgetés. A beszélgetés főként [arról szólt,] hogy hát valami nemzetiügyi minisztérium, állami, társadalmi bizottság, aztán koordinációs bizottság legyen, ahol benne vannak az

összes szervek, amik nemzetiségekkel foglalkoznak. Aztán hogy az állampolgároknak is legyen egy címük, ahová nemzetiségi kérdésekkel fordulhatnak. Ennek aztán különböző alpontjai, a magyarság iránti felelőssége, lap alakuljon. Egy egyébként meglévő ilyen a Bethlen Alapítvány kérdése, ahol tulajdonképpen már évek óta alapján pozitív választ szerettünk volna adni, akik ezzel foglalkoznak. De az volt, hogy alapítvány helyett inkább egy egyesületté változott, az alapító Illyés és ezek szellemével szemben, amelyik taggyűléseket, meg közgyűléseket tarthat. Ebben is most valami kialakult. [...] Ez a jegyzőkönyvszerű, amit egyébként ők is [elfogadnak], összehasonlítva a kettőt, mert ők is megbíztak egy embert, vegye föl, az ő szavaikban nincs különbség. És ezen kívül majd szeptember, vagy október folyamán adnánk egy javaslatot, az ő javaslatukat ismertetnénk és megpróbálnánk konzultálni, hogy ebből mi reális, mi nem, hogy aztán vissza lehessen térni ígéret szerint a továbbiakban.” Aczél mondataiból az következtethető ki, hogy a PB tagjait nem kívánta teljes mértékben beavatni a beszélgetés részleteibe.

A beadvány aláírói a beszélgetést sikeresnek értékelték, bizakodva tekintettek a jövőbe. Megszületett az az írásos dokumentum, a feljegyzés, amelyben egyértelműen benne foglaltatott az Alapítvány, a Hitel, a kisebbségi bizottság, a tájékoztatás nyíltságára és a hungarológiai intézetre vonatkozó javaslatokra adott válasz. Volt mire hivatkozni tehát, hiszen addig nem kaptak semmilyen konkrét ígéretet. További reménykedésre adott okot, hogy augusztus 29-én Köpeczi Béla művelődési miniszter fogadta a Bethlen Alapítvány alapítóinak képviselőit, és az Aczél Györgynél folytatott beszélgetésre hivatkozva megállapodott velük, hogy egy alapítványi működésre irányuló új alapszabály-tervezetet nyújtanak be.

A Hitel ügyében Knopp András Domokos Mátyásnak szeptember végén azt írta, hogy a legfőbb probléma a szerkesztőbizottság összetétele. „Nem hiszem, hogy közös erőfeszítéssel és felelősségvállalással ne lehetne megtalálni ehhez azt a modus vivendit, amely révén – anélkül, hogy bárki méltóságán csorba esne – a politika vállalni tudná a tervezett folyóiratot. Ezt a megoldást Csoórinak, Csurkának és Mézőlynek is meg kell találnia, nekik kell a körülöttük itthon és külföldön kialakult hamis látszatokat eloszlatniok.” Mivel az Írószövetség szeptemberi félidős gyűlésén nagyobb konfliktus nem alakult ki, az ügyek intézése ismét lelassult.

FELJEGYZÉS³⁰⁷

az MSZMP Központi Bizottsága székházában 1984. augusztus 22-én megtartott tájékoztató megbeszélésről

A tárgyalás célja: a Kádár János elvtárshoz a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek ügyében érkezett /1984. július 27-én kelt/ levél javaslatainak megvitatása.

A tárgyaláson részt vettek:

Az MSZP Központi Bizottsága részéről: Aczél György, a Központi Bizottság titkára és Knopp András, a Központi Bizottság osztályvezető-helyettese.

A levél aláírói: Sinkovics Imre, Gombos Katalin, Madaras József, Csoóri Sándor, Vekerdí László, Csurka István, Czine Mihály, Fekete Gyula, Für Lajos, Kiss Ferenc, Nagy Gáspár, Bíró Zoltán, Kovács István, Bakos István, Sára Sándor, Ilia Mihály, Kodolányi Gyula. Az aláírók közül ketten /Halász Péter és Zelnik József/ a megbeszélésen akadályoztatásuk miatt nem voltak jelen.

Az érdemi tárgyalás elkezdése előtt megállapodás született arról, hogy jegyzőkönyv nem készül, helyette a két fél egy-egy megbízottja a megbeszélés lényegét, az érdemi megállapodásokat összegző közös feljegyzést ír.³⁰⁸

Bevezetőül Aczél elvtárs üdvözölte a megjelenteket és tolmácsolta Kádár elvtárs elismerését a levélnek az együttműködés és a közös munkálkodás igényét kifejező hangvételéért. Aczél elvtárs közölte, hogy a levelet hasznosnak tartja, majd javasolta

³⁰⁷ RETÖRKI Archívum: Bíró Zoltán szakmai és közéleti tevékenységével kapcsolatos iratai 4. doboz.

³⁰⁸ Knopp András készítette el a feljegyzés eredeti változatát, melyet Bíró Zoltán egészített ki és hagyott jóvá a beadvány készítői nevében.

néhány, a megfogalmazásból adódó értelmezésbeli kérdés tisztázását. Ezt követően sor került a levélhez csatolt függelék egyes javaslati pontjainak a megtárgyalására és részletesebb kifejtésére.

I. Az eredeti javaslati pontok között az első helyen szerepelt és a vita során kiemelt hangsúlyt kapott az a javaslat, amely egy, a magyar kisebbségi ügyekkel foglalkozó, magas szintű, felelős bizottság létrehozását célozza. A javaslat konkretizálása során olyan elképzelés körvonalazódott, hogy ennek a bizottságnak elvi kérdéseket is tisztázó operatív és koordinatív testületnek kell lennie, amely képes megfelelő politikai-stratégiai keretbe foglalni és azon belül gondozni a határainkon kívül élő magyarság legfontosabb ügyeit, s az azokkal kapcsolatos országos szintű feladatokat.

A bizottság esetleg a Minisztertanács közvetlen irányításával működne, tagjai lennének politikusok, az illetékes párt- és állami szervek, tárcák vezető képviselői, a legfontosabb érintett intézmények vezetői, néhány, ezekben az ügyekben járatos, tapasztalt író és tudós. E végső soron szűkkörű, de megfelelő hatáskörrel, döntési és javaslattevési jogokkal is felruházott testület köré kellene szervezni egy tágabb szakértői tanácsot, olyan személyekből, akik közelebbről ismerik mind az egyes országokban élő magyar kisebbség, mind az érintett többségi nép adottságait, kultúráját stb. Az említett bizottság munkáját hatékonyan, megfelelő dokumentációval és a tudományos kutatás eszközeivel segíthetné a létrehozandó hungarológiai kutatóbázis.

II. A tájékoztatás ügyében – a levélben megfogalmazott javaslatokkal összhangban – ismét hangsúlyt kapott, hogy legfontosabb tennivalóink közé kell sorolni: 1. a hazai közvélemény hiteles és rendszeres tájékoztatását a szomszédos országokban élő magyarság helyzetéről; 2. a magyar kisebbség anyanyelvi tájékoztatását, mindenekelőtt a hazai televíziós adások vételi lehetőségeinek kiterjesztésével az egész magyar nyelvterületre /számolva egyúttal azzal a haszonnal is, hogy az érintett területek nem magyar lakossága is élni fog ezzel a tájékozódási lehetőséggel s ezáltal erősíthetjük körükben a Magyar Népköztársaság propagandáját és szomszédnépi kapcsolatainkat/; 3. az európai- és világközvélemény tudományosan, tényszerűen megalapozott tájékoztatását a magyar kisebbségi kérdésekről.

III. Az évekkel ezelőtt kezdeményezett Bethlen Gábor Alapítványnak az eredeti beadványban meghatározott célok alapján való létrehozásáról a már folyamatban lévő tárgyalások függvényében kell javaslatot tenni.

IV. Ugyanígy a már folyamatban lévő tárgyalások alapján új javaslatot kell tenni a beadványban szorgalmazott folyóirat alapítására vonatkozóan is.

V. Aczél elvtárs tájékoztatást adott arról, hogy testületi döntés született egy hungarológiai kutatócsoport létrehozásáról az Országos Széchényi Könyvtár keretében, ez év szeptemberében.

A megbeszélés mindvégig a gondok kölcsönös megértésének és a közös feladattá vállalt igényének jegyében folyt. A vita során erős hangsúlyt kapott a levél aláírói részéről a magyar kisebbségek sorsának drámai alakulása egyes szocialista országokban, illetve egyes kormányok nyilvánvalóan asszimilációs, megszüntető szándéka /„endlösung”-állapot/, s ezzel szemben saját stratégiánk hiánya és a határozottabb fellépés szükségessége, adott esetben nemzetközi fórumokon is. Hazai eredményeinket és közállapotainkat tekintve, hangot kapott politikánk elismerése, de ezzel együtt – néhány felszólalásban erős érzelmi töltéssel – a korrumpálódás, a közerkölcsök romlásának aggasztó folyamata. Többen kifogásolták a nacionalizmus és a hazafiság /patriotizmus/ fogalmának nem megfelelő elhatárolását, a nemzeti kérdésben kialakult tisztázatlanságot, melynek következtében gyakran a nacionalizmus vádját kapják olyan törekvések vagy jelenségek is, amelyek attól különböznek vagy azzal éppen ellentétesek. Többen úgy vélték, hogy különösen fontos lenne a tisztázás az alsó és középszintű pártszervek és vezetők körében.

A felszólalók közül többen hangoztatták a szükséges politikai döntések elmaradásának, esetenként halogatásának káros hatását a kulturális életben és az írói alkotótevékenység folyamatában. A levél aláírói több ízben kifejezték készségüket, hogy lehetőségeik szerint közreműködjenek a fenti gondok megoldásában, és biztosították a politikai irányítást arról, hogy a Kádár elvtárshoz küldött levelük is e fontos nemzet-társadalmi ügyek szolgálatának jegyében született.

Aczél elvtárs összefoglalójában hangsúlyozta, hogy a levél jókor érkezett, jól illeszkedik a kongresszusi előkészületek folyamatába. Közölte, hogy a felmerült gondok között egy sincs olyan, amelyről már ne tárgyaltak volna a politikai irányítás

fórumain. Ezek közös gondok, közös felelősséget jelentenek, ezért egyre többet kellene azon gondolkodni, hogy mit kellene, és mit lehetne közösen cselekedni megoldásuk érdekében. A pártnak az itt megvitatott kérdések esetében bizonyos illúziókkal le kellett számolnia. A mai bizonytalanabb világhelyzetben – a viták vállalásával együtt – egységesebben kell dolgozni, mert lehetnek ugyan nézeteltérések egyes jelenségek megítélésében, de a nép iránti elkötelezettség összeköti a jelenlévőket.

Budapest, 1984. augusztus 27.

Knopp András

sk.

Bíró Zoltán

sk

* * *

PB HATÁROZAT A 19-EK LEVELÉRŐL

Az őszi folyamán részben csendesedtek a hatalom és a rendszerkritikusok közötti ellentétek, ám felkavarta a megegyezés folyamatát két olyan esemény, amely a nemzeti demokratákkal függött össze és heves reakciót váltott ki a párt felső vezetésében.

1984 októberében az Új Forrás közölte Nagy Gáspár *Öröknyár: elmúltam kilencéves* című versét, amely fölismerhetően 1956-ról, illetve Nagy Imréről szólt. Az illetékes pártszervek nyomást gyakoroltak az Írószövetségre, hogy a költőt mentse föl írószövetségi titkári funkciójából. Nagy Gáspár végül önként lemondott.

1984. október 19-én a lengyel titkosrendőrség brutális módon megkínozta, majd meggyilkolta Jerzy Popieluszko 37 éves lengyel papot, mert ismételten tiltakozott a rendszer visszaélései ellen. Testét a Visztulába dobták. A polgári ellenzékiek levélben részvétüket fejezték ki a Kosztka Szent Szaniszló egyházközség híveinek Jerzy Popieluszko atya halála miatt. A Beszélő című szamizdat lapban a levél megjelent, és az aláírók között szerepelt Csoóri Sándor is.

A Politikai Bizottság elé december 18-án került a 19-ek levelére adandó válasszal kapcsolatos előterjesztés. A TKKO nevében Tétényi Pál az előterjesztés szóbeli kiegészítésében kitért a problémás ügyekre: „*„Maga a levél fogalmazásában, hangvételében jószándékú. Az aláírók nagyon különbözőek, és ezt a jószándékot már minden aláíróról nem tudjuk feltételezni. Meg is jelöljük, hogy kikről van szó. A levél beérkezése óta történt néhány eset, a Nagy Gáspár-féle vers, [...] valamint Csoóri Sándornak egy aláírása, a Popieluszko-üggyel kapcsolatos ellenzéki nyilatkozathoz való csatlakozása azt mutatja, igazolja, hogy az aláírók szándékai nem teljesen azonosak. Már egymás között nagyon nagy eltérések vannak. Esetleg megfontolandónak tartom éppen ennek alapján, hogy mind a tizenkilencel kell-e tárgyalni az aláírók közül, vagy esetleg egyiket-másikat nem hívnánk meg.”*

A hozzászólások sorában Szűrös Mátyás mellett érvelt, hogy a tizenkilencek együtt kapjanak választ, mivel a párbeszédet közösen kezdeményezték, Kádárnak írták a levelüket és korrektek maradtak, nem nyilatkoztak a tárgyalásról sem itthon, sem külföldön. Mások, mint például Maróthy László, külön kívánta választani azoknak a körét, akikkel lehet tárgyalni és elítélte azokat, akik tevékenységükkel, alkotásaikkal túllépték a megszabott határokat, mint például Nagy Gáspár.

Aczél György halogatni próbálta a döntést, a Bethlen Alapítvánnyal kapcsolatosan kitért arra, hogy a Kuratóriumba olyan személyeket javasoltak, akik a párt szempontjából elfogadhatatlanok: „Az alapvető elvi vita, ami a 19 emberből mondjuk 2-3 embernél van, az körülbelül az, [hogy] itt néhány embernek az a véleménye, hogy semmiféle nemzeti kérdés nem lenne, ha nem lenne szocializmus a világon. [...] Azok a dolgok, amiket itt kértek, azoknak egy része olyan, hogy amúgy is megvolt, akárhogy hívjuk, pl. a magyarságkutatás tőlük függetlenül is megvolt, vagy mint ahogy egy Bethlen Alapítvány is mindaddig, amíg ebből egy ellenséges jellegű egyesületet nem akartak csinálni.” Bár a vita során összeütköztek a PB-n belüli ellentétes álláspontok, azonban a döntés az előterjesztésnek megfelelően – a beadványt benyújtók szempontjából – többségében pozitív volt.

1985. január 14-én Aczél György és Katona István tájékoztatta az aláírókat a döntésekről. Jelzés értékű, hogy Nagy Gáspárt erre a megbeszélésre nem hívták meg.

A Politikai Bizottság döntései sikert és kudarcot is jelentettek a nemzetépítő demokraták számára. A Bethlen Alapítvány esetében láttak lehetőséget egy közös álláspont kialakítására, s ennek megfelelően az Alapítvány 1985-ben megalakult, ám a lap kérdésében nem látszott lehetőség a megegyezésre, s a *Hitel* majd csak 1988-ban fog elindulni. Az *Erdély története* kötet, ha csúszással is, de 1986-ban megjelent, sikernek könyvelhető el a tankönyvek felülvizsgálatára vonatkozó határozat s a Széchenyi Könyvtárban létrehozott kutatócsoport. A koordinációs bizottságra vonatkozó javaslatuk elutasítása érzékenyen érintette őket, de legalább tudomást szereztek arról, hogy november 1-jén operatív bizottság alakult a párt TKKO, Külügyi, valamint Agitációs és Propaganda Osztálya, illetve a Művelődésügyi Minisztérium és a Külügyminisztérium képviselőiből, s bár a nyilvánosság elől elzárt csoportként működött, de a későbbiekben ennek munkájába esetenként be tudtak kapcsolódni.

19 ÉRTELMIÉGI KÁDÁR JÁNOSHOZ ÍRT BEADVÁNYÁRÓL³⁰⁹

Az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentése a Politikai Bizottságnak

19, nagyrészt a kulturális, részben a tudományos közeletben működő személy 1984. július 27-én beadvánnyal fordult Kádár János elvtárshoz, amelyben szorgalmazza, hogy az MSZMP soron következő kongresszusára való felkészülés jegyében a politika „avassa elsőrendű teendői közé” a magyarság sorskérdéseinek orvoslását. Szemléleti változást sürgetnek a „nemzeti tudat megújítása és megerősítése” érdekében. Felhívják a figyelmet a környező országokban élő magyar kisebbségek rosszabbodó helyzetére és hangsúlyozzák „a sorsuk iránt érzett felelősség intézményesítésének” szükségességét. Rámutatnak, hogy nem céljuk a Magyar Népköztársaságot „külpolitikai konfliktusokba sodorni”, ezért olyan ajánlásokat tesznek, amelyek megvalósítása „tőlünk függ”.

A beadvány függelékében előterjesztett fontosabb intézkedési javaslatok az alábbiakban foglalhatók össze:

1. Politikusokból, írókból és tudósokból álló magas szintű bizottság létrehozása, amely egy szélesebb körű tanácsadó testületre támaszkodva figyelemmel kíséri a határokon túli magyarság helyzetét, felderíti támogatásuk lehetőségeit és a teendőkről javaslatokat tesz a kormány illetékes szerveinek;

2. A környező országokban lévő magyar kisebbségek életéről, kultúrájáról szóló hiteles hazai tájékoztatás rendszeressé tétele, a „róluk való elmélyült gondolkodás” fórumainak megteremtése, e célt is szolgáló új folyóirat alapítása;

³⁰⁹ 19 értelmiségi Kádár Jánoshoz írt beadványa. MSZMP PB. 1984. december 18.-i ülésének 5. napirendi pontja. MOL 288. f. 5/929. ö. e.

3. A szomszéd népekhez fűződő kapcsolataink történetéről, a magyar kisebbségek kialakulásának körülményeiről, mai helyzetükről szóló tudományos hitelű művek létrehozása és idegen nyelveken történő terjesztésének megszervezése;

4. A szükséges műszaki feltételek megteremtése annak érdekében, hogy a magyar rádió és televízió adásai az egész magyar nyelvterületen foghatók legyenek, beleértve a Székelyföldet is;

5. Olyan tevékenységi formák ösztönzése, amelyek révén – a művészek, tudósok cselekvési lehetőségeire építve – előmozdítható a környező országokban élő magyarság érdekében végzett munka (pl. a korábban kezdeményezett Bethlen Alapítvány létrehozásának engedélyezése);

6. Magyarság- és Nemzetiségtudományi Intézet létrehozása a nemzetiségi kérdés. ezen belül kiemelten a magyar kisebbségek helyzetének tanulmányozására.³¹⁰

Aczél György elvtárs 1984. augusztus 22-én Kádár János elvtárs megbízásából fogadta a beadvány aláíróit, hogy részletesebben ismertessék elgondolásaikat a beadványban foglaltakról. A levélírók e találkozó alkalmával hangoztatták, hogy javaslataik megtételében a politika iránti bizalom és a segítségnyújtás szándéka vezette őket. Elgondolásaik közül a szomszédos országokban élő magyarság ügyeivel foglalkozó bizottság létrehozását tekintik a legfontosabbnak. Ennek – véleményük szerint – a Minisztertanács bizottságaként vagy tanácsadó testületeként kellene működnie, és létrehozását valamint működését nyilvánosságra kellene hozni. A Magyarságtudományi Intézet fő feladatát abban látnák, hogy megfelelő dokumentációval és a tudományos kutatás eszközeivel segítse a bizottság munkáját.³¹¹

³¹⁰ Érdemes megemlíteni, miképpen változott meg a levélben foglaltak interpretálása a hónapok alatt. A *Hitel* című lap itt már a magyar kisebbségekről való tájékoztatás érdekében merült fel és címe sem szerepel a TKKO jelentésében. Az itthoni tájékoztatás javítása beleiktatódt az egyes pontokba, ezáltal jelentősége elszürkült, a kormány mellé tervezett bizottság pedig pusztán tanácsadó szerepkört kapott, kimaradtak a beadványt készítőik döntési szerepkörre vonatkozó javaslatai.

³¹¹ Teljes mértékben elmaradt annak a lényeges javaslatnak a kiemelése, hogy a határon túli magyar kisebbségek ügyét a tömegtájékoztatásban kiemelten kellene kezelni, illetve a nemzetközi fórumokon is szóvá kellene tenni.

I.

A beadványban említett javaslatok közül korábbi kezdeményezések alapján már történtek bizonyos lépések:

1. A Bethlen Alapítvány létrehozására vonatkozó részletes javaslatot először 1980-ban juttatta el a művelődési miniszterhez Illyés Gyula, Kodály Zoltánné, Németh László és Csoóri Sándor, majd javaslatukat 1982-ben megismételték. Elgondolásuk szerint az alapítvány fő célja a magyarság szellemi értékeinek őrzését és gyarapítását szolgáló kiemelkedő hazai és külföldi teljesítmények elismerése és támogatása lett volna emlékdíjak és ösztöndíjak formájában. Illyés Gyula halálát követően – 1983-ban – az alapítók megbízottai új alapszabály-tervezetet terjesztettek elő, amely az eredeti javaslattól eltérően egyesületként működő szervezet létrehozását irányozta elő, amelyhez mindazok a bel- és külföldi természetes és jogi személyek (intézmények, emigráns szervezetek) csatlakozhatnak, akik és amelyek meghatározott összeggel hozzájárulnak az alapítványi tőke növeléséhez.

A Művelődésügyi Minisztérium képviselői több ízben tárgyalást folytattak az alapítók megbízottaival, amelyeken tisztázták, hogy milyen feltételekkel tartja megvalósíthatónak a művelődési kormányzat az alapítvány tevékenységét. Legutoljára Köpeczi Béla művelődési miniszter fogadta az alapítók megbízottjait 1984. augusztus 29-én. Megállapodás történt arra vonatkozólag, hogy az ismertetett szempontok alapján új alapszabály-tervezetet dolgoznak ki, amely alapítványi jellegű működést irányoz elő, az alapítványi célokat művelődéspolitikai alapelveinkkel és külpolitikai érdekeinkkel összhangban határozza meg. Az alapítványt a Művelődésügyi Minisztérium felügyelné és a kuratórium döntéseit illetően vétőjoggal is rendelkezne. Az alapítvány kuratóriumának személyi összetétele azonban maga is biztosítékokat kell, hogy jelentsen az eredeti célok érvényesítéséhez. Az alapítók megbízottai mind ez ideig nem nyújtották be újabb tervezetüket.³¹²

2. Az új irodalmi folyóirat alapítására vonatkozó kérdés 1981-re nyúlik vissza, s az eredeti kezdeményezők között szerepelt Illyés Gyula is. Többszöri tárgyalás után

³¹² Az előterjesztés kiemelte, hogy a kuratórium döntéseiben a minisztériumnak vétőjoga van, amely összeegyeztethetetlen lett volna az alapítók szándékaival. Márton János 1985. január 11-én küldte meg a végleges tervezetet Köpeczi Bélának.

az újabb javaslatot 1984. március 7-én terjesztette elő Domokos Mátyás több író és kulturális személyiség képviseletében. Javaslatukban kifejtik, hogy folyóiratukat a Magyar Népköztársaság „elemi külpolitikai érdekeinek sérelme nélkül” kívánják működtetni, de szükségesnek tartják, hogy a szerkesztőbizottság teljes önállósággal láthassa el feladatát, vagyis ne tartozzék a sajtóirányítás jelenlegi működő hivatali szerveinek fennhatósága alá. A szerkesztőbizottság javasolt összetétele arról tanúskodik, hogy a hiteles értékeket képviselő alkotók egy része nem érzi otthon magát egyik meglévő irodalmi folyóiratunk háza táján sem. Ez indokolta, hogy a javaslatot komolyan mérlegeljük. Bizonyos kérdésekben az álláspontokat sikerült közelíteni. A beadvány szerzői elfogadták, hogy a létesítendő lap működésének alapfeltétele, hogy valamely kiadó felügyelete alatt működjön. Ugyanakkor az alapítók elgondolása szerint a szerkesztőbizottságban helyet kapnának olyan írók is, akik rendszeresen részt vesznek az ellenzéki csoportok által szervezett aláírás és egyéb akciókban, vagy legalábbis támogatják azokat. Részben emiatt, részben a Csoóri Sándorhoz közelállók általunk ismert elképzelései szerint is fennáll az a veszély, hogy a létesítendő folyóirat ellenzéki nézetek terjesztéséhez kívánna fórumot teremteni. Ezért a folyóirat létesítéséről folytatott tárgyalások legutóbbi fordulójában egyértelműen leszögeztük, hogy csak akkor lehet komolyan mérlegelni egy ilyen irodalmi folyóirat létrehozását, ha a javaslattevők tudomásul veszik, hogy rájuk és az általuk kezdeményezett lapra sem lehetnek érvényesek más szabályok és publikálási normák, mint a többi sajtóorgánusra, illetve ha az említett, az ellenzéki akciókban rendszeresen szerepet vállaló írók egyike sem vesz részt a szerkesztőbizottságban. Ezen a ponton a tárgyalások elakadtak.³¹³

³¹³ A *Hitel* szerkesztőségének névsorában már 1984-ben is tettek engedményeket a nemzeti demokraták. Csoóri és Csurka is hajlandó volt visszalépni a szerkesztéstől, amennyiben ez az akadálya az engedélyezésnek. Ugyanakkor a rendszerkritikus lapszerkesztésről természetesen nem tudtak eltekinteni. A pártvezetés úgy vélte, hogy az írószövetségi közgyűlés botránymentes lebonyolítása újabb két évre nyugalmat biztosít számukra, mivel nem lesz az íróknak olyan hivatalos fóruma, hol felléphetnek a lap érdekében. Nem tudhattak a Donáth Ferenc által szervezett monori találkozók előkészítéséről.

3. Az Agitációs és Propaganda Bizottság a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának előterjesztése alapján 1984. május 15-én állást foglalt magyarságkutató csoport létrehozásáról az Országos Széchényi Könyvtár keretében. A csoport feladata a külföldi magyarság – a környező országokban élő magyar nemzetiségek és a nyugati szórványmagyarság – helyzetének komplex, összehasonlító vizsgálata, az erre vonatkozó hazai kutatások összehangolása, dokumentáció gyűjtése és gondozása, a külföldön élő magyarságot érintő politikai döntések és állásfoglalások, a tájékoztató munka tudományos háttérének biztosítása. A csoport tevékenységének tartalmi irányítását Tudományos Tanács fogja ellátni, előreláthatólag az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének főigazgatója elnökletével, amelyben képviseltetik magukat a Központi Bizottság illetékes osztályai, a Külügyminisztérium és a Magyar Tudományos Akadémia.

4. A környező országokban élő magyar nemzetiségekkel kapcsolatos hazai feladatok és intézkedések politikai összehangolása céljából korábbi kezdeményezés alapján 1984. november 1-én operatív bizottság alakult a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális, Külügyi, Agitációs és Propaganda Osztályai, valamint a Külügyminisztérium és a Művelődésügyi Minisztérium képviselőinek részvételével.

5. Az Erdély története című összefoglaló munka elkészült, arról korábban adtunk tájékoztatást a Politikai Bizottságnak is. A könyv kiadási munkálatai azóta megkezdődtek, 1985 második felére várható a megjelenése.

II.

A beadvány aláírói között több olyan személyiség szerepel, akik a környező országokban, elsősorban Erdélyben és Szlovákiában élő magyarság helyzetével összefüggésben a realitásokkal nem számoló, esetenként nacionalista nézeteket vallanak, s akik nyilatkozatai és tevékenysége károkat okozott a Magyar Népköztársaság külpolitikai érdekeinek.

Az irodalmi élet egy része évek óta „határozottabb fellépést” sürget a magyar kisebbség helyzetében bekövetkezett rosszabbodás megállapítása érdekében. Felfogásuk szerint a szomszédos országok nemzetiségpolitikai gyakorlatának „nyilvános bírálata” mérséklő hatást gyakorolhatna az erőszakos asszimilációra irányuló törekvé-

sekre. Korábban abban marasztalták el az MSZMP-t és a kormányt, hogy „közösséget tanúsít” a határokon túl élő magyarság sorsa iránt, „nem teljesíti kötelezettségeit” jogaik védelmében. Álláspontjuk az utóbbi időben annyiban módosult, hogy a fő hangsúlyt az értelmiség „sajátos felelősségére” helyezik: a művészek és tudósok cselekvési lehetősége – hangoztatják – „nem ugyanolyan”, mint az államé, nyíltabban tudnának fellépni a kisebbségek védelmében. Ez a szemlélet visszatér a beadványban is, mely amellet szál síkra, hogy a kisebbségek kérdésében „hivatalossá kell tenni az érzékenység jogát”, s ennek megfelelően folyóiratainkban teret kell adni a nemzetiségekről való „elmélyült gondolkodás” termékeinek.

A beadvány aláírói által képviselt nézetek az alkotó értelmiség szélesebb köreinek felfogását is tükrözik a magyar nemzetiségek helyzetéről és a teendőkről. Gondot okoz, hogy sokan közülük a nemzetiségi kérdést a szomszédos országokban végbemenő politikai folyamatoktól elszakítva, a magyarság problémáira leszűkítve közelítik meg, és hajlamosak a nemzetiségi politikában bekövetkezett torzulásokat a szocializmus politikai rendszerének fogyatékoságaira visszavezetni. Figyelmen kívül hagyták a Magyar Népköztársaság cselekvési lehetőségeinek korlátait, nem érzékelik azt, hogy a szomszédos országok nemzetiségpolitikai gyakorlatának nyilvános bírálata hazánk elszigetelődését vonná maga után a szocialista közösségen belül, de szélesebb értelemben is, alapul szolgálna olyan gyanúsítások számára, hogy a Magyar Népköztársaság nem fogadja el a második világháborút követően létrejött határokat.

Az irodalmi élet egy része hosszabb ideje úgy érzi: véleményük, javaslataik itthon nem rendelkeznek fórummal, nincs befolyásuk az intézmények működésére; a „sorskérdésekkel” foglalkozó publicisztikai írásaik visszhangtalanok maradnak, vagy éles elutasításban részesülnek a párt részéről. A kisebbségek helyzetét érintő fellépéseikben ezért együttműködés kialakítására törekedtek a nyugati magyar emigrációval, sőt bizonyos akciókban egységfrontot alakítottak ki a hazai ellenzéki-ellenséges csoportokkal is.

A nemzetiségi kérdés kapcsán a szélesebb közvéleményben is fokozódó aggodalom tapasztalható, főleg az erdélyi magyarság helyzetét illetően. Növekszik a nacionalista indulatok terjedésének veszélye, amit az imperialista propaganda tudatosan is szít. A Magyar Népköztársaság cselekvési lehetőségei tekintetében sok a félreértés és

az illúzió. Ehhez hozzájárul az is, hogy a Művelődéspolitikai Munkaközösség 1974-ben közzétett állásfoglalása a szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus kérdéséről ma már kevés támponttal szolgál a környező országokban végbemenő folyamatok megértéséhez, a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban jelentkező mai problémák megválaszolásához.

2. A beadvány aláírói nem képviselnek egységes csoportot. Ezt javaslataik mérlegelése során is messzemenően figyelembe kell venni. Többségük kétségkívül tisztességes szándékú, és a határainkon túl élő magyar nemzetiségek iránt érzett őszinte aggodalom miatt írta alá a beadványt.

Ugyanakkor az aláírók közül néhányan a levelükben említett és az Aczél elvtárrsal folytatott beszélgetések során is hangoztatott tisztességes szándékaik ellenére is részt vesznek ellenzéki akciókban, illetve publikációikkal, nyilvános fellépéseikkel a politikai szövetség elemi normáit sértik. (A legutóbbi hetek ilyen akciói közül pl. meg kell említeni Csoóri Sándor részvételét a Popieluszko-ügyben született szolidaritási nyilatkozatban; Nagy Gáspár Új Forrás-beli versét; Czine Mihály értékrendünket megkérdőjelező felszólalását a debreceni irodalmi napokon stb.)

Velük a lényegi kérdésekben fennálló politikai-szemléleti különbségek miatt további párbeszédek kell folytatni. Ilyen szempontból is mérlegelni kell a beadványban foglalt javaslatokat.

3. A beadványnak a részben már magvalósult, illetve megvalósítható kezdeményezéseit (pl. Erdély története, Bethlen Alapítvány stb.) visszaigazolván, az aláírókka való további párbeszéd és az ügy lezárása érdekében a következőket javasoljuk:

Nem tartjuk indokoltnak és lehetségesnek a Minisztertanács mellett külön bizottság létrehozását a határon túl élő magyarság ügyében teendő lépéseink összehangolására. A KB apparátusa érintett osztályai és az illetékes állami szervek, főhatóságok bevonásával létrehozott, már működő bizottság a szükséges koordinációt biztosítani tudja. Ennek a bizottságnak a létét és működését sem indokolt azonban publikussá tenni. Ugyanígy szempontból nem tűnik elfogadhatónak „független” értelemiségek bevonása a koordináció feladatainak ellátásába. Elképzelhetőnek tartanánk azonban, hogy az alkotó értelmiség képviselői meghívást kapjanak a Széchenyi

Könyvtárban létesülő magyarságkutató csoport tevékenységét irányító Tudományos Tanács bizonyos üléseire.

A beadvány több ésszerű elképzelést fejt ki, amelyek megvalósítása az adott lehetőségek határain belül is jól szolgálná a magyar kisebbségek helyzetének javítását, hazánkhoz való kötődésük erősítését. A határokon túli magyarság anyanyelvi művelődésének és általános tájékozódásának elősegítése érdekében indokoltnak tartanánk a Kossuth Rádió és a Magyar Televízió sugárzási teljesítményének növelését, hogy adásaik az egész magyar nyelvterületen foghatók legyenek.

Indokoltnak tartanánk a közép-kelet-európai térség történelmével, a magyar népnek a szomszédos népekhez fűződő kapcsolataival foglalkozó marxista szellemű művek idegen nyelvű terjesztésének javítását a durva történelemhamisítást tartalmazó román propaganda ellensúlyozására.

Javaslat a Politikai Bizottság állásfoglalására

A Politikai Bizottság tudomásul veszi a Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály jelentését 19 értelmiségi által Kádár János elvtárshoz intézett beadványban foglalt javaslatok ügyében.

1. A Politikai Bizottság megbízza a Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályt, hogy a jelentésben foglalt szempontok szerint az illetékes állami szervek bevonásával folytasson további tárgyalásokat a Bethlen Alapítvány létrehozására, továbbá az új irodalmi folyóirat alapítására vonatkozó kezdeményezésekről. Mind a Bethlen Alapítvány létrehozására, mind pedig a tervezett folyóirat létrehozására azonban csak olyan feltételek mellett kerülhet sor, amelyek garanciát jelentenek politikai és művelődéspolitikai céljaink maradéktalan érvényesítésére. Mind az alapítvány, mind pedig a tervezett folyóirat létesítésével kapcsolatos kérdésekről a Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály 1985. I. negyedévében a KB Agitációs és Propaganda Bizottságának tegyenek jelentést.

2. A Politikai Bizottság kívánatosnak tartja a műszaki feltételek megteremtését ahhoz, hogy a Kossuth Rádió és a Magyar Televízió adásai az egész magyar nyelvterületen foghatók legyenek. Megbízza az Agitációs és Propaganda Osztályt, hogy az ehhez szükséges tárgyi és pénzügyi feltételek megteremtéséről kezdjen tárgyalásokat

az illetékes szervekkel, s 1985. II. félévében terjesszen elő ilyen irányú javaslatokat a Politikai Bizottság számára.

3. A párt propagandamunkájában az eddiginél is nagyobb figyelmet kell fordítani a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos ideológiai problémákra. Az állásfoglalás alapján célszerű megvizsgálni a közoktatás és felsőoktatás tananyagainak a nemzeti-nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos szemléletének és egyes megállapításainak összhangját a történelemtudomány újabb eredményeivel, politikai-külpolitikai érdekeinkkel.

4. Külföldre irányuló propagandánkban nagyobb figyelmet kell fordítani történelmi múltunk hiteles, marxista bemutatására, a közép-kelet-európai népek történelmi múltját meghamisító, nacionalista beállítások leleplezésére. Külföldi propagandánk ilyen irányú feladatairól a KB Agitációs és Propaganda Osztálya 1985. II. félévében terjesszen jelentést az Agitációs és Propaganda Bizottság felé.

A Politikai Bizottság megbízza Aczél György elvtársat, hogy ismét fogadja a beadvány aláíróit és ismertesse velük a javaslataikkal kapcsolatos álláspontunkat.

Tétényi Pál

KEGYELMI PILLANAT – MONOR

Majd egyéves előkészítő tárgyalások eredményeképpen 1985. június 14–16-a között tartották meg az első monori tanácskozást,³¹⁴ melynek jelentőségét sokan, részben tévesen, az 1943-as Szárszói Konferencia súlyához mérték. Donáth Ferenc ellenzéki „csúcstalálkozóknak” képzelte el az általa még 1984-ben szervezni kezdett találkozót. Donáthnak kiegyensúlyozott kapcsolata volt mind a nemzeti demokratákkal, mind a polgári radikálisokkal. Koordináló szerepét egyik oldalon sem kérdőjelezték meg. Az előkészítés során három csoport képviselői egyeztették a megbeszélendő témákat: a nemzetiek részéről Csoóri Sándor és Csurka István, a polgári radikálisoktól Kis János és Kenedi János, az úgynevezett „függetlenek” részéről, mely elnevezés nagyobb részt a reformközgazdászokat jelölte, Bauer Tamás és Mészöly Miklós.

1985-re már megérett az idő ahhoz, hogy az rendszerkritikus csoportok átfogó, alternatív politikai program összeállításában gondolkozhassanak. Kikristályosodtak azok a különbözőségek is, melyek a nemzeti demokraták és a polgári radikálisok elképzelései között vitatott pontok lehettek. A monori tanácskozás egymás gondolatainak megismerése és megvitatása céljából jött létre. Nem véletlenül emelte ki megnyitójában Donáth Ferenc, *„gondolatainkat kicserélni jöttünk össze, mivel nyomós körülmények sürgetik, hogy keressük a kiutat társadalmunk romló állapotából és az ország nehéz helyzetéből. Ez jogunk és kötelességünk is. Az országban nő a feszültség, és erősödik a bizonytalanság.”*³¹⁵

Az előkészítők megállapodtak abban, hogy négy előadás hangzik majd el a tanácskozáson, melyeket opponensi hozzászólások és vita követ. Két előadó a nemzeti-

³¹⁴ Azért jelzem első monori konferenciának, mert majdnem létrejött egy második is, mely végül nem valósult meg.

³¹⁵ A monori tanácskozás stencilezett anyaga, 1985. szeptember. A szerző birtokában.

ek köréből került ki, Csurka István és Csoóri Sándor, a polgári radikálisokat Kis János, a közgazdászokat Bauer Tamás képviselte. A négy előadás megpróbálta felölelni a legfontosabb társadalmi és gazdasági kérdések körét, így végeredményben a magyar társadalom látteletét formálta meg. Az előkészítők megegyeztek abban, hogy a tanácskozás menettrendjének betartása, illetve a vita elhúzóódását megelőzendő, csak 45 főt hívnak meg. A résztvevőknek egyharmada került ki a nemzetépítő demokraták köréből.

Az alábbiakban ismertetésre kerülő dokumentum Csurka István előadása a monori tanácskozáson, amely részletes és konkrét áttekintését adta az 1945 és 1956 utáni magyar társadalmi fejlődésnek, és meghatározta az előrelépés lehetséges irányait. Csurka úgy vélte, hogy 1956 után létrejött egy sajátos kompromisszum a társadalom és a hatalom között, mely a nyolcvanas években is fennáll, de azt át lehet és át kell alakítani. A rendszerkritikus ellenállást át lehet formálni valódi rendszerellenzéki programmá, ám ez nem lehet pusztán teoretikus ajánlás a társadalom felé, hanem konkrét cselekvési program megalkotására van szükség.

A nemzetiek a nyolcvanas évek közepén építkezést, a polgári radikálisok szembenállást és erodálást ajánlottak a társadalomnak. A monori tanácskozás egyértelművé tette az utak különbözőségét, és annak felismerését is, hogy mind a stratégiai célok, mind a taktikai eljárások eltérőek a két tábor között.

A nemzeti demokraták 1985 nyarán rendelkeztek egy legális, civil szervezettel, a Bethlen Gábor Alapítvánnyal, mely a nemzeti kisebbségek jogvédelme mellett a nemzeti sorskérdések széles palettájának bármely területén megnyilvánulhatott, véleményét nyilváníthatott, anyagi és erkölcsi forrásai, tekintélye és hiteles megszólalásai voltak. Fel tudta mutatni azokat az alternatív értékeket, s az azt megjelenítő személyeket, akiket addig a politika nem engedett a nyilvánosság elé, és a civil szervezet elismerésén keresztül példaként tudta állítani a társadalom elé.

Bár nyilvánossági fórumuk egyelőre nem volt – a *Hitel* engedélyezése még húzódott –, ám a kisebb folyóiratok, a vidéki közéleti lapok rendszeresen hírt adtak az Alapítvány akcióiról, közölték a nemzetiek cikkeit, tanulmányait.

Monoron szűk körű megbeszélés zajlott. A vita, az elhangzott előadások, aránylag jó értékelést adtak az ország állapotáról, de nem alkottak cselekvési programot.

CSURKA ISTVÁN:

ÚJ MAGYAR ÖNÉPÍTÉS³¹⁶

A mai magyar társadalom kultúrája egy vesztes, agonizálgató és ugyanakkor önki-zsákmányoló és idegbeteg társadalom kultúrája, egy úgynevezett quasi-kultúra. Ennek a kultúrának éppen az a legjellemzőbb tulajdonsága, hogy a maga quasi mivoltában maga is besorol, s nem is utolsó helyen, a társadalom betegségei közé. A kultúrának ez a quasi mivolta fejezi ki leginkább a nemzet vesztes voltát, függetlenség – és szabadság – hiányát. Mint a halálos beteg, akinek vannak jobb napjai, világosabb pillanatai, ez a kultúra is képes ragyogó teljesítményekre; létrehoz, kiforr, kiizzad és kiállít magából értékes alkotásokat – noha egyre kevesebbet –, de nem képes rendeltetésszerű működésre. Valamely kultúra rendeltetésszerű működésén a huszadik század végén is csak azokat a hagyományos megfeleléseket érthetjük, mint amelyeket az elmúlt korok és társadalmak kultúrájának minősítésekor a tudományok már meghatároztak, vagyis, hogy a kultúra milyen erővel fejezi ki, hatja át a társadalmat és megadja-e a korszerű válaszokat. Egy egészséges nemzeti kultúrának sajátosnak és összetéveszthetetlennek kell lennie, saját kérdésekre saját válaszokat kell adnia. Ha ebből a szögből tekintjük a mai magyar kultúrát, csak azt állapíthatjuk meg, hogy nem működik rendeltetésszerűen.

Ez természetesen nem kirívóan egyedi jelenség a mai Európában, amely tele van vesztes államokkal, amely egészében véve maga is szörnyű nyomás alatt van és beteg. A mai magyar társadalomnak van azonban egy sajátos, csak reá jellemző betegsége.

A mai magyar társadalom a rossz, egyoldalú, megalkuvó, de ugyanakkor sok vonatkozásban eredményes és hasznos kényszerbetegség társadalma. Ez a kényszerbetegség a forradalom és szabadságharc leverése után köttetett. A magyarság ekkor

belekenyszerült ebbe, de ez az alku nem volt teljesen haszontalan és eredménytelen. A nemzet kapott is. Az a bizonyos „legvidámabb barakk” titulus ennek a kényszerbetegségnek eredményeként ragasztódott rá az országra, joggal. Az élet a 60-as, 70-es években itt valóban emberibbé és elviselhetőbbé vált. Egy-egy pillanatra és egyes rétegek számára még a fogyasztói társadalom anyagi bőségének a legalacsonyabb foka is elérhető közelségbe került. A kulturális élet is pezsegni kezdett. A határok majdnem felnyíltak. Mindennek azonban nem kis ára volt, mert minden voltaképpen az ideiglenesség és a napról napra élés csodaváró és rémült szájatátása közepette, a képtelenség talaján, avagy inkább színpadán játszódott le. Egy nagy cefréskád, egy vastag földővel letakart dézsá és ezen a deszkafedő, az erjedő lé fölött folyt percről percre a táncikáló, vidám barakk-élet. 1956. november 4-e után ebbe a dézsába hánytak bele mindent: vért, hősi halált, munkástanácsot, a forradalom gyönyörű mámorát, az egyhetes szabadság extázisát, az öntudatot, majd valamivel később az akasztottak ezreit és a börtönviseltek megveretéseit és megaláztatásait, s az egészet lefödtek felejtéssel. Az alku legfőbb kikötése volt ez: felejts, hallgass! „*Aki nincs ellenünk, az velünk van*” – mondta Kádár János. Ám nem ellenük lenni csak úgy volt képes az ember, ha felejtett, ha kitörölte az emlékezetéből azokat a napokat, szájából, lelkéből a szabadság ízét, az utcasarki szózat-éneklést, és nem beszélt gyermekeinek az akasztott barátról. Nemzedékek nőttek fel makacsul hallgató szülők oldalán. S a hatalom – nem mondjuk, hogy a győztes, mert nem volt az, csak győztesnek kinevezett, kényszer-győztes – kegyes volt. Tessék ezen a placcon, ezen a fedőn új életet kezdeni. Majdnem mindent szabad, csak a fedőt emelgetni nem, alákukucsálni nem.

Mostanra azonban – s ez már a mai magyar társadalom egyedi betegségtünete – ez a fedő, a dézsában megindult erjedés hatására, meg egyszerűen a természet rendjéből következően, elkorhadt és elrothadt. A szagok, a hullabűz és a mérges gázok már felpárolognak és felbőffenek.

S mindenkinek, aki fent ágál, táncol, átkozódik vagy konformistáskodik, avagy egyszerűen csak éli szürke mindennapjait a fedőn, az az érzése, hogy a fedő beszakad alatta és belezuhan az iszonyatos, bűzhödő lébe. A hősi halottak, a kivégzettek temetetlen hulláinak és a sok elintézetlen, félrelökött nemzeti szerves anyag keservesen

³¹⁶ A monori tanácskozás stencilezett anyaga, 1985. szeptember. A szerző birtokában.

megegyedt levébe, s bele fog fulladni, mert senki nem lesz, aki kihúzza őt onnan – „a sírt, hol nemzet süllyed el, népek veszik körül”... – mert iszonyodva fordul el mindenki a Hieronimus Bosch-i jelenettől.

A magyarság átélte már ehhez hasonlót. Az 1867-es kiegyezés után is felpezsdült az élet, Magyarország a Monarchia egyik központja és súlypontja lett, de a kiegyezést, az alkut megkötő magyar vezető osztály éppen úgy a megoldatlan nemzetiségi kérdés és a korhadt társadalmi rendszer fölött élte tivornya életét, mint ez a mai. Annak a dézsafödőnek a beszakadása a mélybe rántotta az egész Szent István-i Magyarországot, az hozta meg Trianont. Ez a most esedékes beroggyanás pedig még ennél is végzetesebb fenyegetésű: az önálló magyar nemzeti lét teljes megszűnése.

Az a tény, hogy itt '56 óta minden erre az elhallgatásra, azaz hazugságra épül, s hogy ennek mindenki részese, haszonélvezője, akármelyik oldalon áll is, azt eredményezi, hogy ma már senki nem is mer megmoccanni sem ezen a korhadt silófödőn. Minden áll, mert a szereplőnek, a statisztának éppen úgy, mint a bonvivánnak az a kényszerképzete, hogy a deszka egyetlen határozott mozdulattól is beszakad. Ez a beteges félelem még azokra a gyér létszámú fiatal nemzedékekre is átragadt már, amelyek valójában nem felelősek. Ők is tartózkodóan viselkednek, mert nincs is más lehetőségük, hacsak nem leugrani a fedőről a hazátlanságba, a semmibe. Üvegesedő szemmel, bénán áll ez a nemzet most itt Európa közepén, s a deszka pedig szépen korhad és rothad alatta. Itt semminek sincs legalitása, itt minden mozdulat félszeg és visszafogott, csak olyan, mintha mozdulat volna. Lehet más, mint quasi-kultúra ezen a deszkán?

1956 és ami utána következett a magyar történelem máig fel nem mért, a maga valójában fel nem fogott váltóállítása. A forradalomnak nemcsak hogy a története nincs kellőképpen feldolgozva, hanem történelmi fordulópont jellege sincs kimutatva, s talán még csak megsejtve sem a gondolkodásban. Szép és komoly szavak persze elhangzottak, de a forradalom és a forradalom leverésének fordulópont jellege már csak azért sem lehet kimutatva, mert hiszen a dolog lényege – legalábbis a felszínen – az volt, hogy folytatódott, restaurálódott, ha humánusabb formában is, a szovjet típusú rendszer, a szocializmus. Amellett ezekről a dolgokról itthon nem lehetett nyilvánosan gondolkodni, a nem nyilvánosságra szánt gondolkodás pedig éppen a nem

nyilvános voltával érezte a folytonosságot: azt, hogy nem változott semmi. Pedig minden megváltozott. 1956 november 4-e óta a magyarság nem a saját történelmét éli. Ilyen fordulat még egyetlenegy háború vesztese után sem következett be. Ez a fordulat ugyanis a lelkekben állt be. Meglehet, nem vizsgálható szigorúan tudományos módszerekkel, meg lehet, hogy jobbra csak művészi érzékelés által felfogható és éreztethető, mégis elsőrendű történelemalkotó tényező valamely nép lelki hozzáállása, viszonyulása egy bizonyos korszakhoz, állapothoz, helyzethez, önmaga viszonyaihoz. Mind vereségeket, mind győzelmeket átélhet egy nemzet nagyjából azonos lelki tartással. 1956 után a magyarságnak nem a viszonyai és a helyzete fordult meg soha nem tapasztalt módon, hanem a lelke. A viszonyulása saját magához, történelméhez. A magyar lélekben minden érvénytelenné vált. A vidám barakkban nihilisták vigadoztak.

1945-ben, a magyar történelem addigi legnagyobb átállításakor, az ezeréves Magyarország porbahullásakor, amikor az ország elvesztette a háborút és felszabadult – egyszerre! –, nem szakadt meg a magyar lelkekben a folytonosság tudata. Sem azokban, akik vesztettek, sem azokban, akik felszabadultak. A nemzettest egyik része vesztett és elhalt, a másik része új erőre kapott és megelevenedett. Mind a két folyamat végzetes erejű volt. Az is pillanatokon belül kiderült, hogy az ország voltaképpen csak az egyik függőségből a másikba került át. Mindez együtt azonban éppen a társadalmi változások óriási horderejénél fogva nem szakította meg a saját történelmi folytatódását. Egyszerre vesztésként és felszabadulva. Ami akkor történt, az egyszerre volt külső erőszak által kikényszerítve és egy nagyon széles és nagyon szenvedélyes népi akarat által végbeive! A földhözjuttatott paraszt, a munkaszolgálatból, haláltáborból hazavergődött zsidó bizakodással, reménnyel nézhetett a jövőbe. A saját jövőjébe. S még akkor is, amikor a nemzet nyakára ültetett bábok elkezdtek véres és egyetlen színjátékukat a politikai porondon, még az iszonyatos szenvedések és megáláztatások közepette sem támadhatott a nem-a-saját-életemet-élem érzete a megálázott magyarságban. A helyzet annyira nyilvánvalóan képtelen lett, annyira erősza-
kos, hogy a milliók csak mint egy, az Isten által rájuk mért purgatóriumi korszakot – amit túl kell élni és túl is lehet élni, akármennyire is nem látni még a végét – élhették át a Sztálin-Rákosi névvel jelzett uralmat. A nemzet belső szervezete, öntudata,

ha nem is érintetlen és sértetlen, de valójában ép maradt. S éppen mert ép és lényegileg lelkében szuverén maradt, tudta véghezvinni 56 lélegzetelállító, világraszóló csodáját. Felkelt, felegyenesedett; s ha csak két hétre is, de nyilvánvalóvá tudta tenni, hogy ennek a kicsiny darab európai földnek jogos ura, méltó művelője, s hogy szavának, jellemének, gondolatainak tisztas helye van az európai népek parlamentjében. S éppen mert a forradalom ilyen volt, rendkívüli világesemény, e világ uralmi rendszereit és az uralmi rendszerek lényegét megvilágító, leleplező rakétafény, mert tragikusan szép és nagyszerű volt, egyszeri és megismételhetetlen, mert egy nemzet élni akarásának utolsó fellobbanása volt, éppen ezért, ami utána következett: a bukás, az eltiprás, a magára maradás is végzetes volt. Csak az lehetett.

Aki eladdig csak magányos zseni tragikus sejtelve volt, hogy tudniillik „kompország” vagyunk, végzetesen magunkra hagyottak, porszemek, vagonkérdés, az most milliók számára vált kézzelfogható valósággá. A lánctalpak legelembibb emberi mivoltában taposták le a magyarságot. A jelentéktelenség tudatát és a kilátástalanságot mintázták bele roppant tank-súlyukkal a magyar lélekbe. A nihilt.

A magyarság ebben a korszakában hagyott fel évszázados magatartásával, azzal a hovatovább már nemzeti sajátosságának ítélt ellenállási formájával, ami eladdig – legalábbis részben – a fennmaradását biztosította (és persze gátolta is a haladásban), a passzív rezisztenciával.

Hogy miért? Mert már annak sem látta értelmét.

Ez a magyar lélek 56 utáni páfördulása. Ez az az eddig még meg nem világított rettenetes fordulat, ami a magyar történelemnek ezt a szakaszát élesen elválasztja minden előzőtől. Eme korszak elemzésekor, kultúrájának vizsgálatakor és a jövő tennivalóinak meghatározásakor csak ebből lehet elindulni.

Természetesen nem lett mindenki nihilista. Az élet ment tovább. Az anyák gyermeket szültek. De ettől a legázolástól kezdve, akár tudva, akár tudat alatt minden magyar tettben, munkamozdulatban, minden hegedűszóban, minden szülésben és minden abortuszban benne volt a végső kiábrándulás és eltehetetlenülés, a kilátástalanság és a megalázottság nihilje. A gazdagodásban, a vagyonszerzésben, az ellenállásban és párttitkári munkában, a papi imában és a besúgóí jelentésben egyaránt benne volt és benne van ez a tank-nyomaték. A „nincs mese”. Az „ez van”.

A mai magyar élet minden örülete, lehetetlensége, tudathasadásossága ebből az évszázadok óta begyakorolt életmentő magatartástól való elfordulásból, ebből a végső elkeseredésből, mely már még a végső elkeseredést is értelmetlennek és hiábavalónak tartja, vezethető le. A disszidálási hullámok, a gyermekszülési hajlandóság végzetes elapadása, a mértéktelen iszákosság és a kiugróan magas öngyilkossági arányszám, a nemzeti mivolt iránti nagyfokú közömbösség mind-mind innen ered.

Ez a mai magyar élet alfája. Minden törekvésnek, amely meg akarja állítani a magyarság szellemi elsvárosodását, amelyik új horizont felé óhajtja vezetni vagy legalább az arra vezető út tekintetében javaslatokat akar tenni, ennek tudomásul vételével kell munkálkodását elkezdenie, ennek a szomorú ténynek számbavételével kell kitűznie saját feladatait.

Ez aztán mindjárt nem csak azért üdvös, mert a „dolgokat a maguk mivoltában” tekinteni mindig célravezető, hanem azért is, mert nagy felszabadító és lendítő erővel bír. Ez a szomorú tény ugyanis nem csupán szomorú. A magyarság nagy fordulatában, évszázados, begyakorolt magatartásának feladásában kétségkívül benne van az önfeladás, a végső hullásba való beletörődés megannyi jellemző eleme, de van benne pozitív elem is. Avagy talán nem éppen ez a megtartó passzív rezisztencia fékezte le itt a társadalmi haladást, az országépítést? Ami megtartott a századokon át, az ugyanakkor bele is kötött az ázsiai mozdulatlanságba, a „magyar ugar”-ba.

No, persze ez így túlságosan egyszerű és túlságosan szép. Mert a magyarság, sajnos most nem valami pozitív irányulásra, előre néző tevékenységre váltotta át eddigi passzív rezisztenciáját, hanem csupán föl hagyott vele, s egy még mélyebb kilátástalansággal, egy teljesen céltalan nihilizmussal cserélte fel – de fel hagyott vele. Ezt kell megragadni! Ebben van meg az előre mozdulás lehetősége, ígérete.

A passzív rezisztencia nem volt más, mint egy nagy megátalkodottság, makacsság. Aki rászokott, nemigen tudta abbahagyni még akkor sem, amikor már értelmetlen volt. A „csakazértis”, a konok ellenzékiesség, a semmire sem tekintő, bőszen kuruczodás, a nyitottság lebecsülése mind-mind passzív rezisztencia származék. A nihilista viszont nem konok és nem makacs. Vele talán, könnyebb lesz boldogulni.

Aki az 56 utáni magyarság életével, sorsával, társadalmával és kultúrájával foglalkozik, látnia kell, hogy ez egy új érzületű, a régebbinél tartástalanabb, képlékenyebb,

de ugyanakkor – éppen mert a szocializmus rengeteg ócska, rossz társadalmi betegségből mégiscsak kikezelte – a jóra, a demokráciára, az előre nézésre jobban megszervezhető lett. Hiába, hogy a nagy nihil minden mögött ott van, mégsem mindenki nihilista ebben az országban. Kis közösségek, kevesek szívéből kisugárzó jóakaratok már jobban át tudják hatni ezt a merevségből lassan kigyógyuló népet. Talán arról van szó, hogy a mai magyarság ezzel a nagy történelmi fordulással az eddigi hátra néző, múltba meredő voltából most mintha egy előre forduló testhelyzetet vett volna föl – de ez még csak testhelyzet. Az üres tekintet még a semmibe réved. A feladat az, hogy emelje föl a fejét.

Ezek után pedig nézzük a kultúrát, illetve azt a folyamatot, amelynek során ez a fentebb már elkeresztelt quasi-kultúra kialakult. Először is azokat a társadalom szerkezetében, összetételében beállott változásokat kell számba vennünk, amelyekből ez a quasi-kultúra kihajtott. A legfontosabb ebben a vonatkozásban a magyar társadalom paraszti társadalom voltának a megszűnése. A régebben a nemzet felét kitevő paraszti részarány éppen ezekben az években zsugorodott az egyötödnél is kisebb arányra. Ma kevesebb elsőrendűen mezőgazdaságból élő ember van az országban, mint budapesti lakos. Valódi paraszt pedig, amire néhány évtizede még mint nemzetfenntartó elemre hivatkozott a népi irodalom, s nem is csak az; még kevesebb.

A paraszttársadalom eljelentéktelenedésével természetesen a paraszti kultúra is és a paraszti kultúrának az egész kultúrában elfoglalt helye is összezsugorodott. A folyamat feltartóztathatatlan és korral járó szükségszerűség volt. Akkor is bekövetkezett volna, ha másmilyen társadalmi berendezkedés vagy uralmi helyzet van az országban. Legfeljebb az értékpusztulás nem lett volna ilyen totális, ha mindez nem a szörnyű letipratás utáni kiábrándulásban történik. De ott történt. S így az elpusztított, szétvert, betagosított, elgépiesített régi magyar paraszti kultúra helyébe állt egy új, öntudatos – most már nem paraszti, hanem mondjuk földművelői vagy szövetzeti – kultúra, magatartás, viszonyulás az új helyzethez. A falu nem vitte be az erkölcsét a térszbe. Aki pedig a városba menekült a megélhetésért, aki a kétlakosság szörnyű keresztjét volt kénytelen a vállára venni, még az apját is megtagadta inkább, csak

ne kelljen a szétvert világra emlékeznie. Itt aztán aratott a nihil. Együttműködött vele, suhogtatta a kaszáját a borzasztó önkizsákmányolás, a városba érkező megalázott tanácstalansága, magárahagyatottsága, kiszolgáltatottsága, a kocsmá, a fekete vonat, a munkásszállások embertelen sivársága. És az a végtelen kilátástalanság, ami egy ilyen páriára minden hajnalban ráköszönt, amikor fel kellett ülnie a vonatra, amelyik legalább egy hétre elszakította asszonytól, gyerektől, tanyától. Miért élt, miért dolgozott az ilyen ember? A betévő falatért. Ekkor már nem volt szüksége arra a kultúrára, arra a műveltségre és arra az erkölcsre, amivel helytállt a kubikgödörben, amivel a falu egykori társadalmában megbecsülést és szerepet szerzett magának. Sivár, kultúra alatti életet élt és él még ma is ez az ember. Milliós csoportról van szó. Tömegről, amelynek egyszerűen nincs igénye sem a kultúrára; nemcsak azért, mert nincs rá ideje, nincs szabad ideje, hanem egyszerűen azért, mert az elsvárosodásnak arra a fokára jutott el, abba süllyedt bele, amelyekben már a legegyszerűbb kulturális tevékenység is elérhetetlen magasságban fekszik. Ez az ember alig tud írni, olvasni. Ez az ember jóformán nem is érti azt a nyelvet, amelyet a fölöttes rétegek beszélnek.

Léha és felelőtlen, sőt mi több, cinikus minden kulturális program, minden kezdeményezés, amelyik nem ennek a lét alatti létben vegetáló rétegnek a megindításával, elemi igényeinek a felcsiholásával kezdi.

Természetes, hogy elsősorban az életkörülményein kell változtatni ahhoz, hogy megindulhasson a művelődés útján. Először is emberszámba kell venni. Önállóságot kell adni nekik, olyan szervezetek, intézmények létrehozásával vagy felélesztésével, amelyek értük vannak. Kezükbe kell adni a munkásszállásaikat, meg kell szüntetni kizsákmányolásukat, önkizsákmányolásukat, olyan munka- és bérviszonyokat kell teremteni, amelyik nem igényli a marathoni túlmunkát. Meg kell tanítani őket élni.

Mindez – még egyszer hangsúlyozom –, nemcsak elemi erkölcsi kötelesség és nemcsak egy demokratikus mozgalom becsületbeli ügye, hanem ezen túlmenően alapkérdés is. Ez a széles és elesettségekben származó réteg ugyanis éppen az egykor nemzetfenntartónak nevezett, és ezt a szerepét valójában be is töltő parasztság helyébe következett, és mint ilyen, most is meghatározó jelentőségű a nemzet kulturális életének, arculatának megítélésekor. Ez az a roppant nehezék, amit a magyar társadalom cipel. Ez a réteg ugyanis újratermelődik. Végzetes következetességgel. Ebből

a rétegből származik a kor jellegzetes emberalakja, mondhatni emberi végterméke, az elsivárosodott, életcéltalan, jóformán csak vegetatív létező, hol bunkónak, hol bugrisnak, hol pedig egyszerűen csak ürgének nevezett ember, a massa, amelyik mindent elnyel. Ha ennek a rétegnek az újratermelődését nem sikerül megállítani, akkor a magyar társadalomban egy csúfos kettéhasadás fog bekövetkezni: a társadalom felsőbb rétegei kénytelenek lesznek durva és antidemokratikus intézkedésekkel védekezni és elbástyázódni ettől a „vendégmunkás” rétegtől, ahogyan a nyugati demokráciákban a jobboldali elvakultság akarja megoldani az „arab vagy török” kérdést, vagy ahogyan az apartheid erőszakszervezetei nyomják el a maroknyi fehér kisebbség nevében, az afrikai tömegeket.

Itt milliókról van szó, következésképp milliárdokról. Fel kell világosítani és meg kell győzni az államhatalmat arról, hogy önmagának is elemi érdeke ennek a páriaújratermelődésnek a megakadályozása, ennek a rétegnek a visszaemelése az emberi leg elfogadható élet alsó szintjeire. Célkitűzésre és együttműködésre van szükség.

Ez a legsürgősebb teendő. Pontosan úgy, mint ahogy ötven évvel ezelőtt, vagy még régebben is a földreform volt a létkérdés, most az, hogy éppen ebben a kétséges, végső fenyegetésű helyzetében a nemzetnek ne legyen egy tömeges alsó rétege az emberi létezés alatti életre kényszerülve. A huszadik század végén. Hogy ne álljon ez a nemzet kötésig a sárban.

És még valami. Az 56 utáni kényszeregységről szoltunk előzőleg. Az új kiegyezés haszonélvezőiről. Ennek a rétegnek azonban nem jut semmi ennek az alkunak a jövedékéből. Ez az értelmiségi osztályhatalom felé tartó társadalom mérhetetlenül kizsákmányolja ezt a dolgozó, kétkezi, segédmunkás réteget. A kultúrából, az emberi élet lehetőségéből, a társadalmi elismertetésből pedig egyszerűen semmit sem juttat neki. Ebbe a rétegbe ma beleszületni gyakorlatilag egyet jelent a kilátástalan zsellérsorba való beleszületéssel.

Ma nincs földkérdés. Földje lényegében senkinek sincs. A föld, a vagyon helyébe mára az információ, a kultúra, a szabadidő lépett. Ez az a vagyon, amivel mindenkinek szabadon kellene rendelkeznie, ezt kellene igazságosan, demokratikusan elosztani. Ma viszont információ-nagybirtokosok vannak és információ-zsellérek. Meglehet, ez az állapot legalább annyira veszélyes a nemzet jövőjének alakulása szem-

pontjából, mint a földkérdés megoldatlansága volt annakidején. Nem is indulhat tehát más zászló alatt új magyar szellemi mozgalom, csak ennek a helyzetnek a fel számolására harcba szólítva.

A másik, a megmaradás szempontjából az előzőhöz hasonlóan létfontosságú, átgondolni és áthatni való terület a család és az iskola együttese. Az elmúlt harminc-negyven év, de különösen az 56 utáni kiábrándulások évek éppen a családra, mint intézményre nézve voltak végzetesen romboló hatással.

Pontos és árnyalt megkülönböztetésre van azonban szükség. Óriási hiba, az orvoslást is akadályozó volna a család felborulási jelenségeiért mindenestül akár a politikai rendszert, akár a fentebb vázolt sajátos magyar nemzeti pálfordulást okolni. A család felbomlása, vagy legalábbis felborulása ugyanis világjelenség. A modern élet keretei, a technikai civilizáció és a nők tömeges munkába állása mindenütt a világon átalakítják a családokat. A magyar esetre éppen az a jellemző, hogy ezek, a technikai civilizáció, a robbanásszerű városiasodás, város-feldagadás, vagyis – nagyon vázlatosan szólva – az általános hatóerők éppen akkor lettek a legerősebbek, Magyarország technikailag éppen akkor érkezett bele ebbe a korszakba, amikor a másik sajátosan magyar családdromboló erő, a magyar nihil is a legerősebben hatott.

Magyarországon az úgynevezett konszolidáció korában terjedt el a televízió. Ennek az együtthatását még valószínűleg nem kezdte el vizsgálni a szociológia. Pedig a béna nemzet ott ült szájátva a képernyő előtt és ott felejtette el igazából, hogy mi is történt vele. És ott, a képernyő előtt felejtett el beszélgetni, családi életet élni, hagyományt átadni, ott a képernyő előtt felejtette el a múltját. Beszélt – és hazudott – helyette a doboz.

A család bomlásának végső soron az az oka, hogy a család többé már nem gazdasági egység. Létezése és fennmaradása nincs többé a családfő keresetéhez, vagyonához kötve. És most már valószínűleg nem is lesz soha. Visszafelé nincs út. A régi családszerkezet, a régi család visszaállításáról hiábavaló dolog álmodozni. De mi lehet az új család-összefűző, család-megtartó, család-építő elem? Mit javasolhat a felelősségteljesen gondolkodó nemzeti élcsapat?

Könnyebb a választ megadni, ha előbb a nem javasolható, már idejét és szerepét múlt dolgokat soroljuk fel. Ha tehát a vagyon felett nem diszponál a család, ha végső

soron – ámbr ez sajnos a gyakorlatban sokszor nem így áll – a rangba sem lehet
 beleszületni, ha a munkamegosztásban sem az apa jogán lép bele az utód, akkor mi
 marad? A kultúra. Az emberi minőség. A nemzeti identitás. A műveltség. A munka-
 erkölcs. És egyáltalán, az erkölcs. Együttvéve valami újfajta nemesség. Kölcsön-
 zatokra kész nemessége, mely ha volt valaha, éppen ezekben az években töröltetett ki
 végérvényesen a magyar életből.

Ez persze merő idealizmus és utópia, mégis kimondjuk: legyen a magyar család laboratórium. Dolgozzon ki családi programot a megmaradáson gondolkodó csoportulás. Célszerűt és szerényet, családnak szólót. Oltsa be – Németh László kifejezése – ennek az igényével ezt a most még eszmény és hivatásérzet nélküli széteső félben lévő családot.

Megvan erre a lehetőség annak ellenére, hogy az akadályok barikádszerűek. Milyen laboratórium lehetséges a gyermek több mint nyolc órai napköziskodése és a szülők második-harmadik műszakja és a közben ágáló televízió közepett? Mégis talán valamilyen lehet, ha az igény felkeltődik iránta. Az alap megvan: soha nem tapasztalt gyermek-kultusz van ma Magyarországon azt a kevéske gyermeket, aki megszületik, kényes, sokszor túlzó gondossággal táplálják, öltöztetik, babusgatják a sokszor bizony még egészségesebb rideg-tartásban felnevelkedett szülők. Ezt a most még iránytalan, átgondolatlan szeretetet kellene okos szeretetté nemesíteni. Erre kellene az új programnak rátelepülni.

Ennek az úgynevezett családi kulturális programnak a kidolgozása szakembereket igényel. Megpendítésével mindössze az a célunk, hogy ebbe az irányba tereljük a gondolkodást. Meglátásunk szerint ez legalább annyira fontos, mint a politikai rendszer bírálata.

Az iskola.

Miközben a magyar szellemi élet az 56 utáni letaglózások és megtizedelések után felegyenesedve vagy legalábbis négykézlábra állva úgy-ahogy megőrizte hadállásait, mialatt az irodalomban lassan-lassan minden igazi tehetség és egykor elhallgattatott nagyság megszólalhatott, mialatt végre a legmértőbbak mellére is felkerülhettek a gyémántos kitüntetések és mialatt a kultúra más ágazataiban, a zenében és a képzőművészetben, a színházban és filmben is lezajlott egy hasonló jellegű elrendeződés,

mialatt tehát ez a magyar magas kultúra szépen beleült a quasi-kultúra trónszékébe, végzetes esemény játszódott le az alapoknál. A magyarság elvesztette a magyar iskolát.

S hogy mennyire quasi-kultúra ez a mai, arra nézve legyen elég annyi, hogy a szellemi elitnek egy szava sem volt ehhez a szörnyű történéshez, noha ott folyt le a szeme láttára. A hatalom brutális erővel zúdult be az iskolába. Elfoglalta minden olyan zugát, amit az 50-es években még nem tudott elfoglalni. A tanítót és a tanárt olyan katonai fegyelemre fogta egzisztenciális és hatalmi fenyegetéseivel, hogy az még véletlenül se mert letérni a tanterv idegenbe vezető mezsgyéjéről. Lényegében elvesztett az a nevelő típus, aki még a saját egyéniségével, saját tartásával, példájával nevelt. A pedagógusi pálya – tisztelet a kivételnek! – megszűnt hivatásbelinek lenni. Kihalt vagy visszavonult, de legalábbis nagyon megrikult az a tanárnemzedék, amelyik annak idején egy összekacsintással is éreztetni tudta a különvéleményét a diákkal. Az iskola üzem lett, rossz üzem. Sivár üzem. És a magyar identitást száműzték belőle.

Mit lehet itt tenni ezek után? A hatalmat kiverni nem lehet az iskolából. A nyűzött, megélhetési gondokkal küzdő szerencsétlen pedagógustól patrióta heroizmust, további önfeláldozást elvárni képtelenség. Egyáltalán: a rendőr ott áll az iskolaajtóban. Március 15-én pedig kettőzött őrségben, állig gumibotban is kábítószer fecskendővel.

Ma az iskolába a magyarságot, a nyílt, demokratikus szellemet és a műveltség igényét csak a gyermek viheti vissza, a gyermek, akinek szíve lelke otthon feltöltődött.

Először is, ki kell mondani és tudatosítani kell a társadalomban, hogy ez a helyzet felelőtlenül jövőellenes. Ez a mai iskolarendszer a követelményeivel, felvételi rendszerével, státusz-szimbólaival és persze az egész társadalom alárendelő viszonyai-val nem a magyar jövő szolgálatában áll, hanem éppen azt ássa alá.

A szülőnek el kell fogadnia az iskola nevelési és egyéb elveit, még akkor is, ha nem ért vele egyet. A gyerek nem az ő gyereke többé, hanem a hatalomé, az államé, az iskoláé. Nincs szabad iskolaválasztás, mert csak egyféle iskola létezik. Legfeljebb van jobb – de kérdés, hogy az valóban jobb-e? – és van rosszabb. Van divatos és ke-

vésbé divatos. A legjobb iskolák pedig egy szűk felső értelmiségi és vezetőkéder utánpótlást szolgálnak olyképpen, hogy az alsóbb rétegek gyermekei előtt gyakorlatilag be vannak csukva.

Minderről hallgatnak a quasi-kultúra orgánusai. Ez ugyan nincs nyilvánosan az úgynevezett nagy tabu témák között, de aki ezt megpróbálná szóbahozni, azt felnégyelnék. De hát nem próbálja senki. Ez a legkényesebb kérdés. Az értelmiségen belül is nagy felzúdulás fogadná a tények nyers kitergetését. Pedig bűn erről tovább hallgatni, sőt gyalázni.

Ezzel a gondolattal is be kell oltani a családot; a gyermeked a tiéd, jogod és kötelességed megkövetelni, hogy úgy neveljék, ahogy te akarod. Persze e tekintetben sem a robbantást, a forradalmat, hanem a szívós munkát, a gondolkodást, a jószándékú elmék „összehajlását” javasoljuk. Ez legalább annyira fontos, mint a gazdasági reform. S aránytalanul kevesebbet törí rajta a fejét a magyar értelmiség. Ez rossz luxus.

Az iskola állapotának tárgyalásával már voltaképpen felemelkedtünk abba a régióba, ami vizsgálódásunknak voltaképpen tárgya, vagyis a magyar társadalom kulturális világának szintjére.

Amikor az értelmiség ügyeiről, tevékenységéről beszélünk, először is leszögezzük, hogy egyetértünk Konrád-Szelényi fejtegetéseivel, amelyekben ezt a modern, a létező szocializmus keretei között működő társadalmunkat egy értelmiségi osztályuralom felé haladó társadalomként írják le.³¹⁷ Az értelmiségről, tevékenységéről, kultúra- vagy quasi-kultúratermelő tevékenységéről ma csak ennek a mély és új meglátásnak a saját gondolkodásunkba építésével érdemes beszélni. Az is igaz, hogy ez az értelmiségi osztályuralom a munkásság kizsákmányolására épül.

A sajátos magyar helyzet elemzésekor két dolgot kell hozzátenni Konrád-Szelényi gondolatához:

1. A fentebb vázolt kényszeregyezés, melyet '56 eltipratása után a nemzet egésze kötött, a dolog természeténél fogva azért, mert a szabadság mindig elsősorban a szellem szabadsága volt és sokkal kevésbé a szántás-vetés szabadsága, és mert az

³¹⁷ Konrád György-Szelényi Iván: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. *Gondolat Kiadó*, Budapest, 1978.

értelmiség már akkor is és éppen a forradalomban mutatta meg, hogy már nem egyszerű középosztály, rétegecske, hanem a társadalom sorsára a leginkább befolyással bíró osztály, egy vezető osztály, a kényszeregyezséget leginkább a bőrén is érezve, az értelmiség írta alá. S ő lett a fő vesztese, majd haszonélvezője is. Éppen ebben a korban, a nagy pálfordulás korában szerveződött meg az a fajta társadalom, amelyet Konrád-Szelényi értelmiségi osztályuralomként ír le.

A kor láncfalgép-billoga tehát éppen az értelmiség bőrébe és lelkébe van legmélyebben beleégetve. Kettős lelkű, túlérzékeny, gyámoltalan és dekadens ez az értelmiség, hasadt lélekkel termeli ezt a quasi-kultúrát. Naponta látnia kell, és hivatásánál, tanultságánál fogva látja is, hogy amit szolgál az rossz, antidemokratikus, idegen, mégis naponta leteszi a garast. Létrehozza, javítja, csiszolja, építi, hangszereli, eljátssza a quasi-kultúrát és a lelke mélyén tudja, mennyire nem valódi az, amit csinál. Létezéséhez napról napra megújuló önbecsapásra és önfeladásra van szüksége. A pap nemcsak a gyülekezetnek prédikál, hanem a „téglának” is.

A tanár tudja, hogy a tanterv hamis, de betartja, a mérnök tudja, hogy nem is volna szabad elkezdni annak a sorozatgyártását, amiért a prémiumot kapja. Az író-nak be van építve a cenzor az agyába és a tolla hegyébe, a színész pontosan tudja, hogy mit nem szabad kihangsúlyoznia, a rendező, hogy mit kell a háttérbe rendeznie, a gondolkodó, hogy min nem érdemes gondolkodnia.

Amikor tehát ennek a hatalmába belenövő „új osztálynak”³¹⁸ (hogy Milovan Gyilasznak ezt a Konrádék által oly szerencsésen és realizstikusan továbbfejlesztett fogalmát is ide iktassuk, tisztelgően) a quasi-kultúra termelő tevékenységéről, vagyis az életéről beszélünk, feltétlenül figyelembe kell vennünk, hogy ez az élet milyen kegyetlen korlátok, csonkító béklyók, milyen egzisztenciális fenyegetések közepett zajlik. Hogy éppen ennek az uralom közelébe érkező – taposó, hajtó, nyomakodó – osztálynak, ennek a társadalom többi osztálya által irigyelt osztálynak, milyen gyötrelmes és megalázó feltételek között kell ezt az uralmat gyakorolnia; hogy micsoda kiszolgáltatottság, mennyire nem quasi szolgaság házinak lenni, telibb csajka moslékhoz jutni ebben a szomorú barakkban.

³¹⁸ Milován Gyilas: Az új osztály. (ford.: Kovács János) *Európa Kiadó*, Zürich, é. n.

2. A kontraszelekció, amelyik ebben az egész társadalomban érvényesül, az értelmiség körében a legerősebb. A magyarság történelme során sajnos sok kontraszelekciós hullámot megélt. A magyar történelemben elsősorban a forradalmak és szabadságharcok bukása után szoktak előállni azok a helyzetek, amelyekben a rátermettséget, a hivatásbeliséget, a tehetséget hosszú időre másodrendű fontosságúvá tudja tenni az új rend iránti lojalitás, a beilleszkedés, a meghajlás avagy éppen a gerinctelenség. Ebben a történelemben gyakoriak az emigráló tehetségek, sőt mi több, a belső emigrációba vonuló tehetségek is. A passzív rezisztencia bajnokai.

Talán soha nem volt ilyen bőséges aratása a kontraszelekciónak, mint az 56 utáni konszolidációs években. Vezető beosztáshoz s ennek következtében sokszor alkotó értelmiségi munka lehetőségéhez, szószékhez, katedrához, színpadhoz, kutató intézeti vonalzóhoz, megjelenéshez elsősorban azok jutottak, főként a korai években, amikor a zöm még börtönben volt, vagy passzívan rezisztálásának utolsó napjait töltötte, akik elismerték a történeteket annak, ami nem volt. A hatalomnak megbízható emberekre volt szüksége, s a megbízhatóság mint követelmény messze megelőzte a hozzáértést, a tehetséget. Minden ágazatban.

Rettentő pazarlás, rombolás, iszonyatos züllés és működésképtelenség származott a kontraszelekció lovagjainak dárvidójából.

A vezetés, a hatalom először a mezőgazdaságban tért jobb belátásra. Itt volt a legégetőbb. Be kellett látni, ha továbbra is dilettáns káderekre bízzák az erőszakkal megszervezett szövetkezeteket, ha nem hagyják, hogy a földműves dolgozzék úgy, ahogy ő akar, akkor éhen hal az ország. A háztáji, mint gondolat, korszakalkotó volt. Vele egy darab, egy kis darab hatalom került vissza emberi kezelésbe. Egy kis darab önállóság. És ez a kis darab önállóság, elképesztő önkizsákmányolás árán, de mégis csak megmentette a magyar gazdaságot.

S a példa elterjedt. Általános társadalmi gyakorlattá vált, hogy a kontraszelekciós vezetési hibákat a lassan-lassan odaengedett, szóhoz juttatott, hivatásbeliek korrigálják. Megnyíltak az üzemek, intézmények, egyetemek, művészeti szövetségek kapui.

A felsőbb körökben sikké, erénnyé vált bizonyos liberalizmus. Ez abból állt, hogy a hatalom, az intézmény kontraszelekciós vezetője engedte dolgozni az addig elnyomott, háttérbe taszított szakembereit, hivatásbélijeit. Megelégedett azzal, hogy fel-

ügyel rájuk, hogy időnként végigvág rajtuk egy puha bőrből font ostorral. Vagy csak pattint egyet vele. (Van olyan ló, amelyiknek csak bemutatja a zsoké az ostort és már hűz és nyer.)

Így aztán szép lassan kialakult egy olyan szakembergárda, nevezhetjük őket akár technokratáknak, akik ennek a liberalizmusnak köszönheték munkalehetőségüket, sokszor még a vezető beosztásukat is. Tanácsaikat meghallgatták. Anyagilag kielégítették őket. Tőlük már nem az egykori vizsgakérdésben vártak hitvallást. Az már feledésbe merült, nekik ehhez az új liberalizmushoz kellett hűnek lenniük. És miért is ne lettek volna, amikor ez adott nekik kenyeret. És ez sokkal elviselhetőbb a régi parancsuralomnál.

Ez a réteg ma egyre vastagodik, de ugyanakkor egyre inkább korrumpálódik is. Tevékenysége még mindig elsősorban abból áll, hogy helyreigazít, de rendesen nem tesz, mert nem is tehet a helyére semmit. Megpróbálja a valódit becsempészni a quasiba. A valódi kérdésekkel való szembenézést ez a liberalizmus sem engedi meg neki.

A kontraszelekciós liberalizmusnak lételeme a quasi. Minél „quasibb” az, amit a szakember termel neki, annál elégedettebb, mert a valódi termékek, a valódi alkotások a múltjára emlékeztetik, s vele a kontraszelekciós, illegális voltára, a nagy ősigazságtalanságra, amikor kinevezték, amikor hatalomra került, amikor élet-halál ura lett. Igen ám, de a technokrata nap mint nap érintkezik, sőt barátkozik a vezetőjével, urával és parancsolójával, sőt rokonságba is kerül vele, s érdekszövetségbe is. Lassan elmosódnak a különbségek. A kontraszelekciós liberalizmus majdnem akkora, sőt nagyobb érdem lesz, mint a szaktudás, a hozzáértés, a tehetség. A quasitermelő technokrata szép lassan elfelejti, hogy quasitermelő technokrata lett.

Csak hogy ez a liberalizmus ingatag. Fennáll a veszély, hogy méregbe gurul és visszaveszi a kis koncessziókat is. Jobb tehát minél szorosabban hozzásimulni, kiszolgálni, megnyugtatni, kegyeibe férközni és elkergetni az új, feltörekvő, többnyire fiatal és rebellis tehetségeket. Akik még nincsenek benne a tojásban.

Így aztán egy óriási körforgás van ebben az értelmiségben: hivatásbeli tehetségek, szakemberek nyomulnak feljebb és feljebb, tartják működésben az üzemeket és az intézményeket, s közben, maguk is hasonlatossá válnak kontraszelekciós-lovag ke-

nyerádóikhoz, beleérkeznek a hatalomba – a felébe-harmadába – és elzülLENek. Kevesebbet dolgoznak, nem újítanak, nem tanulnak, és többet törődnek a helyzetükkel, a presztízsükkel, a hatalomnak való megfeleléssel és a beilleszkedéssel.

Hovatovább akadályává válnak a rendszer normális működésének. Az ifjúság már alig tud különbséget tenni köztük és a kontraszelekció lovagjai között. De akármennyire is be van reteszelve az ajtó, jönnek és jönnek az újak. Az új tehetségek, a trónkövetelők és szépen elindulnak a felemelkedés és a züllés párhuzamos útján. Borzalmasan tékozló malom ez a vörös malom.

Az értelmiségi kontraszelekciónak van aztán egy másik érvényesülési lehetősége és formája is, amely sokkal inkább a jelen, az aktualitás gyümölcse. A quasi-kultúra valójában nem is szükségel igazi szakértelmet, tehetséget, ugyanakkor maga a tehetség és a tudás is irtózik mindentől, ami nem valódi, ami álságos, ami haszontalan. A quasi-kultúra mindennapi termelői, napszamosai, pallérjai és haszonélvezői így természetesen a silányak, a fél-vagy negyedtehetségek, a gyengék és a vakok lesznek. A Parkinson törvényei által leírt módon felduzzadó intézményeket, kulturális termelő helyeket, a tömegkommunikációt előzönlík, akik most már nem azért kedvesek a hatalomnak, mert felesküdték rá, mert kimondták a boldogító igent, hanem egyszerűen azért, mert tehetségtelenek, ideális quasi termelők. És előtérbe állításukkal, favorizálásukkal kordában lehet tartani a mindig is lázadásra hajlamos igaziakat.

Ez a fajta kontraszelekció aztán veszélyesebb, mint gondolnánk. Ez ugyanis nagyon szapora réteg és burjánzik, mint a dudva. Éber figyelemmel gondoskodik a saját újratermelődéséről. Az ő gyermekének feltétlenül értelmiségi pályára kell mennie a tőle örökölt tehetséggel. Klikkeket alkot, amelyeknek egyetlen jelszava van: a quasi szent!

Ez a kontraszelekciós réteg áll az útjában minden egészséges társadalmi mozgásnak, a „népi emelkedés liftjének” húzóköteleit ez vágja el. Ez csapja be az értelmiség levés ajtaját az úgynevezett alsóbb néposztályok fiai előtt. Ez alkot merev falanxot minden kezdeményezés előtt. Korunk szomorú emberi végterméke, véglénye ő. Neve: kultúrbugris. Semmivel sem értéktelenebb, visszataszítóbb, mint a korábban említett bugris, az alanti. Ma ez tölt meg Magyarországon minden kulturális intézményt, műhelyt, fórumot. A valódi tehetségnek, a valódi szándéknak ebben a bugris-

sokadalomban kell mozognia, ebbe ütközik bele minduntalan. Ez fojt meg minden kezdeményezést a maga közönyével és cinizmusával.

A kultúr-bugrisnak nincs hitele, nincs eszménye, nincs felelősségérzete, következőképp teljesen közömbös működésének pusztító hatása iránt is. Egy célja van: érvényesülni a quasiban. Karriert csinálni.

Volt már ilyen a magyar ég alatt? Kétségtelen, hogy az előző kiegészítés is teremtett ilyen bolondgombát. Sokan leírták, legjobban Mikszáth, a léha, elvtelen, aljasságtól sem visszariadó, csak a könnyű élet ígézetében élő, voltaképpen dekadens dzsentrit. Valami ilyesmi ez a mai kultúr-bugris is. Csak nem annyira egy rétegből regrutálódik, mint elődje. A népi és az egykori úri elem szépen keveredik benne a polgárral, az urbánus a népivel, a párttag a párton kívülivel.

Az alsó bugrisra pedig a tekintetben hasonlít, hogy ő is elromlott ember. Elementelenedett ember. S ez a veszélyessége is. Ha ugyanis egy társadalomban nagyon elszaporodnak a kiégett, cinikus, öntudat és felelősség nélkül élő egyedek, akkor a társadalom merevvé és halottá válik még akkor is, ha anyagi, civilizációs, technikai tekintetben többé-kevésbé lépést tart a világgal.

Ha valami eljuttatja – még azért nem juttatta el – a magyarságot ebbe a végsően merev, alávetettségébe beletörődött és belenyugodott, mozdíthatatlan állapotba, nem a politika, nem a nemzetközi helyzet és a geopolitikai állapot, az elnyomás juttatja el, hanem ez a bűdös szendvics-állapot, az a tény, hogy a jobb indulatú, emberi arcú társadalom, a tisztességesen dolgozó és a jóakarátú egyének tömege e közé a két bugris réteg közé van beszorulva.

Ha létezik szándék, történelmi akarat, amelyik a magyarságot természetesen a környező közép-európai nemzetekkel együtt végleg magához hasonlóvá akarja lapítani, akkor ennek a szándéknak nem a hatalmi nyomás, a politikai akarat ráerőszakolása a legjobb és leghatásosabb eszköze, fegyvere, hanem ez az elbugrisodás. Csak a végképp elsivárosodott, elbugrisodott népeket lehet feltűnés nélkül lenyelni. Illetve azokat már nem is kell: hullanak. Észrevétlen.

Sok tépelődésre idő már nincs. A magyarság a fogyás állapotába jutott. Oly mérvű előregedésnek néz elébe, aminek a társadalmi, az életkörülményekben beálló változásairól még az élet néhány évtized múlva, amikor a népességben irtózatos túlsúly-

ra jutnak az öregek – az ma még legfeljebb a sci-fi irodalom témája. Egy azonban bizonyos: sokkal nehezebb lesz minden kezdeményezés, változtatás. Az ember úgy van megalkotva, hogy nyugdíjas korában nyugodni akar.

Az elbugrisodás elleni fellépés, az elsvárosodás elleni tervek stratégiák, mozgósítások halaszthatatlanok. Most még talán van annyi életerő, jószándék, áldozatkészség a nemzeti értelmiség javában, kicsiny magjában és most még tud maga köré táborot, erőket gyűjteni, tiszta lelkű fiatalokból, hogy a siker reményében megindíthatja küzdelmét az elbugrisodás ellen.

Kicsiny mag – említődött fentebb. Bizonyára összehozott az olvasóban legalább egy homlokráncolást. Mi ez már megint?

Nos, ez is éppen úgy létező és éppen úgy mélyen a magyar valóságban gyökerező képződmény, mint a fentebb leírt bugris. Igenis van a magyar értelmiségnek egy kicsiny magja (mely persze nemcsak értelmiségi foglalkozású egyénekből áll, hanem minden más osztály is küld ebbe a magba képviselőket), amelyik éppen ebben a pálfordulós, kiegészéses, bugrisodó korban alakult ki – illetve szerveződött újjá. Mert mindig is voltak valódi 48-asok, akik nem felejtettek, voltak akiknek éji órán visszajárt a halott barát lelke, voltak akik tudták, hogy a megmaradás: feltétlen hűség. Hűség az eszményhez, a bukott forradalomhoz, a mártírokhoz és a halottakhoz.

A fentebb vázolt 56 utáni korszakban is létrejött a magyarságban egy ilyen kicsiny mag. A hűség kovácsolta össze most is. Férfiak és nők, tanárok és művészek, papok és írók, börtönviseltek és pályaelhagyók, népiek és urbánusok, hívők és ateisták, ifjak és öregek, akik sokféle együttműködésre hajlandók voltak a hatalommal, végezték a munkájukat, tették a dolgukat, de egy szót, azt a szót soha ki nem mondták, le nem írták. Ez volt a hűségük és az önbecsülésük. Kicsiny ez a mag, de jelentősége, súlya, nyomatéka a magyar életben óriási. A pusztta létezése szinte bénítólag hat a hatalomra. Az igazán nagy alkotásokat ez a kicsiny mag termelte ki magából. Az érvényes szót – már amit kimondhatott – ez mondta ki. De ez úgy szólván mellékes. Ezen kár volna huzakodni. A kicsiny mag félelmetes jelentősége abban áll, hogy van; hogy mindennek ő a mértéke, kimondatlanul is. Hogy a társadalom, sokszor a tudatosságnak mérhetetlenül alacsony szintjén is, de rá figyel. S amíg érzi a létezését, a szíve dobogását, addig nem fél. Vagy nem fél annyira.

Ha egy ember, egy társadalom elkezd félni, annak vége. Ennek a kicsiny magnak ez az elévülhetetlen, történelmi érdeme állhatatos hűségével, bátor makacsságával megakadályozta, hogy a félelem jégmarka összeroppantsa a magyarság alig verdeső szívét.

Ez most már történelmi tény, de a kicsiny mag ezzel még nem teljesítette, nem fejezte be küldetését. Új feladatok várnak rá. Az új feladatok véghezviteléhez, a nemzetmentés, a féleleműzés új feladatainak új teljesítéséhez belső megújulásra van szüksége. Új programot, új eszméket kell kidolgoznia a saját maga számára. A világ, az élet, az élet stílusa, kerete annyira megváltozott, hogy a régi magatartások, a régi minták, a régi célkitűzések már érvénytelenek és hatástalanok.

Erre a kicsiny magra vár most a feladat, hogy kidolgozza az önépítés új magyar programját. Mégpedig nem kiáltványszerűen avagy az ismert határozatok mintái szerint; amelyeket eszébe sincs betartani senkinek, hanem elsősorban is a saját maga által megélhető, lebonyolítható és kivitelezhető életprogramként. Persze megfogalmazásra is szükség van, de végső soron ennek az új magyar önépítésnek hitttel megélt életek példájával, mintegy mintakollekcióként kellene szétsugárzódnia a bús, eszménytelen, vergődő, de mégiscsak fogékony magyar társadalomban.

Milyen alapelvekre kell ennél az új programkidolgozásnál tekintettel lenni?

1. Ki kell lépni a politikai-hatalmi koordináták közül, belátva, hogy a hatalmi viszonyokon, a földrajzi helyzeten, de még a belső hatalmi helyzeten sem tud a magyarság önerejéből gyökeresen változtatni; meg kell teremteni, ki kell dolgozni a politikától függetlenül ember életstratégiáját. Annak az engedelmes, szorgos, szolid állampolgárnak az életelveit kell kidolgozni, aki a hatalom, az uralom kérdéseit nem vitatja, s ezáltal nem is készíti félelemszülte, idegesen erőszakos lépésre a hatalmat, de aki a saját belső függetlenségét, önépítő munkáját, egyéni életének kiterjedését maga szabja meg. Aki úgy áll ellen a minden oldal felől rázúduló befolyásolásnak, hogy nem ellenállása tényét tolja előtérbe, hanem egyszerűen csak éli az adva lévő keretek között élhető, független önépítő életét. E tekintetben ismét csak Konrád György fejtegetéseire kell utalnunk, valamint arra az egyre gazdagodó nyugati irodalomra, amit az ott kibontakozó környezetvédő mozgalmak teremtenek.

A politikai koordinátákat elhagyó gondolkodás, ez az új harmadik, vagyis immár

inkább negyedik út ugyanis szükségképpen környezetvédő színezetű lesz. A társadalom, a kultúra kérdéseiről is lehet „zöld” módon gondolkodni.

Ivan Illich, a katolikus papként indult bécsi születésű filozófus, aki most Mexikóban egy saját intézetben próbálja ezt az új létezési formát kitapogatni, a „*Laikusok forradalma*” c. művében³¹⁹ az emberi életet három tengelyű koordináta-rendszerbe helyezi. Az „X”-tengelyen vannak szerinte a társadalmi hatalommal és az elosztással kapcsolatos élettények, emberi döntések, amelyek tekintetében jobb- vagy baloldali, szocialista vagy kapitalista választási lehetőségekről szoktak beszélni. Az „y”-tengelyre helyezi az embernek azokat a döntéseit, amelyekben a termelési és szolgáltatási technikák közt disztinkvál, vagy a kemény, vagy a szelíd technikát és szolgáltatást választja – ez lényegében már egy környezetvédő döntés, mivel a szelíd technika és szolgáltatás éppen a nagyipar és a fogyasztás uralmának az elutasítása is. A döntések harmadik típusát a „Z”-tengelyre helyezi. Itt nem kiváltságokról és technikákról, hanem az emberi élet minőségéről van szó. Ez a lényeges meglátása Illichnek. Ezen a „Z”-tengelyen ugyanis az emberi kielégülés, az élet kiteljesedése az önálló tevékenységben, az alkotásban, egyfajta önépítésben van felfogva. Meglehet, Illich távolkeleti társadalmakat, egészen más hagyományú közösségeket tekint e vonatkozásban mintának, olyanokat, amelyek most érkeznek a növekedés kapujába; „Z”-tengelyének mégis van jelentése számunkra, amennyiben a homo oeconomicus helyett a homo habilis-t állítja előtérbe.

A homo habilis, aki öntevékenyen és öntudatos, lemondásra is kész merészséggel szervezi meg a saját életét, elképzelhető és elérhető valóság, azzá válhat a mi társadalmunkban is. A homo oeconomicus ebben a világban soha nem lehet igazán független és mindig manipulálható, mert csecsszópóként csüng az árun, az elosztáson. A javak megszerzése és birtoklása körüli mindennapos küzdelemben végképp kiszolgáltatottá válik. Az „X”-koordináta mindkét végén egyformán. A homo habilis azonban nemcsak azért, mert kevesebbel is beéri, hanem elsősorban azért, mert élete értékeinek nem a birtoklást és az előnyöket, a szolgáltatásokból való részesülésének minőségét és mértékét, hanem a saját alkotó tevékenységét és önépítését tartja, sok-

³¹⁹ Megjelent: Ökológiai kapcsolatok. Szerkesztette: Endreffy Zoltán–Kodolányi Gyula. *Népművelési Intézet*, Budapest, 1984.

kal függetlenebb lehet. Ha emellett még azt is kinyilvánítja, hogy nem ellensége a fennálló hatalomnak, akkor ha nem is kedves, de elfogadott gyermeke lehet ennek a mindenkinben az ellenségét kereső államnak.

Ez nem lemondás és nem lefegyverzés. Nem is bánatos belenyugvás a megváltoztathatatlanba, az elfogadhatatlan elfogadása, a törvénytelen törvényesítése, hanem éppen a kíváncsi változás kicsikarása. Meglehet, nem az egyetlen út. De ez még nincs kipróbálva és ez még nem bukott meg és nem lett levert. A változtatásnak, a megszabadulásnak sok formájával próbálkozott a magyarság is, a környező népek is, amelyeket ugyanez a cipő szorít. Eredményre sajnos egyik sem vezetett. Ezeket a társadalmakat nem lehetett sem fegyverrel, sem magából a pártból kiinduló, nagy körülményekkel egyeztetett és a nemzetközi erőviszonyokat; status quo-t nem érintő reformokkal, s nem lehetett alapvetően munkás jellegű, önkorlátozó, nemzeti mozgalommal sem változásokra, a változások életben tartására szorítani. A küzdelmek mindig erőszakos beavatkozásra vezettek, amelyek után ugyan átszíneződött a hatalom, Magyarországon még az élet is sokkal kényelmesebbé vált, de nemcsak hogy a lényeg nem változott, hanem ami még ennél is nagyobb baj, keserűbbek, kiábrándultabbak, ennél fogva rosszabbak és züllöttebbek lettek az emberek. A szabadság hiánya mély barázdákat vont nemcsak az arcukra, hanem emberi értékük belső imágójára is. Az úgynevezett fő veszély az, hogy ezekben a társadalmakban, s különösképpen Magyarországon végzetesen elromlik az ember. Beköszönhet egy olyan helyzet, amikor egy esetleges véletlen, csodaszerű kedvező változással sem tud élni a nemzet, mert nincs hozzá elég emelt fej, önálló elme, nincs hozzá elég tiszta lélek. Az önépítés tehát a megmaradás ultima ratiója.

2. Az önépítés programjának alapvetően és hangsúlyosan magyar programnak kell lennie. Ezt a magyar nemzeti jelleget nem a veszélyeztetettség indokolja, hanem a siker igénye. Nem lehet sikeres itt a Duna-tájon semmilyen mozgalom, amelyik nem nemzeti. Mélyen igazak Karácsony Sándor szavai; „*A nemzet közös vállalkozás*”,³²⁰ s ennek a közös vállalkozásnak, a nemzeti önépítésnek is csak magyar voltunk adhatja hitét, motorját.

³²⁰ Karácsony Sándor: *Ocsúdó magyarság. Exodus Kiadó*, Budapest, 1942.

A mostani kiábrándultságnak éppen az az egyik oka, hogy a magyarság mint élet-lehetőség, mint jövő tragikusan csökkent értékűvé vált. Magyaroknak születni nem kimondottan szerencse. S ezt maguk a magyarok érzik legjobban. Szenvednek tőle, még akkor is, ha nagyokat tudnak kacagni sorsuk képtelen fordulatain. Ettől a szenvedéstől, ettől a kisebbségi érzületől kellene megszabadítania és kiemelnie ennek az önépítő mozgalomnak a mostani és főleg a következő nemzedékeket.

Mi teheti vonzóvá a magyart önmaga előtt? Ha megtalálja önmagát, ha ráébred feladata különös szépségére: megmaradni, európai sajátosságként fennmaradni, az emberi élet egyik szép és nemes formáját adni a világnak, megalkotni egy új, máshol is nemcsak hogy alkalmazható, hanem szükséges és érvényes életstratégiát. Szépen és nemesen létezni egy ilyen zárt és igen súlyos atmoszférájú rendszerben. Ez méltó feladat. Még az a bizonyos magyar virtus is elkel hozzá. *Primus inter pares*. Erre '56 hősi véraldozata után feltétlenül jogosult itt a Kárpát medencében a magyarság.

3. A politikától függetlenül, magyar tudatosságú önépítő programnak harmadjára pedig szeretettel kell átitatódnia. Világosabban szólva, ennek egyszerűen a szeretet programjának kell lennie.

Szeretet. Nincs semmi szükség az azonnal felágaskodó berzenkedések lecsillapítására, nincs szükség az elhatárolódásra ennek a programnak keresztényies vagy egyházias jellegétől. Nincs szükség, mert ezt a célkitűzést is a szükség parancsolja. A mai ember egyszerűen ki van ábrándulva mindazokból a harcias vagy kevésbé harcias, anyagelvű vagy nem anyagelvű ideológiákból, amelyek legfeljebb szükséges rosszként, mintegy taktikai megfontolásból tapasztanak magukra némi szeretetszerűséget, de voltaképpen nem is tudnak az emberek erről az egyedülálló képességről, amely kiemelte és felemelte. Ez itt most nem bölcséleti kérdés. Az önépítés a magyarság *ultima ratio*-ja a megmaradásra. Az önépítés fundamentuma pedig nem is lehet más, mint a szeretet. Benne van ez tulajdonképpen minden környezetvédő és öntevékeny kezdeményezésben világszerte. Az önépítés, a „szelíd technikák” használata, a szolidaritás, a kis méretek, kis lépések szerénysége, a hatalmi szféra önkéntes átengedése és a *homo oeconomicus* áthangolása *homo habilisszá* mind-mind feltételezi és meg is követeli a szeretet különböző fokú jelenlétét az ekképpen választó emberben. A szeretet voltaképpen Ivan Illich „Z”-tengelye. Minden, ami ezen a „Z”-

tengelyen történik, minden, ami oda van képzelve: a szeretet jegyében áll.

Mindazonáltal e tekintetben mintha valami gyámoltalanság volna érezhető. Nehéz ebben a világban szeretetről beszélni. Sokat beszéltek már – és nem csupán a papok – a szeretetről, és a világ mégis ide jutott, ahová jutott. A technika és az ipar, a tudomány pedig egyre aratja a látványos sikereket. A napenergiát nem a szeretet fedezte fel – mondják. Itt azonban másról van szó. Most egy nemzet számára kell ajánlatot tennünk. Hogyan élj, hogy megőrizhesd önmagadat, hogy kibontakoztathasd a természettől vagy az Istentől neked ajándékozott képességeket, hogyan élj, hogy életteddel, kiteljesedéssel is szolgálj nemzeted megmaradását, az egyetemes emberi kultúrát. Hogyan legyél *homo oeconomicus*ból *homo habilis*? Milyen lehetőség van a rád ácsúszó fenyegetésekkel való szembenézésre? Mi módon lábolhatsz ki a saját nihiledből? Mi módon tudod iskolaszámokkal felmálházott gyermekedet meleg, boldog, erős családi fészkekből újjá bocsátani, hogy ő alakítsa át a jövő követelményeinek megfelelőre az iskolát? Hogyan teremtsd meg az új, demokratikus magyar nemesség társadalmát, amelyik ismét követendő lesz ezen a tájon, melyet vad őseid foglaltak el, de végül mégiscsak első keresztény királyod tett hazáddá? S végül: nincs fegyvered, nincs semmid, annyira egyedül vagy, mint talán még soha nem voltál, kicsiny vagy és leigázott: mi tarthat meg? Mit tehetsz, amikor a hatalom igénybe vesz, mint munkaerőt, igénybe vesz, mint katonát, igénybe vesz mint hűséges alattvalót, s végül, illetve mindezek előfeltételeként kiveszi a fejedből az agyadat. Mert legjobban az érdekli. Elsősorban is afelől akar megbizonyosodni, hogy nincs-e az agyadban rebellió, hogy teljesen hasonult-e az agyad. Mit tehetsz? Vedd észre hogy a szíved nem kell neki. Ezt az „X”-koordináta mindkét végén kihagyják a számításból. Hál' Istennek! Így könnyebbedik meg a munkája a magyarság kicsiny magjának, amikor szívre ható programot keres magának és a nemzetnek. A szívre pedig egy dolog hat, a szeretet.

Az új magyar önépítés programjának a szeretet programjának kell lennie. Sem idősebb, sem nagyobb, sem mélyebb, sem átfogóbb gondolat nincs ma ennél ezen a világon. S ezt még csak vállalni sem kell, hiszen ő vállal bennünket.

* * *

A NEMZETÉPÍTŐK ELSŐ INTÉZMÉNYES SZERVEZETE

Mire Monoron az elképzelések megfogalmazódtak, a Bethlen Gábor Alapítvány engedélyezésének hosszadalmas eljárása lezárult. A Bethlen Alapítványt kezdeményezők 1982. május 5-én találkozóra gyűltek össze a Kárpátia étteremben. A találkozón megválasztott Előkészítő Bizottság megbízást kapott az alapszabály-tervezet átdolgozására, véleményeztetésére, véglegesítésére és miniszteri jóváhagyására. A Bizottság elnökéül Kodály Zoltánnét, titkárának Kiss Gy. Csabát választották meg.

1982 karácsonyán Illyés Gyulánál gyülekeztek a nemzetiek. Szóba került természetesen az alapítvány ügye is. A jelenlevők úgy döntöttek, hogy az alapítványt létrehozzák annak ellenére, hogy hivatalos választ még nem kaptak az engedélyezéséről. Jelképesen kuratóriumot választottak Kiss Ferenc, Kósa Ferenc, Vekerdi László és Márton János személyében. Mártont felkérték a kuratórium elnöki tisztségére. Az alapítók, Illyés Gyula, Csoóri Sándor, Németh Lászlóné, Kodály Zoltánné letétbe helyezték a 100 ezer forint alaptőkét, aláírták a benyújtásra kerülő nyilatkozatot.

1983 nyarán Márton János, mint a Bethlen Alapítvány megbízott elnöke, látva, hogy az Alapítvány ügye nem mozdul el a holtpontról, beadott egy egyesület alapítására vonatkozó tervezetet, bizakodva abban, hogy egy ilyen szervezeti formát könnyebben engedélyeznek. A nyár végén erre is elutasító válasz érkezett.

A 19-ek levele Kádár Jánoshoz és az azzal kapcsolatos egyeztetések a Bethlen Gábor Alapítvány ügyében is elmozdulást eredményeztek. Engedélyezéséről 1985. június 11-én kelt levelében Köpeczi Béla művelődési miniszter értesítette Márton Jánost, a kuratórium elnökét. A Bethlen Gábor Alapítványt a Minisztérium 1288/1985. 1. számú határozatával, mint „közérdekű kötelezettségvállalást” teljesítő szervezetet hivatalosan is bejegyezte. Az alapítvány jóváhagyásáról a napilapok nem tudósítottak, néhány irodalmi folyóirat adott hírt róla. Az immár hivatalos Alapít-

vány első kuratóriumának elnöke Márton János, tagjai Juhász Gyula, Király Tibor, Kiss Ferenc, Kósa Ferenc, Szabó Gábor és Vekerdi László lettek. A Kuratórium első ülését szeptember 20-án tartotta meg. Az operatív működéséhez felállította az Alapítvány titkárságát, melynek vezetője Nagy Gáspár, tagjai pedig Bakos István, Kiss Gy. Csaba, Krasznai Zoltán és Lezsák Sándor lettek.

Augusztus elején Kiss Ferenc megnyitotta az Alapítvány első csekkszámát az OTP-ben, ahová befizették a még 1982-ben felajánlott alapítói összeget, amit Illyés Németh Lászlóné, Kodály Zoltánné és Csoóri Sándor nagylelkűsége biztosított. Adalékként az Alapítványt támogatók több ezres táborához annyit, hogy 1988 elejére már több mint négymillió forint gyűlt össze a bankszámlán adományokból. Egyéni és csoportos támogatók, egyházi intézmények, szocialista brigádok, kisnyugdíjasok, döntően értelmiségiek küldték el támogatásukat az Alapítványnak. Neves képzőművészek aukcióik, előadóművészek előadóestjeik bevételét ajánlották fel. A különböző ifjúsági szervezetek, egyetemi klubok, szakkollégiumok – ha nem is anyagiakkal, de – az Alapítvány népszerűsítésével segítették a mostoha körülmények között induló kezdeményezést. Kiemelkedett ezek sorából a Közgazdasági Egyetem Rajk László Szakkollégiuma, a Műszaki Egyetem Martos Kollégiuma, a Református Teológia Ráday Kollégiuma, az Eötvös Kollégium, illetve az Egri Tanárképző Agrárköre, ahol egy előadássorozatot rendeztek, amelynek keretében a kisebbségi magyarság sorsával és a nemzeti identitás kérdéskörével foglalkoztak neves előadókkal, és a rendezvény egész bevételét átutalták a Bethlen Gábor Alapítványnak. Az emigráció magyar újságok is közölték az Alapítvány megalakulását, s ennek nyomán nyugati, európai, észak- és dél-amerikai, ausztráliai magánszemélyek és szervezetek, közösségek küldték el kisebb-nagyobb hozzájárulásait.

A Bethlen Gábor Alapítvány hivatalos bejegyzésével megteremtődött az első olyan intézmény, amely az államtól részben függetlenül és teljes egészében a nemzet demokraták kezelésében működött, így a nyilvánosság előtt is hivatalosan és hitelesen tudta a magyar kisebbség ügyét képviselni. Ez volt az első lépés 1985-ben, mely a nemzetépítő demokratikus ellenállásnak ellenzéki mozgalommá történő fejlesztését szolgálta. A Bethlen Alapítvány több mint harmincéves története fényesen igazolta Illyés Gyuláék gondolatának igazságát.

KÖTELEZETTSÉGVÁLLALÁS KÖZÉRDEKŰ CÉLRA³²¹

1. Bethlen Gábor születésének négyszázadik évfordulóját 1930-ban ünnepeltük. Ez az alkalom tudatosította ismét példájának időszerűségét: azokat az erkölcsi-szellemi képességeket, melyek révén nagy veszedelmek közepette oltalmas várrá tudta építeni Erdélyt. Olyan erősséggé, mely a benne élő népek, vallások és nemzetiségek közös otthona lehetett. A művéből századokon átsugárzó bölcsesség a realitásokban rejlő lehetőségekre figyelmeztet, ezek megvalósítására bátorít.

A tehetség, hűség és szívósság, mellyel magasrendű céljaiért küzdeni tudott, ma is hatékony példa lehet mindazok számára, akik a közösségi érdekű alkotómunkát tekintik hivatásuknak.

Alapítványunkkal – a munkát mértékké avató szocialista művelődéspolitikai céljaival összhangban – az ilyen természetű vállalkozásokat szeretnénk támogatni és ösztönözni. Különös tekintettel azokra a vállalkozásokra – határainkon belül és azon túl –, melyek a magyar nép történelmében során felhalmozott értékeit tudatosítják, hitelesen értelmezik, őrzik és gyarapítják. S tekintettel mindazokra a vállalkozásokra is, melyek e térség népeinek megbékélését elősegíthetik.

E célok érdekében mi, alulírottak Kodály Zoltánné, Németh Lászlóné, Illyés Gyuláné, Csoóri Sándor Bethlen Gábor alapítványt létesítünk. /a továbbiakban: BGA/

2. A BGA összege: 100.000,- Ft/egyszázezer Ft, amelyet.....számú csekkszámra, a Budapest, II. kerületi OTP-nél elhelyeztünk. Ennek pénzügyi kezelésére a hatályos 30/1978. /XI.22./ PM. sz. rendelet az irányadó. Alapítványunk összegét a

³²¹ Megjelent: Alapítvány a nemzet javára. A Bethlen Gábor Alapítvány negyedszázada. 1980–2005 összeállította Bakos István, Szécsi Árpád tanulmányával. *Püski Kiadó–Bethlen Gábor Alapítvány* 2005. 162. o.

kuratórium elnöke a neki e célra mások által átadott hozzájárulással növeli. A hozzájárulás nem vonható vissza.

3. Az alapítványi összeg évi teljes kamatából a kuratórium évente egy alkalommal Bethlen-díjat ad ki.³²² Ennek összege nem haladhatja meg a legmagasabb állami elismeréssel járó jutalom felét. Évente több díj is kiadható.³²³

4. Az alapítványi összeg évi teljes kamatából a kuratórium megbízása szerint végzett munkák is honorálhatók és legfeljebb 12 hónapra és az átlagbér kétszereséig terjedő ösztöndíjak is kiutalhatók.

5. A Bethlen-díj, megbízási díj, ösztöndíj – állampolgárságra való tekintet nélkül –, annak ítélhető oda, aki az 1. pontban meghatározott célok szolgálatát művészi, tudományos, oktató és közművelődési tevékenységével bizonyította.

6. A Bethlen-díj, megbízási díj és ösztöndíj odaítélésére a kuratóriumnak bárki javaslatot tehet, aki az alapítvány-összeghez hozzájárult. Javaslatot tehetnek az ügyet támogató közismert művészek, tudósok, népművelők.

A teljesítményeket, illetőleg az azért járó vagyoni szolgáltatást az Alapítvány kuratóriuma – az állami felügyelő szervvel való előzetes egyeztetés mellett – bírálja el.

Külföldi állampolgárok esetében a Művelődési Minisztérium gondoskodik az illetékes állam hozzájárulásának megszerzéséről.

³²² A Bethlen Gábor-díj első átadására 1986. június 21-én került sor, a díjazott Domokos Pál Péter lett. Laudációját Andrásfalvy Bertalan néprajztudós tartotta. A díjat a XIV. kerületben, a Vakok Intézetében adták át.

³²³ Ezt követően mindig Illyés Gyula születésnapján, önálló díjátadó ünnepségen, emelkedett laudációkat követően, reprezentatív helyszínen, többnyire az Országos Széchényi Könyvtár Dísztermében (egy ideig a MVSZ Magyarok Házában, 2004. november 2-án pedig a MTA Dísztermében) adták át a Bethlen Gábor Alapítvány kiüntetéseit: a pénzjutalommal is járó Bethlen Gábor-díjat, (az emlékérmé Péterffy László műve), illetve a Márton Áron Emlékérmét, Szervátiusz Tibor alkotását. Tamási Áron özvegye 1990-ben alapította (a BGA keretében működő javaslattevő kuratóriummal), az ugyancsak pénzjutalommal is járó Tamási Áron-díjat (az emlékérmé Törös Gábor munkája). A Teleki Pál Emlékérmét Rieger Tibor, a Balatonbogláron 2004. április 3-án felállított Teleki-szobor alkotója készítette, s először születésének 125. évfordulóján adták át a MTA székházában.

7. A BGA kezelésére 7 tagú kuratóriumot alakítunk. A kuratórium tagjai: Juhász Gyula történész, Király Tibor jogász, Kiss Ferenc irodalomtörténész, Kósa Ferenc filmrendező, Márton János agrárközgazdász, Szabó Gábor orvos, Vekérdi László tudománytörténész.

A kuratórium elnöki tisztét Márton János látja el.

Ha valakinek a tagsága lemondás, elhalálozás vagy más okból megszűnik, a kuratórium a megüresedett helyet az általa megválasztott olyan köztisztviselőben álló személlyel tölti be, aki az 1. pontban meghatározott célkitűzéseket követi. A megüresedett elnöki tiszttel betöltéséről ugyancsak a kuratórium gondoskodik. A kuratóriumi tagság és az elnöki tiszttel betöltése az állami felügyelő szervvel egyetértésben történik.

Tevékenységről a kuratórium minden év végén tájékoztatja azokat, akik az alapítványi díjhoz hozzájárultak – ha ezt igénylik.

A BGA felügyelő szerve a Művelődési Minisztérium, amelynek jóváhagyásával válik a kötelezettségvállalás érvényessé.

Budapest, 1985. június 10.

Záradék:

A közérdekű kötelezettségvállalást a művelődési miniszter az 1288/1985. I. számú intézkedésével jóváhagyta.

Budapest, 1985. június 11.

Varga Jánosné
irodavezető h

* * *

INDULATOK EGY VERS KÖRÜL

A *Tiszatáj* 1986. júniusi szám 8-10. lapján Nagy Gáspárnak négy verse jelent meg: *Februárius*, *Kérdések kérdése*, *Félelmen túli...* és *A fiú naplójából* címmel. Az első hárommal nem volt baj. A *fiú naplójából* című vers egy olyan folyamatot indított el, amely az Írószövetség és a kultúrpolitikai irányítás nyílt ellentétéhez vezetett.

Egyes adatok szerint Kádár János pártfőtitkár figyelmét Berecz János és Knop András hívta fel a versre és Kádár rögeszméje lett, hogy ő a versben szereplő Júdát MSZMP KB Titkársága 1986. június 23-án tárgyalta a *Tiszatáj* helyzetét, döntött folyóirat fél éves szüneteltetéséről, és a szerkesztőség tagjainak felelősségre vonására. A döntés indoklásában az szerepelt, hogy a *Tiszatáj* című lap Nagy Gáspár ellenséges tartalmú versét közölte. Az Agitációs és Propaganda Bizottság másnap tudomásul vette, az MSZMP Politikai Bizottsága pedig július 1-jén olyan döntést hozott, hogy mivel az az évi 6. számú *Tiszatáj* Nagy Gáspár ellenséges tartalmú versét közölte, a lap szerkesztőbizottságának kommunista tagjait felelősségre kell vonni, illetve folyóirat megjelentetését az új szerkesztőbizottság felállásáig szüneteltetni kell.

A Csongrád Megyei Lapkiadó Vállalat vezetői a Minisztertanács Tájékoztató Hivatalától már június 24-én azt az utasítást kapták, hogy a *Tiszatáj* júniusi számát zárolni kell, pánccs szekrénybe tenni és szigorúan őrizni, néhány hét múlva össze egy fontos, magas rangú testület, és dönt a folyóirat jövőjéről.

A PB határozata alapján a két érintettet Vörös László főszerkesztőt és Annus József szerkesztőt július 4-én behívták a megyei pártbizottságra. Szemükre vetett sorozatos közléspolitikai hibáikat, konkrétan három esetet megnevezve: az 1981-es „lengyel számot”, az 1982-es Lánchránjan-ügyet és a júniusi Nagy Gáspár vers. Tájékoztatták őket, hogy a munkavégzés alól felmentik mindkettejüket, sőt be is léphettek a szerkesztőségbe. A fegyelmet későbbre ígérték.

A Politikai Bizottság szeptember 9-i ülésén ismét foglalkozott a *Tiszatáj* ügygel. Kádár János hozzászólásában szokatlanul kemény hangon nyilatkozott: „Ezt az 1986-os őszt nem engedhetjük felhasználni arra, hogy az ellenzéki, ellenséges elemeket legalizálják, befolyásukat, működési lehetőségüket bővítsék. [...] Ütközni kell, ha kell. Szerintem ezek az elemek ezt a türelmi határt elérték, ezért az ütközés elkerülhetetlen.” Itt már messze nem csupán a *Tiszatáj*-ról van szó, hiszen az előző nap az Írószövetség Választmánya is ülésezett, és tiltakozott a folyóirat betiltása ellen. A Választmány 32 tagja már július 14-én kérte, hogy hívjanak össze rendkívüli választmányi ülést a *Tiszatáj* ügyében. Azaz az Írószövetség is kiállt a szerkesztők mellett, tehát egy hivatalos kulturális intézmény is szembeszegült a párt akaratával. Kádár erre reagált tőle szokatlan határozottsággal.

Szeptember 8-ra ugyanis összehívták az Írószövetség rendkívüli választmányi ülését. A 62 tagból negyvenen jelentek meg. Valamennyien kiálltak a *Tiszatáj* mellett. Levelet küldtek az MSZMP Politikai Bizottságának, ebben tiltakoztak a megyei párt VB döntése ellen, elítélték a lap megjelenésének felfüggesztését, a szerkesztők kilátásba helyezett felmentését, és kérték a PB intézkedését. A lap érdekében eljárando megalakítottak egy tanácskozo bizottsagot, Boldizsár Iván, Csoóri Sándor, Király István, Mezei András és Szederkényi Ervin részvételével. A bizottság tagjai egyértelműen a *Tiszatáj* mellé álltak, és tárgyalásaik során azt képviselték, hogy a politika vonuljon vissza az irodalmi küzdőtérre. A párt illetékes osztályától nem kaptak választ tárgyalási kezdeményezésükre.

A Debreceni Irodalmi Napok tanácskozásán – október 30–31-én – szintén a *Tiszatáj* betiltása volt a fő téma. Mivel az írók válaszokat nem kaptak, ezért 114 aláírással levelet küldtek közvetlenül a Politikai Bizottsághoz és a Minisztertanácshoz, melyet az alábbiakban ismertetünk. A válasz elmaradása okán, a levelet Kiss Gy. Csaba felolvasta az Írószövetség november 29–30-án megtartott közgyűlésén. Az írókongresszuson a jelen lévő pártvezetők és a felszólaló írók – elsősorban a nemzetiiek – között pattanásig feszült az ellentét, mely majdnem a szövetség betiltásához vezetett. Ez volt az első alkalom, amikor a nemzetiiek egy hivatalos kulturális intézményt tudtak ellenállásuk támogatása mögé állítani. Ráadásul az Írószövetség kongresszusán tisztségviselőnek többségében nemzetieket választottak meg.

LEVÉL AZ MSZMP KÖZPONTI BIZOTTSÁGÁHOZ ÉS A MINISZTERTANÁCSHOZ³²⁴

Kötelességünknek tartjuk, hogy az ügyben illetékes legfőbb testületek tagjainak tudomására hozzuk megdöbbenésünket és felháborodásunkat azzal az eljárással és döntéssel kapcsolatban, amely legutóbb a *Tiszatáj* szerkesztőit, s így a magyar szellemi élet egyik legfontosabb folyóiratát sújtotta.

Gyakorlatilag megszüntettek egy folyóiratot, amely nemcsak a hazai irodalmi-szellemi élet kiemelkedően igényes, színvonalas orgánuma volt, de anyaországi otthonává tudott lenni – hosszú időn át szinte egyedül – a határainkon kívül, elsősorban a szomszédos országokban élő kiváló magyar írók műveinek is, és ezzel teljes összhangban tudatos kezdeményezője és ápolója évtizedeken át a szomszédnépek irodalmával, szellemi életével való kapcsolatainknak.

Mindez nem szorul külön bizonyításra, a *Tiszatáj* havi számai hosszú évekre viszszamenőleg önmagukért beszélnek. Ezzel szemben igazolni kellene azt az igazgatási apparátusból némelyek által a nyilvánosság előtt hangoztatott vádat, amely szerint a szerkesztők (valamennyien párttagok!) sorozatosan „közléspolitikai” hibákat követtek el. A több hónapig elhúzódó eljárás során senki sem nevezte meg ezeket a hibákat, és senki nem mondta meg, miféle „közléspolitikai” jegyében minősülhetnek azok hibáinak. Ugyanakkor az illetékes miniszterhelyettes nem restellte a Magyar Nemzet hasábjain³²⁵, a fenti vádakon túl, antidemokratikus szerkesztői gyakorlattal megvá-

³²⁴ Megjelent: A másik Magyarország hangja. Dokumentumok az Írószövetség 1986-os közgyűléséről. Összeállította: Kiss Gy. Csaba és Szilcz Eszter. *Antológia Kiadó*, Lakitelek, 2016. 164. o.

³²⁵ Vértessy Péter: Gondterhelt bizakodás. Beszélgetés művészeti életünkről Vajda György művelődési miniszterhelyetessel. *Magyar Nemzet*, 1986. augusztus 9.

dolni a lap szerkesztőit, az egész ügyet pedig úgy feltüntetni a nyilvánosság előtt, mintha az csupán a megyei pártbizottság belső ügye volna.

Mi pedig most azt kérdezzük: mennyiben minősülhet az említett eljárás és a *Tiszatáj* szerkesztőivel szemben hozott döntés demokratikusnak? Hogyan hozható ez összefüggésbe a szocialista kulturális politika alapelveivel és az alkotóműhelyek önállóságáról hangoztatott elvekkel? Mi köze van ennek az intézkedésnek az Országgyűlés által éppen ebben az időszakban elfogadott sajtótörvény szelleméhez?³²⁶

Mi a lap felfüggesztése óta mindvégig bíztunk abban, hogy végül a politikai belátás és ésszerűség győzedelmeskedik majd a döntés meghozatalában. Reméltük, hogy érvényesülni fog a szellemi értékek tisztelete és a demokratikus alapelvek tiszteletben tartása némelyek hatalmi gőgjével, indulatával és önkényével szemben. Csalódással kell tudomásul vennünk, hogy nem így történt. Az ország érdekei azt kívánnák, hogy felelősségteljes párbeszéd és együttműködés jöjjön létre a politikai irányítás és a szellemi élet képviselői között. Ami most történt, nem ezt a célt szolgálja. Úgy látszik, vannak a hatalom hivatali szervezeteiben olyan személyek, akiknek vagy más céljaik vannak, vagy rosszul sáfárkodnak a rájuk ruházott hatalommal. Elsősorban az Önök dolga és lehetősége mérlegre tenni felelősségüket, és olyan helyzetet teremteni, amelyben a kölcsönösen kívánt és olyannyira szükséges párbeszéd és együttműködés esélyeit ne aknázhassák alá a jövőben hasonló intézkedések. Kérjük a Központi Bizottság és a Minisztertanács titkárságát, hogy a testületek tagjaival ismertessék meg levelünket és tolmácsolják tiltakozásunkat.

Levelünket tájékoztatásul elküldjük a Csongrád Megyei Pártbizottságnak.
Budapest, 1986. november 12.

A levél aláírói: Ablonczy László, Aczél Géza, Adamik Mária, Agócs Sándor, Alexa Károly, Ágh István, Balassa Péter, Balázs József, Balczó András, Balla Gyula, Balogh Júlia, Bába Iván, Bella István, Benda Kálmán, Benedek András, Bertha Zoltán, Bíró Zoltán, Boros Judit, Borsi-Kálmán Béla, Bubik István, Buda Ferenc, Czákó Gábor, Czine Mihály, Csapody Miklós, Csengey Dénes, Cseres Tibor, Csoóri

³²⁶ 1986. évi II. törvény a sajtóról.

Sándor, Csurka István, Dobossy László, Dobozi Eszter, Domokos Mátyás (megjegyzéssel), Döbrentei Kornél, Fábíán László, Fekete Gyula, Fodor István, Funtek Frigyes, Für Lajos, Gergely Ágnes (megjegyzéssel), Gombos Katalin, Göncz Árpád, Görömbei András, Györffy György, Halász Péter, Hernádi Gyula, Hideg Antal, Horgas Béla, Imre László, Joó Rudolf, Józsa Fábíán, Karinthy Ferenc, Keresztury Tibor, Kerényi Imre, Kis Pintér Imre, Kis-Tóth Ferenc, Kiss Benedek, Kiss Gy. Csaba, Kiss Dénes, M. Kiss Sándor, Kiss Tamás, Kodolányi Gyula, Kovács István, Kozma Huba, Köteles Pál, Kubik Anna, Lackó Miklós, Lázár Ervin, Levendel Júlia, Lezsák Sándor, Litván György, Marosi Gyula, Marsall László, Mándy Iván (megjegyzéssel), Márkus Béla, Márton Gyöngyvér, Mészáros Sándor, Mészöly Miklós, Mocsár Gábor, Nagy Gáspár, Cs. Nagy Ibolya, Németh Lászlóné, Olasz Ferenc, Pálffy István, Páskándi Géza, Pécsi Györgyi, Pócs Péter, Pomogáts Béla, Rab Zsuzsa, Ratkó József, Sándor Iván, Sánta Ferenc, Sára Sándor, Sik Ferenc, Simon Zoltán, Sinkovits Imre, Szabad György, Szakolczay Lajos, Szále László, Szécsi Margit, Székelyhídi Ágoston, Szepesi Attila, Szöllősi Zoltán, Tamás Attila, Tamási Áronné, Tárnok Zoltán, Tornai József, Tóth Bálint, Ugrin Aranka, Utassy József, Váncsa István, Varga Csaba, Varga Imre, Vekerdi László, Vigh Károly, Zalán Tibor.³²⁷

* * *

³²⁷ A Bethlen Gábor Alapítvány Titkárságának ülésén, Bakos István lakásán, 1986. augusztus 29-én született meg az elhatározás, hogy tiltakozó levelet állítanak össze a *Tiszatáj* megmentéséért. A levelet Bíró Zoltán fogalmazta. Az aláírásokat folyamatosan gyűjtötték és végül Bíró és Kiss Gy. Csaba november 12-én adta le az MSZMP KB székházának postázójában.

FEJTŐ FERENC ÉS BORBÁNDI GYULA LEVÉLVÁLTÁSA

Az alábbiakban négy levelet ismertetünk az *Új Látóhatár* című, Münchenben megjelent folyóiratból. A levelek keletkezési ideje 1986-1987. Írói: Litván József Bécsből, Molnár József Münchenből, Fejtő Ferenc Párizsból és Borbándi Gyula szintén Münchenből. Témája a népi-urbánus ellentét általános és konkrét fejleményeinek felemlítése, ütköztetése. A levelekből kitűnik, hogy 1987-ben a magyar emigráció köreiből is lecsapódott mindaz, ami Budapesten, Magyarországon forrongott a szellemi közéletben. Csak hogy ez az emigrációban népi-urbánus ellentét szűkült le, miközben ez itthon már régen túllépett ezen a leegyszerűsítő konfliktuson.

Miközben az Írószövetség 1986-os közgyűlésén Budapesten összecsapott a hatalom és az írói társadalom, veszélybe került a szabad véleményalkotás legtisztább intézménye, az Írószövetség, melyet 1957-ben egyszer már felszámolt a hatalom, mert ellenállt szándékainak, akkor az emigrációban régi sérelmek és viták éledtek újjá. Kétségtelen, hogy itthon is kikristályosodott a polgári radikális és a nemzeti demokrata álláspont közötti különbség, ám a közös ellenfél, a monolit hatalom elleni fellépés mégis fontosabbnak látszott, mint a különbségek hangsúlyozása.

Nem tagadható, hogy az Írószövetség 1986-os kongresszusán a hatalom képviselőjével, Berecz Jánossal, elsősorban, Csoóri Sándor, Csúrka István, Sánta Ferenc, Czine Mihály és Albert Gábor ütközött. Amikor Csoóri „paraszt-Révy” hasonlalt arra, hogy Berecz Jánost, a párt hivatalos képviselőjét, amikor visszautasította a hatalom fenyegető megnyilvánulását, amikor az értelmiségi társadalom az ellenállás lehetséges formáit keresve fellépett saját igazáért, akkor a népi-polgári ellentét háttérbe szorult. Nem így az emigrációban. Ott népi-urbánus ellentét szűkült a vita.

A Münchenben 1950 óta megjelenő *Látóhatár*, majd *Új Látóhatár* mindenki által elismerten a magyar emigráció mértéktartó és mértékadó folyóirata volt. Vitathat-

tatlan, hogy a nemzeti demokraták szellemiségét képviselte, ám amint az írásokból is kiderül, nem azt tekintette elkülönítő forrásnak, hanem a szellemi-esztétikai minőséget és a függetlenség visszaszerzésének ügyéhez történő hozzájárulást. Sajnálatos, hogy a magyar emigráció egyes köreiből – felemlítve a régi vitákat, túlhangsúlyozva érdemeket – hazaüzengetve élezték a két itthoni csoport közötti feszültséget.

1987-ben Magyarországon eljött az a kegyelmi pillanat, amikor az 1985-ös monori konferencia mezsgyéjén tovább haladva lehetővé válhatott volna a közös fellépés, az együttes ellenállás, mely a rendszerkritikából együttes rendszerellenzékké formálhatta volna az alternatívát megfogalmazó értelmiségi mozgalmat. Egyre több jel – elsősorban a hatalmon lévő párt izgatottsága és megfogalmazott fenyegetése – utalt arra, hogy az itthoni ellenállás kilépett az értelmiségi réteg köréből, a társadalom szinte minden területén erjedés indult, új elképzelések körvonalazódtak. A párt agresszivitása azért is fokozódott, mert a pártvezetők látták, hogy a nemzeti demokraták befolyása saját tömegbázisukat is elérte, gondolataikat egyre több párttag, gyári munkás, gazdálkodó is támogatta.

Tanulságos tehát a hazai törekvéseket az emigrációs magyarság nézőpontján keresztül is szemügyre venni. A bemutatásra kerülő levelek egy az 1956-os nemzeti felkelésre emlékező, 1986 végén, Molnár József által közölt írás kapcsán fogalmazódtak meg. Az apropó ugyan 1956, de következtetések és főként sugalmazásaik nem a függetlenség visszaszerzésének kérdésével foglalkoznak, hanem a belső vitákkal terhelték.

Az emigrációban nagy tekintélyre szert tett és itthon is figyelemmel kísért *Irodalmi Újság* egyértelműen a polgári radikális kezdeményezések szószólójává vált, kapcsolatrendszerét ezeknek a gondolatoknak a megismertetése mögé állította. Az *Új Látóhatár* viszont nem mozgósított ilyen egyértelműen a hazai nemzeti demokraták szellemisége mellett, szerkesztői – Borbándi Gyula és Molnár József – számára az összefogás és a függetlenedési törekvések, a sajátosan magyar fejlődési út megteremtéséhez vezető gondolatok megjelentetése, a vitában kimerített közös cselekvés volt a meghatározó.

Hangsúlyozom, 1987 elején kerültek közlésre a levelek. A magyar egypártrendszer intézményi struktúrája megroppant, a továbblépés nem versengést jelentett...

LITVÁN JÓZSEF³²⁸

A FORRADALOM SZELLEMI ELŐKÉSZÍTŐI ÉS ...³²⁹

Sok-sok éve vagyok előfizetője az *Új Látóhatárnak*. Sok örömem, kevés bosszúság emlékei fűződnek a lap olvasásához. A mostan érkezett 1986. októberi szám cikksozratával visszahozta a harminc év előtti tragikus napok emlékét.³³⁰ Kár, hogy a bevezető cikk – Molnár József írása – több szempontból kifogásolható.

Igaz, hogy a népi irodalom a harmincas évek alatt és azt követően a legjelentősebb szellemi mozgalma volt a magyarságnak, de a cikk írója nem állapítja meg, hogy az 56-os októberi, és azt megelőző (Petőfi-kör stb.) akciókban a népi írók – szokott óvatosságukkal – nem vettek részt. Illyés, aki minden rezsim alatt (1944 márciusától 1945 áprilisáig nem volt magyar rezsim) exterritoriális jogokat élvezett, saját szavaival élve, a gordiusi csomót ezúttal is „megkerülte”. Láthatatlan volt, épp úgy, mint társai, egészen október végéig, amikor is Bibót, ezt a nagyszerű társukat jelölték a

³²⁸ Litván József (1900– 1988) vállalatvezető. Tanulóéveiben a *Huszdik Század* és a *Galilei Kör* humanista szelleme ragadta meg. 1919 őszén világirodalomból és világtörténelemből tartott előadásokat a Közoktatásügyi Népbiztosság ifjűmunkás előadóképző tanfolyamain. Hallgatói között volt Illyés Gyula. 1920 augusztusában Bécsbe emigrált. 1922-ben visszatért Magyarországra. A német megszállás után a Gestapo elhurcolta. A mauthauseni koncentrációs táborból 1945-ben érkezett haza. A Buda-kalászi Textilművek élén a gyár felvirágoztatását nagy jelentőségű vegyészeti találmányai is elősegítették. Az 1956-os felkelés után elhagyta az országot. Bécsben telepedett le. Figyelemmel kísérte az emigrációs közéletet, de ritkán nyilvánított véleményt.

³²⁹ Litván József: A forradalom szellemi előkészítői és... *Új Látóhatár*, 1987. 1. szám. 121. o.

³³⁰ Molnár József: Harminc év után. *Új Látóhatár*, 1986. 3. szám. 281. o.

koalíciós kabinet parasztpárti miniszterének. A november 2-i Irodalmi Újság hasábjain aztán megszólaltak.

A forradalom szellemi előkészítői a Nagy Imre körül csoportosult írók, újságírók és egy-két kívülálló, mint Déry, Háy stb. voltak. Ennek megfelelően ezeket börtönözték be, vagy kényszerítették emigrációba. A népiek közül csak Bibót ítélték szabadságvesztésre, de nem az egy napos miniszterkedéséért, hanem a november 4-e után írt memoranduma miatt.

Nagyjából helytálló, hogy a forradalom nem ismerte a zsidókérdést, ami a 2. pontban írottak alapján érthető, de úgy látom, Molnár nem éri be a zsidóságnak mind az 1919-es mind az 1945 utáni szerepének jogos bírálataival, hanem színezi azt. Illyés kevésbé ízléses mondásainak reprodukálásával és a Garbai szerepét kigúnyoló 1919-es pesti viccel. (Holott volt nem zsidó népbiztos Garbain kívül is, nem is egy.) Igaz, a zsidóság, vagy legalábbis számos tagja, ezekben a sorsfordulós években sokat, súlyosat vétett, de a magyarság 25 éven át (1919-től 1944-ig) nem maradt adós, kamatostól fizetett vissza – és szinte már előre is. Ezért idegenkedem Molnár cikkének említett idézeteitől és helyenkénti hangnemétől.

A cikk költői hangulatú bevezetője és befejezése éppen tetszetőssége miatt nem idevaló. A latiumi idill, a második otthon gondtalan világa – úgy érzem – nem illik a mi bánatunkhoz.

Litván József

Bécs

* * *

MOLNÁR JÓZSEF³³¹

A GORDIUSI CSOMÓ MEGKERÜLÉSE³³²

A romániai magyar írók nehéz sorsáról beszélgetve mondta nekem egyszer egy kiváló erdélyi író: Jó nektek, emigráns íróknak, teljes szabadságban éltek, azt írhattok, amit akartok; mégsem szívesen cserélnék veletek, mert nálatok hiányzik minden irodalom éltető eleme: a visszhang. Valóban örülhet az a nyugati magyar író, akinek írása ha nem is elismerést, de legalább ellentmondást vált ki az olvasók körében. Különösen, ha még levelet is kap, amelyben az olvasó nem „förmedvénynek” nevezi írását, hanem igyekszik észrevételeit, ellentmondó megjegyzéseit kulturált formában előadni. Ilyennek érzem Litván József régi előfizetőnk levelét, amelyben az 1956-os forradalom harmincadik évfordulójára írt cikkemhez fűz néhány megszívlelendő bíráló megjegyzést. Éppen a levél kulturált hangja miatt nem hagyhatom köszönet és részletekbe menő válasz nélkül.

Litván József levelében elismeri, hogy a népi irodalom a harmincas években és azt követően a „*legjelentősebb szellemi mozgalma volt a magyarságnak*”, nem úgy mint egy másik levél írója, Fejtő Ferenc, aki a Nyugati magyar esszéírók antológiájában közölt önéletrajzszerű írásában a népi írókat lebecslően csak „magyar narodnyikok”-

³³¹ Molnár József (1918–2009) szerkesztő, kiadó. 1938-ban a Szociáldemokrata pártba lépett be, de 1945-ben már a Parasztpártban találta meg a politikai érdeklődésének megfelelő programot. 1949-ben emigrálni kényszerült. Borbándi Gyulával, Borsos Sándorral, Vámos Imrével és Gál Mihállyal 1950-ben alapították meg a *Látóhatár* című folyóiratot, mely 1958-tól *Új Látóhatár* címmel jelent meg. A müncheni lap a magyar emigráció legszínvonalasabb folyóirata lett. Molnár a lap kiadója, szerkesztője, egy ideig nyomdai előállítója volt.

³³² Molnár József: A gordiuszi csomó megkerülése. *Új Látóhatár*, 1987. 1. szám. 121. o.

nak nevezi, „*akik között elsőrendű írók is voltak, bár gyakoroltak némi (sic!) hatást a fiatal értelmiségiekre, nem volt komoly politikai súlyuk*”. Hogy a népi írók későbbi politikai szerepének megítélésében nézeteim nem mindenben egyeznek Litván Józsefével sem, szinte természetesnek kell tartanom.

Valaki mire kötelezi el magát, milyen politikai vagy irodalmi irányzatot érez magához közelebb állónak érett fejjel, az igen sok esetben gyermekkori élményvilágától függ. Kevés kivételtől eltekintve, nem véletlenül lesz valaki baloldali vagy jobboldali, radikális vagy konzervatív, népi vagy urbánus. Aki például gyermekkori élményeivel a két háború közti falusi szegénység és megalázottság emlékeit hordozza még öszülő fejjel is magával – mint jómagam –, az a népi irodalomban annak idején könnyebben a maga világára ismert, mint az, akinek gyermekkori lelki sebeit vallási vagy faji megkülönböztetések, sőt – mint a második világháború alatt – gyilkos faji üldöztetések ütötték. (Nem lehet véletlen, hogy a kommunista Ságvári Endre a hitlerista antiszemizmus vesztes előretörése idején nem a magyarságot, létében fenyegető dunántúli egykérő, nem a tiszántúli szegényparasztszáműzést, sőt még csak nem is az újpesti vagy kispesti munkások nyomorúságáról [amelyet volt szerencsém személyesen is megtapasztalni] írt novellákat, hanem a bőrük színe és fajtájuk miatt üldözött négerekről, ami zsidó polgári családból való származását figyelembe véve, mai szemmel nagyon is érthető mindazok után, ami a zsidósággal történt.) Nehéz tehát vitába szállnom a levél írójának Illyés és a népi írók politikai szerepéről alkotott véleményével, mert feltehetőleg mindketten más élményvilágból indulunk ki. Hadd hozzak föl erre egy példát.

A napokban került kezembe Kenedi János „elhülyülésének története”.³³³ Kenedi 1947-ben született, tehát még a világon sem volt, amikor a népi írók könyveikben föltárták a magyar paraszti nyomorúságot és nagy harcaikat vívták a feudális, nagybirtokos Magyarország uraival, mégis gondolkodás nélkül le merte írni, hogy abban a világban „*a szociográfia 'urbánus' híveinek a talpát verték, miközben 'népies' művelőit palóc bútorok sebtében odahordott díszletei között vezették föl Horthy Angliára*

³³³ Kenedi János: Elhülyülésem története és egyéb balgaságok. *Magyar Füzetek Könyvek* 9. Párizs, 1986.

kacsingató belügyminiszterének irodájába". Kenedi, aki Aczél György kedvencéből lett az urbánus ellenzék egyik szóvivője, úgy tesz, mintha sosem hallott volna arról, hogy a Horthy-rendszer bíróságai egymás után fogták perbe osztály elleni izgatásért a népi írókat. Akkori könyveik, folyóirataik hozzáférhetők a hazai könyvtárakban. Ha ez a fiatalember csak Kovács Imre perének füzet formájában is kiadott anyagát elolvasta volna, aligha ír le ilyen szemenszedett valótlanságot. Erre még az sem mentség, hogy a Lipótvárosban született, mint Szabó Zoltán. Ezért azt a bizonyos körökben – Isten tudja, mi okból – elterjedt nézetet is reménytelen cáfolni, amelyet Litván József is említ levelében, hogy Illyés Gyula mindig „exterritoriális jogokat élvezett”. Mondjam el, hogy Illyés Gyula többször is állt a két háború között bíróság előtt? Igaz, ő nem osztály ellenes izgatásért, mint Kovács Imre és Féja Géza, hanem csak egy versben elkövetett „vallásgyalázásért” és a kommunista Sallai és Fürst várható statáriális halálbüntetése ellen József Attilával közösen írott röpiratáért. Úgy emlékszem rövidebb ideig börtönt is ült, s aligha „exterritoriális”. Hogy Rákosi nem csukatta le (akinek megmentésére 1934-ben nemzetközi akciót szervezett) valószínű annak köszönhetette, hogy már 1946 őszén, megundorodván a politikától, visszavonult a politikai közélettől és tihanyi magányában csak irodalmi munkásságának élt. Hadd emlékeztessen itt a gordiusi csomó ügyes „megkerülésével” kapcsolatban Litván Józsefet arra, hogy Rákosi hatvanadik születésnapjára 1952-ben kiadott vers és próza antológiában 34 magyar író közül egyedül Illyés Gyula nem isteníttette a véres diktátort, csak azt volt hajlandó leírni, hogyan tolmácsolt a l'Humanité munkatársának a Rákosi-per idején.³³⁴ Korábban, Sztálin hetvenedik születésnapjára írt „*Vers rím nélkül*”, talán még „megkerülősebb”, mai szemmel gúnyversnek is tekinthető.³³⁵ Ezzel a „megkerülő” magatartásával Illyés Gyula (a néhány hallgató, vagy elhallgattatott írótól eltekintve) ritka kivétel volt. Talán nem csökkentei későbbi érdemeiket, ha megemlítem, hogy igen sokan azok közül, akiket a levél írója „a forradalom szellemi

³³⁴ Magyar írók Rákosi Mátyásról. Illyés Gyula: Ezerkilencszázhuszonhat július. *Szép-irodalmi* Kiadó, Budapest, 1952. 141. o.

³³⁵ Magyar költők versei a 70 éves Sztálinhoz. Illyés Gyula: Három vers-szakasz, prózában. *Franklin Kiadó*, Budapest, 1949.

előkészítői”-nek nevez, akkor még rendíthetetlenül zengték Sztálin és Rákosi dicsőségét. Vajon nem lett volna jobb, ha ők is idejében „megkerülik” a gordiusi csomót?

Ha mérlegre tesszük Illyésnek a visszavonultságban írott műveit, meggyőződés, hogy legalább annyit használt a magyarságnak, mint azok a kommunista írótsai, akik 1956-ban megtagadva sztálinista múltjukat, a legkülönbözőbb pártfórumokon rombolták le azt, amit korábban, a mások szenvedéseit észre sem véve, vak buzgalommal építettek. Kár tehát Illyésnek a szemére vetni, hogy a hordó helyett mindig az íróasztalhoz ragaszkodott.

Sehol nem állítottam, hogy a forradalmat a népi írók készítették elő közvetlen politikai agitációval, vagy ha úgy tetszik, lázadással. De hadd fogalmazzak most még cikkemnél is világosabban: a többségükben még nem is olyan régen elvakult sztálinista, jobbára – és ezt sem szabad elhallgatni – zsidó értelmiségiek idézték elő, akiknek 1945 után nagy részük volt Rákosi diktatúrájának felépítésében. (Nekem már 1948 őszén miattuk és a velük szövetséges, titkos kommunista Györfly-kollégisták bosszúja elől kellett elmenekülnöm.) Hogy mi okozta ennek az értelmiségnek oly hirtelen páfördulását, külön tanulmányt érdemelne, sajnos itt erre most nem térhetek ki. Annyi azonban bizonyos, hogy a párt belső bomlását csak azok idézhették elő, akik benne voltak, és korábbi sztálinista vonalasságuk következtében magas pozíciókat töltöttek be magában a pártban, az államvezetésben, vagy az igen fontos hírközlő szerveknél, különösen a sajtónál. Aki 1956 nyarán még mindig a hatalmon kívül volt, annak hangja semeddig sem hallatszott. Litván Józsefnek arra a kérdésére tehát, hogy hol voltak a forradalmat megelőző nyilvános vitákban a népi írók, csak azt felelhetem: sehol és mindenütt! Az október 23-át megelőző vitákban maguk a népi írók valóban nem nagyon vettek részt, annál az egyszerű oknál fogva, hogy – az egyetlen Darvas Józsefet kivéve – nem voltak a kommunista párt tagjai, a párton belül ezért befolyásuk sem volt. Távol a tényleges hatalom boszorkánykonyhájától csak a műveikből kibontakozó világnézettel és nem vitázó szavakkal voltak jelen, de azzal mindenütt, mint ez a forradalom napjaiban nyilvánosságra került programokból kiolvasható, csak éppen ismerni kell hozzá a népi írók műveit, s főleg a forradalom alatt közzétett írásait.

Ami Litván Józsefnek Illyés Gyulától vett „ízléstelen” idézeteimre vonatkozó megjegyzését illeti: ízlésről nem lehet vitatkozni.³³⁶ Nem tudom, miért találja Illyésnek az egykori körüti sajtóra tett megjegyzését ízléstelennek az én írásomban, Bibóéban nem, pedig ha jól emlékszem, ő is említi. Vagy miért ízléstelen, ha én hivatkozom az 1919-es viccre, s miért nem ízléstelen Jászi Oszkár *Magyar Kálvária – Magyar Feltámadás* című könyvében,³³⁷ ahonnan én is vettem? Jászi is – mint én is – csak az akkori politikai helyzet fonákságát akarta érzékeltetni, azt amit ugyanott konkrétebben úgy fejezett ki, hogy „a kommunista vezérkarnak legalábbis 95 százaléka a zsidóságból” került ki. Tehát teljesen közömbös, hogy Garbain kívül volt-e még más nem zsidó népbiztos is.

Tiszteletre méltó, hogy Litván József Bibó István véleményével egyezően elismeri, hogy a múltban nemcsak a keresztények vétettek a zsidók ellen, hanem a zsidók is a keresztények ellen, mert sokan vannak akik, hogy szegény Pap Károly szavaival éljek,³³⁸ „a zsidó sebek és bűnök” közül csak a sebekre hajlandók emlékezni, ami a magyar zsidóság százezreinek pusztulása után érthető is. Kár, hogy a levél írója is – talán akaratlanul – általánosít a kölcsönösen elkövetett bűnökkel kapcsolatban a nem zsidók rovására. A zsidó bűnökkel kapcsolatban „a zsidóság vagy legalábbis számos tagja”-nak bűnéről szól, de a magyar zsidósággal szemben elkövetett gyalázatos bűnökkel kapcsolatban csak a magyarságról és nem „a magyarság, vagy legalábbis számos tagja”-ról beszél, felelőssé téve a történelemért minden magyart. Ez az általánosítás legalább annyira elítélendő és elvetendő, mint az antiszemitáknak a zsidósággal

³³⁶ Molnár József írásában ez a mondat szerepelt Illyés Gyulától. „Közvetlenül a második világháború után Révai József irodájából jövet mondotta Illyés Gyula kissé gunyoros hangsúllyal Darvas Józsefnek és nekem: »Tudjátok, mit nem adna ez a Révai azért, ha egy urasági kocsis lett volna az apja?«” Molnár József: Harminc év után. *Új Látóhatár*, 1986. 3. szám. 281. o.

³³⁷ Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar feltámadás*. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai. *Bécsi Magyar Kiadó*, 1920.

³³⁸ Pap Károly: *Zsidó sebek és bűnök*. Vitairat különös tekintettel Magyarországra. *Kosmos Könyvkiadó Vállalat*, Budapest, 1935.

kapcsolatos általánosításai. Szeretném hinni, hogy ez a sajnálatos megkülönböztetés nem volt szándékos.

Végül valamit – bár nem szívesen teszem, de olvasói levélre válaszolva nem kerülhetem el – személyes ügyben is. Érthetetlen előttem, miért nem szabad Latium³³⁹ idillikus világában a magyar 56-ra gondolni, ha mondjuk, a bécsi Karntnerstrassén lehet. Aztán honnét veszi a levél írója, hogy én Montecompatriban a „második otthon gondtalan világában” élek? Nem értem, miért nem való bánatunkhoz, hogy én történetesen egy kis, ősi olasz faluból kitekintve kerestem a magyarok ködbé vesztett nyomait, és átellenből Palestrina, az ősi Penestre felcsillanó esti fényei az etruszk nép nyomtalan eltűnésére emlékeztettek és elfogott a félelem a magyarság jövő sorsáért miatt? Nem, ezt nem tudom megérteni.

Molnár József

* * *

³³⁹ Olaszország egyik tartománya. Molnár Józsefnek Montecompatriban, egy kis nyaralóhelyen volt háza. A nyári hónapokat ott töltötte, sokáig azt tervezte, hogy véglegesen odaköltözik.

LEVÉL BORBÁNDI GYULÁNAK

Kedves Gyula,

a napokban került kezembe egy Molnár József nevű, számomra ismeretlen munkatársad cikke az Új Látóhatárban, amelynek koncepciója a történelemhamisítás határain túl megy, amikor például a „népies radikalizmust” nevezi meg mint az 1956-ban csődbe jutott sztálinista-kommunista ideológia egyetlen reális szellemi alternatíváját. Az illető nem veszi figyelembe, hogy a népiesnek nevezett mozgalom a harmincas években heterogén, zavaros mozgalom volt, amelyben demokratikus elemek, mint Szabó Zoltán, Kovács Imre, Bibó István, Tamási Áron társultak össze inkább osztálytársi mint ideológiai alapon, krypto-kommunistákkal, mint Erdei és Veres Péter, jövődó nácikkal, mint Erdélyi József és Féja Géza és azonkívül Németh László, aki mély-magyar és híg-magyar elméletével több kárt okozott a magyar fejekben, mint akárki más. A közös nevező e különféle írók többsége között, akik többé vagy kevésbé irodalmilag értékesek voltak, a Szabó Dezsőtől örökölt városellenesség, antiliberalizmus, a zsidó és német polgárság és a szociáldemokrata munkásság megvetése, ill. gyűlölete volt (persze ide nem értem bele a demokratikus elemeket, akik Isten tudja miért és hogyan keveredtek közéjük), plusz az antiszemitizmus, amelynek segítségével az uralkodó osztályok, Gömbösek és a nyilasok segítségét képzelték megnyerhetni, Zilahy közvetítésével, a földreformnak. Molnár úgy látszik azt se tudja, hogy a széles tömegek szemében a földreform autentikus szószólói és pionírai a Kisgazda párt és a Szociáldemokrata párt voltak, meg az az Illyés Gyula, akiről nem tudom elhinni, hogy népiesebb lett volna, az ő óriási kozmopolita és avantgarde műveltségével, mint József Attila, vagy Gáspár Zoltán, akiket „urbánusnak” soroztak be, akárcsak jómagamat.

Az 56-os forradalmat megelőző szellemi mozgalomban nem a népiesek, hanem a szellemi és morális öntudatra ébredt exkommunisták, mint Déry, Méray, Gimes, Kende és valamennyire Lukács György és tanítványai voltak a kezdeményezők. A népiesek csak később, óvatosan, csatlakoztak a mozgalomhoz, amely akár zsidók, akár nem zsidók voltak a vezető egyéniségek – nem a Németh László-féle harmadik utat keresték, hanem a nyugatias demokrácia helyreállítását.

Hazugság az is, hogy a szociáldemokrata mozgalom idegenkedett volna a népiesek demokratikus szárnyától. Akárcsak József Attila *Szép Szó*-ja, ők is a közeledést keresték azokkal, akik akárcsak mi, a demokráciának és humanizmusnak adtak prioritást, abszurdnak találva, hogy a nagybirtokos osztállyal vagy náci bérencekkel szövetkezve érhetnék el a földreformot és a többi, szükséges reformot.

Molnár József személyesen is megtámad, egy a *Le Monde*-ban, '55-ben megjelent cikkem miatt,³⁴⁰ amelyben aggodalmamat fejeztem ki afölött, hogy a valóban nagyrészt zsidó származású, internacionalista-sztálinista klikk gaztettei miatt, ha Magyarországon a legitim elégedetlenség forradalomba törne ki, a forradalmat a demokratikus célkitűzésektől, a horthyzmus és a népies jobbszárny ideológiájától megfertőzött elemek ismét a horthysta reakció, az antiszemitizmus, a zsidóságnak mint kisebbségnek felelősségrevonása és bűnbakká tétele felé vezessék félre. Ez nemcsak az én aggályom volt, hanem mindenkié, aki a magyar közhangulatot az ötvenes években figyelte. A cikkemmel nem a magyarság jóhírét rontottam, mint Molnár inszinuálja, mert azért a jó hírért bizonyára többet tettem, mint a támadóim. Egy létező veszélyre hívtam fel a figyelmet. Hogy aggályaimra a forradalom rácáfolt, hogy a nemzeti és demokratikus követelések határain belül maradt, hogy nem siklott ki a pogrom mentalitás irányában, az meglepetés volt számunkra és öröm, amelynek a

³⁴⁰ Fejtő Ferenc hivatkozott cikke a *Le Monde*, 1955. május 4-i számában jelent meg. A hivatkozott szövegrész így hangzott: „Az összes információk megegyeznek abban, hogy a nép mai hangulatában a bosszúállás és a gyűlölet érzései uralkodnak; az antikommunistaság antiszemita hangsúlyt kap; ekként a kiűrtés alkalmat adhatna igen súlyos rendzavarásokra, pogromokra és fasiszta jellegű államcsínyekre.” Auer Pál volt magyar nagykövet, a magyar emigráció Párizsban élő tekintélyes tagja a *Le Monde* május 14-i számában Fejtő állításával szemben foglalt állást.

forradalomról szóló száznyi cikkeimben és könyveimben hangot adtam. Erről persze Molnár egyoldalú rágalmozó cikkében egy szó említés sem történik, mint ahogy a népiesek egy részének a nyilasok felé tolódásáról sem. Az úgynevezett „urbanisták” közül egyetlen egy sem akadt, aki akár a nyilas, akár a kommunista terrort kiszolgált volna.

Nem gondoltam volna, hogy harminc év után, amikor a magyar értelmiség köreiben egyre tisztábban látják már a népies mozgalom heterogén voltát és egyes tagjainak ártalmas szerepét a harmincas, negyvenes években és azután, még ily tájékoztalan, rosszindulatú, a zsidóság és a nem kommunista baloldal szerepét a Bibó-féle immár közismert elemzésekkel homlokegyenest ellenkező módon lehet a népies-urbanus vitát felújítani.

Köszönöm előre is, barátom, hogy ezt a nyilatkozatot a Molnár-féle förmedvény-nyel kapcsolatban, amely egy szinten áll az ellenem a Népszabadságban, a K. B. és E.F.P. tollából megjelent³⁴¹ támadással, lehozod lapodban.

Szívélyes üdvözléssel

Fejtő Ferenc

Párizs

Ha két héten belül nem kapnék tőled választ a Válaszom lehozatalát a közeljövőben garantálva, az I. Ú.-nak³⁴² adom a levelet, ölel F. F.

* * *

³⁴¹ E. Fehér Pál: Egy pletyka nyomán? *Népszabadság*, 1986. június 23. 7. o.

³⁴² Irodalmi Újság.

VÁLASZ FEJTŐ FERENCNEK

Kedves Ferenc,

talán egyetértesz velem, hogy ez a levélváltás nem a megfelelő alkalom, hely és terjedelem a népi irodalomról szerzett ismereteink és kialakult véleményeink szembesítésére. Te leveledben röviden összefoglaltad, hogy mit gondolsz róla. Ezt tudomásul veszem, nem szállok vitába vele, mert akkor egyéb mondanivalómra nem maradna hely. Egyébként sem vagyok olyan jó író, mint Te, én nem tudnám megismételni a nézeteknek oly világos, pregnáns és tömör megfogalmazását, mint titted Te. Gondolom, hogy felfogásomat ismered, ha másból nem, hát *„A magyar népi mozgalom”* című könyvemből,³⁴³ amelynek egy példányát tiszteletem jeléül annak idején Neked is elküldtem. Ha megengeded, maradjunk tehát írásod ténykérdéseinél. Azoka könnyebb röviden elintézni. Kezdjük talán a végén.

Úgy látom, rosszul ismered az Új Látóhatárt, ha feltételezed, hogy leveledet esetleg nem közli, mert a szerkesztők nem értenek egyet Veled. Ha ismernéd folyóiratunkat, tudhatnád, hogy gyakran jelennek meg benne nemcsak levelek, de nagyobb közlemények is, amelyek nem mindenben vagy egyáltalán nem egyeznek a szerkesztőség felfogásával. Az Új Látóhatár nyitott szellemi fórum és feladatát annál jobban teljesíti, mennél több felismerésnek és véleménynek ad helyet. Nem olyan írások hátrítunk el, amelyek szemlélete idegen a miénktől, hanem olyanokat, amelyek szíve vonala nem üti meg az elfogadott és megszokott mértéket. Felesleges volt tehát az: fenyegetni, hogy vonakodásunk esetén másnak adod leveledet.

Hogy *„egy Molnár József nevű, számomra ismeretlen”* személyről beszélsz, nem lepott meg, miután a múlt őszi lугanói tanulmányi napokon mint *„M. J. nevű Író*

³⁴³ Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék. Párbeszéd*. Kiadó, New York, 1983.

kor” emlegetted. Azt azonban meglepőnek tartom, hogy oly gyenge és megbízhatatlan az emlékezeted. Az Általad „nem ismert” Molnár József belső munkatársa, majd főmunkatársa volt annak a Látóhatárnak, amely 1953 és 1958 között több fontos írást közölt. 1958 októberében együtt ültél vele Párizsban a Magyar Írók Szövetsége Külföldön kongresszusán és az ott megválasztott vezetőségben. 1972 április végén két napot töltöttél vele egy kis társaságban Nagy Ernő giromagnyi házában. Ha meg nem tudod, hogy ő nem egyszerűen az én „munkatársam”, hanem az Új Látóhatár kiadója, szerkesztőségének tagja, a népszerű Aurora Könyvek kiadója, számos esszé, tanulmány és kritika írója, több mint húsz éven át tekintélyes nyomdász (akinek munkásságát nemcsak a hazai, de a német szakirodalomban is elismeréssel emlegetik), akkor a nyugati magyar irodalomban való teljes járatlanságot bizonyítod. Mindezeket természetesen még egy olyan jeles írónak sem kell ismernie, mint amilyen Te vagy, de joggal elvárható attól, aki egy író-társáról véleményt mond.

Szóban forgó cikkében Molnár József nem beszélt „népies radikalizmusról”, mert ha arról beszélt volna, a népi radikalizmus helyes kifejezését használta volna. Molnár „magyar radikalizmus”-t emlegetett, „amelynek gyökerei – mint írta – a népi irodalomtól parasztforradalmainkig, szabadságharcainkig, munkás- és agrárszocialista mozgalmainkig nyúlnak vissza”. Ez győzedelmeskedett szerinte 1956-ban a „szovjet típusú kommunizmus” felett. Molnár József, amikor a népi eszmét „a csődbe jutott sztálinista kommunista ideológiával szemben az egyetlen reális eszmei alternatívának” nevezi, nem sajátít ki ennek az irányzatnak minden érdemet, hiszen csak pár mondattal később az olvasható, hogy „túlzás lenne azt állítani, hogy a Forradalom kizárólag a népi irodalomban kifejezett eszmék győzelme volt. A Forradalom eszméitárában fellelhetők a magyar munkásmozgalom nemes eszmei hagyományai és Jászi Oszkár polgári radikalizmusának európai humanizmusa is. Kétségtelen és vitathatatlan, hogy a forradalmi erjedést a szovjet kommunista párt huszadik kongresszusán felbátorodott revizionista és kiábrándult kommunista értelmiség indította el, de pár nap alatt teljesen elveszítette befolyását, s csak az maradt meg belőle, ami a magyar radikalizmus szellemével azonos volt”. Úgy veszem észre, hogy kizárólagosságra Te törekszel, amennyiben csak a valóban kezdeményező revizionista értelmiség szerepét vagy hajlandó méltányolni. Te nálam sokkal jobban tudod, hogy a forradalmi helyzet

bekövetkezéséhez a központi hatalom megoszlása és kettészakadása kellett. Erős és egységes központi hatalommal szemben a nép tehetetlen. Ezért nem robbant ki a forradalom 1951-ben vagy 1952-ben, amikor pedig az elégedetlenség a legnagyobb volt. A revizionista csoport elhatározó szerepe tagadhatatlan, de amikor már nem a kommunista párton és az uralkodó garnitúrán belül folyt a küzdelem, hanem a szabaddá vált áramlatok és irányzatok mérkőztek meg egymással, én is úgy látom, hogy a magyar és azon belül a népi radikalizmus (amibe beletartoztak az ezt magukévá tevő volt kommunisták és revizionisták is) eszméje volt a legvonzóbb. Ezt-nevezhetjük – mint teszed – „nyugati demokratizációnak” is és nem véletlen, hogy leghitelesebb exponense egy népi gondolkodó, az Általad is nagyrabecsült Bibó István volt, akinek kibontakozási és megbékélési tervei a népiség eszméjének legtisztább és lerealistább gyakorlati politikai lecsapódásai voltak. A nép igényeinek legköltőibb megfogalmazása – az írószövetség „Gond és hitvallás” című nyilatkozata – is népi író, Tamási Áron szövege. A népiek javára elfogultnak semmiképpen sem nevezhető Heller Ágnes egy angol folyóiratban azt írta, hogy „az ötvenhatos forradalom sok tekintetben Bibó álmainak megvalósulása”.

Leveledben személyes támadásnak nevezted, hogy Molnár József emlékeztetett a Le Monde-ban 1955-ben megjelent cikkedre. Sem Molnár nem tette, se Te nem, de engedd meg, hogy én idézzek ebből a cikkből, amely 1955. május 4-én jelent meg, abban az időben, amikor Ausztria függetlenségének visszanyerésével, az oroszok visszavonulásával és az ország semlegesítésével kapcsolatban többhelyütt elhangzott az az óhaj, hogy az oroszok ürítsék ki Magyarországot is. Mi történnék Magyarországon, ha az oroszok kivonulnának? – tetted fel a kérdést. A válaszd ez volt: „Az összes információk megegyeznek abban, hogy a nép mai hangulatában a bosszúállás és a gyűlölet érzései uralkodnának; az antikommunizmus antiszemita hangsúlyt kap; ekként a kiűrés alkalmat adhatna igen súlyos rendzavarásokra, pogromokra és fasiszta jellegű államcsínyekre.” Valóban, ez nem csak a Te aggályod volt, hanem másoké is. Abban azonban sem akkor nem volt igazad és ma sincs igazad, hogy az „összes információk” feltételezéseidet indokolták és mint leveledben közlöd, „mindenki” osztotta aggodalmadat, „aki a magyar közhangulatot az ötvenes években figyelte”. Abban az időben nemcsak Te dolgoztál olyan helyen, ahonnan szemmel kísérhetted

a magyar közhangulatot, de én is. Tapasztalataim szerint voltak, kik attól tartottak, ha kivonulnak az oroszok, elszabadul a pokol, de még többen, akiknek nem voltak ilyen félelmek. Bizton állíthatom, hogy a nyugati magyarok körében Te voltál az egyetlen, aki a nyilvánosság előtt Magyarország szovjet katonai kiűritésének nem is tervére, hanem csupán vágyak diktálta ötletére azonnal fenntartással reagáltál. Ezért részesült a párizsi cikked éles kritikában az emigráció némely orgánumban. A Látóhatár köre nem cikkezett ellened, de nem osztotta aggályaidat, pedig ha jól emlékszel, az akkori politikai színpadon nem a jobboldalán és nem a közepén, hanem inkább annak bal felében foglalt helyet, és tagjai között zsidók is voltak. Félelmedet ugyanis tárgyi bizonyítékok nem indokolták. Aggodalmadat tiszteletben tartottuk, de komoly alapját nem láttuk. Az 1956 októberi-novemberi események minket igazoltak. Írói tisztességed mellett szól, hogy elismerted és elismered, a forradalom rácsfolt aggályaidra, az érzelmek és indulatok elszabadulása, ami nem fő, hanem csak járulékos vonása volt a nép felkelésének, nem torkollott antiszemitizmusba és pogromokba. Hadd emlékeztesselek arra, hogy éppen a Látóhatárban írtad meg 1958 januárjában, hogy ami Magyarországot illeti, több kérdésben helytelenül ítélted meg az eseményeket. Hadd idézzek: *„1956 októbere óta következetesen tévedtem, és ezt a szisztematikus kudarcot nyilván az okozta, hogy a közszellemi áramlásától elragadva, inkább résztvevője, mint megfigyelője lettem az eseményeknek, készpénznek véve kívánságaimat.”* Mi ezt a vallomást a komolyságát megillető tisztelettel olvastuk és közöltük. Érthetetlen, hogy az antiszemitizmus robbanékonyága kérdésében csak azt vagy hajlandó elismerni, hogy a forradalom rácsfolt félelmeidre, de azt nem, hogy félelmeidnek nem voltak tárgyi indokai. Molnár Józseftől rossz néven veszed, hogy az esetet felemlítette és inszINUÁCIÓNAK nevezed azt a kijelentést, hogy jóslatod jó hírünket rontotta. A magyarság jó hírének mindenesetre nem használt, ha egy tekintélyes kelet-európai politikai kommentátor, akit nemcsak Franciaországban, de a világ többi, más részeiben is a magyar kérdések ávatott szakértőjének tartottak, egy mindenhová eljutó nagy francia napilapban közli, hogy a magyarok, amint megszabadulnak a szovjet hadsereg ellenőrzésétől, vad antiszemitizmusba törnek ki, pogromokat rendeznek, fasiszta jellegű államcsínyt hajtanak végre. *„A kiűrités alkalmat adhatna”* erre, írtad, vagyis amint megvan az alkalom, a magyarok máris rohannak a

végzetükbe. Mi más következtetést vonhatott le ebből a nyugati olvasó, mint azt, hogy csak maradjanak az oroszok Magyarországon, mert jelenlétük a rend és a nyugalom, a fasiszta veszély elhárításának biztosítéka?

Emlékeztetsz arra, hogy mily sokat tettél a magyarság jó híréért. Valóban, könyveid, kommentárjaid és politikai helyzetelemzéseid hozzájárultak a Magyarországot érintő kérdések megismeréséhez és megértéséhez, jó hírének növeléséhez is, de ebből a hatalmas bizonyítóanyagból az ötvenötös Le Monde-cikket én is kivenném. Marad elegendő, ami írói és gondolkodói erényeidet, jó hírünkért tett szolgálataidat igazolja.

Kár volt Molnár „förmédvény”-nek nevezett írásával kapcsolatban a Népszabadságban ellened írt valóban ízetlen cikkekkel előhozakodni, mert ha Molnár fejtegetései szerinted azokkal egy szinten állnak, akkor azok a hazai cikkek nem is olyan gonoszak. Molnár is mondhatná, hogy a Te leveled egy szinten áll azokkal a cikkekkel, amelyeket Budapesten ellene írtak és kinyomtatnak. De vajon hová vezet mindez? Sehová. Felesleges volt tehát Budapestet előráncigálni. Akikre gondolsz, azok Molnárt épp úgy nem szeretik, mint Téged. Nem elegáns, párhuzamokat vonni ott, ahol nincsenek párhuzamok. Végül, ami a népi-urbánus vita felújítását illeti, nem hiszem, hogy ez Molnár József nyakába varrható. Kettőtök közül inkább Te voltál az, aki e vitát nem engedte elaludni. Legutóbb abban az életrajzi írásodban, amelyet szerkesztőként bevettem a *„Nyugati magyar esszéírók antológiájá”*-ba.³⁴⁴ Ha Molnár annyira fel akarná újítani a népi-urbánus vitát, már akkor nem hagyta volna szó nélkül a népi írókról tett kijelentéseidet.

Ne hánytorgassuk fel tehát e sajnálatos ügyet, amelyben, úgy látszik, ma sem tudunk közös nevezőre jutni. A kölcsönös vádaskodás helyett fordítsuk maradék időnket és energiánkat arra, hogy hiteles adatokkal és komoly elemzésekkel szolgáljunk azok érdeklődésének kielégítését, akik fiatalok lévén most indulnak el a közelmúlt magyar irodalmában való tájékozódás útján.

Borbándi Gyula

* * *

³⁴⁴ Nyugati magyar esszéírók antológiája. Szerkesztette: Borbándi Gyula. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1986.

AZ UTAK SZÉTVÁLNAK

1987 elejére mind a polgári radikálisok, mind a nemzeti demokraták eljutottak annak felismerésére, hogy a feltételek és a követelmények programalkotásra kötelezik az alternatív javaslatokkal előálló szervezeteket. A két csoport között az volt a különbség, hogy a nemzetiek a meglevő intézményrendszer keretein belül, azok részvételével és segítségével tervezték a társadalmi rendszer átalakítását, míg a polgári radikálisok a meglevő intézményrendszert arra alkalmatlannak tekintették. 1987 januárjától kezdődően folyamatos tárgyalás zajlott a második monori konferencia előkészítéséről. Abban mindannyian egyetértettek, hogy a tanácskozás célja egy egyeztetett „ellenzéki” program elkészítése. A résztvevők köréről azonban már megoszlottak a vélemények. A polgáriak az első találkozó 45 résztvevője helyett százaz nagyságrendű meghívottal számoltak. Az időközben elhunyt Donáth Ferenc szerepét Vásárhelyi Miklós vette át, aki a Soros Alapítvány kuratóriumának elnökeként rendelkezett azokkal az infrastrukturális lehetőségekkel, melyek az eredményes szervezéshez szükségesnek mutatkoztak.

Az előkészítő bizottság tagjai lettek: az 1956-os felkelés emlékét őrző csoport részéről Mécs Imre és Vásárhelyi Miklós, a reformközgazdászok közül Bauer Tamás és Lengyel László, a polgári radikális ellenzék belső magjából Kis János és Kenedi János, a nemzeti demokraták pedig Für Lajost és Csurka Istvánt delegálták. A bizottság elnöke Vásárhelyi Miklós lett. Az előkészítő tárgyalások 1987 júniusáig folytak, többé-kevésbé sikerült megegyezni az előadók (Vásárhelyi Miklós, Lengyel László, Kis János, Csurka István), hozzászólók és korreferensek személyében.

A nemzeti demokraták felépítettek egy felkészülési programot, s ebben az 1987 kora őszi elkészülő közös memorandum, valamint az a köré szerveződő párbeszéd és a mozgalmos hálózat kialakítása sürgetővé tették az előrehaladást. A kialaku-

lóban levő egyesületek, társaságok, mint például az 1986-ban megalakult Veres Péter Társaság, vagy a Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság kész szervezetként állt rendelkezésükre abban, hogy az elkészült program résztervezeteit a társaságok tagsága, a rendezvényeikre ellátogatók megismerhessék, megvitathassák. Ez a laza hálózat lehetett volna az alapja a később kiterjedő mozgalomnak.

Az előkészítő bizottság egyeztetése azonban 1987 kora nyarán megszakadt. A június 25-i ülésre ugyanis Kis Jánosék a „Társadalmi szerződés” című politikai programjavaslatukkal állítottak be, azaz felrúgva az előzetes megállapodást, nem közös tervezet elkészítésére készültek, hanem elkészítették a maguk elképzelése szerinti politikai programot, s azt kívánták a monori találkozó megvitandó témájának meg-

tenni.

Für és Csurka két hét türelmi időt kért annak megválaszolására, hogy ezek után miképpen alakuljon a második monori találkozó szervezése, programja. Für visszalemlékezése szerint Csurkával a Szilágyi Erzsébet fasoron – a Bíró Zoltánékkal megbeszélte találkozóra – ballagva, egyetértettek abban, hogy végérvényesen elveszítették bizalmukat a polgári radikálisokban, és meg kell rendezniük a saját találkozójukat, mégpedig minél előbb és minél szélesebb körben, ahol maguk dönthetnek a számunkra vállalható programról és a további politikai tevékenységükről.

Az alábbiakban ismertetésre kerülő dokumentum a második monori konferencia megszervezésével megbízott előkészítő bizottság elnökének címzett levelet tartalmazza. A nemzetépítő demokraták álláspontját Csurka István fogalmazta meg, és 1987. július 19-én keltezett levelében küldte el az előkészítő bizottság elnökének, Vásárhelyi Miklósnak. A nemzetiek értelmetlennek tekintették a találkozó szervezésének folytatását, mivel a közös program kialakítása okafogyottá vált. A levelet Vásárhelyi és Csurka beleegyezésével a *Népszabadság* 1990. május 11-ei számában hozta nyilvánosságra Kenedi János. Ismertetésünkben közöljük Kenedi János bevezető írását is, melyet a Csurka-levele elé illesztett.

A szakítást bejelentő nyilatkozatot követően a nemzeti demokraták elkezdtek – a köztudatba Lakiteleki találkozó néven bevonult – programalkotó összejövetelük megszervezését. Ezzel végérvényesen elvált egymástól a nemzeti demokraták és a polgári radikálisok rendszerváltoztató útja.

EGY CSURKA-LEVÉL 1987-BŐL³⁴⁵

Hálás vagyok Csurka Istvánnak, hogy tegnap reggel, amikor kiléptünk a Magyar Rádió stúdiójából, hozzájárult Vásárhelyi Miklóshoz három évvel ezelőtt írott levelének közléséhez. Köszönettel tartoznak a közvetett címzettek is. Nemcsak az a társaság, amelyik 1987-ben körülülte a soron következő „népfrontos” tanácskozást előkészítő kerekasztalt, hanem mindazok is, akik a Bibó Emlékkönyvtől kezdve helyet foglaltak egy asztalnál, amelynél kezdetben Donáth Ferenc, majd Vásárhelyi Miklós elnökölt, s az asztaltársak a monori tanácskozást és az '56-os konferenciát készítették elő. Így kell, hogy érezzenek a szervezők, akik a jövőendő demokratikus Magyarországnak létrehozásáért vállalták az illegalitást. És így kell, hogy érezzenek nem csupán a Bibó Emlékkönyv olvasói és a „földalatti” tanácskozások résztvevői, hanem mindazok is, akikért megindult az értelmiségi szervezkedés az elmúlt évtizedben. Ma a Magyar Köztársaság szabad polgárainak hívják őket, mert semmi más célja nem volt annak, hogy népiesek és urbánusok egy asztalhoz üljenek, mint az, hogy szabaddá és polgárrá váljon ennek az országnak tízmillió alattvalósorsra kárhozott magyarja. Az egykori szervezők közül van, aki ma köztársasági elnök, van, aki maradt a kaptafánál. A „beszervezettek” vitték a legtöbbre. Reájuk bízott a haza sorsa. A játék azonban rosszul is végződhetett volna. Nem sokkal azután, hogy Csurka István levelét megírta, fölborult a „népfront” kerekasztala. A „Parasztpárt” megegyezett a hatalom Kádár távozását óhajtó körével, és a tervezett „népfrontos” összejövetel helyett a lakitelki [sic] tanácskozást rendezte meg, ahonnan a radikális közgazdászokat és a demokratikus ellenzék nehézsúlyú képviselőit már kirekesztették. Azok még egy esztendeig remélték, hogy helyreállhat a régi együttműködés, de az MDF megalakulását követően már az SZDSZ is a maga önazonosító igyekezetére összpontosított. A

³⁴⁵ Egy Csurka levél 1987-ből. Kenedi János közlése. *Népszabadság* 1990. május 11. 6. o.

fölgyorsuló politikai krízis megoldására szövetkezett két szervezet cudarul egymás ellen fordult, s szembenállásuk föltámasztotta a harmincas évek népi-urbánus polémiájának komisz hangvételét. De míg az akkori gyűlölet az értelmiség peremövezetében irodalmi csatározás volt, addig a mostani a politika centrumába emelkedett. Az első szabad választás valódi fölszabadulás-élményétől és örömeztétől fosztotta meg a társadalmat az MDF és az SZDSZ nyílt háborúsága, amelyben a hadüzenetek egy része a szervezetek keletkezéstörténetéhez nyúlt vissza indítóokért, éppen a „népfront” és Lakitelek elválásának őshomályába.

A szombati Magyar Hírlapban azonban Pozsgay Imre megvallotta: ő kívánta távol tartani a demokratikus ellenzékét a lakitelki [sic] tanácskozástól. Ez volt a valószínű ok, amit titkolni kellett, illetve a helyére olyan ürügyeket állítani, mint amilyenek Csurka István levelében is olvashatók. Ám most már, hogy az ok ismert, nem mumus többé az okozat – a tények mérsékelhetik az indulatokat. Nemcsak káros, immáron haszontalan is a háborúságnak ebből a tárából fegyvert meríteni.

Nem pusztán fontos történelmi dokumentum Csurka István levele. A közreadás gesztusa az ellenfelek közti civilizált érintkezés reményteljes jele is. Mire sincs nagyobb szükségük a győzteseknek, mint éppen erre! A szabad Magyarországot választók többsége szavazott az MDF-re és az SZDSZ-re, s nekik már nemhogy lapjuk, pártjuk van, hanem a nép bizalmából választott kormányzati és ellenzéki szerepkörük is a parlamentben. Egyedül civilizált érintkezésük nincs a nyilvánosság előtt. Ne mulasszuk el ezt az alkalmat komolyan venni!

Kenedi János

* * *

Kedves Miklós,³⁴⁶

szívem szerint azzal a kopottas hungar-bolsevista frázissal kezdeném, hogy nehéz helyzetben írom Neked ezeket a sorokat, de hát a „nehéz helyzet”-re való hivatkozást még az eltiltott drámaíró is megmosolyogja bennem. Minél többet gondolkodtam ennek a konfliktusnak, ennek a ránk váró feladatnak a megoldásán, annál inkább tetszett ez a „nehéz helyzet”, éppen azért, mert felszínre hozta ezeket a problémákat. Mert mi is történt ezeken az előkészítő üléseken, különösen a legutóbbiakon? Csak annyi: kibújt a szög a zsákból. Majdhogynem tisztázódott valami, ami csak az első látásra kínos, valójában egy természetes jelenség. Koalíciós pártpartnerek között felszínre kerültek elsimítottak vélt érdekellentétek.

Tisztázódott az, amit a mi kedves kis Pártunk már régóta hirdet és amit bölcs Knopp-Aczél fejével már évekkel ezelőtt kielemezett, hogy tudniillik ennek a mai magyar értelmiségnek, amely különböző szögekben áll szemben a fennálló hatalommal, két jellegzetes csoportja van: a demokratikus ellenzéknek nevezett, javarészt marginalizálódott elemekből álló „baloldal” és a nép-nemzeti írókból, történészekből álló és az őket sleppként követő „mezei hadaknak” is nevezett népi értelmiségből regrutálódó „jobboldal”. (Középutt vannak a röviden közigazdászoknak nevezett szakértelmiségiek vegyes csapatai, amelyek éppen szakértelmiségi voltuknál fogva nem tudhatnak olyan jellegzetes egyenruhákat csináltatni maguknak, mint amilyeneket a széleken viselnek a delikvenssek.) Remélem, sőt tudom is, hogy nem kell magyaráznom, hogy ez a bal- és jobboldalra való felosztás még egyaránt a történelmileg elfogadott nagy baloldal fogalmán jóval belül van; hogy ez a felosztás tulajdonképpen csak arra az asztalra érvényes amelyiknél együtt tárgyalunk.

Nos, ennek a bal- és jobboldalnak az elmúlt években volt egy-két nagyszerű közös vállalkozása, amely akármennyi belső súrlódás közepette jött is létre, szép emlékeket hagyott a résztvevőkben, és elterjesztette bennük azt a hitet, hogy a közös vállalkozások mindig hatásosabbak, nagyobbat szólnak, mint a saját akciók. S ez így is

³⁴⁶ A megszólított Vásárhelyi Miklós, aki az előkészítő bizottság elnöke volt. Az 1987 júliusában íródott levél nyelvezete magán hordozta a bizalmas és személyes érintkezés jegyeit, kifejezéseit. Csurka kifejezetten megtiltotta 1987-ben a levél bármilyen nyilvános megjelentetését.

van. A Bibó Emlékkönyv és Monor sikere mind a két felet kötelezi. Valószínűleg az a helyzet, hogy ez a beteg magyar társadalom már csak két ellentétes hatású szerre, izgatóra és nyugtatóra mozdul meg – úgy, ahogy. Ezen túlmenőleg pedig a feleknek maguknak is szükségük van egymásra, egymás kontrolljára, hogy a népiekből ne szabaduljon fel túlságosan sok református-pap-verespéter, a baloldali gyerekekből pedig ne lökődjen ki túlságosan sok Lukácsgyuri, ami katapultálhatná őket a magyar valóságból. Van tehát igény mindkét félben az együttműködésre, de van bizony sok indulat és hagyományos érzelem, amit éppen az együttműködés idején kell elfojtani. Bonyolítja a helyzetet, hogy a „szélek” „vezéralakjai” között baráti vagy barátinak mondható kapcsolatok is vannak s ebből születik meg az a vélekedés, hogy nem érdemes a rendes emberek, a barátok közötti ellentétecskével bíbelődni, amikor a vállvetett küzdelem a Nagy Gonosszal maga is kilátástalan ...

Már megszoktuk, hogy félretesszük és hazavisszük az ellentéteinket, amikor együtt melőzünk, és ilyenkor csak a vasalt arcunkat fordítjuk egymás felé.

Ez eddig rendben is volt így, mert működött a dolog mintegy cserkészeti alapon. Fiatalok voltunk, a lelkesedésünk nagyobb volt a tudásunknál, és maga a tevékenység, a mozgás annyi örömet adott az általános mozdulatlanság közepette, hogy rá se rántottunk az ellentétekre. Mostanra azonban mind a két „szél” túl van az első csodálkozáson, és elérkezett arra a szintre, amikor – akár akarja, akár nem – egy politikai erő, egy tömb súlyával esik a latba. A cserkész korszaknak vége, baráti alapon most már nem lehet közös akciót szervezni, mert a két szél politikai arca közben olyannyira meghatározódott, olyan jellegzetes barázdák szántódtak rá, hogy már csak olyan közös akció szervezhető, amelyekben a politikai cél is közös. Tehát az ellentéteket nem elföldelni kell mostantól, hanem felszínre hozni, kibeszélni és ha lehet, egészséges kompromisszumban feloldani.

Akármennyire különféle csoportcsoportokból áll is a demokratikus ellenzék mostanra, a maga földalatti sajtójával és kiterjedt nemzetközi kapcsolataival, világ-elismertségével egy komolyan számba veendő politikai tényező éppen ezen a mai Magyarországon, amelynek erőszakszervezete, ha fogvicsorgatva is, de eltűri a működését, és akármilyen laza és jobbadán csak érzelmi szálakkal összefűzött népség a népi tábor, a maga megtűrtségével, hatalomban kint-bentlétével mégiscsak a század

legnagyobb hatású és leginkább magyar értelmiségi mozgalmát tudhatja maga mögött, és mindennél nagyobb erőt képvisel azért, mert egy leigázott nemzetben képviseli a sokszor meggyalázott nemzetit. A politikai erő kifejtésnek ezen a szintjén már nincs és nem is lehet barátság vagy cserkész táborosdi. Itt már a közös akció szervezése előtt elsőrendűen tisztázandó a közös cél. Most már csak akkor lehet közös vállalkozást szervezni, ha mind a két fél tud nyerni valamit az üzleten. Ezt kell mindenekelőtt nekünk világosan látnunk, akik ebben az ügyben buzgólkodunk. Most már a jámbor óhaj nem elég. Monorból nosztalgia lett.

De ennek ellenére kell új közös akciót szervezni, mert nem hogy elképzelhető, de bizonyosan van olyan üzlet, amin mind a két fél nyer.

Ez a szóban forgó összejövetel szerintem nem azért feneklett meg, mert a Beszélő piacra dobta a maga Társadalmi Szerződését, hanem mert a régi módon és a régi cserkész-naivsággal fogtunk hozzá. A Társadalmi Szerződés csak robbantotta a bankot, egy olyan helyzetben, amikor csak az derülhetett ki, hogy nincs közös tőke ebben a Casino-casszában. Most tehát előbb bele kell tennünk a közös tőkét és meg kell állapítani nemcsak a feladatokat és a szerepeket, hanem a kitermelt javak elosztását is. Nekünk is meg kell kötnünk a magunk társadalmi szerződését, a legapróbb pontokig meghatározva mindent. Mostanra ugyanis mind a két „szél” túlnőtt azon, hogy a saját bázisának élénk rosszallása nélkül hagyja magát a másikkal összemosni, pláne egy ilyen közös akcióban a vezérszerepet ellenszolgáltatás nélkül átengedni a másiknak. Cserkészek között – bocs, hogy mindig ezzel jövök, már én is unom – ez még elképzelhető volt, politikai pártok nem engedhetik meg maguknak.

Nagy grimbusz lett volna belőle, ha a Beszélő csak a konferencián áll elő a Társadalmi Szerződéssel, sokan nekünk rontottak volna azok közül, akiket mi hívtunk oda és akik ezt egyéni helyzetüknél fogva nem óhajtották volna vállalni, de talán kialakult volna belőle valami. Nem tudom.

Most, így azonban az a helyzet állt elő, hogy azokkal szemben, akiket mi képviselünk, inkorrekt eljárás lenne, zsákhamacska egy olyan találkozóra való invitálás, amelynek egyenes következménye az ő marginalizálódásuk lenne. A maga nemében kitűnő Társadalmi Szerződés egyik-másik megfogalmazása és alap-jelszava olyan ellenzéki, olyan szakítás-jellegű, amit a mi embereink, akik még nem marginalizá-

lódtak, mint például én, a képviselőjük, nem tudnak és nem is akarnak vállalni, de, ami még ennél is fontosabb, amit én magam sem akarok elvállaltatni velük. Mert itt jön be a politikai célok különbözősége: a demokratikus ellenzék, tekintve, hogy java-részt marginalizálódott elemekből áll, úgy képzei a maga megtestesedését, hogy minél több értékes ember marginalizálódik „le” hozzá, míg nem a népi-nemzeti tábor nem óhajtja elveszíteni azokat a gyér pozíciókat, amivel egyes elemei még benne vannak a hatalomban. Nem remélhetjük, hogy olyan szerencsénk lesz, mint Bauer Tamásnak, akit monori főelőadósága után választottak be a HNF nemtudommiájéba. Lehet, hogy ez a magatartás és ez a politikai irányvonal helytelen és nekünk is radikalizálódunk kellene, ezt elsősorban nekünk magunknak kellene megvitatnunk, most azonban ez a helyzet, én most csak ezt képviselhetem,

Éppen ezért kijelentem, nincs bennem rosszhiszeműség, nincs bennem sértettség, nem menet közben változtattam meg a nézeteimet, hanem menet közben világosodott meg bennem mindez és elsősorban: a Társadalmi Szerződés új helyzetet teremtett. Újra kell kezdeni mindent.

És még egy megjegyzés, ez már aztán direkte politikai: ahogy a szavaikból kivettem, a dem. ell. noha Kádár távozását követeli, nagyon fontosnak tartja, hogy minél előbb hadat üzenjen a Grósz–Berecz csatársornak. Attól teljesen függetlenül, hogy én magam személy szerint mennyi bizalmat szavazok meg nekik és még attól is, hogy a legközvetlenebb barátaim közül kik és mennyire vannak velük szembeállítva, s maga az egész Írószövetség is mennyire, a „Parasztpártnak” mégsem tartozik elsőrendű céljai közé ez a hadüzenet. Nem tartom szükségesnek embereket toborozni egy olyan találkozóra, amely után kibillentik őket állásukból vagy ha csökkentett kapacitással való munkálkodásra kényszerítik őket. A Beszélő vezérszólama alapján ez bekövetkeznék. Igen, mi lapot akarunk, Hitel-t és ha azt csak azon az áron kapjuk meg, hogy nem veszünk részt ilyen ellenzéki megnyilvánulásokon, akkor nem megyünk el. A közgyűlés után ezért nem mentünk el ketten az 56-osra, meglehet helytelenül, de nem erkölcsstelenségből, hanem politikai számításból.

Ne csodálkozzék azon a Beszélő, hogy magával akar rántani bennünket és mi nem hagyjuk. Ennyi. De ha ez túlságosan nyers, mondhatom finomabban is, az pon-

tosabb is: közös zászló alatt csak közös zászlóbontás után lehet jó szívvel menetelni, a Beszélő zászlaja alatt meneteljen a Beszélő.

Namármost mit lehet tenni ebben a helyzetben?

Meg lehet szervezni egy valóban közös vállalkozást, amely mindkét fél javát szolgálja és amellel tud valamit mondani a társadalomnak? Igen, meglehet. Ebben az esetben két kérdés mered fel: 1. mi legyen a témája és célja, 2. mikor legyen?

1. Vissza kell térni az eredeti elképzeléshez, de most már sokkal konkrétabban, tehát ennek az új értekezletnek az „Első lépés” vagy az „Első lépések” címet adhatnánk. Jelölje ki az egybegyűlt társaság, hogy melyik az a két első, a magyar társadalom előtt álló megteendő lépés, amely a nemzet rövid és hosszú távú létérdekeinek leginkább megfelel, amelyik nemcsak elindítja a reformfolyamatot, hanem visszafordíthatatlanná is teszi. A magam részéről például egy olyan, új, rendkívüli választás kiírását és egy olyan új, „reformországgyűlés” megválasztását tartom ilyen lépésnek, amely új országgyűlés ellensúlyozni tudja a Párt és a kormányzat túlhatalmát, a reform holtvágányra lökdösését.

Azt hiszem, nem szükséges magyaráznom, hogy ez a gondolat mennyire kényes, és mennyire fontos, hogy első pillanattól kezdve senkinek sem szabad úgy éreznie, még Grósz Károlynak sem, hogy ellene irányul.

Második lépésnek egy új földosztást tartok, persze inkább csak jelképes értelemben, mert az egész nemzeti vagyon új felosztására, kisvállalkozásokra és kisszövetkezetekre, parcellázásra gondolva, vagyis, szakszerűbben új tulajdonviszonyok megteremtésére.

Namármost a széles körű, alaposan megszervezett értekezlet, felülemelkedve a pártszempontokon egyhangú döntésre jutna és döntését felelőssége teljes tudatában a magyar társadalom tudomására hozná.

Egy ilyen értekezletet kezdeményezni, amely eleve csak olyan eredményre juthat, amely mindenképpen bekerül a történelemlönyvekbe (ha lesznek még ilyenek), azt hiszem, mind a két viaskodó „szél-fél” becsvágyat maradéktalanul kielégíti. Ennek a megteremtendő fórumnak minden ellenzékieskedéstől, minden látványos radikalizmustól mentesnek kellene lennie, éppen azért, hogy érvényesülhessen sorsfordító radikalizmusa.

2. Sajnos nem fenyeget az a veszély, hogy egy ilyen értekezlettel lekésünk. Ennek szerintem éppen akkor van aktualitása, amikor a Beszélő kiváló programját már feldolgozta a társadalom és amikor a szeptemberi kormányprogramról is kiderült már egy s más. Ez egy mentőöv program, amit csak a fuldokló után érdemes odahajítani, mert amikor még nem fuldoklik, esetleg kineveti. Ez, akármilyen kegyetlenül hangzik is, erre az elrontott és elromlott magyar társadalomra vonatkozik. Szóval ne siesünk; ez nem szeptember és nem is 87, ez inkább jövő május és a lehető legszélesebb kör.

Kedves Miklós, ez a levél Neked szól, de minden asztalnál ülő megismerheti, de sem részleteiben, sem egészében, semmilyen formában nem publikálható.

Nagyon bízom abban, hogy ez után a megtorpanás után a két szél-fél kapcsolata megújul és kiteljesedik.

Balatonederics, 1987. július 19.

Szeretettel üdvözöl

Csurka István

Amint látható, ez a levelem belső használatra íródott,³⁴⁷ s ennél fogva tartalmaz jó néhány olyan pongyolaságot, ironikus kifejezést, amelyet, ha nyilvánosságra szántam volna, semmiképpen nem írtam volna bele (református-pap-verespéter, cserkész-táborosdi, a maga nemében kitűnő Társadalmi Szerződés ...).

A közzétételhez voltaképpen nem csupán az én engedélyemre volna szükség, hanem elsősorban a címzettére. Mivel ezt Kenedi János a Magyar Rádió 1990. május 10-i reggeli adásában esett beszélgetésünk tanúsága szerint bírja – ugyanis elég bőven idézett belőle, és nyomban bevitte a *Népszabadsághoz* –, elegendőnek látszik az én engedélyem. Közljék. Kenedi János a Nyilvánosság Klub ügyvivője. Eddig kevés fogalmam volt e klub mibenlétéről. A nyilvánosság illetén kezelését tapasztalva most már sokkal több van.

³⁴⁷ Csurka István utószava a közölt eredeti levél után.

A SZÁZAK LEVELE

Az 1987. június 25–26.-i ülésén az Országgyűlés fölmentette tisztségéből Losonczy Pált és Németh Károlyt választotta meg az Elnöki Tanács elnökének. Lázár Györgyöt Grósz Károly váltotta a Minisztertanács elnöki székében. A nyugdíjba vonuló Czinege Lajos helyett Horváth Istvánt választották meg miniszterelnök-helyettesnek. A váltás nem pusztán a megszokott formális személycserét jelentette. Grósz Károly kormányfővé választása egyben egy új gazdasági program kialakításának és bevezetésének reményét is ígerte. Szokatlan módon Grósz megválasztásakor nem mondott beszédet, nem fogalmazta meg a kormány tervezett lépését. A július 1-én megtartott első kormányülést követően viszont bejelentették, hogy átfogó terv készül az adórendszer bevezetésére és általában a gazdaság működésének megjavítására. Július 17-én a kormányzóvivő arról adott tájékoztatást, hogy az átfogó gazdasági-társadalmi reformtervet, ahogyan nevezték „a kibontakozás programját” a kormány az őszi parlamenti ülésszakra készíti el. Bejelentették, hogy a tervet társadalmi vitára bocsájtják, de ez a vita zárt körben folyt, nyilvánosságot nem kapott a tervezet.

Az alábbiakban ismertetésre kerülő dokumentum száz ismert közéleti személyiségnek az országgyűlési képviselők felé megfogalmazott közös intenciója a kormány programját elfogadó parlamenti ülés előtt. A levél szeptember 8-án született, a Parlament szeptember 17-én döntött a kormányprogram elfogadásáról. A „százak levele” a kormányprogram ismeretének hiányában íródott, hiszen az nem jelent meg újságokban, de az egyes szervezetek (SZOT, Hazafias Népfront, Kamara, MTA, stb.) körében lefolytatott egyeztetésekről a fő vonalak kiszivárogtak.

A „százak levelének” egyik figyelmet érdemlő összefüggése, hogy az aláírók között mind a nemzetépítő demokraták, mind a polgári radikálisok képviselői megtalálhatók. Mivel a levél közvetlenül a második monori konferencia megszervezésének

meghiúsulása után készült, nehezen értelmezhető a közös fellépés ténye. Tegyük hozzá azonban, hogy a téma, amiről a levél szólt, mindkét fél számára fontos és képviselendő célt tartalmazott. A nemzeti demokraták a meglévő intézményrendszer keretei között tervezték a társadalom átalakításának legfontosabb kérdéseit megtárgyalni és végig vinni, ezért számukra az Országgyűlés ülése, a képviselők megszólítása és befolyásolása saját terveik melletti kiállásra, természetes fejlemény volt. Különösen azért is, mert az aláírók között olyan művészek, tudósok, szakemberek szerepeltek, akik az előző időszakban nem vettek részt rendszerkritikai megmozdulásokban, ám a kormányzati reformprogram befolyásolása melletti kiállásukkal már hajlandóak voltak támogatni a kialakuló ellenzék rendszerátalakító tervét.

Ki kell emelni még egy elemét a levél elkészítésének és a címzettek kiválasztásának. A nemzeti demokraták a rendszerátalakítást a törvényes keretek betartásával tervezték. Ennek viszont elengedhetetlen része volt, hogy az országgyűlési képviselők partnerei legyenek a nemzeti demokratáknak az átalakítást szabályozó törvények előkészítésében, elfogadtatásában. Mindenekelőtt az Alkotmány és a választási rendszer átalakításában, illetve a társadalmi és politikai érdekkifejezés szervezeti rendszerének reformjában, azaz a politikai és gazdasági pluralizmus megteremtésében. A levél egyrészt reprezentálta a társadalomban megjelenő érdekcsoportok összetartását, valamint a bizalmat, amelyet a nemzeti demokraták az átalakításban érdekelt és abban döntésükkel részt vevő képviselőik iránt tápláltak. Demonstratív fellépés volt a levél, mely sajnos sem publicitást nem kapott, sem érdemi befolyást nem gyakorolt a képviselőkre, Grósz Károly programja kísérletet tett az emberarcú szocializmus életben tartására, ám a világpolitikai változások miatt ennek már nem volt realitása.

Mivel a levéllel nem sikerült célt elérni, az 1987. szeptember 27-ére szervezett Lakiteleki találkozóhoz már nem pusztán az egyeztetésre, hanem az átalakítási program pilléreinek letűzésére és az intézményrendszer reformtervezete kidolgozására is vállalkoznia kellett. Nem lehet azt mondani, hogy a Lakiteleki találkozó az Országgyűlés szerepét vette volna át, de azt mindenképpen lehet állítani, hogy – kihasználva az összes hivatalos lehetőséget – a tehetetlen várakozás helyett dinamikus kibontakozást ajánlott a társadalomnak. Lakiteleken rendszerkritikus ellenállóként kezdtek tanácskozni és nemzetépítő demokratikus ellenzékként álltak fel az asztaloktól.

NYÍLT LEVÉL AZ ORSZÁGGYŰLÉS TAGJAIHOZ³⁴⁸

Tisztelt Képviselő!

Ön rövidesen szavazni fog a kormány gazdasági munkaprogramjáról. Választói valószínűleg próbakőnek fogják tekinteni ezt az aktust: meddig jutott az Országgyűlés azon az úton, hogy a kormányhatározatok utólagos szentesítőjéből a kormány fölötti társadalmi ellenőrzés szuverén szervévé váljon. A programtervezet újabb áldozatokat vár a társadalomtól; a közvélemény azonban nincs meggyőződve róla, hogy az áldozatokat indokolt vállalnia. Ön tehát nehéz helyzetben szavaz: nem biztos, hogy igenjét a társadalom a saját beleegyezéseként fogadja el. Levelünkben arról szeretnénk szólni, hogy megítélésünk szerint milyen feltételek teljesülése esetén számíthat társadalmi helyeslésre az áldozatok megszavazása.

1. Országunk állapota ebben az évben kritikus pontra érkezett. A társadalom eddig is súlyos terheket viselt. Az életszínvonal közel tíz éve stagnál, az életkörülmények romlanak. Bomladozik a munkamorál és általában a társadalmi együttélés morálja. Az egészségügyi ellátás rossz és romlik. A fiatal házaspárok egyre nehezebben jutnak lakáshoz. Az életfeltételek rohamos hanyatlását csak azok tudják ellensúlyozni, akik szabadidejük növekvő részét zsákmányolják ki, munkahelyükön túlórázva vagy a rejtett, második gazdaságban keresve többletjövedelmet. Mindez kétségkívül döntő szerepet játszik abban, hogy újra alacsony a születések száma, drámaian növekedett a halandóság, és tartósan csökken az ország népessége.

Most azonban azzal a veszéllyel kell szembenéznünk, hogy e hosszabb ideje tartó válságirányzatok hirtelen meggyorsulnak, és elviselhetetlen következményeket hoznak magukkal. A vezető politikai szervek, miután 1985 körül közeli fellendülést ígértek, most váratlanul az életszínvonal csökkenését helyezik kilátásba. Az áttekint-

³⁴⁸ Megjelent: *Beszélő* samizdat. 21. szám. 1987. 3. szám. 15. o.

hetetlen hatású pénzügyi intézkedések és adminisztratív beavatkozások a piac szétzilálódásával, termelési zavarokkal és súlyos fogyasztói hiányokkal fenyegetnek anélkül, hogy a fizetéseképtelenséget biztosan elhárítanák. Aggasztóak a távolabbi kilátások is. Nemhogy a Nyugat túlszárnyalásáról, ma már a Nyugathoz való felzárkózásról sem lehet komolyan beszélni. Inkább az a kérdés, hogy elkerülhetjük-e, hogy lesüllyedjünk a világ gazdaság peremén stagnáló, gyengén fejlett országok közé. S miközben a Nyugat utolérésében már senki nem reménykedik, sorban le kell mondanunk azokról az előnyökről is, melyeket az 1948 után bevezetett gazdasági-társadalmi rendszer korábban kínált. Kénytelenek vagyunk elfelejtkezni a foglalkoztatási biztonság, a stabil árak, az ingyenes oktatás és egészségügyi szolgáltatások, az értékálló nyugdíj ígéreteiről.

Hogy baj van, s hogy változásra van szükség, ezt a vezetés is elismeri. A külső adósságnövekedés megállításának és a költségvetési hiány csökkentésének szükségességéről, a gazdasági reform következetes folytatásáról beszél. De még mindig nem tárja fel teljes nyíltsággal a kialakult helyzetet. Nem veszi tudomásul és nem tárja fel a társadalom előtt, hogy milyen mértékű és mennyire tartós életszínvonal-csökkenés válik elkerülhetetlenné a gazdaságpolitikai hibák következtében. Nem néz szembe a '80-as évek gazdasági kudarcainak mélyebb okaival, és reformígéretei alig mennek túl azon, amit már többször tervbe vett. Nem csoda hát, hogy az emberek attól félnek: az új programból csak a reáljövedelmek drasztikus csökkentése, az állampolgárok jövedelmeinek adókkal és más módon való megkurtítása válik valóra.

2. Igaz, bajaink részben olyan nehézségekre vezethetők vissza, melyek a világ számos országát sújtják. A magyar gazdaság rossz teljesítménye azonban sajátos okokat sejtet. Ki kell mondani: az 1945-49 között létrejött, majd 1956 után restaurált és '58-61 között a mezőgazdaságra is maradéktalanul kiterjesztett gazdasági rendszer került válságba. Az erőteljes központosítás – az államosítás és szövetkezetesítés s az erre épülő tervgazdálkodás –, valamint a KGST-országokkal való gazdasági összefonódás nem hozta meg a kilátásba helyezett eredményeket.

1968-ban megtettük az első lépéseket a hierarchikus gazdaságirányítás lebontása, a piaci mechanizmusok helyreállítása felé. A következő lépések azonban elmaradtak: 1972-74 között félbeszakították s részben visszavették a '68-ban meghirdetett refor-

mot. Bár 1979 után, a fizetési mérleg válságos állapotának nyomása alatt a vezetés teret nyitott a reformfolyamat újraindulása előtt, nem kötelezte el magát egyértelműen a halaszthatatlanná vált reformok mellett. S mihelyt úgy érezte, hogy az eladósodást e nélkül is meg tudja fékezni, megint a halogatást választotta.

Mind 1974-től, mind 1984-től az eltorzított szerkezetű gazdaság növekedésének felgyorsítása kísérte a reformok elodázását. Az élénkítést mindkét esetben gazdaságunk teherbíró képességét meghaladó külföldi hitelekkel finanszírozták. Az így felhalmozódott adósság nemcsak a ma élő nemzedékekre rak súlyos terheket, de még unokáinkat is nyomasztani fogja.

A bajok gyökerei tehát mélyen lenyúlnak a gazdasági rendszerbe és a vele összenőtt politikai-hatalmi szerkezetbe. Igazságtalan és sértő örökösen arra hivatkozni, hogy többet fogyasztunk, mint amennyit megtermeltünk. Különösen sérelmes ez az érv most, amikor a reálbérek közel egy évtizede nem emelkedtek, és a lakosság zöme elviselhetetlenül sokat dolgozik.

3. A Központi Bizottság júliusi állásfoglalása és a kormány programtervezete elismeri, hogy a vezetés kénytelen hozzányúlni az életszínvonalhoz és visszafogni a költségvetési kiadásokat. De még mindig nem mondja ki, hogy a gazdaság konszolidálása érdekében el kell vetni az 1985-ben elfogadott VII. ötéves tervet, és későbbre kell halasztani egy sor hosszabb távú feladat megoldását.

A kormány programtervezete elsősorban az adóreformoktól várja a gazdaság teljesítőképességének javulását. A jövedelemfelhasználás – ezen belül a lakossági fogyasztás – korlátozását nem köti össze egyértelműen a piac és az egységes pénzforgalom szabályozó erejének növelésével.

– Ahelyett, hogy az inflációt a forgalomban lévő pénz mennyiségének korlátozása és piaci mechanizmusok segítségével tartanák kordában, adminisztratív intézkedésekkel próbálkoznak: kiterjesztik az árbejelentési kötelezettségeket, általánossá teszik a kötött bérghazdálkodást, megerősítik a vállalati beruházások központi ellenőrzését, ami azt is valószínűvé teszi, hogy a fogadkozások ellenére az eseti kivételezésekkel sem lesznek képesek szakítani.

– Nem várhatók a különböző tulajdonformák teljes egyenjogúsítását célzó, hatékony lépések. Továbbra sem egyértelmű a kisipari és a magánvállalkozás kezelése, s

ezért nem oszlik el a vállalkozók bizalmatlansága, nem kielégítő a legális magángazdaság fejlődése, és a piaci verseny nem fogja visszaszorítani a fekete gazdaság ügyleteit.

– Lényegében figyelmen kívül hagyták az új adókkal szembeni erős társadalmi ellenérzést. Az adóreform következtében az egész árrendszer átalakult, miközben az árszabályozás adminisztratív kötöttségei fennmaradnak, és ez súlyos társadalmi mérázkódásokat fog okozni. A fogyasztói árak széles körű változása és a személyi jövedelemadó kivetése akkor is heves ellenkezést váltana ki, ha nem párosulna az életszínvonal süllyedésével. A főállásból származó bérek „bruttósítása” ma még átláthatatlan konfliktusokat fog előidézni a vállalatokon belül. A korábban többletmunkára ösztönzött rétegek várhatóan úgy fognak kibújni az adóprés alól, hogy visszatartják teljesítményüket, és a fekete gazdaság felé fordulnak. A legsúlyosabb kár a nagycsaládásokat fogja érni. E konfliktusok kezelésére a kormányzat mindeddig nem készült föl.

– Nem alakult ki új irányzat az ország külgazdasági stratégiájában. Bár általános a felismerés, hogy a KGST-országok várható teljesítménye és szállítóképessége nem fog rövid időn belül javulni, a vezetés mégis a KGST-n belüli együttműködéstől várja a műszaki fejlődés felgyorsulását, és nem ad elsőbbséget a világpiaci nyitásnak. Nincs szó az import adminisztratív szabályozásának leépítéséről, noha az ilyen beavatkozás nem az egyedüli út a fizetési mérleg egyensúlyhiányának mérséklésére. Nem ígér hatékonyabb, rugalmasabb gazdaságot az olyan program, amely nem vállalkozik legalább a nyersanyagok és félkésztermékek behozatalának fokozatos liberalizálására. A túlzott importigényeket a fizetőképes kereslet pénzügyi korlátozásával és reális árfolyampolitikával kellene visszaszorítani, nem adminisztratív tiltásokkal.

Nincs jele, hogy a kormányzat szakítana a társadalmi erőfeszítések eltérő irányú elmozdításának több évtizedes gyakorlatával. Nem vizsgálják felül a központi beruházások és támogatások programját, sem az olyan nagy létesítmények esetében, mint a bős-nagymarosi vízi erőmű vagy a jamburgi gázvezeték, sem a válságba jutott ágazatok és vállalatok vonatkozásában. Nem hallani a katonai és rendészeti kiadások és az államigazgatási költségek lefaragásáról.

– Nem gondolták át, hogyan hat a válság a szegény rétegekre, holott ezek elnyomorodása nem állítható meg a szociálpolitika alapos reformja nélkül. Nemcsak a nyugdíjasok és a nagycsaládosok helyzete kíván figyelmet, de bizonyos veszélyeztetett szakmai csoportoké is; ilyenek az építőiparból kiszoruló, ingázó segéd munkások. Szembe kell nézni az átmeneti munkanélküliség problémájával. Ha a vállalatok leállítják veszteséges tevékenységeiket vagy csődbe mennek, akkor – tetszik vagy sem – lesznek munkanélküliek, akiknek megélhetési biztonságát és állampolgári helyzetét jogokkal kell garantálni.

– A romló pénzügyi feltételek között is lépéseket kellene tenni a válságban lévő egészségügy helyzetének rendezésére, hogy meg lehessen fordítani a lakosság egészségi állapotának általános romlását és a halandóság növekedését. A kormányzat ezen a téren sem terjesztett elő világos javaslatokat.

4. A gazdaság konszolidálását és a kibontakozást leginkább az veszélyezteti, hogy a vezetés nem folytat nyílt párbeszédet a nemzettel a válságról, a kilábalás alternatíváiról és azok költségeiről. Így egyfelől nem tud társadalmi jóváhagyást szerezni a megszorító intézkedésekhez, másfelől nem képes ellenállni a saját apparátusainak, amelyek a politikai nyugalom érdekében hivatkozva alkudnak ki újabb támogatásokat és mentességeket a válságáztatok, a csődben lévő nagyüzemek számára. Így aztán hiába húzzák össze a nadrágszíjat a fogyasztók, a lemondás nem vezet a gazdasági egyensúly helyreállításához, az áldozatok kárba vesznek.

Az apparátusokon belüli alkudozások rendszere, amely ma a konszolidációt veszélyeztetni, a '70-es években kezdett intézményesülni. Akárcsak a gazdasági reformot, az akkori vezetés a politikai nyitást sem vállalta. Ehelyett úgy igyekezett kiszélesíteni a bázisát, hogy fokozatosan bevezette az ún. társadalmi viták intézményét. Valójában arról volt szó, hogy a vezetés, megkerülve a nyilvánosságot, kormányszervekkel és a hatalomba beépült érdekszervezetek (SZOT, TOT, Kereskedelmi Kamara, MTA stb.) vezető testületeivel egyeztetve programjait, majd elfogadtatta azokat az Országgyűléssel. A társadalom számára már csak a propaganda, a kész döntések megmagyarázása maradt. Ilyen körülmények között az érdemi kérdésekről még zárt körben sem folyhatott egyenrangú vita, viszont tág tere nyílt a különböző politikai érdekekre hivatkozó, bürokratikus alkudozásnak.

Ebben az egyeztetési mechanizmusban sajátos szerepet töltenek be a szakszervezetek. 1968 óta következetesen elleneztek a vállalati önállóság, a vállalatközi verseny kialakulását. Olyan gazdasági szabályozást követeltek, amely útját állja a vállalati vezetés és a munkások közötti nyílt konfliktusoknak. Fent időnként agresszíven védtek az ún. munkásérdekeket, de minden erővel az ellen dolgoztak, hogy lent nyílttá válhassanak az érdekkonfliktusok, és a munkahelyi szakszervezeti csoportok önálló érdekvédelmi harcba kezdjenek. Így hát a szakszervezetek fékeztek a társadalmi haladást, és valódi érdekvédelem nélkül hagyták a dolgozókat. Erre leginkább a mérnökök és a művezetők fizettek rá, de a bányászat visszafejlesztésének idején a bányászok is.

A legjobb programnak is csak akkor lehet esélye a megvalósulásra, ha a kormány egyfelől elnyeri a társadalom bizalmi szavazatát, másfelől erős hatalommá válik önön apparátusaival szemben. Mindkét követelmény teljesülése ugyanattól a feltételtől függ: a társadalmat érintő vitákat ki kell vinni az apparátusokból a nyilvánosság elé; módot kell adni rá, hogy a különböző érdekcsoportok és véleményalkotó körök nyíltan kifejtsek álláspontjukat; lehetővé kell tenni, hogy nyilvános vitában dőljön el, kinek mit kell viselnie az elkerülhetetlen áldozatokból.

Sürgős szükség van tehát a politikai intézményrendszer reformjára, amiről a párt és a kormány állásfoglalásaiban csak néhány homályos általánosság található. Ezek hitelét is elveszi, hogy a politikai gyakorlat homlokegyenest ellenkezik velük. Így a vezetés legutóbb is kifejezetten elzárkózott a kormányprogram és az adóreform nyilvános vitájától. Fel kell hagyni azzal a szólammal, mely szerint Magyarországon széles körű szocialista demokrácia valósult meg, és kibontakozott a társadalmi közmegegyezés. Az apparátusokon belüli érdekegyeztetés kiépülése nem a demokrácia irányába tart, és sem a közmegegyezés biztosítására, sem a kormányhatalom megerősítésére nem alkalmas.

5. Akár akarja, akár nem, a társadalom kénytelen elviselni az elmúlt 15 év hibás gazdaságpolitikájának következményeit. De nem mindegy, hogy pusztán a csőd későbbre halasztásáért hozunk-e áldozatokat, vagy az ország felemelkedéséért. Ezért arra kérjük Önt, tisztelt képviselőnk, hogy ne adjon kitöltetlen csekket a kormány-

nak. Vegye számításba, hogy csak olyan program biztosíthatja a válságból való kilábalást, amely:

- az energetika és a közszolgáltatások kivételével minden gazdasági tevékenységet a piac kontrollja alá helyez;

- egyértelműen támogatja a különböző tulajdonformák gazdasági versenyét, és nem diszkriminálja a magánszektor;

- nyit a világpiac felé, a KGST-re is csupán a gazdasági ésszerűség határain belül épít;

- előbb a lehetséges, még ésszerű mértékig csökkenti az állami és társadalmi apparátusok kiadásait, és csak abban a mértékben korlátozza a fogyasztást, amennyire ezután is szükséges;

- az adóreform végrehajtása előtt megfelelően mérlegeli, hogy módjában áll-e következetesen megvalósítani elképzeléseit, és arányban van-e az intézkedéstől várt haszon a társadalmi költségekkel;

- a nehéz helyzetben is képes ésszerű lépéseket tenni a népegészségügy javítása, a leginkább veszélyeztetett rétegek, a munkanélküliek megélhetésének és állampolgári helyzetének biztosítása érdekében.

De a társadalom bizalmának elnyeréséhez ez még nem elég. A gazdaságpolitikai váltást politikai nyitásnak kell kísérnie. Ezért kérjük, fontolja meg, hogy milyen politikai reformokat kíván a helyzet. Megítélésünk szerint a következő főbb változásokra volna szükség:

- Mélyreható érdek-képviselési reformra. Demokratizálni kell az érdekvédelmi szervezeteket. Csökkenteni kell a szakszervezeti központok hierarchikus hatalmát, növelni a munkahelyi szakszervezeti csoportok önállóságát és befolyását. Biztosítani kell az egyesületalapítás szabadságát, és általában érvényt kell szerezni az egyesülési jognak.

- Fordulatra van szükség a sajtószabadság terén. Le kell bontani a lapalapítás jogellenes korlátait; a tájékoztatáspolitikai szervek cenzurális hatalmát szűk törvényes keretek közé kell szorítani; garanciákkal kell körülbástyázni a szóláshoz való általános jogot és az újságíróknak azokat a külön jogait, melyeket a közönség informálóiaként kell élvezniük.

- Meg kell szüntetni a kultúra bürokratikus irányítását, amely évtizedek óta tékozzolja a nemzeti értékeket, és a kultúrát pillanatnyi érdekeknek veti alá. Helyre kell állítani az alkotó műhelyek és a kulturális szövetségek autonómiáját.

- Meg kell erősíteni az Országgyűlés államhatalmi szerepét. Biztosítani kell, hogy a kormány felelősséget viseljen a parlament, a képviselők pedig a választóik előtt. Elengedhetetlennek tartjuk, hogy a képviselők gyakorolhassák jogaikat, s hogy fokozott nyilvánosságot kapjon az Országgyűlés tevékenysége. Vitathatatlanul szükséges az Országgyűlés ügyrendjének már javasolt felülvizsgálata és a választójog további demokratizálása.

- Meg kell alapozni és garanciákkal kell védeni a falusi és városi önkormányzatot.

- Érvényt kell szerezni a személyes szabadságjogoknak, valamint az államigazgatási szervekkel szembeni állampolgári jogoknak.

Meggyőződésünk szerint a társadalom csak így láthatja biztosítva, hogy áldozatait nem vesznek megint kárba, a kormány pedig csak így számíthat széles körű támogatásra. A rövid távú áldozatokat ezen az úton sem takaríthatja meg magának az ország. De így legalább van remény a romlás megállítására, a fellendülésre.

Tisztelt Képviselő!

Arra kérjük Önt, hogy az Országgyűlés őszi ülészakán választóit képviselve, legjobb lelkiismerete szerint, történelmi felelősségének tudatában foglaljon állást. Javasoljuk végül, vegye számításba, hogy nemcsak a helyzet súlyossága követel határozott kezdeményezést, de a külső feltételek sem voltak soha ilyen kedvezőek radikális reformok számára, mint éppen most, amikor a két világrendszer közötti feszültség enyhül, és maga a Szovjetunió is reformkorszakba lépett. Bűn volna elszalasztani az esélyt.

Budapest, 1987. szeptember 8.

Aláírók: Ágh István költő, Alexa Károly közgazdász, Antal László közgazdász, Ballassa Péter esztéta, Balczó András műszerész, Bauer Tamás közgazdász, Bihari Mihály politológus, Buda Ferenc költő, Bába Iván irodalomtörténész, Bácskai Vera történész, Benda Gyula történész, Benda Kálmán történész, Béládi Miklósné bibliográfus, Bokros Lajos közgazdász, Bródy András közgazdász, Bródy János zenész,

Czakó Gábor író, Csalog Zsolt író, Cserhalmi György színművész, Csurka István író, Demszky Gábor szociológus, Eörsi János közgazdász, Erdélyi Dániel grafikai tervező, Erdődy Edit irodalomtörténész, Fekete Gyula író, Ferge Zsuzsa szociológus, Für Lajos történész, Gaál Gyula közgazdász, Gadó György újságíró, Gergely András történész, Göncz Árpád író, Gross Arnold grafikus, Haraszi Miklós író, Havas Gábor szociológus, Hegedűs József szociológus, Hernádi Gyula író, Jancsó Miklós filmrendező, Jeles András filmrendező, Jeney Zoltán zenészerző, Juhász Pál közgazdász, Kende János operatőr, Kenedi János kritikus, Kerényi Imre rendező, Kis János filozófus, Klaniczay Gábor történész, Kocsis Zoltán zeneművész, Kodolányi Gyula író, Konrád György író, Köllő János közgazdász, Kőszeg Ferenc tanár, Kulin Ferenc irodalomtörténész, Laki Mihály közgazdász, Langmár Ferenc közgazdász, Lányi András filmrendező, Lengyel Gabriella szociológus, Lengyel László közgazdász, Lezsák Sándor író, Lukácsy Sándor irodalomtörténész, Maár Gyula filmrendező, Magyar Bálint szociológus, Magyar Fruzsina dramaturg, Mándy Iván író, Mécs Imre mérnök, Mészöly Miklós író, Mislivetz Ferenc szociológus, Nagy András közgazdász, Nagy András szociológus, Perczel Anna építész, Perjés Géza történész, dr. Polcz Alaine pszichológus, Pomogáts Béla irodalomtörténész, Rajk László építész, Rakovszky Zsuzsa költő, Rácz Sándor szerszámkészítő, Rév István gazdaságtörténész, Révész Gábor közgazdász, Réz Pál irodalomkritikus, Rónay László irodalomtörténész, R. Takács Olga irodalomtörténész, Schiffer Pál filmrendező, Simon Éva óvónő, Simó Sándor filmrendező, Solt Otilia szociológus, Soós Károly Attila közgazdász, Szabó G. Zoltán irodalomtörténész, Szabó Miklós történész, Szalai Erzsébet közgazdász, Szalai Júlia szociológus, Szenes Zsuzsa textiltervező, Szécsi Margit költő, Szilágyi Sándor kritikus, Szörényi László irodalomtörténész, Tamás Gáspár Miklós filozófus, Tardos Márton közgazdász, Tellér Gyula szociológus, Tóth Károly Antal levéltáros, Vági Gábor szociológus, Vásárhelyi Miklós sajtótörténész, Vezér Erzsébet irodalomtörténész, Závada Pál szociológus.

* * *

UTÓSZÓ

Bő száz évre tehető a magyar szellemi élet történetében az a vita, amely a tizenkilenvedik század utolsó negyede óta tart, és kisebb-nagyobb ütközetekkel terhelte vagy gazdagította a közgondolkodást. Megjelent ez a vita és időről-időre szült súlyos elhatározásokat a politikában is, de mindenek előtt az irodalomban kapott hangot.

A vitát – súlyosabb történelmi helyzetekben az eszmei harcot – a zaklatott magyar történelem, és mindenek előtt a nemzeti lét fenyegetettsége váltotta ki. Márpedig ezen a tájon, a Kárpát-medencében, kelet és nyugat ütközőpontján a fenyegetettség folytonos volt, nyugalmas történelmi pillanatokról alig-alig beszélhetünk. A politikai hatalmi erők gyakran alkalmazkodni igyekeztek az úgynevezett realitásokhoz, azaz idegen hatalmakhoz, tudomásul véve azok érdekeit, általában a nemzeti érdekek ellenében. A szellemi élet kisebbsége is többnyire valamilyen ideológiát követve gyorsan és nagy hangon igazodott ehhez a realitáshoz. Ezzel szemben a magyar szellem, a magyar irodalom java erői az ellenállást vállalták, vállukra véve olyan terheket is, amelyek jobb sorsú országokban mindenkor a politikai képviselők, a kormányzatok terheit és feladatait jelentették, és ezeket a nemzeti kormányzatok és politikai erők magukra is vállalták.

Bár korábban is, voltaképpen a mohácsi nemzeti tragédia óta, de már az Árpádok ház királyi és nemesi belharcaiban is voltak pillanatok, amikor a magyar nemzeti érdekek háttérbe szorulásától netán az érdeksérelmek súlyosabb következményeitől való félelem hívta elő az ellenállás, a védekezés kényszerét. A török hódoltság, a Habsburgok uralkodása már folytonos veszélyeztetettséget jelentett nemzeti létünk számára. A magyar nemesség – akkori felfogás szerint lényegében a magyarság – védelmében, a nemesi- nemzeti önvédelem jegyében született például a tizenharmadik században az Aranybulla, mintegy alkotmányos keretbe foglalva még a királlyal szem-

ben is az ellenállás jogát, amennyiben a királyi intézkedés magyar érdekeket sértene, vagy idegenek érdekei, kiváltságai sértenék azokat.

Későbbi századokban Magyarország geopolitikai helyzetéből és külső erők hódító törekvéseiből következett a már említett nemzeti ellenállás, az önvédelem, az önrendelkezésért vívott folytonos küzdelem. Gondoljunk Zrínyire, Bocskaira, Bethlen Gáborra, majd Thököly és Rákóczi szabadságharcára, a török porta és a Habsburg Bécs közé szorulva. A reformkort már a magyar szellemi erők kibontakozása és ezzel együtt a kulturális és a politikai harc teljes összefonódása jellemezte. Ekkor a „legnagyobb magyarok”, a legjelentősebb közzsereplők külön-külön is együtt képviselték személyükben a magyar filozófiát, az irodalmat és a politikát műveikben és napi politikájukban, szervező munkájukban. E korban érték államférfivá íróként, gondolkodóként olyan nagyságok, mint Széchenyi, Wesselényi, Kölcsey, Kossuth és Deák, mindenk előtt a nemzeti ellenállás és a társadalmi igazságosság érvényesítése igényével. Viták köztük is voltak, de „haza és haladás” eszméje egyetlen nagy törekvésben, történelmi küldetésben kovácsolta egygőze őket.

Ám az a jelenség, amit „népi – urbánus” ellentétként szoktunk emlegetni, majd a negyvennyolc-negyvenkilences szabadságharcunk leverése után, a kiegyezéssel, azaz a dualizmus kori gyors városiasodással és iparosítással alakult ki. Ez a polgárosulás ugyanis jórészt idegen tőke, idegen érdekek érvényesülése révén jött létre, gyakorlatilag zsidó és német térfoglalással. A magyar nemzetfenntartó nemesség és parasztság ebben a folyamatban vesztesnek érezte magát, kikerült a történelem formálás lehetőségéből, vagy a passzív rezisztencia átmeneti lehetősége vagy az önfeladás, a negyvennyolcas eszmények megtagadása várt rá, ezeréves jogtudat, kulturális hagyományok elvesztésének az érzése. A középosztály helyét a félasszimiláns újjgazdagok, elvtelenül alkalmazkodó kisemberek foglalták el és a dzsentriésedett, meghasonlott, erkölcsi hanyatlásba süllyedt nemesség egy része. Erről szól a tizenkilencedik és a huszadik század irodalmának java, többek között Krúdy, Mikszáth, Ady és Móricz műveinek jelentős hányada de már Arany János és Reviczky Gyula „kozmodopolita költészetről” szóló vitája, csakúgy, mint Gyulai Pál „Egy régi udvarház utolsó gazdája” című regénye is.

A huszadik század elejére a történelmi magyar vezető réteg, elsősorban a java köznemesség tehát már nem tudta betölteni a tudatában hagyományosan rögződött történelmi hivatását. A szellemi élet kiváltságai a folyamatot látva, drámai módon átélve annak nemzetvesztő következményeit, a parasztság felemelkedésében látták a kiutat. Erre építették nemzetpolitikai elgondolásaikat, egyszersmind szociális nézeteiket. Így kapcsolódott össze a nemzetépítő szándék a szociálpolitikai követelésekkel, és lett a két háború között induló népi mozgalom programja.

Az úgynevezett „népi-urbánus” ellentét – nagyrészt az elsővilágháborús vereség és a trianoni trauma következtében – ekkor bontakozott ki igazán, és lett egyik meghatározó jelensége a közéletnek. Bár a „népi-urbánus” megjelölés valóságos szembenállást, ellentétet takart, de a maga pontatlanságában félrevezető volt, és így rögzült mindmáig. Azt sugallja, mintha vidékiek és városiak/polgárok és parasztok/álltak volna szemben egymással, vagy a városi zsidóság a vidéki magyarsággal. Holott a szembenállás alapja nem a lakóhely, nem a „faj”, még csak nem is döntően a társadalmi rétegekben való elhelyezkedés, nem az osztályhelyzet, hanem a programban, a nemzethez és a néphez, a kor szerint akkor a nép legszélesebb paraszti rétegeihez való viszonyulásban volt. A másik oldal, az u.n. urbánus ugyanis elsősorban a nyugati társadalmakból merített doktrínákban gondolkodott, kozmodopolita ideákat kergetett, messze elrugaskodva a hazai valóságtól. Ha nem volt is minden ízében és minden téren nemzetellenes, javarészt közömbös maradt a nemzeti ügyek, sorskérdések iránt és a szociális problémákat is csak a liberális kapitalizmus szemüvegén át volt képes látni és láttatni a maga programjában. Holott a magyarság számára a tét a megmaradás volt, a kérdés pedig a megmaradás mikéntje.

A szocialistának nevezett diktatúra ebben az ügyben sem járult hozzá a tisztázáshoz, ellenkezőleg: egyszerűen lefojtotta a vitákat, a tisztázó szándékokat. Az ellentét új erővel, a közéletet, nemcsak az irodalmat vagy általában a szellemi életet, de a politika szinte teljességét is áthatóan lobbant fel a rendszerváltás idején. A több évtizedes elfojtás után ezt még természetesnek is tekinthetjük a hirtelen jött szólásszabadság idején. Ám tabutémák azért maradtak, miközben a nyugati tőkeérdekek és a liberális-globalista áramlatok a nemzeti létre, a nemzeti kultúrára és a politikára is új fajta veszélyt hoztak. A kialakult helyzet kedvezett a hazai liberálisnak mondott tö-

rekvéseknek, a nyugati liberális demokrácia importját szolgálók csoportjainak és pártjainak. Külső erők támogatásával és nemzetközi szervezetek kínálta új lehetőségekkel élve, már nemcsak nemzet és nép sorsa, megmaradása iránti közömbösség jellemezte e magatartás némely csoportosulásait, hanem egyenesen a nemzeti érdekek ellenében épültek be az említett szervezetekbe és a hazai politikába. A nemzet, a magyarság ügyei iránt elkötelezettek ismét védekezésre kényszerültek, immár a hazai és a nemzetközi, az európai globalista áramlatokkal szemben. A nemzeti, vagy „nemzetépítő demokraták”/Szeredi Pál kifejezése/ tehát ezzel az áramlattal szemben kényszerültek ellenállásra, és ugyancsak ezzel szemben a rendszerváltás során is – mint korábban – új helyzetekhez igazított nemzetépítő program alkotására.

Szeredi Pál újabb könyve, válogatott dokumentum gyűjteménye az általa „nemzetépítőnek” nevezett törekvéseknek egy vonulatát mutatja be, mintegy adalékként a rendszerváltás közvetlen előtörténetéhez. Könyveinek sorával ugyanezt teszi korábbi időszakokra nézve. E kötetével témájában, módszerében és szemléletében is szervesen illeszkedik a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archivum kutatásaihoz és készülő újabb kötetéhez.

Bíró Zoltán

TARTALOM

ELŐSZÓ	5
Megkéssett lázadás egy tanácstalan társadalomban	7
ÍRÓK CSOPORTOSULÁSA	9
Hol van a megoldás? Itthon, keleten vagy nyugaton?	12
CSOÓRI SÁNDOR: TÚZ VAN EMBEREK	14
Az új nemzedék színrelépése	23
HÉRA ZOLTÁN: VÉDELEM ÉS TERJESZKEDÉS	25
Párbeszéd: Akikkel lehet és akikkel nem	29
KOVÁCS IMRE: PÁRBESZÉD KIKKEL ÉS MIRŐL?	31
Felirat közös ügyeinkben	43
KISS FERENC: AZ EGYSÉG AKADÁLYAI	45
Önismeretünk óvodája?	48
A hitványság mítosza	50
Deheroizáló inger	51
Amikor mégsem jár menlevél	52
Kétértelmű szubjektivizmus	53
Egyenlőtlen feltételekkel	54
A hamis vádak: nacionalizmus és faji előítélet	57
Ami megerősíti a bűnkutatók pozícióit	60
Megdöbbenő látni	62
II. rész	64
Eltorzult irodalom	65
Lojálissá kényszerülő kritika	67

A mucsai múltnak bélyegzett hagyomány.....	69
Szegény régi gazdagság.....	73
Ahogy rossz hírbe keverik a teljességigényt	75
Fiatalok fájdalmas kijátszása.....	78
III. rész	79
Kisajátított patriotizmus	81
A nemzet historikuma: osztályérdek.....	84
Nem volt igazi hazafiság?	86
A vitathatatlan marxistaság előnyei.....	89
Magyarország volt a hitlerizmus legjobb eszköze?.....	91
Hamis vádak a kisebbségi magyarok ellen	93
Megbélyegzés – rutinszerűen	96
„Vesztett nacionalisták”	97
Instruktori ítéletek a békeszerződésekről	99
Egybemosott nacionalizmusok.....	102
IV. rész	105
Bűnleső igyekezet	105
De ami fontos, arról nem esik szó.....	107
Elszomorító dokumentumok Kárpátaljáról	110
Elprédált rokonszenvek	113
Ítéld meg az olvasó!.....	115
A problémát okozó csoport.....	117
JELENTÉS	119
Új kapcsolatok.....	124
FELJEGYZÉS A CSOÓRI SÁNDORRAL ÉS KISS FERENCCEL	
FOLYTATOTT BESZÉLGETÉS RŐL	126
Egy könyv kálváriája.....	128
JELENTÉS EGY MEG NEM JELENT KÖNYVRŐL	130
A harmadik generáció jelentkezik	141
ILLYÉS GYULA: LEHET MÉG NEMZEDÉK?	143
Keresni, ami összeköt – 1979.....	152

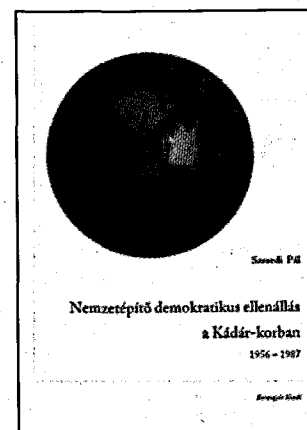
KÁDÁR JÁNOS BESZÉDE AZ ELLENZÉKRŐL AZ MSZMP KÖZPONTI	
BIZOTTSÁGA ÜLÉSÉN	15
Elváló utak.....	16
A CHARTA-PER ELLEN TILTAKOZÓ ÉRTELMISÉGIEKKEL	
FOLYTATOTT BESZÉLGETÉSEK TAPASZTALATAIRÓL	16
Az első hivatalos intézmény	16
KÉRELEM A BETHLEN GÁBOR ALAPÍTVÁNY ENGEDÉLYEZÉSE	
TÁRGYÁBAN	16
A Bibó emlékkönyv.....	17
TÁJÉKOZTATÓ JELENTÉS A BIBÓ ISTVÁN EMLÉKKÖNYVRŐL	17
A Tiszatáj megrendszabályozása.....	17
A TISZATÁJ SZERKESZTŐSÉGÉNEK ÉRTEKEZLETE	
1981. SZEPTEMBER 24-ÉN SZEGEDEN	17
Ellenzéki szerepkörbe szorítva	2
AZ 1980. DECEMBER 9-I ELLENZÉK-HATÁROZAT	
VÉGREHAJTÁSÁNAK TAPASZTALATAIRÓL	2
Nemzedéki hitvallás	2
T. BÍRÓ ZOLTÁN: EGY NEMZEDÉK NAPLÓJA	2
Csoóri szilenciuma	2
CSOÓRI SÁNDOR: KAPASZKODÁS A MEGMARADÁSÉRT	2
Kétségbeesett ítélethirdetés.....	2
AZ MSZMP KÖZPONTI BIZOTTSÁGA TITKÁRSÁGÁNAK HATÁROZATA 2	
A nemzeti demokraták láttelepe a nyolcvanas évekről	2
JEGYZETEK AZ MSZMP KÖZPONTI BIZOTTSÁGA SZÁMÁRA	2
Tizenkilencek levele	2
TISZTELT KÁDÁR ELVTÁRS!	3
Függelék.....	3
Megbeszélés Aczél Györgynél	3
EMLÉKEZTETŐ	3
Az Aczél Györgynél lefolytatott tárgyalás hivatalos emlékeztetője	3
FELJEGYZÉS	3

PB határozat a 19-ek leveléről.....	325
19 ÉRTELMISÉGI KÁDÁR JÁNOSHOZ ÍROTT BEADVÁNYÁRÓL.....	327
Kegyelmi pillanat – Monor.....	336
CSURKA ISTVÁN: ÚJ MAGYAR ÖNÉPÍTÉS	338
A nemzetépítők első intézményes szervezete	362
KÖTELEZETTSÉGVÁLLALÁS KÖZÉRDEKŰ CÉLRA	364
Indulatok egy vers körül.....	367
LEVÉL AZ MSZMP KÖZPONTI BIZOTTSÁGÁHOZ ÉS A MINISZTERTANÁCSHOZ	369
Fejtő Ferenc és Borbándi Gyula levélváltása	372
LITVÁN JÓZSEF: A FORRADALOM SZELLEMI ELŐKÉSZÍTŐI ÉS	374
MOLNÁR JÓZSEF: A GORDIUSI CSOMÓ MEGKERÜLÉSE.....	376
FEJTŐ FERENC: LEVÉL BORBÁNDI GYULÁNAK	382
BORRBÁNDI GYULA: VÁLASZ FEJTŐ FERENCNEK	385
Az utak szétválnak.....	390
EGY CSURKA-LEVÉL 1987-BŐL.....	392
A százak levele.....	400
NYÍLT LEVÉL AZ ORSZÁGGYŰLÉS TAGJAIHOZ	402
UTÓSZÓ.....	411

X 266078

A KIADÓ KÖZELMÚLTBAN MEGJELENT KÖTETEI

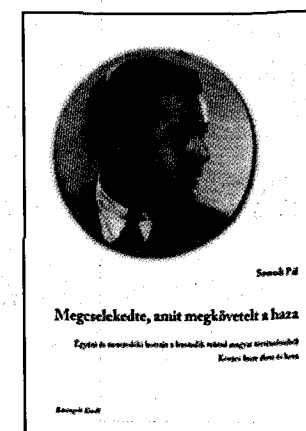

„Külön öröm, hogy a kötet nem csupán történelmi (társadalomtörténeti) munka, hanem – hiszen az írók fontos szerepet játszottak az ellenállásban – sajtósági irodalomtörténet is.”

Szakolczay Lajos

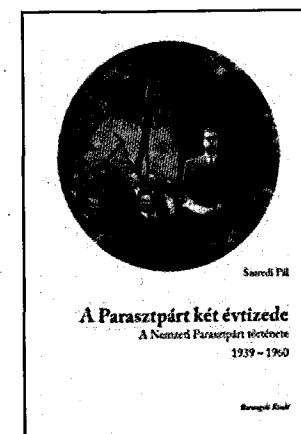
„Szeredi a könyv megírásakor a teljességre törekedett; nemcsak Kovács Imre életét, gondolatait kívánta az olvasó elé tárni, hanem szereplőivel együtt a kort is, amelyben élt.”

Tóth Pál Péter

„Szeredi Pál munkája úttörő jellegűnek tekinthető és egy szakmai fehér folt eltávolítását is jelenti.”

Izsák Lajos

A Nemzetépítő demokratikus ellenállás a Kádár-korban című monográfia 2015-ös megjelenését követően 2016-ban kiadtuk az 1956 és 1967 közötti időszak legfontosabb dokumentumait bemutató kötetünket.

Ebből a kiadványunkból az 1968 és 1987 közötti két évtized íásaival ismerkedhet meg a kedves Olvasó. Ezúttal is arra törekedtünk, hogy a korszakra jellemző és a nemzeti demokraták rendszerkritikai tevékenységét leginkább tükröző dokumentumokat közöljünk. Tapasztalataink azt mutatják, hogy ezek az írások, adatok vagy egyáltalán nem hozzáférhetőek, vagy olyan csonkított formában kerültek megjelentetésre, mely sokszor értelmezhetőségüket is károsította.

A kötetben először kerül publikálásra néhány, a rendszerváltoztatás menetét meghatározó módon befolyásoló írat. Az eredeti változatukban megjelenő, értelmező jegyzetekkel ellátott dokumentumok az itthoni és külföldi nemzetépítő demokratikus erők rendszerváltoztató küzdelmének keresztmetszetét nyújtják. Bemutatják a Kádár-korszak karakterét, az alternatív politikai program előkészítésének folyamatát.

Olvasva a szépen formált mondatokat, mai világunk problémái is felsejlenek.

5 000 Ft

9 786155 745027